

નિવેદન

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ફારસી અરબી ધત્યાદ ભાષાઓ અને તેમના સાહિત્યોની જાંડી અસર થયેલી છે. એ કારણે ગુજરાત વિદ્યાલયના શેક મો. જી. અ. સં. વિદ્યાલયનમાં અરબી અને ફારસીનો ખાસ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગનું સંચાલન મહંમ મૌલવી સૈયદ અબૂ અફર નદવી સાહેબ કરતા હતા અને તેમના સહાયક તરીકે પ્રો. ડૉ. છોટુભાઈ નાયક કામ કરતા હતા. મૌલવી સાહેબના દર્દનાક મૃત્યુથી આ વિભાગને મોટી જોટ પડી છે. પણ તેમની પાસે તાલીમ મેળવી તૈયાર થયેલા ડૉ. છોટુભાઈ નાયક એ વિભાગને હવે સંભાળે છે તે આશ્વર્ય નિના છે.

ગુજરાતમાં ફારસીના વિદ્વાનો પહેલાં તો ઠીક ઠીક સંખ્યામાં હતા, પણ હવે એવા વિદ્વાનો ખાસ કરીને દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીના અવસાન પછી અત્યંત વિરલ થયા છે. આવા વિરલ વિદ્વાનોમાં ડૉ. છોટુભાઈ નાયકનું સ્થાન છે. તેમનો ફારસી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કેટલો તલસ્પર્શી છે તે તેમના આ અંધમાળામાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોએ 'ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને સાહિત્યનું ખેડાણ', પણ ખાસ કરીને તો 'ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર' એ ગ્રંથે બતાવી આપ્યું છે.

ડૉ. છોટુભાઈ નાયકે સફીવાદ અને સૂફી શાયરીનો મૂળ ફારસી

અંથો દ્વારા અભ્યાસ કર્યો છે. સાથે સાથે અરબી, ઉર્દૂ અને અંગ્રેજી અંથોમાં સૂફીઓ અને સૂફીવાદ વિશે થયેલા સંશોધનોનો પણ તત્ત્વસ્પર્શી પરિચય કર્યો છે. એ જાંડા અને વિસ્તૃત અભ્યાસનું ફળ તેમણે સૂફીવાદ ઉપર આ સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી ગુજરાત આગળ ધપુ છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજી કે હિંદી ઉર્દૂ અંથોને આધારે ગુજરાતીમાં આ વિષયનું નિરૂપણ થતું રહ્યું છે. પણ મૂળ અંથોના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલા પુસ્તકની ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખોટ હતી. આશા છે કે આ 'સૂફીમત' અંથના પ્રકાશનથી એ ખોટ પૂરી થશે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૨૦-૪-૫૬

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ બો. જી. વિદ્યાભવન

પ્રસ્તાવના

પુસ્તકનો વિષય ગુજરાતને અંગણે નથી, છતાં એની ઘણી બાબતોના સ્પષ્ટીકરણ માટે ચર્ચાની આવશ્યકતા જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફારસી સૂરી સાહિત્યની ઝલક નજરે પડે છે. ખાસ કરીને ગઝલ સાથે જ એનો સંબંધ છે એમ પણ જણે માની લેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારો સૂરી અને સૂરીવાદ શબ્દોથી વાકેફ છે; પરંતુ કેટલાક એમ માને છે કે ઇસ્કે હકીકી, ઇસ્કે મજલી, શરાબ, સાકી, સનમ વગેરે શબ્દોથી જ સૂરીમતની મર્યાદા બંધાયેલી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલની શરૂઆત ફારસીના પ્રભાવથી થઈ અને ગઝલો મારફત જ સૂરીવાદ શબ્દ તેમજ એ વિશેના વિચારો એ સાહિત્યમાં પરિચિત થયા. અંગ્રેજીમિશ્રિત સૂરી શબ્દના 'સુફિઝમ' ઉપરથી 'સૂરીવાદ' શબ્દ ગુજરાતીમાં બનેલો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એ માટે અરબી શબ્દ 'તસવ્વુફ' અરબી ફારસી સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચલિત નથી. આથી મેં પુસ્તકનું નામ 'સૂરીમત' જ રાખ્યું છે.

સૂરીમત એક વિશાળ વિષય છે. એ વિષય ઉપર અરબી તેમજ ફારસી અને તે ઉપરથી ઉર્દૂ તેમજ અંગ્રેજીમાં ઘણાં પુસ્તકો લખાયા છે. અન્ય ભાષાઓમાં પણ એનું સાહિત્ય ચોડેઘણું અંશે મળે છે. ગુજરાતી ભાષામાં એ મત વિશે સમગ્રજી આપવાનો મારો પણ એક નમ્ર અને અદ્વ પ્રયાસ છે. ઉપર જણાવ્યું તે કારણથી એ

વિષયની સર્વાંગી છણાવટ કરવી મુશ્કેલ છે, તેથી ગુજરાતીઓને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૂરીમન સંબંધી જે વિચારો ભાવો અને વ્યાખ્યાનો મળે છે તે સમગ્ર શકાય અને મતના સિદ્ધાંતોને વિશે સ્પષ્ટતા થાય એ તરફ મેં વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે અને તેટલી હદ સુધી જ મેં ચર્ચા મર્યાદિત રાખી છે.

સૂરીઓમાં વપરાતા એ વિષયને લગતા પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ મેં કર્યો છે, તે સાથે જ્યાં જ્યાં અથમ વાર તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં પાદટીપમાં તેવા શબ્દોના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત પુસ્તકમાં પણ એવા કેટલાક પારિભાષિક વિષયની સમજૂતી આવે છે. એ જાનેનો સમાવેશ કરતી સચ્ચિ પુસ્તકના અંતમાં આપવામાં આવી છે, જેથી તે તે શબ્દ અને વિષય સમજવાનું સહેલું બનશે.

સૂરીઓ તો મોટી સંખ્યામાં થઈ ગયા છે. તે તમામ વિશે વિગત આપવામાં આવે તો ઘણા ગ્રંથો લખાય; પરંતુ જે સૂરીઓએ સૂરીમતના ઉત્થાનમાં કંઈક વિશેષ હિસ્સો આપ્યો હોય અને જેમનાં જીવનચરિત્રો આપવાથી વિષયની સમજ અને તેના સિદ્ધાંતોના સ્પષ્ટીકરણમાં કંઈક આસાની રહે એવું લાગ્યું તેમનાં જ જીવનચરિત્રો દ્વંકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

ભારતમાં ઘણા સૂરીઓ થઈ ગયા છે. તેમાંના મશહૂર સૂરીઓ ઉપર એક બીજું પુસ્તક લખવાનો મારો ઇરાદો હોવાથી તેઓમાંથી શાયર અમીર ખુસ્રો સિવાય અન્ય કોઈના જીવનચરિત્રો આત્રે સ્વતંત્ર રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ પુસ્તકમાં વાપરેલી માહિતી જે બિન બિન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવેલી છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષાનાં છે. ગુજરાતી વાચકોમાંથી એ મૂળ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરનાર બહુ જ

ઝોઝા હોય એમ વિચારી દરેક સ્થાને તે તે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ પાદ-
ટીપોમાં કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોની
યાદી આ પુસ્તકને છેડે આપવામાં આવી છે તેમાં એઓનો સમાવેશ
થયેલો છે.

મારા લેખનની હસ્તપ્રત મારા મુરબ્બીઓ અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ
છોટાલાલ પરીખ, અધ્યા. શ્રી. નગીનદાસ પારેખ તથા અધ્યા.
શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ વાંચી મને જે કામતી સૂચનો કર્યાં છે
તે બદલ એ વિદ્વાનોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અંતમાં, લખાણમાં કંઈ દોષો રહ્યા હોય તો તે તરફ મારું
ધ્યાન દોરવાની મુશ વાચકોને વિનંતિ કરી મારું નિવેદન પૂરું કરું છું.

૬-૪-૫૬

છાદુભાઈ રણછોડજી નાયક

૭ મું : સાલિક માટે ક્રમિક વ્યવસ્થા ૧૦૬-૧૨૩

અવસ્થાઓ-આર તળાસા-શરીરવત-તરીકત-મારિફત-હકીકત-અલ્લાહ સાથે સંયોગ-પ્રાપ્તિમાં મુશ્કેલીઓ

૮ મું : સૂફીમતની પ્રગતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧૨૪-૧૮૬
મોહમ્મદ પેગમ્બર અને સૂફીમત-ધરિનમાં સૂફીમત-તસવ્વુફનો પ્રારંભ-કાળ-અબૂ હાશિમ-ઇબ્રાહીમ બિન અહ્મદ-રાબિઆ-ફઝલ ઇબ્ને ઇયાઝ-અબૂ મહમૂઝ મારફ કરખી-સૂનૂન મિસરી-અબૂ યઝીદ ઉફૈ બાયઝીદ બિસ્તામી-અબૂલ્ફદૈસૈન નૂરી-જુનૈદ બગદાદી-મન્સૂર હફલાળ-અબૂ બક્ર શિબ્લી-શેખ અબુલ્હસન ખગઝાની-ગઝઝાલી-શેખ મુહુદ્દીન અબ્દુલ્લાહિર ગીલાની-શેખ મુહુદ્દીન બિન આરબી

૯ મું : સૂફી સાહિત્યનાં ખાસ અંગો ૧૮૭-૧૯૪

અંગો-નિબંધો-જીવનવૃત્તાંતો-કાવ્ય-અરબી અને ફારસી સાહિત્યમાં તસવ્વુફનું પ્રમાણ-તસવ્વુફનું કાવ્ય-સાહિત્ય ધરિનમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાવા ફાલવાનાં કારણો

૧૦ મું : ફારસી કાવ્યસાહિત્યમાં સૂફીમત ૧૯૫-૨૪૩

અબૂ સંઈ બિન અબૂબૈર-હકીમ અબૂલ્મગૂદ સનાઈ-ખાગ્ન ફરી-દુહીન અત્તાર-સૂફી શાયરીની પ્રગતિમાં ઉછાળો-સૂફી શાયરીની વિશાળતા, દુર્ગમતા અને ગહનતા-મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી-ધરાકી-શેખ સા'દી શીરાઝી-શબિસ્તરી-અમીર ખુસ્રો-હાફિઝ શીરાઝી-મુસ્લા નૂરુદ્દીન અબ્દુરરહમાન જમી-સૂફી શાયરીની પડતી

૧૧ મું : ફારસી શાયરીમાં સૂફીવાદ ૨૪૪-૨૬૭

ગઝલ-ગરનવી-રુપાઈ-સાકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકો-ધરક-ઝુલ્ફા-રુખસાર-દદ અને ગમ-શરાબ-રિદ-કાસદ-મુતરિબ

૧૨ મું : સૂફી સિલસિલા ૨૬૮-૨૭૭

વિશેષ જાણીતા સિલસિલા-કાદિરિયા-સુહરવર્દિયા-શાઝલિયા-મૌલ્વિયા-મિશ્તિયા-નફ્થનિયા-શત્તારિયા-તીમનિયા-સનૂસિયા

૧૩ મું : સૂફીમતના વિકાસમાં અન્યનો ફાળો. ૨૭૮-૨૮૭
 ઇસ્લામ સામે આર્થિકમોના વિરોધનું પરિણામ-ભારતીય રહસ્યવાદ-
 ઝરથોસ્ત્રી ધર્મ-ખ્રિસ્તી ધર્મ-બૌદ્ધ ધર્મ-નેઓપ્લેટોનિક ફિલસૂફી-
 નોસ્ટ્રિક ફિલસૂફી-માની મત

૧૪ મું : ભારતમાં સૂફીમત ૨૮૮-૨૯૫
 અગિયારમી સદીથી સૂફીઓની ભારતમાં આવવાની શરૂઆત-ચિશ્તીયા,
 કાદિરિયા, સુફરવાદિયા, નક્શબંદિયા, સત્તારિયા વગેરે સિંધસિલાઓનો
 પ્રચાર-શેખ અહમદ સરહિંદી-દ્વારા સિકંદર-ઝંઝુનિસા-અબૂ ઝફર
 બહાદુરશાહ-હિંદી કવિઓ

૧૫ મું : તસવ્વુફની ચકતી પડતી ૨૯૬-૨૯૭
 પ્રાંથસંદર્ભ સૂચિ-પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ-વ્યક્તિઓ અને
 સ્થળોનાં નામોની સૂચિ-પ્રકીર્ણ નામોની યાદી

સંકેતાક્ષર

અ.	અરબી	ફા.	ફારસી
એ. વ.	એકવચન	બ. વ.	બહુવચન
જ.	જન્મ	મૃ.	મૃત્યુ
દ્વ.	દ્વર્ગી	સં.	સંસ્કૃત

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧	થું	થી
૬	૧૧	(અં)	(અલં)
૯	૨૪	અખ્દુલ્સરહમાન	અખ્દુર્રહમાન
૧૨	૧૩	નેની	તેની
૧૭	૧૧	આશિક	આશક
૧૮	૨૪	મિસાલ	વિસાલ
૨૦	૫	ધલાજ	ધલાજ
૨૨	૨૬	થોડી તેમણે	તેમણે થોડી
૩૦	૧૯	કૃતગતિ	કૃતગતિ
૩૦	૨૪	રજા	રજા
૩૧	૫	તિહારત	તિહારત
૪૦	૩	તખકુલ	તખકુલ
૪૮	૨૪	ધમ્મા	ધમ્મા
૬૨	૩	રહેમત	રહેમત
૬૯	૫	તે નોતે	તેનો તે

૯૧	૩	મુશાહદા	મુશાહિદા
૯૬	૨૧	ફલાષ્ફુલ્ફવાદ	ફવાષ્ફુલ્ફવાદ
૧૦૩	૪	અબ્બાલ	અબ્બાલ ^૨
૧૧૮	૧૫	મુમેમાન	મુમેમાન
૧૩૪	૨૩	Leas	Lees
૧૪૭	૨૨	બે માણસો બૂખ્યા	બે બૂખ્યા
૧૫૪	૭	હયતી	હયાતી
૧૬૭	૧૪	રેહમત	રહેમત
૨૧૫	૨૫	અન્દુલસી	ઉન્દુલસી
૨૧૯	૧૮	ઇમામેા	અમામેા
૨૨૦	૧૧	અશઅતુલ્લમઆત	અશિઅતુલ્લમઆત
૨૩૧	૧૯	રેહમત	રહેમત
૨૫૫	૫	સરૂ	સરુ
૨૭૭	૪	શરીફ	શરીક

સંશોધન ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

અન્યકે અન્ય-નામ

ઈ. સ. ક્રિષ્નભટ્ટ

૧ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ

-અનુ. પ. કેસવરામ કા. શાસ્ત્રી ૧૯૪૯ અપ્રાપ્ય

૪ પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો

-રવ. પ્રો. રામનારાયણ વિ. ષાંક ૧૯૪૮ ૪-૮-૦

૫ અસાધ્યતું 'હંસાઉલી' કાવ્ય

-પં. કેસવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ૧૯૪૫ ૧-૮-૦

૭ પુરાણોમાં ગુજરાત - પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૧ ૪-૦-૦

૮ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત

-ડો. ભોળીલાલ જો. સહિસરા ૧૯૫૨ ૫-૦-૦

૯ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧

-રતનચણિરાવ ભી. જોડે ૧૯૪૫ અપ્રાપ્ય

૧૦ ગુજરાતના પંચમહાસના લીલો

-પાંડુરંગ ગોવિંદ વણીકર ૧૯૪૪ ૨-૮-૦

૧૩ દ્વિચાત્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની

સામાજિક સ્થિતિ

-રામલાલ યુનીલાલ મોદી ૧૯૪૨ ૧-૪-૦

૧૪ ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ

-પ્રો. વિનોદિનીબહેન નીલકંઠ ૧૯૪૨ ૧-૪-૦

૧૬ ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન

છપાય છે.

૧૮ રણમદલ છંદની ઐતિહાસિક આલોચના

-પ્રો. અણૂ ઝર નરવી ૧૯૪૧ ૦-૪-૦

૧૯ અખો : એકે અધ્યયન

-પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૧ ૧-૮-૦

૨૦ Indo-Aryan and Hindi

- Dr. Sunitikumar Chatterji 1942 અપ્રાપ્ય

૨૧ Archaeology and Ancient Indian History

- Dr. Hiranand Shastri 1944 3-0-0

૨૨ મુઝફ્ફરશાહી (ફારસી મૂળ અને ગુજરાતી)

અનુવાદ - પ્રો. અબૂ મફર નાવી ૧૯૪૨ ૧-૪-૦

૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી

- અનુ. ડૉ. ભોગીલાલ જી. સહિસરા ૧૯૫૨ ૪-૮-૦

૨૬ અભિધર્મ - પ્રો. ધર્માનંદ કાસંખી

૧૯૪૪ ૨-૦-૦

૨૭ Studies on Indian Art

- O. C. Ganguli 1953 5-0-0

૨૮ કાઠિયાવાડના મુમના

- શ્રી. ભગવાનલાલ જી. માંકડ ૧૯૪૮ ૧-૦-૦

૨૯ ઉચ્ચારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

- અંબાલાલ જી. પંચાલ ૧૯૪૮ ૨-૦-૦

૩૦ શામળદ્રુ વાર્તાસાહિત્ય

- સ્વ. પ્રો. નવલરામ જી. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧-૦-૦

૩૧ જયેષ્ઠીમહલ જ્ઞાતિ અને મહલપુરાણ

- પ્રો. ભોગીલાલ જી. સહિસરા ૧૯૪૮ ૦-૧૪-૦

૩૨ લાઘવાંક

- પ્રો. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૧૯૪૯ ૦-૮-૦

૩૩ ઈરાનનો ચેરાગ - પ્રો. ફોરોઝ કા. દાવર

૧૯૫૦ ૧-૦-૦

૩૪ ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને

સાહિત્યનું ખેડાણ - ડૉ. છાદુભાઈ ર. નાયક ૦-૧૨-૦

૩૫ સૌરાષ્ટ્રના મુમના

- શ્રી. ભગવાનલાલ જી. માંકડ ૧-૦-૦

૩૬ જૈમિનીયમ્ ઉપદેશસૂત્રમ્

- પ્રો. કે. વી. અબ્યંકર ૧૯૫૧ ૧૦-૦-૦

૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ

- ડૉ. ચાલોટે કાઉંટે ૧૯૫૧ ૩-૦-૦

૩૮ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

- ડૉ. ભોગીલાલ જે. સહિસરા ૧૯૫૨ ૩-૦-૦

૩૯ હુડપ્પા અને મોહિંજો-દડો

- ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. સાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪-૮-૦

૪૦ ગણધરવાદ - ૫. દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦-૦-૦

૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

ભા. ૧-૨ - સ્વ. દુર્ગાચંદર કે. સાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫-૦-૦

૪૨ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ

- બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય ૧૯૫૩ ૮-૦-૦

૪૩ Planetary Tables Vol 1 :

અહસારણી પ્રથમ ખંડ : બુધસારણી

- Prof. H. P. Bhatt 1953 2-0-0

૪૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૨

- રત્નમણિરાવ બી. જોટે ૧૯૫૪ ૫-૦-૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીના અસર ભા. ૧

- ડૉ. હોદુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૪ ૪-૮-૦

૪૬ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૧

- ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. સાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૪-૦-૦

૪૭ મત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૨

- ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. સાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૫-૦-૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીના અસર ભા. ૨

- ડૉ. હોદુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૫ ૨-૮-૦

- ૪૯ યોગશાસ્ત્ર - ડૉ. ઇન્દુકલાખહેન ઝવેરી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦
- ૫૦ *The conception of Spiritual Life in Mahatma Gandhi & Hindi Saints*
- Prof. Dr. R. D. Ranade 1956 3-0-0
- ૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા
- પં. મુખલાલજી સંધવી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦
- ૫૨ *Planetary Tables Vol. II : શુદ્ધસારણી*
- Prof. H. P. Bhatt 1957 2-0-0
- ૫૩ મહામાત્ય વસ્તુપાલજી સાહિત્યમંડળ અને
તેનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો
- ડૉ. ભોળીલાલ જી. સાંડેસરા ૧૯૫૭ ૧-૦-૦
- ૫૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૩
- રતનમણિરાવ બી. જોડે ૧૯૫૭ ૫-૦-૦
- ૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (હિંદી)
- પં. મુખલાલજી સંધવી ૧૯૫૮ ૩-૦-૦
- ૫૬ સૂફીમત - ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૯ ૪-૦-૦
- ૫૭ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૪
- રતનમણિરાવ બી. જોડે ૧૯૫૯ ૪-૮-૦

પ્રકરણ ૧૬

‘ તસન્બુકે ’

તસન્બુકે શું વસ્તુ છે ?

તસન્બુકે એ પ્રેમનો સપ્રદાય છે ? એ એક ભક્તિમાર્ગ છે એ અદ્વૈતવાદ, અધ્યાત્મવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર રચાયેલો છે આમ એમા ધર્મ તેમજ ફિલસૂફીનો સમાવેશ થાય છે

એ કોઈ ધર્મ-સપ્રદાય નથી, પરંતુ પરમતત્ત્વ તરફ જોવાનો એક પ્રકાર છે

સૂફીમતનો સબધ ખાસ કરીને ઈસ્લામ સાથે છે એમ ગણવાનું કાગ્ય એ છે કે એની ઉત્પત્તિ અને પોષણ મુસલમાન દેશોમાં વિશેષ પ્રાપ્ત થયાં, પરંતુ મનુષ્ય કોઈ પણ ધર્મનો યા કોઈ પણ સપ્રદાયનો હોય તોપણ સૂફી બની શકે છે. ઐદિક સનઘો અને સસાગ્રિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી મુક્ત થઈ તથા કામવાસના, વહેમ, શકા તેમજ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ અને વિધિવિધાનોમાંથી મુક્ત થઈ ફક્ત પદમાત્માના ચિંતન અને ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવું એ જ સૂફીવાદનું ગદ્ય ■ કોઈ સૂફીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે ‘ તસન્બુકે ’ શી વસ્તુ છે, તો તે તો હસીને એમ જ કહેશે કે સૂફી બનો તો માલૂમ પડશે. એ ચિંતની એવી અવસ્થા છે, જે સમગ્ર શકાય, પરંતુ સમગ્રવી ન થકાય એ ‘ હાલ ’ છે, પરંતુ ‘ કાલ ’ નથી

૧. મરાઠ્ઠર ફારસી શાયર હાફિઝ (મૃ. ઈ. સ. ૧૩૮૭) કહે છે કે આશિકો રા મગ્નુવો મિત્લત રુદાસ્ત । [પ્રેમાળો (અર્થાત્ સૂફીઓ) ના ધર્મ અને સપ્રદાય ખુદા છે.]

ઉદ્ધૃં શાયર અમળદ હૈરાખાદી એ વિશે કહે છે :—

સારી દુનિયા સે હાય ઘો કર દેસો,
જો મુઝ રહાસહા દૈ ચો કર દેસો ।
કયા અર્જ કરૂં કિ અિસમેં કયા લજ્જત હૈ
એક મર્તગહ તુમ કિસી કે હો કર દેસો ।

[સારી દુનિયા વિશે હાથ ધોઈ નાખી જુઓ; ને કંઈ સહુ-
સહુ હોય તે ખોઈને જુઓ;]

એમાં શી સહેજત છે તે હું શું કહું ? એક વખત કોઈના તમે
થઈને જુઓ.]

મહાન સૂક્ષ્મ શેખ અબૂ સઈદ અબૂલખૈર (મ. ઈ. સ. ૧૦૪૯)—
ને કોઈએ પૂછ્યું કે ‘તસવુફ’ શું છે; ‘તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે
‘તમારા મગજમાં જે હોય તે છોડી દો અને તમારી પાસે ને કંઈ
આવે તેનાથી કદો નહિ.’

તસવુફ મનુષ્યને સ્વર્ગીય બનાવે છે. તેનો આનંદ સદાનંદ
હોય છે; શાંતિ હોય છે.

આસિફ નામનો ઉદ્ધૃં શાયર કહે છે :—

આસિફ કિસી મકામ કી તપ્તસીસ મુઝ નહીં,
જગત વહી જગહ દૈ જહાં જી મહલ ગયા ।

[એહ આસિફ કોઈ સ્થળની વિશેષતા કંઈ જ નથી. ન્યા
દિલને આનંદ થઈ જાય તે જ સ્થળ બિદિસ્તં છે.]

વળી સૂક્ષ્મને જોનાર કોઈ સમજદાર વ્યક્તિ તો ગુસ્ત જ કરી
દેશે :—

અગર ફિરહોસ વર રહે હમીનસ્ત,
હમીનસ્તો હમીનસ્તો હમીનસ્ત ।

[જો સર્ગ જમીન ઉપર હોય તો એ જ છે, એ જ છે અને એ જ છે.]

સૂરી શબ્દના મૂળ વિશે વિવિધ મતો

સૂરી શબ્દ ધર્મકાવનાની દ્રષ્ટિનો સૂચક છે. એ શબ્દ મુસલમાન મિરિટક અર્થમાં વપરાય છે.

સૂરી અને તસવ્વુક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશે અનેક મતો પ્રવર્તે છે.

૧. અરબી શબ્દકોશોમાં 'સૂર'નો અર્થ 'બકરીના વાળ' છે.^૧ ફારસી શબ્દકોશોમાં એનો અર્થ 'બકરીના વાળ' યા 'ધેટાના વાળ' એટલે કે 'ઊન' છે અને 'સૂરી'નો અર્થ 'વાળનાં કપડાં પહેરનાર' યા 'ઊનનાં કપડાં પહેરનાર' છે. તેમાં વિશેષમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ફકીરોની પરિકાષા મુજબ જે પોતાના દિલમાં ખુદા સિવાયનો કોઈ પણ વિચાર વ્યાવવા દેતો નથી અને પોતાના હૃદયને દુનિયાના મેલથી મુક્ત, શાક અને સાફ રાખે છે તે જ બક્તિ સૂરી છે.

૨. 'ફરદગે આનંદરાજ'^૨માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'તસવ્વુક'નો અર્થ 'પરમીનો પહેરવું' થાય છે. એ શબ્દ 'સૂર' માંથી બનેલો છે જેનો અર્થ 'પશુ' થાય છે. વિષયની વાસનાઓથી મુક્ત રહેનાર અને દુનિયાની વસ્તુઓને અલ્લાહનું સ્વરૂપ માનનારા લોકો 'સૂર' પહેરતા હતા તેથી તેમનાં કાર્યો અને કર્મનું નામ 'તસવ્વુક' પડ્યું. વળી એ શબ્દકોશમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'સૂર'નો અર્થ 'એક આણુ યઈ જવું' અને 'મોં ફેરવી લેવું' થાય છે. જે અલ્લાહના સયોગની તાલાવેલી ધરાવનારા હોય છે તે માસિ-

૧. કાઝી ઐયુબઅબ્દીન સબ્તક મેરઠી—મયાનુસ્-સિયાન, પૃ. ૪૦૭

૨. એ ફારસી શબ્દકોશ છે.

૩. ભા-૧, પૃ. ૬૯૦

વસ્ત્રાહૃથી એક જાણુ થાય છે. એ ઉપરથી પણ એ શબ્દ બન્યો હોય એવી સંભાવના છે.

તેમાં સૂક્ષ્મ વિશે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પોતાના દિલને અસ્લાહ સિવાય જે કંઈ વિષયો સંબંધી જોખમ કે સેનાની ખતરો હોય તેનાથી દૂર રાખનાર વ્યક્તિ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. તે હંમેશા અસ્લાહની ઇચ્છા (ઉપાસના) અને સ્થિતિ (તપશ્ચર્યા)માં પેગમ્બરે ખતાવેલા મઝહબના રસ્તા ઉપર રહે છે.

જો કોઈ જે રક્ષાતર નમાઝ ' સૂક્ષ્મ ' પહેરીને પડે તો તે અન્ય કપડાનો ખનાવેલો જમો પહેરીને એસી રક્ષાત નમાઝ પડે તેના કરતાં બહેતર છે.

આદમ^૪(અબ) પ બિનના કપડાં પહેરનાર પ્રથમ હતા. મોહમ્મદ

૧. 'માસિવસ્ત્રાહ'નો અર્થ 'અસ્લાહ સિવાયનું જે હોય તે' થાય છે.

૨. બા-૨, પૃ. ૬૪૭

૩. નમાઝમાં એક કિયાનું નામ છે. એમાં બિલા રહીને હુવા પઢ્યા પછી ધૂટણ ઉપર હાથ ત્રાખી વાઝ રહેવાનું, અને તે પછીથી ફરીથી બિલા રહી, સિજદામાં જવાનું હોય છે. એક સિજદો કરી થોડી વાર બેસવાનું અને બીજો સિજદો કરી બિલા થવાનું હોય છે. આમ એક રક્ષાત પૂરી થયેલી ગણાય છે. આ બાબત પેગમ્બર મોહમ્મદ(સલ્લ)એ નક્કી કરેલી છે.

૪. જોને બદો, ઇન્સાન વગેરે શબ્દો વડે આપણે ઓળખીએ છીએ તે આદમ છે. એને મુસલમાનો પ્રથમ ઇનસાન અને પ્રથમ પેગમ્બર ગણે છે. એમનાથી મનવજાતની શરૂઆત થઈ હતી.

૫. અર્થાત્ 'અસ્લાહની તેના ઉપર શાંતિ રહે !'

પેગમ્બર(સવ૦)^૧ પણ જિનના કપડાં પહેરતા હતા બધા જ પેગ-
મ્બરોએ 'સૂફ'નાં કપડાં પહેર્યા છે^૨

મુસનમાનો માને છે કે તેમને માટે વાળખી એ છે કે કાફિરને
ઇસ્લામી દેશોમાં સૂફ પહેવવા દેવું નહિ^૪

વધારામાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે^૫ કે 'સૂફ' નામની

૧. ગત પેગમ્બરો અને વહી વગેરે પવિત્ર પુરુષો માટે મુસ્લિમો
હમેશા તેમના નામ સાથે હઝરત, સલ૦, રહ૦, વગેરે માનવાચક શબ્દો
વાપરે છે

સલ૦ એ 'સલ્વાહાહો અલયહે વ સલ્લમ 'નું દ્રુક રૂપ છે. એનો અર્થ
'અલ્લાહ તેના ઉપર રહેમત અને શાંતિ મોકલે!' એવો થાય છે આ
ઉદ્ગાર હમેશા હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બરની સાથે જ જોડવામાં આવે છે.
બીજા પેગમ્બરોના નામ સાથે 'અલયહેસલ્લામ' ('તેના ઉપર અલ્લાહની
શાંતિ રહે') વપરાય છે. એ જ પ્રમાણે રહી૦ એ હમામી, વહીઓ અને
સુત્રુર્ગોનાં નામો સાથે મુકાય છે એનો અર્થ 'અલ્લાહ તા'લા તેમનાથી
રાહ રહે।' એવો થાય છે.

૨. 'હિતાબુલ્લમઝ' (કર્તા અબૂ નસર સર્સાજ, પૃ. ૧૯૩-૪)માં જણાવવામાં
આવ્યું છે કે તમામ પેગમ્બરો અને અલ્લાહના ભક્તો જિનના કપડાં
પહેરતા

૩. આહુ અર્થ 'ઇસ્લામથી જુદા ધર્મને માનનાર' એવો થાય છે, પરંતુ એમાં
ગેરસમજ થાય છે આ શબ્દના અર્થમાં જે તિરસ્કારભર્યો ભાવ દાખલ
થયો છે જેનાથી કોમ કોમના ઝગડા થયા છે તેવું નથી આરબીમાં
કુફરનો અર્થ 'ઉપકાર ન માનવો તે' એવો થાય છે એ ઉપરથી કાફિરનો
અર્થ 'કૃત્રિમ' અને એ રીતે 'અલ્લાહ તા'લાની નેમત માટે ઉપકાર
પ્રદર્શિત ન કરનાર' એવો થાય છે.

૪ આ ઉપરથી બિન મુસલમાનો મુલકોમાં પવિત્રતાનું ચિહ્ન હોવાનું સાબિત
થાય છે

૫ ભા-૨, પૃ ૧૪૭

એક મંડળી ઇસ્લામની સ્થાપના થઈ તે અગાઉના જમાનામાં હતી. એ લોકો ધ્વજચર્ચ પાળતા, કાબાની^૧ સેવા કરતા અને લોકોની સેવા પણ અસ્લાહને વારસે કરતા તેઓનું નામ સૂફી પડ્યું.

૩. સૂફી અબૂ નસર સર્રાજ (મ. ઈ. સ. ૯૮૮) જણાવે છે કે આ પદ્ધતિ તો ઇસ્લામ અગાઉ પણ સંતોમાં ચાલુ હતી,^૨ પરંતુ સૂફી નામ ન હતું.

૪. હઝરત શેખ હુજૂવીરી (મ. ઈ. સ. ૧૦૭૨) એ પોતાની મશહૂર કિતાબ ફરુલ્લમહૂજ્જના ત્રીજા પ્રકરણમાં આ વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણેની ચર્ચા કરી છે :—

એ શબ્દની મૂળ બાબતમાં હમેશાં વિવિધ મતો રહ્યા છે. હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ૦) મહીનામાં જંધાવેલી મરિજાની સામેના અખૂતરા (જે માટે અરબીમાં ‘સૂફ્ફ’ શબ્દ છે તે) ઉપર ગરીબ મુસલમાનો જેમનાં પરખાર ન હતા તેઓ પોતાનું શવન પસાર કરતા હતા. તે લોકો અરબીમાં અહ્લુસસૂફ્ફ^૩ કહેવાતા.^૪ આ જ લોકો

૧. એ મહામા ધૂટણ આગરે મહાન છે. એને ઈતુલ્લાહ એટલે કે ‘પુદાનું ઘર’ પણ કહે છે. એમાં એક કાળો પથ્થર છે. મુસલમાનો ફનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં હોય તેમ છતાં નમાઝ પઢતી વખતે તેઓ કાબાની દિશા તરફ મોં ફેરવે છે.

૨. કિતાબુલુવમ્મ શીત-તસબુદ્દ.

૩. હાફિઝની એક રો‘ર ૩૩ કે :—

હાફિઝ ચકૂયે મયુકદ્દહ દાઝિમ્મહ વસિદ્કે દિલ,

ચૂં સૂફિયાં વમુક્કાએ દારુસસફા રવદ ।

[હાફિઝ હાજરા ખીલાના મહોલ્લામાં હમેશાં દિલની પવિત્રતા સાથે જાય છે, જેવી રીતે સૂફીઓ પવિત્ર ધ્યનના અખૂતરા આગળ જાય છે.]

૪. હુજાતે ફિરોઝી, પૃ. ૨૯૩ :

૫ ફેટનાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે ‘સૂફી’ શબ્દ ત્રીકે શબ્દ ‘સોફિસ્ટી’નું^૧ રૂપાંતર છે, જેનો અર્થ ‘હાપણ’, ‘અકુન’, ‘જ્ઞાન’, ‘આધ્યાત્મિક જ્ઞાન’ થાય છે તેમના જ્ઞાન — આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને લક્ષ્યને તેઓ સૂફી કહેવાયા એમ તેઓ જણાવે છે

પરંતુ મોટે ભાગેના આધુનિક જમાનાના વિદ્વાનોનું^૨ માનવું છે કે ‘સૂફી’ શબ્દ સૂફ (અર્થાત્ ‘ગેન’)માંથી જ નીકળેલો છે ૩ સૂફધારી

૧ Sophoi

૨. ઇ ઇ માર્કન આર એ નિકોલસન, માર્ગોલિયથ વગેરે જુઓ તેમના નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો —

E G Browne—A Literary History of Persia, Vol I

R A Nicholson—Studies in Islamic Mysticism

D S Margolouth—Early Development of Mohammadanism

૩ Tholuck—‘Sufismus’ (લેટિનમાં)

Claud Field—Persian Literature, p 141 ના આધારે

Noldeke—Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Vol 48 p 16

Edward Jabra Jurji—Illumination in Islamic Mysticism ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨ ના આધારે

આ ઉપરથી કદાચ એ ખલુસ લખિત છે કે ફલ્સુફા જે મૂળ ગ્રીક શબ્દનું અરબીકરણ છે અને જેનો અર્થ ‘જ્ઞાની કે હાથર કે અકલમદ હોય’ અથવા “સૂફિની તમામ વસ્તુઓનું જ્ઞાન” થાય છે અને જે ઉપરથી ‘ફલ્સુફી’ જેનો અર્થ ફલ્સુફા સાથે સંબંધ ધરાવનાર, ‘દાનેશમદ’ ‘જ્ઞાની’ એવા થાય છે તે ઉપરથી ‘તમલુક’ શબ્દ પ્રચારમાં આ યો દોષ અને એ ઉપરથી ધર્મના ક્રિયાકારોમાં મરાયુલ એવા માણસોથી પૃથક્ ગણાવા જ્ઞાન અને શક્તિના આંતર જીવનમાં રાચનારાઓ માટે ‘સૂફી’ શબ્દ વપરાયમાં આવ્યો હોય

લોકો સૂફી નામથી ઓળખાયા. ઘણા મુસલમાન વિદ્વાનોએ પણ એ મતનો સ્વીકાર કર્યો છે.

કેટલાક લોકોએ સાંસાનિક મેઝમઝ અને ધનદોલત તરફ તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરવા જિનનો પોશાક અપનાવ્યો અને ચીવટપૂર્વક સખત તપસ્વી સાધુજીવન ગાળ્યું. તેમના આ પ્રકારના ખવિત્ર, વિનયી અને આદર્શ જીવન ઉપરાંત તેમના જિનના પોશાકને લઈને એ વર્ગના લોકોનું નામ 'સૂફી' પડ્યું. આના સમર્થન માટે એક વિશેષ હકીકત એ છે કે ફારસીમાં 'સૂફી' માટે 'પરમીનહ-પોશ' શબ્દ પણ વપરાય છે.^૧

હવે તો સામાન્ય રીતે એમ જ મનાય છે કે સૂફીઓ સૂફ (એટલે કે 'જિન')નાં કપડાં પહેરે છે એટલે તેઓનું એ નામ પડ્યું છે.

ઉપર જણાવેલી જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે સૌ પ્રથમ જિનનાં કપડાં પહેરનાર ફકીરોને તેમના વેશના કારણથી 'સૂફી' કહેતા હશે આવા દાખલાઓ આપણા દેશમાં પણ છે; જેમકે બૌદ્ધોને 'રક્તપટો' કહેવામાં આવતા આ જાતના ફકીરો દુનિયાથી એપરવા બની ફક્ત ખુદાની બદમી અને ખુદાને લગતા જ્ઞાનમાં મગ્ન રહેતા, એટલું જ નહિ, પણ ક્રિયાકાંડના કે દેવ-વાળા સપ્રદાયના ઝગડાથી પણ દૂર રહેતા; તેથી એ લોકો જેને જ્ઞાન-પ્રધાન સતો ઠહીએ એવા એ હતા. આ કારણથી સૂફીનો ખીજો અર્થ જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ધરાવનાર થાય છે તે પણ તેમને વિશે બધું જોસતો થયો; અને આમ સૂફીઓ કેવળ જિનનાં કપડાં પહેરનાર મંતો નહિ પંતુ જ્ઞાન અને પ્રેમ દ્વારા ખુદાની ઉપાસના કરનારા થયા.

સૂફીમતનો પ્રચાર ઈસ્લામમાં વિશેષ અને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અરબસ્તાન, મિસર, ભારત અને મુસલમાનોના વસવાટવાળા અન્ય દેશોમાં થયો છે.

૧. જેમકે એક શેરમાં ફારસી શાયર હાફિઝ કહે છે :—

યક વોસહ નજરે હાફિઝે પરમીનહ-પોશ જુન।

[જિનનાં કપડાંધારી (અર્થાત્ સૂફી) હાફિઝને એક ચુબન લેટ આપ.]

૫. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે ‘સૂફી’ શબ્દ ઓક શબ્દ ‘સોફીસ્ટ’નું^૧ રૂપાંતર છે, જેનો અર્થ ‘વહાવણ’, ‘અકલ’, ‘સાન’, ‘આધ્યાત્મિક જ્ઞાન’ યામ છે. તેમના જ્ઞાન — આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને લઈને તેઓ સૂફી કહેવાયા એમ તેઓ જણાવે છે.

પરંતુ મોટે ભાગેના આધુનિક જમાનાના વિદ્વાનોનું^૨ માનવું છે કે ‘સૂફી’ શબ્દ સૂફ (અર્થાત્ ‘ઝેન’)માંથી જ નીકળેલો છે^૩ સૂફધારી

૧. Sophoi

૨. ઇ. ઇ. બ્રાઉન, આર. એ. નિકોલ્સન, માર્ગોલિયુથ વગેરે જુઓ તેમનાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો:—

E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol. I

R. A. Nicholson—Studies in Islamic Mysticism

D. S. Margoliouth—Early Development of Mohammadanism.

૩. Tholuck—‘Sufismus’ (લેડિનમાં)

Claud Field—Persian Literature, p. 141 ના આધારે

Noldeke—Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Vol. 48, p. 18

Edward Jabra Jurji—Illumination in Islamic Mysticism ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨ ના આધારે

આ ઉપરથી કદાચ એ પણ સંભવિત છે કે ફાલ્સુફા ને મૂળ ઓક શબ્દનું આખીકરણ છે અને જેનો અર્થ “જ્ઞાની કે ડાલા કે અલ્લમંદ હોય” અથવા “સૃષ્ટિની તમામ વસ્તુઓનું જ્ઞાન” યામ છે અને ને ઉપરથી ‘ફાલ્સુફા’ જેનો અર્થ ‘ફાલ્સુફા સાથે સંબંધ, ધરાવનાર,’ ‘દાનેશમંદ’ ‘જ્ઞાની’ એવા યામ છે તે ઉપરથી ‘તમારુફા’ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો હોય અને એ ઉપરથી ધર્મના ક્રિયાકારોમાં મરાગૂલ એવા માણસોથી ધૂધ્ ગણાવા જ્ઞાન અને લક્ષિતા આતર ઇવનમાં રાચનારાઓ માટે ‘સૂફી’ શબ્દ વપરાસમાં આવ્યો હોય.

લોકો સૂરી નામથી ઓળખાયા. ધણી મુસલમાન વિદ્વાનોએ પણ એ મતનો સ્વીકાર કર્યો છે.

કેટલાક લોકોએ સાંસારિક મોજમજ અને ધનદોલત તરફ તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરવા જિનનો પોશાક અપનાવ્યો અને ચોવટપૂર્વક સખત તપસ્વી સાધુજીવન ગાળ્યું. તેમના આ પ્રકારના પવિત્ર, વિનયી અને આદર્શ જીવન ઉપરાંત તેમના જિનના પોશાકને લઈને એ વર્ગના લોકોનું નામ 'સૂરી' પડ્યું. આના સમર્થન માટે એક વિશેષ દલીલ એ છે કે ફારસીમાં 'સૂરી' માટે 'પરમીનહ-પોશ' સબ્દ પણ વપરાય છે.^૧

હવે તો સામાન્ય રીતે એમ જ મનાય છે કે સૂરીઓ સૂફી (એટલે કે 'જિન')નાં કપડાં પહેરે છે એટલે તેઓનું એ નામ પડ્યું છે.

ઉપર જણાવેલી જુદી જુદી બ્યુટપતિઓનો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે સૌ પ્રથમ જિનનાં કપડાં પહેરનાર ફકીરોને તેમના વેશના કારણથી 'સૂરી' કહેતા હશે. આવા દાખલાઓ આપણા દેશમાં પણ છે; જેમકે ખૌદોને 'રક્તપટો' કહેવામાં આવતા. આ જાતના ફકીરો દુનિયાથી બેચરવા બની ફક્ત ખુદાની બંદગી અને ખુદાને લગતા યાનમાં મશગૂલ રહેતા, એટલું જ નહિ, પણ ક્રિયાકાંડના કે દેવ-વાળા સપ્રદાયનાં ઝગડાથી પણ દૂર રહેતા; તેથી એ લોકો જેને જ્ઞાન-પ્રધાન સંતો કહીએ એવા એ હતા. આ કારણથી સૂરીનો ખીજો અર્થ જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ધરાવનાર થાય છે તે પણ તેમને વિશે બધે એસતો થયો; અને આમ સૂરીઓ કેવળ જિનનાં કપડાં પહેરનાર સંતો નહિ પરંતુ જ્ઞાન અને પ્રેમ દ્વારા ખુદાની ઉપાસના કરનારા થયા.

સૂરીમતનો પ્રચાર ઈસ્લામમાં વિશેષ અને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અરબસ્તાન, મિસર, બારત અને મુસલમાનોના વસવાટવાળા અન્ય દેશોમાં થયો છે.

૧. જેમકે એક શ્લોકમાં ફારસી સાથે ઉદ્ધિત કહે ॥ :—

यक चोसह नजरे हाकिमे परमीनह-पोश बुन ।

[જિનનાં કપડાંધારી (અર્થાત્ સૂરી) ઉદ્ધિએ એક સુબન બેટ આપ.]

પ્રકરણ ૨ જી

સૂફીમતમાં ‘દરક’ અર્થાત્ ‘પ્રેમ’ની ભાવના

૬૨૬

દરક તસલુફની જાન છે એનું સારું દર્શન એનાથી જ બરેલું છે.
હૃદયમાં એક શેર છે કે :—

પદે ન ઝિલ્મફી પોશી અલેફ વે વે ન હમ સીલે,
ફકત બેઠ ઝિદફની મક્તવમેં હમ નામે સનમ સીલે।

સૂફીઓનો મગ્નહય જ જાણે દરક છે. તેઓ દરકને જ તમામ રસોતુ મૂળ ગણે છે. મોહબ્બતથી જ દરવી ચીજ પશુ મીઠી લાગે છે. ફારસી સાયરજવાહુદીન રૂમી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૭૩) લુકમાન ગુલામ અને તેના ખાજા(શિક્ષક)નું નીચેનું દર્શાવેલું આપી એ બાબત મમળવે છે^૧ :—

લુકમાનનાર ખાજાને ખાતરી થઈ કે આ માણસ, આ મારો ગુલામ નિખાલસ સ્વભાવનો છે અને મારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે. આથી કંઈ પણ ખાવાની વસ્તુ તેની પાસે લાવવામાં આવતી કે દુરત જ તે લુકમાનને બોલાવવા મોકલતો. લુકમાન તે ચાખતો અને પછી ખાજા પડે તે ખાતો. આમ તે તેના ખાધા પછી જ ખાતો.

૧. મસ્નવી, દર્શન ૨, પૃ. ૪૨૬-૩૦

૨. એ દરવીસન પૂર્વે છઠી સદીમાં થમનમાં થયો હતો. કુરાને શરીફમાં એનો ઉલ્લેખ હમીમ તરીકે આવે છે. તેમાં ૩૧મો પોરો તો લુકમાન ઉપર જ છે, જેમાં તેના કેટલાંક કથનો છે. સૂફી પુસ્તકોમાં ભાવના, નિખાલસતા અને હૃદયપશુ બાબતમાં એમનું દર્શાવેલું વારંવાર ટીકવામાં આવે છે. કેટલાક કહે છે કે એ એક હજારી ગુલામ હતો.

રજું] સૂરીમતમાં 'ઈશ્ક' અર્થાત્ 'પ્રેમ'ની ભાવના ૧૩
 અને જો લુકમાન ન ખાતો તો ખાખતે વસ્તુ ફેંકી દેતો; પછી ભલેને
 પોતાને ઈચ્છા કે જૂખ હોય કે ન હોય. એક દિવસ ખાખને ત્યાં બેટ તરીકે
 એક ખડખડું આવ્યું. તે સમયે લુકમાન ત્યાં હાજર ન હતો; તેથી
 ખાખએ લુકમાનને ત્યાં જોવાની લાવવા તુરંત જ એક યુવામને દોડાવ્યો.
 લુકમાન ત્યાં આવ્યો અને ખાખની આગળ બેઠો. ત્યારે ખાખએ
 એક ઇરી હાથમાં લીધી, ખડખડું કાપ્યું અને તેમાંથી એક ટુકડો
 આપ્યો. તેણે તે સાકર અને મધ હોય તેમ ખાધો. તેણે એટલો તો
 આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો કે ખાખએ બીજો ટુકડો તેને આપ્યો. અને પછી તો
 તે આપતો જ રહ્યો. આખરે ટુકડાની સંખ્યા સાત પર્વત પહોંચી.
 ત્યારે થોડું ખડખડું રહ્યું, એટલે શેઠે કહ્યું : આ હું ખાઈશ જોયી
 હું જોઈ' તો ખરો કે એ ટેટલું મીઠું છે. લુકમાને તે એવા તો આનંદ-
 થી ખાધું, હવે કે અન્ય પણ ખાવાની ઈચ્છા કરતા થયા હતા. જેનું
 જ ખાખએ તે ખાધું કે તુરંત જ તેની કડવાશે તેના દિલમાં જણે આમ
 સળગાવી દીધી તેની જીભ ઉપર છાંસ પડ્યા અને તેનું ગળું બળી ગયું
 તેની કડવાશને લઈને થોડો સમય તો તે બાનજીજ્ઞા જેવો યર્ષ ગયો. સ્વસ્થ
 થયા પછી તેણે પૂછ્યું : "અરે દુનિયાની જાન! તેં આ ઝેર કેવી રીતે
 ખાધું? તેં આ કેરને આનંદ કેવી રીતે માન્યો? આ તે કેવી સહનશીલતા
 છે! અને એ શાને માટે છે? તું તારી આ જાનને દુશ્મન સમજે છે?"
 લુકમાન કોઈ પણ બહાણું કે ફલીશ પેશ કરી શક્યો નહિ અને જવાબમાં
 તેણે કહ્યું : "એક વસ્તુ કડવી હોવાને કારણે હું હાદ રિપાદ કરું તો મારા
 ઉપર સો રરતાની ધૂળ પડે! તમારા નેમત બક્ષનાર હાથમાંથી મેં એટલું
 તો ખાધું છે કે શરમથી હું વાંકો વળી જઈ છું. જેમાં તમારા સાકર
 બક્ષનાર હાથની લહેજત હતી, તેમાં તેણે કડવાસ ગંધી જ કર્યા હતા?"
 તે પછી ચાપર કહે છે :—

અજ મોહબ્બત તલ્લહા શીરીન શવદ,

અજ મોહબ્બત મિસહા જરીન શવદ ।

[મોહબ્બતને લઈને કડવી ચીજો મીઠી થાય છે; મોહબ્બતને
 લઈને ત્રાણ સોનેરી થઈ જાય છે.]

અજ મોહવ્યત દુર્દહા સાક્રી શવદ,
 વજ મોહવ્યત દર્દહા શાક્રી શવદ ।
 અજ મોહવ્યત ચારહા મુલ મી શવદ,
 વજ મોહવ્યત સિર્દહા મુલ મી શવદ ।
 અજ મોહવ્યત દાર તક્તી મી શવદ,
 વજ મોહવ્યત ઘાર વક્તી મી શવદ ।
 અજ મોહવ્યત સિજ્ન ગુલ્છન મી શવદ,
 ઘી મોહવ્યત રોચહ ગુલ્છન મી શવદ ।
 અજ મોહવ્યત નાર નૂરી મી શવદ,
 વજ મોહવ્યત દેવ હુરી મી શવદ ।
 અજ મોહવ્યત સંગ રોગન મી શવદ,
 ઘી મોહવ્યત મોમ આહન મી શવદ ।

. [મોહબ્બતને લઈને મેક્કા નિર્માળ થાય છે અને મોહબ્બતને લઈને રોગો નીરોગી કરનાર બને છે.

મોહબ્બતને લઈને ખાર સુલ થાય ■ અને મોહબ્બતને લઈને સરકો શરાબ થાય છે.

મોહબ્બતને લઈને થળી સિંદાસન થાય છે; મોહબ્બતને લઈને મોળ નસીબ થાય છે.

મોહબ્બતને લઈને કેદખાનુ સુલશન થાય છે; મોહબ્બત વગર ખાલેસો બાગ ધગધગતી બહી થઈ જાય છે.

મોહબ્બતને લઈને આગ પ્રકાશ થાય ■ અને મોહબ્બતને લઈને દાનવ હરી થાય છે.

મોહબ્બતને લઈને પથ્થર માખણ થાય છે; મોહબ્બત વગર મીણ લોદું થાય છે.]

અજ મોહબ્બત હુજ્જન શાદી મી શવદ,
 વજ મોહબ્બત ચોલ હાદી મી શવદ ।
 અજ મોહબ્બત નેશ નોશી મી શવદ,
 વજ મોહબ્બત શેર મોશી મી શવદ ।
 અજ મોહબ્બત સુકુમ સિદ્દહત મી શવદ,
 વજ મોહબ્બત કાહ્ રહ્મત મી શવદ ।
 અજ મોહબ્બત કાર સોસન મી શવદ,
 વજ મોહબ્બત જ્ઞાનહ રોશન મી શવદ ।
 અજ મોહબ્બત મુદ્દહ જિન્દહ મી શવદ,
 વજ મોહબ્બત કાહ વન્દહ મી શવદ ।

[મોહબ્બતને લઈને ગમ ખુશી થાય છે; મોહબ્બતને લઈને ગાલ? બોમિયો બને છે.

મોહબ્બતને લઈને નેશ (ઝેરી જનવરોનો કબ) નોશ (વિષ-નાશક ઉપાય; ઝેહરનો મોહરો) બને છે અને મોહબ્બતને લઈને સિદ્દ ઉદર થાય છે

મોહબ્બતને લઈને બીમારી તદુન્તરીમા ફેરવાય છે અને મોહબ્બતને લઈને કેર રહેમતમાં ફેરવાઈ જાય છે

મોહબ્બતને લઈને કટિ કચળ બને છે અને મોહબ્બતને લઈને મકાન અગમગી જોડે છે.

મોહબ્બતને લઈને મરેહુ જીવતું થાય છે અને મોહબ્બતને લઈને શાહ બદો બની જાય છે]

૧. ગોલ અ. એ જ જગમાં ઝહેનારો જૂન છે એમ કલ્પના કરવામાં આવે છે અને એમ મનાય છે કે જુદા જુદા રંગમાં અને જુદા જુદા આકારમાં દેખા દે છે અને એનો ખોરાક મનુષ્ય અને પશુ હોય છે. (Persian-English Dictionary by Steingass)

આમ પ્રેમથી વસ્તુની પ્રકૃતિ પણ ફેરવાય જાય છે.

સૂફીઓ માને છે કે જો ઈશક નહિ હોત તો આલમનો ઈન્તિઝામ ન હોત. ઈશક વગરનું જીવન આકૃત સમાન છે. ઈશક બનાવે છે; ઈશક બગાડે છે. દુનિયામાં જે કંઈ છે તે ઈશકનું પ્રદર્શન છે.

સૂફીઓ પોતાને આશક^૧ માને છે અને અસ્લાહને માધક ગણે છે. તેમની ગણતરી મુજબ ઈશકના બે પ્રકાર છે : એક ઈશક હકીકી અને બીજો ઈશક મજાઝી.^૨ ‘દક્ક’નો અર્થ ‘સત્ય’ છે, અસ્લાહ છે. એ ઉપરથી ‘ઈશક હકીકી’ અસ્લાહ માટેનો પ્રેમ છે અને ‘ઈશક મજાઝી’ માનવપ્રેમ છે. સાંસારિક વસ્તુઓ માટેનો એ પ્રેમ છે; પત્ની પ્રત્યેનો એ દલાલ પ્રેમ છે. એ બેદ પ્રેમ-પ્રવાસની ગતિ ઓળખવાને પાડવામાં આવ્યો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ પ્રવાહ તો એક જ છે. ઈશક મજાઝીને ઈશક હકીકી તરફ જવાનો પુલ મળવામાં આવે છે. પેગમ્બર (સલ્લ)ની હદીસ છે કે ‘અલ્મજાઝી કન્તરતુલ્હકીકત’

આ ઉપરથી સમજવાનું એ મળે છે કે કોઈ એક વ્યક્તિ તરફનો પ્રેમ જો સામાન્ય નહિ પણ અલૌકિક હોય તો તે આધ્યાત્મિક પ્રેમના સાક્ષાત્કારમાં સદાયરૂપ થાય છે.

ઈશક મજાઝી બાબતમાં ફારસી શાયર મુસ્લા વૃદુદ્દીન જામી તેમની મરનવી ‘યૂસુફી ઝુલ્ફા’^૩ માં લેહે છે કે :—

મતાય અજ ઝિરક હુ ગરચે મજાઝીસ્ત,

કિ ઑ વહરે હકીકત કારસાઝીસ્ત ।

૧. અ. આશિક

૨. એ અ. જ્યાં ઉપરથી છે એનો અર્થ ‘બદલે દોઝ’ ‘નું સ્થાન લેતું’ એવો થાય છે. એ ઉપરથી ‘ઈશક હકીકીને સ્થાને આવતો’ એટલે કે ‘ઈશક હકીકી સિવાયનો જે પ્રેમ તે ઈશક મજાઝી’ છે.

૩. ૫-૨૩

ચલોહ અબ્લ અલેફ બે તે ન સ્વાની,

લે કુરઆન દર્સ સ્વાંદન કય તરાની ।

[પ્રેમ બાજુથી તું તારું મોં ન મોળા બે કે એ સાચો નથી; કાંબુ કે એ સાચા પ્રેમ માટે તૈયારી કરનાર છે.

પાટી ઉપર અલેફ, બે, તે (અર્થાત્ ખારાખડી) નહિ ઘૂટે; તો કુરાન કેવી રીતે વાંચી શકશો ?]

દર્શાવે માટે તે નીચેની વાત કહે છે:—

કોઈ એક મુરિદ (એકો; શિષ્ય) પીરની પાસે ગયો કે જ્યો તે તેને અસ્લાહની નજીક જવાના રાહમાં મદદ કરે.

પીરે કહ્યું કે “જો તે” ધર્મમાં કોઈ જગ્યાએ પગ મૂક્યો ન હોય તો તું જા, આશિક થા, પછી મારી પાસે આવ, કારણ કે ‘સૂરત’ (ખાલ)ના શરાબનો જામ પીધા વગર ‘માની’નો ઘૂંટડો ચાખી શકાય નહિ.’^૨

આવી રીતે સાધિક કોઈ એક પ્રણી સાથે પ્રેમ કરી પરમ પ્રેમનો અનુભવ કરે છે અને લૌકિક પ્રેમના આવરણમાં પરમ પ્રેમનો વિરહ હંમેશાં ધણી જ તપરતાથી જગાવતો રહે છે. સૂફીઓની માન્યતા મુજબ ધર્મકે મગ્નત્રી પણ કોઈ એક ખાસ વસ્તુ છે. તેની સદાયના વગર ધર્મકે હકીકતનું ગીત ગાવું પાખંડ છે. ‘ધર્મકે હકીકત’ એ ‘ધર્મકે મગ્નત્રી’ના પાદમાં છુપાયેલો છે. લૌકિક પ્રેમના આધાર પર અલૌકિક પ્રેમનું નિરૂપણ જ એમનો પ્રતિપાદ વિષય છે. પરમ પ્રેમ માટે આધારનું પરમ હોવું અનિવાર્ય છે. એમાં કોઈ વ્યક્તિના સૌંદર્ય અથવા કુદરતની કોઈ ખૂબસૂરત વસ્તુની કદરૂપી સરખાત કરી એની ટેવ પાડવી જોઈએ અને એ રીતે અસત્ય ઉપરથી સત્યની તારીફ તરફ વળવું

૧. મઝ્ની અં આતરિક; અધ્યાત્મવાદનો.

૨. મુસ્લા નુરુદ્દીન બમો — યુસુફી શ્રેણી, ૫-૨૩ (મજીદ પ્રેસ, માનપોર)

જોઈએ, ઇશકે મગ્ગીથી દિલમાં લાગણી જાગ્રત થવી જોઈએ અને ખીજા સંબંધો તરફના વિચારો નહિ થવા જોઈએ કે જેથી એક ઉપર તે ઠેન્દ્રિત થાય અને અતે અસ્લાહ તરફ વળવાનું જ પાડી રહે. એમાં કોઈ પણ વાસના કે વિચારને સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી તેમની મસ્તવીમાં આ પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તે નીચેની વાર્તાથી સમજાવે છે :—

એક માણસ એક સ્ત્રીની પાછળ પડ્યો, તેણીએ કહ્યું : 'તું મારી પાછળ કેમ આવે છે?' તેણે કહ્યું : 'હું તારા ઉપર આશક થયો છું.' તેણીએ કહ્યું : 'મારી પાછળ મારી બહેન આવે છે, તે મારા કરતાં વિશેષ ખૂબસૂરત છે.' વિષયી તો હતો જ. એકદમ તેણે પાછળ ફરવા માંડ્યું ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું : 'અરે મૂર્ખ! જો તું આશક હોય, તો આવા ઇશકનો દાવો સાચો કેવી રીતે? તે ખીજા તરફ નજર કેમ ફેરવી, મૂઠું? આ ઇશકનો દાવો ન કહેવાય.'

ઇશક એક એવી આગનું નામ છે જે આશકોનાં દિલ અને છાતીમાં હંમેશાં બગબગતી રહે છે અને ખુદ સિવાય જે કંઈ હોય તેને સંગમાવી ખાખ કરી દે છે. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી એ વિશે કહે છે :—

भिदफ औं छुअलह-स्त चैं बर फरकत,

हर के जुन मअशक वादाद जुम्लह सुखत ।

[ઇશક એવી જ્વાળા છે કે જેવી જ તે સળગી તેવી જ માથક સિત્તાય જે હોય તેને બાળી નાખે છે.]

અસ્લાહની સાથે વિસાલ (મિળાપ) કરવાને અહંકાર અને માયાનો નાશ થવો જોઈએ અને એ પ્રેમથી પરિણમી શકે છે. એ માટે મનુષ્યોનો વિશુદ્ધ નિસ્વાર્થ પ્રેમ જ સદાયમૂત થઈ શકે છે. સૂફી અસ્લાહની ઇત્યાદત કરે છે તેમાં ફક્ત આખરી મિસાલની આશા સેવે છે, જે માણસમાં આવી ઇચ્છા નથી એટલે કે પ્રેમ નથી તે પાંખ વિનાના પંખી જેવો છે. આ પ્રેમનો સંબંધ આંતરિક હોય છે. ફૂલ ગયું અને બાગ સુકાયો ત્યારે છુલ્લુલનું ગાનું વિસારે પડ્યું તેમ ન

૨૭૮] સૂક્ષ્મતમાં 'ઇશ્ક' અર્થાત્ 'પ્રેમ'ની લાવના ૧૯

હોવું જોઈએ. અલ્લાહ સાથેનો સયોગ દિવરૂપી આવના ઉપરથી વાસ-
નાનો કાટ દૂર કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમીએ
વાસનાપ્રેમ ટેવો હોય છે તે નીચેની વાતથી સમજાવે છે :—^૧

એક ખાદશાહ હતો. તે દીન અને દુનિયાનો માલિક હતો.
સંજોગવશાત્ એક દિવસ તે સવાર થઈને પોતાના ખવામો સાથે
શિકાર કરવા નીકળ્યો. શિકાર માટે પહાડ અને જંગલમાં બેઠકાઓ.
તે પછી એકાએક તે પડે જ ઇશ્કની જાળમાં ફસાઈ પડ્યો. બન્યું
એવું કે તેણે ધોરી રસ્તા ઉપર એક લોહી જોઈ અને તેનો
જન તેનો શુભાશ જન્યો. તેના જનનું પક્ષી પિંજરામાં બેઠાર હતું,
આથી માત્ર આપી તેણે લોહીને વેચાણ લીધી એ ખરીદીની મોજ-
મજા તે બોગવી રહ્યો હતો, તેવામાં કબનસામે તે લોહી વિમાર પડી.
ઈલાજ કર્યા; દવા ખવડાવી; પરંતુ રોગ વધતો જ ગયો અને 'કઈ
અર્થ' સરતો ન હતો. લોહી રોગને લીધે વાળ જેવી પાતળી થઈ ગઈ
અને શાહુની આંખો લોહીનાં આંસુની નદી બની. દિલની સુસ્તી વધતી
રહી અને નિદ્રા ક્રમ થતી રહી. આખની બળતરા વધી અને દિલ દઈ
અને ગમથી બરાધુ. ટોનિક આપ્યા, દવા ખવડાવી અને બીજાં
સાધનોનો તખીઓએ ઉપયોગ કર્યો, પરંતુ તેમની પ્રતિષ્ઠાને તો હાનિ
જ પહોંચી ખાદશાહે તખીઓની લાચારી જોઈ ત્યારે ઉધાડે પગે
મઝિજ તરફ દોડ્યો; મહેરાબ તરફ મોં ફર્નું. એ વખતે સિજદાનું
રૂપણ તેનાં આંસુથી ભગઈ ગયું. તે સ્વસ્થ થયો ત્યારે શીરીન જખાન-
માં તેણે અલ્લાહની તારીફ કરી-પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું : 'અરે
ઓ! દુનિયાનું મળ્ય એ તારી નજીવી બક્ષિસ છે. મારે શું કરવું? તું
શુભ વાત પણ જાણે છે. તારી માનવ પ્રત્યેની દવા માટે મારી અને
આ તખીઓની આ હાલત નિવારવી એ કંઈ જ નથી. તું તો અમારી
હાલત માટે આશ્રયસ્થાન છે.' આમ કહી મોટા અવાજ સાથે
નિસાસો નાખ્યો. અલ્લાહની મહેમતનો દરિયો ઉછળ્યો. રેતાં રેતાં

પાદશાહ ઉપર નિદ્રા છવાઈ ગઈ. ખાખમાં એક પીરે તેની સામે દેખા દીધી અને કહ્યું : ‘ ખુશ ખજર છે. તારી દાખત પૂરી થશે. કાલે જે ઠાઈ એક અગરયો માણસ તારી પાસે આવે તો તું જાણજે કે તે અમારા તરફથી છે. તે એક કાબેલ હકીમ છે. તેને તું સત્યનિષ્ઠ અને વિશ્વાસુ માનજે. તેના ઈલાજમાં તું સંપૂર્ણ જાદુ ગણજે અને તેના સ્વભાવમાં અદ્વાદની શક્તિ સમજજે.

પાદશાહ નિદ્રામાં હતો. આ ખાખ જોયા પછી તેની આંખ ખૂલી ગઈ અને બેઠી રીતે જે જોયું હતું તેની રાહ જોવા લાગ્યો. વાપદાનો સમય આવી પહોંચ્યો; પરાઈ થયું; અને સૂરજ ઊઠ્યો ત્યારે હકીમના આગમનની ઇતેમરીમાં તે અગાસીમાં બેઠો. તેણે એક સર્વસંપન્ન પુરુષ આવેલો દીડો. જે આભાસ શાહે ખાખમાં જોયો હતો તેવો જ મહેમાનના ચહેરા ઉપર દેખાતો હતો. અદ્વાદનો વધી દૂરથી દેખાયો કે તુરત જ તેના આખા શરીર ઉપરથી નૂર ઉડી ગયું. તે દરવાનેના જિભા રહેવાના સ્થળે જઈ બેઠો. તે પછી એમી લોકમાંથી આવેલા મહેમાન તરફ તેમને સત્કારવા તે આગળ વધ્યો. પોતે હતો તો શાહ, પરંતુ તે વખતે તે દરવેશ જેવો દેખાવા લાગ્યો. તેમની નજીક પહોંચી હાથ પહોળા કર્યા અને તેમને બેટયો. હશકની જેમ તેમને તેણે દિલ અને જનમાં સમાવી દીધો. તેમના હાથ અને કપાળ ઉપર સુંબન કરવા મંડી પડ્યો. ઘર અને રસ્તાની પૂઠપરજી ચરે કરી. પૂછતાં પૂછતાં પોતાના મુખ્ય સ્થાન સુધી લઈ ગયો. તેણે કહ્યું : ‘ ધીરજ રાખી તો મેં ખજનો મેળવ્યો. ધીરજ દેખી તો ખરી, પરંતુ અંતે તે મીઠાં ફાયદાકારક ફળ આપે છે. ઓહ ! તમારો ચહેરો દરેક સવાલનો જવાબ છે. ઠાઈ પણ જાતની ચર્ચા વગર તમારાથી મુશ્કેલી હલ થાય છે. અમારા દિલમાં જે હોય છે તેના તમે તરજુમો છો; અરે ઓ દુઃખીના બેલી ! ’

એક પૂરી ચર્ચ અને બોજન લીધું. તે પછી શાહ મહેમાનને જનાન-ખાનામાં લઈ ગયો. તેમને રાગી અને રાગની વાન કરી અને આગરી આગળ બેસાડ્યા. હકીમ-મહેમાને રાગીના ચહેરાનો રંગ જોયો, તેનીનાડી તપાસી

૨૬] સૂક્ષ્મતમા 'ઇક' અર્થાત્ 'ત્રેમ'ની લાવના ૨૧

અને તેના પિતાજીની પરીક્ષા કરી; કારણે સાંજબાં, શું શું થયું હતું તે વિગત જાણી ને પછી તેમણે કહ્યું : 'જે દવા તખીઓએ કરી છે તે એની પ્રતિભે અનુકૂળ ન હતી. તેમણે તે નકામી કરી છે. આનંદિક પરિચિતિથી તેઓ વાકેફ ન હતા.' હકીમે લોડીની જિભારી સમજ લીધી. છાની આગત તેમની આગળ ખુફ્ફી ચર્મ ગર્મ, પરંતુ તેમણે તે છુપાવી રાખી અને પાદચાહને પણ કહી નહિ. તેમને દરદીની દુઃખી હાલત ઉપરથી જણાયું કે 'તેને દિલનું દરદ છે; બદન જરાગર છે; દિલ ગિરફતાર છે તેના દિલના દુઃખમાં આશકો જણાઈ આવે છે. દિલની જિભારી જેવી ઠાઈ અન્ય જિભારી નથી. આશકનો રોગ અન્ય રોગથી નિરાજો હોય છે.' તેમણે તે પછી પાદચાહને કહ્યું : 'આ ઝોરડો એકાંત કરો. સર્ગા-વહાલાં અને અન્યને અહીંથી દૂર કરો. ઠાઈએ કાન દર્ધને સાંજગતું પણ નહિ. અમુક બાજતો મારે દરદીને ખાનગી પૂછવી છે.' આમ કહી તે ઝોરડો તેમણે ખાલી કરાવ્યો. આથી પાદચાહ પણ ખહાર ગયો. હકીમ અને દરદી સિવાય ઠાઈ અંદર રહ્યું નહિ. પછી તેમણે લોડીને પૂછ્યું : 'તારું શહેર કયાં છે તે કહે! કારણ કે દરેક શહેર માટે જુદા જુદા ઇલાજ છે; ત્યાં નજીકનાં તારાં સંબંધીઓમાં કોણ કોણ છે? તને વહાલ અને આશક્તિ શા શા ઉપર છે ?'

આ પૂછપરછ સમયે હકીમે હાથ નાડી ઉપર રાખ્યો હતો અને તેની આફતો વિશે સલાહ પૂછના જતા હતા. નિષ્ણાત હોવાથી પાછલો ઇતિહાસ પૂછના રહ્યા અને લોડી પોતાની છાની વાન ખુફ્ફમખુફ્ફી રીતે કહેતી રહી. પોતાના સ્થળ વિશે તેમજ બ્યાં બ્યાં પોતાનું નેચાણ થયેલું અને જેની જેની સાથે રહેલી તે સવિસ્તર તે સંબંધાવતી રહી. હકીમે તેની આપત્રોત્તી ઠેકાણી તરફ કાન ગણ્યા હતા અને તેની નાડી અને તેના ધનકારા તરફ ધ્યાન રાખ્યું હતું તેમની માન્યતા એ હતી કે જેનું નામ મોક્ષતા નાડી વિશેષ આવે તે જ દુનિયામાં તેના જીવનનું ચક્રસદ છે.

લોડીએ પોતાના વતન—શહેરમાં રહેતા મિત્રોનાં નામ ગણાવ્યાં. તે

પછી બીજા શહેરનું નામ તે બોલો, એટલે હકીમે પૂછ્યું : ‘ તારું શહેર
તેં ક્યારે છોડ્યું ? તે પછી તું ક્યા શહેરમાં ગઈ ? ’ આમ સવાલો તે પૂછતા
રહ્યા અને લોડી ખાજ તથા શહેર જે બદલાયાં તે એક પછી એક
જણાવતી રહી અને તેમાં સ્થળ, ઘર, તેનું ભરણપોષણ વગેરેની વિગત
વર્ણવતી રહી, પરંતુ તેનાં રંગ અને નાડી તે સમય દરમિયાન જેમ તે
તેમ રહ્યાં, તેમાં કંઈ વધી ન હતો. આખરે જેવું સમરકંઠ શહેરનું નામ
આપ્યું તેની સાથે જ ચંદ્રમુખી લોડીએ એક ઠંડા શ્વાસ ખેંચ્યો; તેની
આંખમાંથી આંસુની નદી વહેવા લાગી અને તે બોલો : ‘ સોદાગર મને
ત્યાં લાવ્યો, ત્યાં સોની ખજાને મને ખરીદી. તેની પાસે તેણે મને ૭
મહિના રાખી અને પછી વેચી દીધી. ’ આ શબ્દો બોલતાંની સાથે
જ ગમતો જણે અમિ ભૂમ્મી ઊઠ્યો. નાડી ઝડપથી ચાલવા લાગી અને
ચહેરો ફીકો તેમજ રાતો થતો રહ્યો. આ બેઠ ખૂણતાં રોગ અને આફતની
જડ હકીમને હાથ લાગી. તેણે પૂછ્યું : ‘ તેના મહોશ્વાનું નામ શું
છે અને રસ્તો કયા છે ? ’ લોડીએ પત્તો બતાવ્યો. તે પછી હકીમે
લોડીને કહ્યું : ‘ હવે તું સારી થઈ એમ સમજ. તારા રોગનું નિદાન
મને ઝટ મળી ગયું, તેથી તેનો ઇલાજ કરવામાં તો હું બાંધ કરીશ.
હવે તું આનંદથી રહેજે. નયિંત રહેજે અને ફિકર છોડી દેજે, કારણ
કે જે અસર બાગ ઉપર વરસાદ કરે છે તેવી જ હું તારા ઉપર કરીશ.
તારી ચિંતા મને છે, તું ચિંતા ન કર. સો પિતાના કરતાં વિશેષ
માયા હું તારા ઉપર રાખું છું. હા, હા; પરંતુ પાદશાહ થાણું ધણું તને પૂછે
તોપણ આ ખાનગી વાત તારે તેને કહેવી નહિ, એટલું નહિ, પણ બને ત્યાં-
સુધી આ જાની વાત કાઠની આગળ જાહેર કરવી જ નહિ. ખજરદાર !
જો તું આ કાઠને કહે તો. જો એ વાત તારા દિલમાં જ છૂપી રહેશે
તો તારી મુરાદ જલ્દી પાર પડશે. ’

આ પછી હકીમ ઊઠ્યા અને બાદશાહ પાસે ગયા. તેને આ
વિશે થોડી તેમણે વાતથી વાકેફ કર્યો. ત્યારે તે બોલ્યો : ‘ તો હવે
આપ કહો કે એ માટે ’ ૭૨ છે. આવી ભાવ ’ ૭૩ દીક્

૨૭] સૂક્ષ્મતમાં 'દરક' અર્થાત્ 'પ્રેમ'ની ભાવના ૨૩

કરવાનું શું કારણ ?' હકીમે કહ્યું : ' તે પુરુષને હાજર કરવો એ જ તમ્બીજ કરી. ' કાસદ મોઢવી મોનીને તે દૂર દૂરના ચહેરમ્થી બોલાવે. સોનું અને ખિલાત આપી તેનું ચોરસ કરો, જેથી તમે તેને પ્રિય બને. અને તેનું દિલ ખુશ થાય. આમ કરવાથી આપણી મુશ્કેલીમાં આસાની આવી જશે. તે અંધ સોનું અને ચંદી જોશે ત્યારે સોનાને ખાતર તેના કુટુંબ-કુળીલાની પણ પરવા કરશે નહિ. '

સુલતાને આ હકીકત હકીમ પાસેથી સંભળી ત્યારે તે સલાહ તેને દિલ અને જનથી મળી ગઈ. તેણે કહ્યું : ' આપના ફરમાન મુજબ હું ફરમાન કરીશ. આપ જે જે કંઈ જે જે પ્રમાણે કરવા કહેશે તેવી ને તેવી જ રીતે હું કરીશ. ' તે પછી તેણે બે કાસદ તે ચહેર તરફ રવાના કર્યા તેઓ અનિ હોશિયાર અને ચાલાક હતા. ખુશખબર સાથે સોની આગળ પહોંચ્યા અને કહ્યું : ' જોદ વિચક્ષણ કારીગર ! તારી ખ્યાલિ જગજહોર છે. પાદશાહે ધરણી ધ્યાવવા માટે તારી પસંદગી કરી છે, કારણ કે સર્વ સોનીઓમાં તું જ શ્રેષ્ઠ છે. આ ખિલાત, સોનું અને ચંદી તું લે. તું તેને ત્યાં આવશે એટલે તેમને માનીતો થશે, તેમને ગોઠિયો થશે. ' ખિલાત અને માલ મોટા પ્રમાણમાં જોનાં સોની લલચાર્યા ગયો. ચહેર અને કુટુંબ તથા તેણે રસ્તો પકડ્યો. ખિયારાને ખબર ન હતી કે બાદશાહે તેનો જન લેવાના કસદે કાસિદને મોકલ્યા હતા. અરબી ધોડા ઉપર સવાર થઈ તે આનંદથી પુરપાટ દોડાવ્યે જતો હતો. કમનસીમ પોતાના ખૂનને ખિલાત મળતો હતો. તે અગ્નિપ્રેય પ્રવાસ વટાવો ધ્યેયના રથને આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હકીમ તેને બાદશાહ આગળ આનંદથી પ્યાર અને લાડ સાથે લઈ ગયા.

બાદશાહે તેને મળીને ધણું જ માન આપ્યું. તેણે સોનાનો ખજાનો તેને સોંપી દીધો અને કંચન, કોલર, હાથલિપાં અને કમરપટો બનાવવાનું કહ્યું; તદ્દુપરાંત શાહી રંગરચનામાં શોભે એવાં વિવિધ પ્રકારનાં સોનાનાં અસંખ્ય વાસણો તૈયાર કરવા તેને જણાવ્યું. તેણે સોનું લીધું અને કામમાં ગૂંથાઈ ગયો.

તે પછી હદીમે તેને કહ્યું : ‘ જોહ મહાન મુક્તનાન ! આ લોડીને તું આ ખાગને સોંપ. તેના ગયોગથી તે આનંદમાં આવશે. તેના સંયોગનું જળ આ કામના અગ્નિને જુઝાવી દેશે. ’ પાદશાહે આથી ચંદ્ર-મુખી લોડીને સુખત દરી દીધી અને બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યાં. લોડી ખિલકુલ સાચુ થઈ ગઈ તે પછી હદીમે એક સરખત તૈયાર કર્યું જે સોનીને પિવડાવવામાં આવ્યું તેના પરિણામે તે લોડીનો હાજરીમાં ગણાતો ગયો. તેનું સારીરિક સૌન્દર્ય અને આકર્ષણ જતાં રહ્યાં. તેના હાલ ખેલાલ થઈ ગયા. આખરે તેનું અવસાન થયું. મરેલા પ્રત્યેનો પ્રેમ લાંબો રહેતો નથી, કાંણુ કે તે પાછો આવતો નથી. પરિણામે સમય પસાર થતાં લોડી તેને ભૂલી ગઈ.

આ વાર્તામાં લોડી પશુ-આત્માનો અને પાદશાહ સાચા આત્માનો નિર્દેશ કરે છે. લોડી દોષ પણ દવાથી એટલે કે અક્રમના સાધનથી સાચુ થઈ નહિ, તેથી દિવ્ય મદદની પાદશાહે માગણી કરી. એનાથી શાયર મોસાના જલાલુદ્દીન રૂમી મારિસ્તનો નિર્દેશ કરે છે જે અદ્વાદ તરફનો બેટ છે. આવી રીતે પશુ-આત્માને ઠેળવવાનો હોય છે એટલે કે પશુ-આત્માનો નાશ કરવાનો નથી, પરંતુ દુન્યવી વસ્તુઓ નકામી છે એવા સતત ધ્યાનથી એને નિયમિત કરવાનું છે.

અક્રિત તરફના પ્રેમનો તરફગાટ તે પ્રેમ નહિ, પરંતુ ખોટી માયા જ છે, અને તે ચિરરથાથી રહેતો નથી. આવો પ્રેમ બંધ છે, તેથી જ મોસાના જલાલુદ્દીન રૂમી આગળ હાથે કહે છે કે ‘ એવો દરક પર્મદ કર કે જે હંમેશ માટે કાવમ રહે ’.

સૂક્ષ્મોએ પશુ-આત્મા અને વાસનાને મારી દુનિયવી ચીજોની વ્યર્થતાનું જ્ઞાન કરી, એક જ અદ્વાદમાં મન પરાંવી તથા તેનું નિત્ય ચિંતન કરી તેની સાથે સંયોગ કરવાનો છે અને તે જ તેમનું ધ્યેય છે. સૂક્ષ્મ આશકે ક્રમે ક્રમે પોતાનામાંથી તમામ વાસનાઓનો ક્ષય કરી ખિલકુલ મુક્ત થવામાં લીન રહેવાનું છે. આસપાસના તમામ

૨૯૦] સૂક્ષ્મતમાં 'ઇશક' અર્થાત્ 'પ્રેમ'ની ભાવના ૨૫
સંલોગે અને બ્યવહારથી અવિષ્ટ રહી શુદ્ધ પ્રેમસ્વરૂપ બનવાને જ
તેણે મથવાનું છે.

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કરતાં નિષ્કાલસ દિલના પ્રેમ અને ભાવનાથી
અસ્લાહ પ્રુથ ધાય છે. મજદૂર શાયર મોતાના જલાલુદ્દીન રૂમી નીચેના
દંડાંતથી એ બાબત પણ સમજાવે છે:—

પેગમ્બર મૂસા(અલ૦)એ રસ્તામાં એક ભગવાડને જોયો. તે
કહેતો હતો : 'ઓહ ખુદા ! ઓહ અસ્લાહ ! તું ક્યાં છે ? તું જણાવ
કે જેથી હું તારો આકર થાઉં. તારા જોશ સીતું તું ક્યાં છે તે કહે
કે જેથી હું તારી સેવા કરું. તારો જામો સીતું અને સંધુ, તારો
જામો ઘોઢો; તારી જૂ કાફુ. અરે વૈશવશાળી ! તારી પાસે દૂધ લાવું
અને તું મદિા પડે તો તારાં મગાવહાવાંની પંઠે હું તારી સેવા આકરી
કરું. તારા હાથને ચુમન કરું, પગથ પી કરું, સ્ત્રી વખતે તારે
માટે જન્યા સાફ કરું; તારું ધગ જો અને મળી જાય તો હુમેશાં સવારે
અને સાંજે ધી અને દૂધ તારે માટે લાવું, તે ઉપરાંત પનીર તેમજ
શીવાળી રોટી લાવું; સુદર જમાવેલા દહીંની મટકીઓ લાવું; મારાં
તમામ બકર્ગ તારી આમળ કુતબાન કરું. ' આવી રીતે ભરનાડ ધણું
બકતો હતો. પેગમ્બર મૂસા(અલ૦)એ પૂછ્યું : 'તું કેાની સાથે
બેઠો છે ?' તેણે જવાબ આપ્યો : 'જેણે આપણને પેદા કર્યા, જેણે
આસમાન અને જમીન હસ્તીમાં આપ્યાં.' પેગમ્બર મૂસા (અલ૦)-
એ કહ્યું, 'હાય ! તારું માથું ફરી ગયું છે તું મુસલમાન ગણો નથી
અને દાફિર થયો આ કેરી બેઠી વાત છે ! આ કેવું રૂક છે ! આ
બકવાસ છે તારા મોમા તું રોનો રૂયો માર તારા કૂંની મદમો સારી
દુનિયામાં ફેનાઈ ગઈ બના ! તારી કુરે દીનના દીવાનેના દુકડે દુકડા

૧. મસ્નવી, દફતર ૨, પૃ. ૩૪૦-૪૩ (ગોપ્સ એમોનિયલ આવૃત્તિ)

૨. મુસલમાનોની આન્યતા મુજબ અસ્લાહ એકવેલા જ મહાન પેગમ્બરોમાના
એ એવા છે.

૩. એક બતતુ જરીમુદીના વસ્ત્રાદિનું બારીક રેશમી કાપડ.

કરી નાખ્યા. તારે માટે જોડા અને મોઝા ચોગ્ય છે. સૂર્યને આવી વસ્તુ કેવી રીતે ખપે? જો તુ તારું મળું આવી વાત દરતા બંધ કરે નહિ તો આનંદ સળગશે અને ખલકની ખાક કરી દેશે. ખુદાને તું સર્વશક્તિમાન અને ન્યાયી સમજે છે તો તારો જોદ્દો બદલાવ કેવી રીતે સાચો માની શકાય? નાદાન દોરન દુરમન છે. અલ્લાહ આવી ખિદ્મતથી પર છે. અરે જેવકૂફ! તું આવી વાત કાની સાથે કરે છે? શું તું કાકા કે મામા સાથે વાત કરે છે? સર્વશક્તિમાનને શરીર કેવું અને હાગત કેવી? જેનું શરીર વધતું હોય તે દૂધ પીએ અને જેને પગની જરૂર હોય તે પગરખાં પહેરે. વગેરે વગેરે.

ભરવાડે પેગમ્બર મૂસા(અલ૦)ને કહ્યું, 'જોહ મૂસા! તેં મારું મોં સાંધી દીધું અને ગમગીનીથી મારી જાન જલાવી દીધી.' આમ કહી તેણે કપડાં ફાડી નાખ્યાં અને ગરમ નિસાસા ખેંચ્યા. તે પછી જંગલમાં ઘૂમી જઈ ગાયન થયો. આ બાજુ ખુદા તરફથી મૂસા (અલ૦)ને અંતર્ગત થયું કે 'તેં મારાથી મારા બંદાને જુદો કર્યો. તું 'વરદ' (સંયોગ) કરાવવાને, અને નહિ કે વિખૂટા કરવાને માટે આપ્યો છે. દરેકને મેં એક આયરણ આપ્યું છે અને દરેકને એક પરિભાષા આપી છે. એકને માટે પ્રશંસા હોય તે તારે માટે ગાળ હોય; એકને માટે શહદ હોય અને તારે માટે તે ઝેર હોય; એકને માટે શેશની હોય અને તારે માટે તે આતશ હોય, એકને માટે શુલાબ હોય અને તારે માટે તે કટિ હોય; એકને માટે સારું હોય અને તારે

૧. આ બાવને વ્યક્ત કરનારી એક પદ્ધતિ કાલિદાસના 'રઘુવંશ'માં જોવા મળે છે; જોમકે

ત્રિપમપ્યમૃતં   વચ્ચિદ્ભવેદ્

અમૃત વા વિપર્માચરેન્દ્રયા ॥

(રઘુવંશ ૮-૪૬)

૨૬] સૂક્ષ્મતમાં 'ધૃક્' અર્થાત્ 'પ્રેમ'ની ભાવના ૨૭

માટે તે ખરાબ હોય; હું તમામ પવિત્રતા, અપવિત્રતા, શિથિલતા અને સાવધતાથી પર છું. મેં મારા કાયદા માટે કુનિયા પેદા કરી નથી. પરંતુ બંદાઓને કાયદો પહોંચાડવા માટે પેદા કરી છે. દિંદીઓ દિંદના પારિભાષિક શબ્દો વાપરે અને સિધીઓ સિધના. તેમની તસખીદૃથી હું પાક થતો નથી, પરંતુ તેઓ પાક અને ચમકદાર થાય છે. હું બાફ તંદૂર જોતો નથી અને 'કાલ' (ભાષા, ચર્ચા) તરફ ધ્યાન આપતો નથી; હું હાથને જોડું છું અને 'હાથ' (આંતરિક સ્થિતિ) તરફ ધ્યાન રાખું છું.'

સૂક્ષ્મોનો પ્રેમ ભાવનાથી હોય છે, ચાહના માટે હોય છે. તે નિર્મળ હોય છે. પ્રેમનો ધર્મ જ નિરાળો હોય છે. અસ્લાહના આ આશકોનો સંપ્રદાય અસ્લાહ સિવાય અન્ય નથી. તે કોઈ ખોટું કે આશાથી અસ્લાહની ઇમાદત કરતો નથી.

આમ જોતાં જે ભાવના ઉપર સૂક્ષ્મતત્ત્વ મંડાવ્યું થયું તેના મૂળમાં પ્રેમનો નિવાસ છે. પ્રેમ ઉપર સૂક્ષ્મોનો એટલો વ્યાપક અને જોડો આધાર છે કે લોકો પ્રેમને જ સૂક્ષ્મતનો પર્યાય સમજે છે. પ્રેમને હાથ કરી સૂક્ષ્મો સાધનાના ક્ષેત્રમાં ભિતર્યાં. પ્રેમના સંબંધમાં યાદ રાખવું જરૂરી છે કે એ એક દિલો ચીજ છે જેનું ક્ષેત્ર આનંદ છે.

૧. મુસલમાનોની તસ્ખીદ (એટલે કે માળા)માં બધા મળી ૯૯ દાખા (મણકા) હોય છે. એ માળામાં ૩૩ના ત્રણ ભાગ હોય છે. જે ભાગને જુદા પાડવા એક જરા મોટો દાણો હોય છે. મથાળે એક તેથી વિશેષ મોટો દાણો હોય છે જેને મુસલમાનો ઇમામ કહે છે.

અસ્લાહ તા'લાનાં ૯૯ નામોનું ચટન કરવું એ એમના ઝિક્રનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. એ લોકો તે સુખદાનસ્લાહ (અસ્લાહ પાક છે), અસ્લુહ્દો સિલ્લાહ (અસ્લાહની તારીફ હો !) અથવા અસ્લાહો અકબર (અસ્લાહ સર્વપ્રેષ છે) એવા ઉદ્ગાર પઢવા માટે મણકાની જરૂર ન રહે તેમ કરવા તસ્ખીદનો ઉપયોગ હોય છે.

પ્રકરણ ૩ જી

સૂફીમતમાં અન્ય લાવનાઓ

સૂફીઓ માને છે કે અસ્લાહ હતો અને તેના સિવાય કંઈ જ ન હતું અને અત્યારે પણ તેમ જ છે. અસ્લાહ શુદ્ધ સત્ છે અને ‘અસ્લાહ સિવાય જે કંઈ’ (માસિક્લાહ) છે તેની દસ્તી, અસ્લાહ તેની અંદર વ્યાપક છે તે કારણે છે.

સૌંદર્યમાં એક ખાસ ગુણ છે કે તે પોતાનું પ્રકાશન ચાહે છે. એ ગુણ અનંત સૌંદર્યમાંથી તેણે મેળવેલો છે. સૂફીઓ કહે છે કે અસ્લાહે કહ્યું કે ‘હું છૂપો ખગનો હતો મારા વિશે લોકો જાણે એમ મારી ઇચ્છા થઈ તેથી મેં દુનિયા પેદા કરી જેથી મારી જાણ થઈ શકે.’ એક વસ્તુ તેની પ્રતિકૂલ વસ્તુથી ઓળખી શકાય જેમ રોશની અંધ-કારથી, સારું, નરસુંથી, તંદુરસ્તી માંદગીથી વગેરે; તેમ દસ્તી એ નિરતી મારફત પ્રદર્શિત થઈ શકે અને આવી રીતે દુનિયા મારફત અનંત સૌંદર્ય એની ગેરહાજરીમાં જણાઈ શકે.

સૂફીઓ માને છે કે અસ્લાહ સર્વવ્યાપી છે; તે સર્વ ઠેકાણે અને સર્વ વસ્તુઓમાં છે.

અસ્લાહ સત્ છે; દુનિયા ઝાંઝવાના જળ સમાન છે; નાશવંત છે. મનુષ્યની ઇચ્છા વ્યર્થ છે. અસ્લાહ સિવાયની કાંઈ દસ્તી નથી. તે અનંત છે. સૂફી અસ્લાહમાં રચ્યોપચ્યો જીવે છે અને દરેક વસ્તુમાં અસ્લાહને જીએ છે. માણસનો આત્મા એ અસ્લાહમાંથી નથી, પણ અસ્લાહનો છે અને આખરે તે અસ્લાહમાં મળી જશે.

તમામ હલ્લોની એકસરખી પાત્રતા હોવી નથી તેથી તસબુદની જેઓ દીક્ષા સ્વીકારે છે તેમને માટે સૂફીઓએ પોતાના મત અનુસાર

પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યક યુક્તિ અને ભાવનાઓ નક્કી કરેલાં છે. સૂક્ષ્મો એમને મહામાત^૧ કહે છે. હજારત ખાજા મોઈનુદ્દીન ચિશ્તી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૩૬)એ પોતાના કથનોમાં એમની સંખ્યા ચૌદની જણાવી છે: ૨ (૧) તોગાઝે, (૨) ઇમાદત^૪, (૩) સુહદ^૫, (૪) ગિઝા^૬, (૫) દનાઅત^૭, (૬) મુજાહિદા^૮, (૭) સિદ્દીક^૯, (૮) તફ્કુર^{૧૦},

૧. અ. મકામાત જ.વ. સ્ટેશન; ભૂમિકા
૨. હશીલુઆરિફીન, પૃ. ૫૩; મુત્તમાઈ પ્રેસ, દિલ્હી
૩. તોયહ અ. પશ્ચાત્તાપ; કોઈ અનુચિત કામ અવિધ્યર્થ ન કરવા માટે સોગંદપૂર્વક દંઢ પ્રતિષ્ઠા કરવી તે.
૪. અિવાદત અ. અસ્લાહની ઉપાસના યા અસ્તિ
૫. સુહદ અ. સંસારનાં તમામ મુખનો પરિત્યાગ
૬. રિઝા અ. મરજી; ઇચ્છા
૭. કલાઅત અ. સતોષ

હાકિઝ કહે છે:—

મુલ્કે આઝાદગીઓ ફુન્જે કલાઅત,
ગન્જીસ્ત યશમ્સેર મુયમ્ગર નમીશવદ મુલતા રા ।

[આઝાદીનો દેસ અને સતોષનો ખૂણો એ ખૂલનો ॥ જે સમસેર વટે મુલતાનને મળતો નથી.]

૮. મુજાહિદહ અ. ધર્મની રક્ષા માટે યુદ્ધ કરવું તે; હાકિર સામે લેવાઈ કસી તે
૯. સિદ્દી અ. સત્યતા
૧૦. તફ્કુર અ. ચિંતન

(૯) ઇસ્તિરશાદ^૧, (૧૦) ઇસ્લાહ^૨, (૧૧) ઇખ્લાસ^૩, (૧૨) માગિત^૪,
(૧૩) શુક^૫ અને (૧૪) મોહબ્બત

કેટલાક સૂફીઓ કહે છે કે તસવ્વુફના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે સામાન્યતઃ તોખા, જહ્દ, ^૬ સબ્, ^૭ શુક, રિજા, ખોફ, ^૮ તવક્કુલ, ^૯ રજા, ^{૧૦} ફિઃ^{૧૧} અને મોહબ્બતનું અનુશાન કરવું પડે છે. એને ‘અહવાલ’ (‘હાલ’નું બહુવચન) કહે છે.

તોખા :— એનો અર્થ ‘ખુદ તા’લાના ડરથી તેણે મનાઈ કરેલી આખોથી દૂર રહેવું’ એવો થાય છે. સૂફીઓ એ ઉપર ધણો જ ભાર મૂકે છે. એ દુનિયા તરફથી અલ્લાહ તરફ ફેરવાયેનું વલણ છે. મનુષ્યનો આત્મા મૂળ તો શુદ્ધ છે, પરંતુ દુનિયામાં તે અશુદ્ધ થયો તેથી બેકાર રહે છે. તેને તેની અસલ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે બેદરકારીની નિદ્રામાંથી જાગ્રત અવસ્થામાં આવવા જેવું થાય છે, પરંતુ ન્યાસુધી

૧. ઇસ્તિરશાદ અ. તસવ્વુફના તાલુકામાં માર્ગદર્શન લેવું તે

૨. ઇસ્લાહ અ. દુરસ્ત કરવું તે

૩. ઇખ્લાસ અ. દોસ્તી; સાચો પ્રેમ

૪. માગિત અ. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન

૫. શુક અ. કૃપાશીલ

૬. જહ્દ અ. કોશિશ

૭. સબ્ અ. ધીરજ

૮. કોફ અ. ડર

૯. તવક્કુલ અ. અલ્લાહ ઉપર બરોસો રાખવો તે

૧૦. રજા અ. આશા

૧૧. ફઝિલ ગરીબી

તે પાપો ફરી ફરીને કરે ત્યાંથી તેની તોખા સાચી ન જ ગણાય. જે તે નાસીપાસ થાય તો ફરીથી તોખા કરવી જોઈએ, કારણ કે અદ્વાહની રહેમત અપાર છે. અદ્વાહ સિવાયનું બધું જુદી જવું એ જ સાચી તોખા છે.

સૂક્ષ્મો માને છે કે જાતિનની^૧ તિહારત^૨ અદ્વાહના દરબારમાં તોખા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

હુદ્દ :—એનો અર્થ 'સંસારના તમામ સુખનો સ્વેચ્છાએ પરિત્યાગ કરવો' એવો થાય છે. એ સદ્ગુણ છે. દુનિયા સાથે લગાવ રાખવો એ દુર્ગુણ છે. હુદ્દનો ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં અર્થ દુનિયાની કોઈ પણ ચીજ પોતાની સાથે નહિ રાખવી તેમજ તેની ઇચ્છા ન કરવી એવો થાય છે. સૂક્ષ્મોએ દુન્યવી જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ અને એમ કરીને અન્યને કોઈ પણ રીતે નુકસાન પહોંચાડવું ન જોઈએ.

રિઝા :—રિઝાનો અર્થ 'રાજી રહેવું' એવો થાય છે. તસબુદના રાહમાં એ એક જરૂરી વસ્તુ છે. આફત અને મુસીબત સમયે અપ્રસન્નતા પ્રદર્શિત ન કરવી અને આનંદથી 'તે જરૂર કરવું' એ રિઝા છે. બાબ દરિયાની જેતાં એ અમલમાં લાવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એવું નથી. જિનાયતે જતા મુસાફરના પગમાં કટિઠા ઘૂસી જાય તો તે કટિઠાનો ખ્યાલ ક્યાં વગર પોતાનો રસ્તો કાપતો આશ્વો જાય જો અથવા તો એક સિપાઈ જંગમાં મશગૂલ થઈ જાય ત્યારે તેને તેના હિપર થતા ધાનો ખ્યાલ રહેતો નથી તેવું બની જવું જોઈએ.

સૂક્ષ્મો રિઝાનો અર્થ 'અદ્વાહની ઇચ્છા હિપર તેના બંદાનું રાજી રહેવું' એવો કરે છે. તેઓ માને છે કે આવશ્યકતાને કંઈ સારું, નરસું, ખૂબસૂરત, કદરૂપું, રંગ અને રાહત હોય છે તે એક જ અદ્વાહના હુકમથી હોય છે. એ માટે આપણે પ્રશ્નો કરવાનું હોતું નથી તેમજ

૧. આંતરિક.

૨. તદ્દારત અ. પવિત્રતા.

(૯) ઇસ્તિરશાદ^૧, (૧૦) ઇસ્લાહ^૨, (૧૧) ઇજ્લાસ^૩, (૧૨) મારિફત^૪,
(૧૩) શુક^૫ અને (૧૪) મોહબ્બત

કેટલાક સૂક્ષ્મો કહે છે કે તસવ્વુફના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે સામાન્યતઃ તોખા, જહ્દ,^૬ સવર,^૭ શુક, રિઝા, ખોફ,^૮ તવક્કુલ,^૯ રજા,^{૧૦} ફિર^{૧૧} અને મોહબ્બતનું અનુક્રમ કરવું પડે છે. એને 'અહવાલ' ('હાલ'નું બહુવચન) કહે છે.

તોખા :— એનો અર્થ 'ખુદ તા'લાના કરથી તેણે મનાઈ કરેલી બાબતોથી દૂર રહેવું' એવો થાય છે. સૂક્ષ્મો એ ઉપર ધરો જ બાર મૂકે છે. એ દુનિયા તરફથી અદલાહ તરફ ફેરવાયેલું વલણ છે. મનુષ્યનો આત્મા મૂળ તો શુદ્ધ છે, પરંતુ દુનિયામાં તે અશુદ્ધ થયો તેથી બેકાર રહે છે. તેને તેની અસલ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે બેદરકારીની નિદ્રામાંથી જાગ્રત અવસ્થામાં આવવા જેવું થાય છે, પરંતુ ન્યાંમુધી

૧. ઇસ્તિરશાદ અ. તસવ્વુફના શરૂમાં માર્ગદર્શન લેવું તે

૨. ઇસ્લાહ અ. દુરસ્ત કરવું તે

૩. ઇજ્લાસ અ. દોસ્તી; સાચો પ્રેમ

૪. મારિફત અ. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન

૫. શુક અ. કૃતકાસ

૬. જહ્દ અ. કાશિશ

૭. સવર અ. ધીરજ

૮. જોફ અ. ડર

૯. તવક્કુલ અ. અદલાહ ઉપર બરોસો રાખવો તે

૧૦. રજા અ. આરામ

૧૧. ફિર ગરીબી

તે પાપો ફરી ફરીને કરે ત્વાંમુધી તેની તોળા સાચી ન જ ગણાય જે તે નાસીપાસ થાય તો ફરીથી તોળા કરવી જોઈએ, કારણ કે અદનાહની રહેમત અપાર છે અદનાહ સિવાયનું બધું બૂલી જવું એ જ સાચી તોળા છે

સૂક્ષ્મો માને છે કે માતિનની^૧ તિહારત^૨ અવાહના દગ્ધારમાં તોળા દગ્ધાથી પ્રાપ્ત થાય છે

જુદ્દ :—એનો અર્થ ‘સ સારના તમામ સુખનો સ્વેચ્છાએ પરિત્યાગ કરવો’ એવો થાય છે એ સદ્ગુણ છે દુનિયા સાથે લગાવ રાખવો એ દુર્ગુણ છે જુદ્દનો ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં અર્થ દુનિયાની કોઈ પણ ચીજ પોતાની સાથે નહિ રાખવી તેમજ તેની ઇચ્છા ન કરવી એવો થાય છે સૂક્ષ્મોએ દુન્યવી જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ અને એમ કરીને અન્યને કોઈ પણ રીતે નુકસાન પહોંચાડવું ન જોઈએ

રિઝા :—રિઝાનો અર્થ ‘ગણ નહેવું તે’ એવો થાય છે તસબુદના રાહમાં એ એક જરૂરી વસ્તુ છે આદત અને મુસીમત સમયે અપ્રસન્નતા પ્રદર્શિત ન કરવી અને આનંદથી તે બરદાસ કરવું એ રિઝા છે બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં એ અમનમાં લાવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એવું નથી. ઉતાવળે જતા મુસાફરના પગમાં કાગિ ઘૂસી જાય તો તે કાંટાનો ખ્યાલ કર્યા વગર પોતાનો રસ્તો કાપતો ચાલ્યો જાય છે અથવા તો એક સિપાઈ જંગમાં મશગૂલ થઈ જાય ત્યારે તેને તેના ઉપર થતા ધાનો ખ્યાન રહતો નથી તેવું બની જવું જોઈએ

સૂક્ષ્મો રિઝાનો અર્થ ‘અદનાહની ઇચ્છા ઉપર તેના બદાનું ગણ ગણેવું’ એવો કરે છે તેઓ માને છે કે આલમમાં જે કંઈ સારું, નસુ, ખૂમસૂરત, કદરૂપુ, રજ અને રાહત હોય છે તે એક જ અદનાહના હુકમથી હોય છે એ માટે આપણે પ્રશ્નો કરવાનું હોતું નથી તેમજ

૧ આતરિક

૨ તહારત અ પવિત્રતા

આપણને ફરિયાદ કરવાનો હક નથી. તેઓ તો બધું જ અસ્લાહની ઇચ્છા ઉપર છોડી દે છે. ઇસ્કના રંગમાં સૂફી તો કહે છે કે માથકનો કાપ-પથુ આસક માટે આનંદદાયક હોય છે. તેના ગુસ્સામાં પણ એક મજા છે; તેના સિનમમાં રાહત છે. એ ઇસ્કના દરજ્જાની એક અસર છે. હકીકી માથકની મોહુબ્બતના નસામાં સાલિક અકચૂર થઈ જાય છે ત્યારે તેને દુનિયાની તકલીફો અને મુસીબતો લાગતી જ નથી, પરંતુ એ પોતાની માથકનાં અદા અને વર્તન હોય એમ જ લાગે છે. ઝેર પણ તેને અમૃતનો સ્વાદ આપે છે. ટૂંકમાં, અસ્લાહની ઇચ્છા ઉપર તમામ છોડી દેવામાં તેમને આનંદ આવે છે. ગંજ અને મુસીબતની તો તે પોતે આહના રાખે છે. જોટલો આનંદ તેમને અસ્લાહના ઉદાર અને દયામય સ્વરૂપમાં આવે છે તેટલો જ આનંદ તેમને તેના રુદ્ર અને લપાનક સ્વરૂપમાં પણ આવે છે. તેઓ માને છે કે વિશેષ મુસીબતો ઝીલવાથી સદનશક્તિ કેળવાય છે. ટૂંકમાં, અસ્લાહનાં જમાલ અને જલાલને તેઓ સમાન ગણે છે, કાન્થ કે તે પોતાની ઇચ્છાને અસ્લાહની ઇચ્છામાં ફના કરી દે છે.

૧. જમાલ સૌદર્થ અને જલાલ પ્રભાવ; તેજઃ—અસ્લાહ ત્યારે કોઈના ઉપર મહેરબાની કરે છે ત્યારે તેના ઉપર પ્રથમ પોતાના જલાલને ફેર ઉતારે છે. જો તે તેને બરદાશત કરે અને તે જલાલમાં તેને આનંદ લાગતાં તેમાં શક્તિ કરવા કુવા કરે તો તો તેનામાં અસલ મોહુબ્બત અને હકીકી ઇસ્કનો આવેશ પેદા થાય છે. તે પછી અસ્લાહનું જમાલ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

પેગમ્બરો જમાલથી જલાલ તરફ આવે છે અને વધી જલાલમાંથી જમાલ તરફ જાય છે.

હાકિમ કહે છે કે :—

રિજા ચદાદહ મેદેહ ઝો જે જલીલ મિરહ મકુહા,
કિ વર મનો તૂ દરે અિયતિયાર ન કુશાદસ્ત ।

[તને જે આપવામાં આવ્યું છે તેનાથી રાજી રહે અને ગમ-ગીન ન થા, કારણ કે અખત્યારનો દરવાજો ન્તારે અને મારે માટે ખુલ્લો નથી.]

હજરત બહલોલે કોઈ એક સૂફીને પૂછ્યું કે ‘ જીવન કેમ ચાલે છે ? ’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘ સારી દુનિયા મારા ઇશારાથી ચાલે છે. ’ બહલોલે કહ્યું : ‘ જરા સમજાવો તો ખરા ? ’ ત્યારે તેણે કહ્યું : ‘ સાંભળો ! આ તમામ કાર્યો અસ્લાહના દુકમથી જ ચાલે છે; તો અસ્લાહ અને તેના બંદાની ઇચ્છા એક જ છે, તેથી જે નજરે જોઈ છે અને બને છે તેની જ હું ઇચ્છા રાખું છું મેં મારી ઇચ્છા, વલણ અને આશાને અસ્લાહની ઇચ્છામાં ફના કરી દીધા છે. આથી જમીન ઉપર અને આસમાનમાં જે કંઈ બને છે અને મારી નજરે પડે છે તે મારી મરજી મુજબ જ ચાલે છે. સમુદ્ર અને ભરતી મારી ઇચ્છા મુજબ જ ચાલે છે. સિતારા મારા કહેવા પ્રમાણે ફરે છે. મારી ઇચ્છા સિવાય કશું, એક પાંદડું પણ હાલતું નથી. મારી મરજી સિવાય કોઈને મોત આવતું નથી. આકાશમાંથી જમીન થઈત એક રજ પણ મારી ખાદિશ સિવાય હલનચલન કરી શકતું નથી. ’

તકફુર

અસ્લાહનાં સર્જન-જમીન, આસમાન તેમજ આદિ અન વગેરે વિશે ચિંતન કરવું એ ફિક્ર મા તકફુર છે. એ ચિંતનમાં પણ ધણું સાવચેત રહેવાનું છે. સાલિકે ફક્ત અસ્લાહ તાંલાની કુદરત, દિકમત, પરીદા જાખતો અને સર્જેલી વસ્તુઓ વિશે ચિંતન કરવું જોઈએ. તકફુરમાં સાલિક પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતી અને પોતાની પસંદગીની તમામ વસ્તુઓ છોડી દે છે અને પોતાના ઇરાદા અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરે છે.

હજરત ખાજ ફરીદુદ્દીન મસજીદ ગંજશકર (મુ. ઈ. સ. ૧૨૬૫) મુસાફરી દરમિયાન બુખારામાં હતા ત્યારે એક રાત્રે મસ્જિદમાં વામો

રહ્યા. ત્યાં તેમને ખચર પડી કે તે મસ્જિદ પાસે ગુફામાં એક છુટ્ટું^૧ રહે છે. સવારે તેમની ખુદમતમાં પહોંચ્યા. તે તફકુરની સ્થિતિમાં બેસી રહ્યા હતા. ચાર રાત્રિ અને ચાર દિવસ વીત્યા બાદ સહરની સ્થિતિમાં આવ્યા. હઝરત ખાજા ફરીદુદ્દીને સલામ કરી ત્યારે છુટ્ટું જવાબ આપી જણાવ્યું : 'આપને મારા તરફથી તકલીફ પહોંચી, બેસો.' હઝરત ખાજા ફરીદુદ્દીન બેઠા. તે પછી છુટ્ટું જણાવ્યું : 'ત્રીસ સાલથી આ રથે છું, પરંતુ આ સમય દરમિયાન હેરત અને દહેશત સિવાય મને કંઈ ખીજું મળ્યું નહિ, આપ એના કારણથી કદાચ વાકેફ હશે.' હઝરત ખાજા ફરીદુદ્દીને જણાવ્યું : 'એનું કારણ હું જાણતો નથી, આપ જણાવો.' છુટ્ટું કહ્યું : 'એ રાસ્તખાઝ (એટલે સત્પત્તે માર્ગે જનાર) લોકોનો રાહ છે. જે શપ્તે આ રાહમાં રાસ્તીથી કદમ મૂક્યો તે મક્કાની મંજિલે પહોંચે છે અને દોસ્તની સાથેની વિસાલ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેણે દોસ્તની રિઝા સિવાય કદમ આગળ બાંધે તે બરમ થઈ રહી જશે. મારી અને દોસ્તની વચ્ચે સિતેર હજાર દિનખ 'છે. પ્રથમ દિનખ^૩ બેઠ્યો તો જોયું કે અસ્લાહના દરખાસ્તના ફરિસ્તા આજો બેઠી કરીને જુએ છે.

૧. અ. પૂજનીય થા પવિત્ર પુરુષ.

૨. સાધક અસ્લાહનું સૌંદર્ય જુએ છે ત્યારે તેના પ્રિયથી તેની અકલ દબાઈ જાય છે. કુન્યવી વસ્તુઓનું તેને બાન રહેતું નથી. તેના ઉપર લીનતા અને ફનાની કશિયત છવાઈ જાય છે. એ સ્થિતિ સુકની કહેવાય છે. મન-દર સ્થિતિ એટલે કે સુકની સ્થિતિમાં સાધક અસ્લાહનું સૌંદર્ય જુએ છે. તે પછીની સ્થિતિ તે સહુવ છે. દરેક સુકમાં સહુવ હોય છે અને દરેક સહુવમાં સુક હોય છે. સાધક સહુવમાં હોય છે ત્યારે એવી સ્થિતિમાં હોય છે કે જ્યારે તે વ્યથ રહે છે. ત્યારપછી તે સુકમાં આવે છે અને તે હાલતમાં તેની બચત દૂર થાય છે, તો સહુવમાં આવી જાય છે. તે પછી કોઈ વિશેષ વ્યથ. ઉપર તેની નજર પડે છે તો ફરીથી તે સુકમાં આવી.

૩. અ. પાઠો

એવી રીતે એક પછી એક હિંમતો 'ઝડપ' ગયા અને ખાસ દિગ્ગજ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે અવાજ આવ્યો કે આ હિંમતથી આગળ દુનિયા અને દુનિયાની તમામ વસ્તુ ભૂમી ભારી સાથે ઝોળખાણ કરે તે આવી શકે છે. 'મેં' કહ્યું : 'હું તમામ ચીજોથી વિરક્ત છું.' ત્યારે અવાજ આવ્યો : 'તેં જો તમામ ચીજો છોડી હોય તો તું ભારી સાથે મળી ગયો.' એ સમયે મેં નજર કરી ત્યારે મેં અને આ સ્થળે જોયો; તેથી આ રાહમાં સર્વથી વિરક્ત હોવું જોઈએ જોયા કરીને અસ્લાહ સાથે વિસાસ પ્રાપ્ત થાય.'

મારિક્ત

કેટલાક માને છે કે તર્કશક્તિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક માને છે કે તર્કશક્તિની દલીલો અને નિષ્કર્ષોમાં નિષ્ણુત થવું એ જ જ્ઞાન છે. સૂક્ષ્મો આ બંને અભિપ્રાયોને સતોષકારક માનતા નથી, કારણ કે તેમને અસ્લાહ સિવાયના જ્ઞાનની પડી નથી, તેમને તો અસ્લાહ વિશેષ અથવા તો અસ્લાહ સાથે સંબંધ ગણવું—આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જોઈએ છે, જે માટે અરબીમાં મારિક્ત^૨ શબ્દ છે.

મનુષ્યનો સાચો આત્મા અસ્લાહ ઉપર આધાર રાખે છે જે તેને પ્રેરણા આપે છે. શરીર પર-આત્માથી પ્રકાશિત થાય છે અને સાચો આત્મા અસ્લાહથી રોશન થાય છે. તેથી અસ્લાહ જ તેને પોતાને પહોંચવાના રસ્તા ઉપર દોરી જાય છે. કિસમ્ફીની દલીલો અને તર્કો માણસની જુદી ઉપર આધાર ગણે છે અને તે દિવ્ય પ્રકાશ ઉપર આધાર રાખતાં અટકાવે છે. જડ વસ્તુઓ શોધવામાં તે ઉપયોગી છે, પરંતુ અસ્લાહ ઉદિયોથી પર છે અને તેથી તેના વિશેનું જ્ઞાન પણ આ દુનિયાથી પર છે. એ અસ્લાહની ઇનાયત જ દોષી શકે.

૧. હકીકત ખાતે ફરીફોન - શાહુવુદુદ્દીન, પૃ. ૫-૬

૨. મારિક્ત અ. એ જખાજ; જ્ઞાન; અલૌકિક જ્ઞાન; દિવ્યરીય કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન

જેને મારિફત પ્રાપ્ત થાય છે તે અસ્લાહ તા'લાની સર્જન-ઐશક્તિ (દિક્રમત)ની ખૂબીઓ અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમના સત્યોથી વાકેફ થાય છે. મારિફતનું નર દરેક પ્રકારના નુશી ચડિયાતું છે. તે ઉપર પાપોનો અંધકાર છવાતો નથી. તદુપરાંત તેના ઉપર હવા અને હવસની મંદકીની અસર થતી નથી. ઇન્કાર અને મફલતની ધૂજ એને ઝાંખું દરી ચકતી નથી.

ન્યાસિધી કાર્ધ ચપ્ચને મારિફત (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં-મુધી તે અન્યની પાછળ પડતો રહે છે, પરંતુ જ્યારે તેને અસ્લાહ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે તેમાં એવો તો ગરકાવ થઈ જાય છે કે તેની પાસે હજારો ફરિસ્તા આવે તોપણ તે આડી નજરે તેમના તરફ જોતો નથી. જો તેને આખ્યાની ખખર જ પડે તો તો તે જૂદો અને ઢોંગી છે.^૧

એ મારિફત અસ્લાહના એવા ખંદાને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેના ઉપર તેની કૃપા હોય છે. અસ્લાહ જ તેના દિલને ખોલે છે અને ખંધ કરી દે છે. અકસ અને દલીલ મારિફત માટે કારણ બની શકે નહિ. અસ્લાહની કૃપા જ કારણ હોઈ શકે; તેથી જ હઝરત અલી (મુ. ઈ. સ. ૬૬૧) એ કહ્યું હતું કે 'ખુદાને મેં ખુદાથી ઓળખ્યો અને ખુદા સિવાયની દરેક ચીજ મેં તેના નુશી ઓળખી.'

હઝરત ખૂન્નૂન (મુ. ઈ. સ. ૮૬૦)નું કથન છે કે અસ્લાહ પોતાની કૃપા અને મહેરબાનીના નુશી ખંદાને રહસ્યોથી વાકેફ કરે છે; એટલે કે તેના દિલને શેશન કરે છે અને આખિને દખતી કરે છે. આ રીતે તેને તમામ આફતોમાંથી બચાવે છે. તેને મન અસ્લાહ સિવાયની કાર્ધ ખજ વસ્તુનું મહત્ત્વ રહેતું નથી. આ રિયતિએ પહોં-ચેલો સાધક બાલ અને આંતર રહસ્યો સમજી જોઈ શકે છે.

હઝરત બાયઝીદ બિસ્તામી (મુ. ઈ. સ. ૮૭૪)નું કથન છે કે સાધકને એમ ખાતરી થાય કે સૃષ્ટિની રિયતિ અને અસ્થિતિ અસ્લાહને

લીધે છે, દરેક વસ્તુ અસ્તિત્વ પર આધાર રાખે છે, દરેક વસ્તુની અસર અસ્તિત્વની અસરથી જ છે, દરેક વસ્તુનો ગુણધર્મ અસ્તિત્વના ગુણધર્મને કારણે જ છે, દરેક વસ્તુ અસ્તિત્વને લઈને જ હલનચલન કરે છે, સાધક કંઈ કરે છે એમ માનવું એ ખોટું છે, અને વસ્તુતઃ તે અસ્તિત્વનું જ કૃત્ય છે તો એ મારિફત છે.^૧

સાધ

તસમ્બુક્તિના શબ્દમાં સાધ એક જરૂરી વસ્તુ છે. આકૃત અને ગુણિત બંને આવી પડે ત્યારે ફરિયાદ ન કરવી એ સાધ છે. કોઈ પણ વસ્તુ દિલને ન ગમે છતાં તે પ્રદર્શિત ન કરવામાં આવે તો એ સાધ છે. એના ત્રણ પ્રકાર છે :—

૧ દુઃખ આવે તે સહન કરવું અને એમ કરતાં કોઈક વાર ધીરજ છૂટી પણ જાય, તે પહેલો પ્રકાર છે.

૨ અકરા સંજોગો આવે ત્યારે ડગવું નહિ અને ફરિયાદ કરવી નહિ, એ બીજો પ્રકાર છે.

૩ કોઈ પણ આકૃતમાં મગજનું સમતોલપણ^૨ ગુમાવવું નહિ, એ ત્રીજો પ્રકાર છે.

તકદીર

સૂક્ષ્મો તકદીરમાં અવગ જાણ ધરાવે છે. તેઓ માને છે કે અસ્તિત્વ જ દરેક વસ્તુનું માર્ગસૂચન કરે છે. અનુષ્ઠા સ્વેચ્છાએ કંઈ જ કરી શકતો નથી. તેઓની ઇચ્છા પરમાત્મા તરફથી નિર્માણ થયેલી હોય છે. આ કારણથી તેઓ અસ્તિત્વ હિપર જ બધું ઊગી દે છે અને દરેક વસ્તુમાં સંતોષ માને છે. કહેવાય છે કે એક દરવેશ દુલ્હાર નદીમાં પડી ગયો. એક માણસે જોયું કે તે તરી શકતો નથી;

૧. દુલ્હારી - કાકુલમહજૂન

૨. યાદગીર

એટલે દરવેશને તેણે જામ પાડી પૂછ્યું : ‘કાઈ ને હું કહું કે જોયો તમને કિનારા ઉપર લાવી મૂકે?’ દરવેશે કહ્યું : ‘નહિ.’ માણસે કહ્યું : ‘શું તમારે ડુંગ્રી મરવું છે?’ દરવેશે કહ્યું : ‘નહિ.’ માણસે પૂછ્યું : ‘તમારી શું ઇચ્છા છે?’ દરવેશે કહ્યું : ‘અસ્લાહની ઇચ્છા પ્રમાણે થવા દે. મારે મારી ઇચ્છા સાથે શા લેવાદેવા છે?’

આ જ કારણથી સૂક્ષ્મો ખોરાકની પણ પરવા કરતા નથી અને તે માટે કામ કરવાની વૃત્તિ પણ તેમને હોતી નથી. તેઓ વેપાર કરતા નથી અને માંદા પડે તો દવા પણ પીતા નથી. તેઓ માને છે કે આપણા તકદીરનો હિરસો આપણને મળી રહેશે; જેમકે પક્ષીઓને મળે છે, જે કંઈ વાવેતર કરતાં નથી તેમજ રાખતાં નથી; સમુદ્રમાં માછલીને મળે છે અને ગર્ભમાં બાળકને મળે છે.

તવક્કુલ

તકદીર ઉપરથી તવક્કુલની ભાવના સૂક્ષ્મોમાં બાગ્રન થઈ અને. અર્થ દુનિયા ઉપરથી દિલ ઉઠાવી લઈને ખુદા ઉપર લગાડવું એવો થાય છે. મનુષ્ય રવેચ્છાએ કંઈ કંઈ શકતો નથી; તેથી તેને માટે તો એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે કે અસ્લાહને બરોસે પોતાને છોડી દેવો અને તેના ઉપર જ નિકાલ માટે આધાર રાખવો. આ માટે અરબી શબ્દ તવક્કુલ છે. જલાલુદ્દીન રૂમીએ એ વિશે સુંદર વાત કહી છે :

એક પવિત્ર પુરુષે મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ૦)નું કથન સાંભળ્યું કે તું તારા ગુજરાનની આદિશ રાખે મા ન’રાખે તેમ છતાં તે તારે માટેના પ્રેમને લઈને તારી આગળ દોડી આવે છે. આ બાબતની પરીક્ષા કરવા તે ઉતાવળો ઉતાવળો રણમાં એક ટેકરી પાસે જઈ સૂઈ ગયો.

૧. જલાલુદ્દીન રૂમી - મસ્નવી, દફતર ૫

૨. તવક્કુલ (અં) બરોસો; અસ્લાહ ઉપર બરોસો રાખવો તે; સાંસારિક બાળતો છોડી દઈ અસ્લાહ તરફ જ ધ્યાન રાખવું અને તેની ઇચ્છા ઉપર જ બધું છોડી દેવું તે

અને જોલ્યો કે 'જોઈ' તો ખરો કે મારી પાસે ભોજન કેવી રીતે આવે અને ગુજરાન વિશેની મારી માન્યતા કેવી રીતે દર થાય.'

(બન્યું એવું કે) એક કાફલો રસ્તો ચૂકી જવાથી તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. તેના માણસોએ પેલા છુટ્ટાને જોઈને જોયો. એકે કહ્યું કે "આ માણસ કહેરથી અને રસ્તાથી દૂર રજામાં એકાંત અવસ્થામાં કેમ હશે? આ તો આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. એ જીવતો છે કે મરેલો? કે રજુ થું છે કે એ વડી તો મજા દુશ્મનથી કરતો નથી?" તેઓ નજીક આવ્યા અને તેના ઉપર હાથ ફેરવ્યો. પેલો ગલ્લો પુરુષ ધરાદાપૂર્વક કંઈ જ જોલ્યો નહિ. - તો તેણે ધક અને ન તો તેણે માથું હલાવ્યું, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે આંખો પણ ખોલી નહિ. પેલા માણસોને ધડકે "આ છુટ્ટો કંઈ પણ જાતના ધરાદા વગર જૂખને લઈને બેઠાન અવસ્થામાં ચડી પડ્યો છે." આથી તેઓ રોડી અને અન્ય ભોજન લાવી તેના મોંમાં મૂકવા લાગ્યા ત્યારે તે માણસે જાણી જોઈને દાંત અને હડપની જાડીને બધ કરી દીધા, કારણ કે તેણે તો મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ)ના કથનને સમ્માર્ષની કસોટી પર કસવું હતું. કાફલાના માણસોને દયા આતી. તેઓ કહેવા લાગ્યા : "આ અતિ ખરાબ હાલતમાં છે; જૂખને લઈને એનો શ્વાસ તૂટતો જાય છે. એ મૃત્યુની નજીક જઈ પહોંચ્યો છે." તે પછી તેઓ એક ધરી લાગ્યા અને જઈ જઈ તે વડે તેના જઠરેલા દાંત જોલ્યા. તેના મોંમાં તેમણે સેરો રોચો અને રોચેના દુકાડા જૂકા કરીને મૂક્યા. આ પછી તેણે મોં ખોલ્યું. આનાથી વાતે બીજી પરીક્ષા શી હોઈ શકે?

આમ કરવાથી ફક્તને ખાતરી થઈ ગઈ કે ગુજરાન આપનાર અસ્વાહ છે. કાંઈ પણ મુશ્કેલી તવફકુલથી મોં મોડવું જોઈએ નહિ. ખુદા ખુદ સર્વની ચિંતા રે છે. જે મનુષ્યની શક્તિની બહારની વસ્તુઓ છે અને જે વિશેષે કંપના પણ કરી શકે એમ નથી તેમાં તેણે નફો કે નુકસાન, ઉનાળા કે ઢીલનો વિચાર કરવો ન જોઈએ.

તેણે વડીલોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ એવા અસ્લાહને જ બધું સોંપી દેવું જોઈએ અને નકામા વિચારો છોડી દેવા જોઈએ. આથી હઝરત ખાળ નિઝામુદ્દીન ઓલિયા (મૃ. ઈ. સ ૧૩૨૫) એ તખ્ફુલના નવું પ્રકાર જણાવ્યા છે^૧—(૧) અસ્લાહને આપણા પોતાના હાલથી વાકેફ જણીને તેની પાસે માગણી કરવી નહિ. (૨) જાળકો મા પાસે દુધ માગતા નથી તેમ છતાં તેમને દુધ મળી જાય છે તેમ ઈશ્વર પણ આપણી જરૂરિયાતો સમજી તેમની જોગવાઈ કરશે એમ માનવું. (૩) મૃત દેહ જેમ નવડાવનારના હાથમાં હોય છે અને જેમ તેઓ ચાહે તેમ તેને નવડાવે છે તેમ સાધકે પોતાની જાતને અસ્લાહને સોંપ દેવી.^૨ આને હઝરત નિઝામુદ્દીન ઓલિયા સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે.

ફકત અને ફાકા

ફકત એટલે ગરીબી. એ સૂક્ષ્મતનું એક ગુણ્ય છે. સૂક્ષ્મો માને છે કે એ જ હાલત તેમને માટે અસ્લાહે નક્કી ફેલી છે. પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લ) પણ કહેતા કે ‘અલ્ફકરો ફૂલી’^૩. સૂક્ષ્મો ફકીર અને હરવેશ કહેવાયવામાં ગૌરવ માને છે. અસ્લાહ તરફથી તેમનું ધ્યાન ફેરવે એવો કોઈ પણ વિચાર કે એવી કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ પોતાની

૧. જૂંમે સૂફિયહ, પૃ. ૨૨૮

૨. ફારસી શાયર ખાઘની એક કસીદામાં જણાવે છે કે

મદં તવહુલમ ન જનમ દરગાહે મુલૂક

હાદા કિ શક ય વસ્તુશિશે જ્ઞમિનન દર આવરમ ।

[હું તવહુલ રાખનાર માણસ છું. હું સાહેબા દરબારમાં બિખારી બનીને શા માટે જાઉં ? અસ્લાહ તારવાની બક્ષિસમ શક કરુ એવું કદી બનશે નહિ.]

શાયરનો કહેવાનો સાવાર્ય એ છે કે બાદશાહ પાસેથી કંઈ આચાર રાખવી એ અસ્લાહને રોટી દેનાર તરીકે નહિ માંવા જણાવે છે.

[હન્તિખાબે કસાઈદ ખાઘની, પૃ. ૨૩—નવવાતુલ્લમતાબિઅ, લખનો]

૩. અર્થાત્ ‘ગરીબી મારી મોટાઈ છે.’

સાથે રાખવા માગતા નથી.

હઝરત ખાજ નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના જમાનામાં એક વખતે દિલ્હી નજીક જ્યાં તે રહેતા હતા ત્યાં એક જીતલનો^૧ જે શેર લોટ મળતો; પરંતુ તે બાવે પેટ પૂરતું ખરીદવા પણ તેમની પાસે પૈસા ન હતા. કેટલીયે વાર કેટલાયે દિવસના ફાકા ચતા. એક વખત લગાતાર ત્રણ દિવસના ફાકા ચયા ત્યારે કાંઈએ દરવાજો ઠોક્યો અને તેમણે બોલ્યો ત્યારે એક માણસ સડી ખજૂર આપી ગાયબ થઈ ગયો. જૂખના માર્યા હઝરતે તે ખાધી; અને તે ખાવામાં તેમને એટલો આનંદ આવ્યો કે વારંવાર તે એની વાત કરતા. ઘરમાં કંઈ ખાવાની ચીજ રહેતી નહિ ત્યારે તેમના માતૃશ્રી કહેતા કે “આજે અમે લોકો અસ્લાહના મહેમાન છીએ.” હઝરત ખાજને આ વાક્ય સાંભળવામાં થયો આનંદ રહેતો. તેમના ઘરમાં કંઈ સીધું રહેતું તો તે અફસોસ કરતા કે તેમની માતૃશ્રી એ નહિ કહી શકશે કે “આજે અમે અસ્લાહના મહેમાન છીએ.” હઝરત ખાજની મુરોક્કીની ખજર સુલતાન જલાલુદ્દીન ખલજી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૬૫)ને થઈ ત્યારે તેણે કહેવડાવ્યું કે જો હુકમ હોય તો આપની ખિદમત કરનારાઓ માટે થોડાં ગામ બેટ આપવામાં આવશે, પરંતુ એ વાત સાંભળતાં ફાકા - મસ્ત ખિદમત કરનારાઓએ હઝરત ખાજને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે “આપને ત્યાં અમે કદી કદી ખાઈએ છીએ, પરંતુ આ બેટ સ્વીકાર્યા પછી આપને ત્યાં પાણી પણ પીવાનું અમે પસંદ કરીશું નહિ.” આ જવાબ સાંભળી હઝરત ખાજને બેદર આનંદ થયો.^૨

દિલ્હીમાં એક પછી બીજો આવતા એવા સઘત સુલતાનોને એમણે જોયા હતા, પરંતુ લાત્યાર સ્થિતિમાં પણ આમંત્રણ મળ્યા છતાં એકેના દરબારમાં જતા નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ સુલતાન જલાલુદ્દીન ખલજી (૧૨૬૦-૬૫)એ એક વખત એમની મુલાકાત નઅનાપૂર્વક માગી તો

૧. જીવલ એટલે ‘લગભગ હાલના પૈસા જેટલી કિંમતનો સિકો’

૨. ખમ્મે સફિયહ, પૃ. ૧૮૧-૮૭

પ્રકરણ ૪ થું

સૂફીમતમાં અન્ય ભાવનાઓ (ચાહુ)

કદમ.

કદમ એટલે દિલ. સૂફીઓ માને છે કે એ ત્રણ છે : એક ભૌતિક જે કાબી તરફ હોય છે, બીજું પશુઆત્માનું જે જમણી બાજુએ હોય છે, અને ત્રીજું બંનેની વચ્ચે જોડો મહિમા અપાર છે. એ ઉપર અસ્લાહની ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. એને દુન્યવી આસક્તિથી વિરક્ત અને શુદ્ધ રાખવાથી સર્જનદાર તરફ જઈ શકાય છે. એમાં અસ્લાહનું પ્રગટ કરેલું તેજ જ સાચું જ્ઞાન છે. પેશગીરોને વહી પ્રાપ્ત થાય છે તે એ જ કદમ ઉપર ઊતરે છે.

કદમ સુધરે તો આપું શરીર સુધરે અને જો એ બગડ્યું તો આપું શરીર બગડે. એની જ સલામતી, શુદ્ધતા અને સંરક્ષણ ઉપર બધો આધાર છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ ભૌતિક પદાર્થ છે; માંસનું બનેલું છે; પરંતુ સૂફીઓ એને અભૌતિક એવી દ્રષ્ટિથી કહે છે કે અસ્લાહનું પ્રતિબિંબ એના ઉપર પડે છે અને એમાં જ અસ્લાહનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

કદમની અંદર એક સુદ્ધમનમ વસ્તુ હોય છે. સૂફીઓ એને 'સિર' કહે છે. સૂફી હઝરત અબૂ સઈદનો મત એવો હતો કે? અમાવ, ઉત્કંઠા અને ઉદ્વેગથી વ્યાકુળ બનેલા હૃદયમાં અસ્લાહ પોતાના જમાણથી જે તત્ત્વ પેદા કરે છે તે 'સિર' છે. સિર અસ્લાહના જલાલનો પ્રસાદ છે. એ ઇન્સાનને નિષ્કામ, નિરત, વિરક્ત અને શુદ્ધ અંતઃકરણનો બનાવે છે; એ ખુદાઈ છે; નિત્ય છે; એનો વિનાશ થતો નથી.

તસચ્ચુક્રમાં કલ્પની સફાર્થ ઉપર જે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે એ જ તસચ્ચુક્ર છે. તસચ્ચુક્ર એટલે એની જ બીજારીનો પ્રવાજ છે. ઈમાન? ઉપર તમામ બાબતોના સ્વીકાર અસ્વીકારનો આધાર છે. તે કલ્પનું જ કૃત્ય છે અને જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે ઈમાનને પરીપૂર્ણ કરવા માટે હોય.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે વસ્તુનું ધ્યાન હૃદયમાં સમ્યું તેની ધૂનમાં તમામ અવયવો હોય છે. આખાં તેને જોવા, કાન તેને સાંભળવા, હાથ તેને પકડવા અને પગ તેના તરફ ખેંચાવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કલ્પનો જેની સાથે સંબંધ છે તે જ પ્રેમપાત્ર છે એક બાપ કહે કે પેલા મોટા છોકરા ઉપર મને વધારે પ્રેમ છે, કારણ કે તે મારા જોવા જ છે એટલે જ મને તેની સાથે લાગે વળગે છે તેવી જ રીતે

૧. અ. એ અમન (અર્થાત્ એ નિર્ભય થયો) ઉપરથી છે એનો અર્થ 'અંતાઃકરણપૂર્વક અસ્લાહ ઉપર મહા રાજવી તે' એવો થાય છે.

ઇસ્લામ અને ઈમાન વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો આવશ્યક છે. કોઈ પણ માણસ 'અસ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ અસ્લાહ નથી અને હકારત મોહમ્મદ (સલ૦) તેના પેગમ્બર છે' એમ સ્વીકારતો હોય તો તે મુસલમાન છે. જે કોઈ બ્યક્તિ ઇસ્લામના આ મૂળતત્વોને કલ્પે પડે તો ઈમાનની ખાસ કિમ્મતો અને વિધિઓ તેને પાળવાની તથા અમુક સિદ્ધાંતો માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને તે મુસલમાન ગણાય છે. ઈમાનનો સબધ દિલ સાથે છે. ઈમાન આ છે :

આમન્તો વિત્લાહે વ મલાયેકતેહિ વ ઝુન્નુવેહિ વ રોસોલેહિ વલ્-યવ્મિલ્ આજિરે વલ્કદૂરે સ્મરેહિ વ સરરેહિ મિનલ્લાહિ તઆલા વલ્વા'સે વમ્દલ્ મવ્તે ।

[હું ઈમાન લાવું છું અસ્લાહ ઉપર અને તેના ફરિસ્ટા ઉપર, અને હસ્તા (એટલે કે ક્યામતના) દિવસ ઉપર અને (માણસના) સારા નરસા કાર્ય ઉપર અસ્લાહ તા'લાની સત્તા] તે ઉપર અને મરણ પછી (ક્યામતના દિવસે ઇન્સાફ માટે) ફરી ઊઠવાનું છે તે ઉપર.]

દૃષ્ટને રૂક્ત અસ્લાહની સાથે લાગે વળગે છે. આથી જ પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લ)ની ચલાલત^૧ છે કે અસ્લાહે આદમને પોતાના સ્વરૂપનો પેદા કર્યો. અહીં સ્વરૂપનો અર્થ સિદ્ધ નહિ પણ સિદ્ધ છે, ગુણ છે. આ જ કારણથી સૂફીઓ કહે છે કે ઇન્સાન અસ્લાહનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ તેનામાં અસ્લાહની સિદ્ધિ એટલે કે ગુણો છે.

નફ્સ^૨

સૂફીઓ માને છે કે અનુષ્ઠામાં એક ખાસ તત્વ છે જેને નફ્સ કહેવામાં આવે છે. એ વિષય થા વાસનાનું સ્થાન છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ જ એક બધા છે. મોહમ્મદ ઇબ્ન ઉસ્માન નામના એક સૂફીએ એ વિશે કહ્યું છે કે એક દિવસ એક નાનું સિયાળ જેવું કંઈક મારા ગળામાંથી બહાર આવ્યું. અસ્લાહે મને જણાવ્યું કે એ ‘નફ્સ’ છે. મેં તેને ક્યડી નાખ્યું; પરંતુ તે દરેક લાતે મોહું ને મોહું થયું. મેં તેને પૂછ્યું કે “બીજી ચીજોને માર મારવાથી અને કચડવાથી શું છે ત્યારે તું કેમ વધતું જાય છે?” તેણે જવાબ આપ્યો કે “મને જાણું પેદા કરવામાં આવ્યું હતું તેથી જે બીજી ચીજોને મારે દુઃખ છે તે મારે મારે આનંદ છે અને બીજાઓનો આનંદ તે મારે મારે દુઃખ છે.”

સૂફી હઝરત મનમૂર હસ્લાજે (મૃ. ઈ. સ. ૯૨૨) નફ્સને પોતાની પાછળ કૂતરા રૂપે દોડતું જોયું. કાઈએ એને ઉંદરના રૂપમાં અને કાઈએ સાપના રૂપમાં જોયું. એ તમામે એને કાઈ ને કાઈ મુર્તિરૂપમાં નિહાળ્યું અને એની કપટલીલાને બક્ત કરવાની કોશિશ કરી.

હવા અને હવસ નફ્સની ખાસિયતો છે. નફ્સ વિષયવાસના સંધતું,

૧. અ. પ્રમાણ

૨. અ. હામવાસના, ચિત્તજતિ

નફ્સનો અર્થ માણસ જેને ‘હું’ કહે છે તે પણ થાય છે; એમ કહી તે ‘હું’ અને ‘તે’ થી પોતાને અલગ સમજે છે. ‘સ્વ’ સ્વરૂપ; ‘અહ’ (Ego) જેને કહેવામાં આવે છે તે એ છે.

ભોગવિલાસ શોધતું અને અનેક પ્રકારે જાગૃક્ષક કરતું કરે છે. આ જ કારણથી મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્લ) નક્સતે ઇસ્લામનો સૌથી લાયકર સ્વત્વ કહી તેનાથી સાવધાન રહેવાની સર્વને સલાહ આપી.

અસ્લાહની સાથે મિલનના રસ્તામાં સૌથી બળવાન યાદુ નક્સના ભોગવિલાસનો શોખ છે. મનુષ્ય મહાન કષ્ટ હોવા, તપશ્ચર્યા કરે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તેની ઇચ્છાનો ઓક મહાન ભક્ત તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરવા તરફ ધર્મ જાય છે. લોકો તેનું સંભાન કરે અને તેની પવિત્રતા ચર્ચાનો વિષય બને એવું એનું ધ્યેય હોય છે. તેના મક્સદનું મોટી પ્રાપ્તિ કરવામાં આનાથી મોટો કોઈ અવરોધ નથી. જે મનુષ્ય હંમેશાં હલકા નક્સની પરવરિશ કરે છે તે પ્રકૃતિમાં હીનકા કરતાં કમ નથી. એ સમજાવવા હઝરત ફરીદુદ્દીન સત્તાર (મુ. ઈ. સ. ૧૨૩૦) નીચેની વાત કહે છે :—

એક દિવસ હઝરત સૂફી શિષ્ટીર બગદાદમાંથી અદસ્થ થઈ ગયા. લોકોએ દરેક મામમાં તેમની ધણી શોધ કરી. આખરે હીનકાના ઘરમાં તેમને કોઈએ જોયા. તે એ જેઅદમ ટોળા વચ્ચે બીની આંખ અને સકા હોઠ સાથે બેઠેલા હતા. એક માણસે તેમને પૂછ્યું : ‘આહ બેદના શોધનાર મહાન પુરુષ ! એટલું તો કહો, શું આ તમારું સ્થાન છે ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો : “આ લોકો દુનિયાના રાહમાં જેમ સ્ત્રી નથી તેમજ પુરુષ નથી તેવી જ હાલત દીનના રાહમાં મારી છે. આથી જર્વામદીમાં કમી હોવાના કારણે હું અદસ્થ થયો. મારી આ પ્રકારની કાપુરુષતાને લઈને મને શરમ આવે છે.”

શુદ્ધ લાવનાથી અસ્લાહની જાંદગી કરતા રહેવું જોઈએ. એમાં કોઈ પણ જાતનો દાવો હોવો જોઈએ નહિ અને પ્રતિજ્ઞાની ખાહિશ રાખવી ન જોઈએ. જે એમ ન હોય તો એ ટોંચ સિવાય બીજું

૧. ફરીદુદ્દીન સત્તાર - મનતિકુલૈર, પ. ૧૩૦

૨. મુ. ઈ. સ. ૬૪૫

ધર્મ જે એના એવાચારામની ચીજને એની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે તો એને દુઃખ થશે; પરંતુ ફકીર આઝાદ રહો; દારણ કે એની પાસે ખૂંટવી લેવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ.

દુઃખમાં જે ઇન્સાની ગુણો અને પ્રાકૃતિક મેલ આ દુનિયા સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે તે ફક્ત હકીકતી ઇશકથી જ પાક ધર્મ શકે છે. એ ભૂટી ઇન્સાનને ચોકખો સોના જેવો બનાવે છે. એમાં ઇન્સાનિયતની તમામ લાગણીઓ તેમજ આવેશો અને ઇચ્છાઓ જલાવી દેવા પડે છે અને માફી^૨ હસ્તીના બાગને આગ લગાડવી પડે છે. સાલિકે તો ભક્તિ અને આસક્તિના સહારાથી અસ્લાહ પર્યંત પહોંચવાનું હોય છે.

કદમની ચારે તરફ નર્સનો પહેરો છે. એને વશ કર્યા સિવાય અસ્લાહનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. એ ઇન્સાનને દુનિયામાં વળગણ કરાવે છે અને એને અસ્લાહથી દૂર હટાવે છે. હઝરત શેખ અબૂલદસન અલી હુન્ફવીરી^૩ જણાવે છે કે “ નર્સનો સામનો કરવો એમાં તમામ ઇબાદતોનું મૂળ રહેલું છે. નર્સને નહિ ઓળખવું એ પોતાને નહિ ઓળખવા બરાબર છે. જે મનુષ્ય પોતાને ઓળખતો નથી તે ખુદાને પણ ઓળખી શકતો નથી.”^૪ નર્સને ઉત્તેજન આપવું એ અસ્લાહનો વિરોધ કરવા બરાબર છે. નર્સ ઉપર બળબળારી કરવી એટલે નર્સાની ખાહિશો રોકવી અને એ જ સૌથી મહાન જેહાદ છે. ”

૧. ફકીરની હાલત શેખ સાદીએ એક દિકામતમાં મુંઝવે રીતે રજૂ કરી છે :

એક ફકીરના ઘરમાં ચાર દાખલ થયા. તેણે ઘણી શોધખોળ કરી; પરંતુ કંઈ જ મળ્યું નહિ. તે દિલગીર થઈ ગયા. ફકીરને આ બાબતની ખબર થઈ ત્યારે ચારને ખાલી હાથે નિત્રસ થઈ પાછું જવું પડ્યાનું જાણી તે જ કામળા ઉપર સૂતેલો હતો તે જ તેણે ચારના નીકળવાના રસ્તામાં નાખી દીધો. [સુલેસ્તાન, પૃ. ૬૭ (કાનપુર)]

૨. (અ) તત્ત્વ સાથે સંબંધ રાખનાર

૩. કરાકુલ મહુજૂબ

૪. મન ઝરફ નફસહુ પ્રકદ ઝરફ રમ્બહુ ।

તમામ સૂક્ષ્મો એકમત ■ કે રિયાઝત (તપશ્ચર્યા)થી નર્સને કાબૂમાં લાવી શકાય છે; પરંતુ એના સ્વભાવનો નાશ કરી શકાતો નથી. ચોથું જિક્ક અને ફિક્ક (ધ્યાન અને ચિત્તન) વડે એની ક્રિયા નરમ કરી શકાય છે. આ દુનિયાની સર્વ માયા છોડી સંતજીવન અપનાવી એ સેનાનના પંજામાંથી મુક્તિ મેળવતો જોઈએ આથી સૂક્ષ્મ સાધકો એને સાધવા 'મુજહિદ્દા' ૧ કરે છે એટલે કે એનો સામનો કરવાની અને એને નષ્ટ કરવાની આદત કેળવે છે. એ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે. એમાં સાધકો સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ કરે છે, ખોરાક ઘટાડે છે, જમીન ઉપર જ સૂવે છે, વસ્તીમાંથી નીકળી જંગલમાં વાસો કરે છે, જિક્ક (ધ્યાન), મુરાકિબાર વગેરેમાં પોતાનો સમય ગાળે છે. વગેરે વગેરે; આ જ નર્સ સામેની જોડાદ છે. આમ કરતાં કરતાં જેમ જેમ વિષય વાસનાઓની બેડી સાધકના શરીર ઉપરથી તૂટતી જાય તેમ તેમ તેને મુજહિદ્દામાં આનંદ આવે છે અને તે રિયાઝનમાં તદ્દત્તીન થતો જાય છે. આ રીતે અસ્લાહ સાથેનો પોતાનો સંબંધ મજબૂત રીતે સ્થાપિત કરવામાં જ તે હંમેશાં રોકાયેલો રહે છે. ૩ મુજહિદ્દાથી તેને એક ગેખી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ વડે નર્સ જેટલું પવિત્ર થાય છે તેટલું વધારે જ્ઞાન ગેખી આલમનું તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૬

નર્સનું આલતું હોત તો ધન્સાન અસ્લાહનું નામ પણ ન લેત;

૧. આ મુજહિદ્દા (અ.) માટે પણ અમુક રીતો અને શરતો હોય છે. રોખ અજૂ નસ સર્ગજનું કહેવું છે કે જ્યાં સુધી મુસિદ્ કે રોખ 'મુજહિદ્દા'ની બાબતમાં માર્ગદર્શન ન કરે ત્યાં સુધી એનો અમલ કરવો નુકસાનકારક છે; જેમકે ભોજનનો ત્યાગ કરવાથી રોજની ફરજે, પાંચ નમાઝ વગેરે બરાબર અદા ન કરી શકાય. (ફિતાવુલ્લમખ, પૃ. ૪૧૭-૧૮)

૨. મુરાકિબહ (અ.) અસ્લાહનું ધ્યાન ધરતું તે; અસ્લાહ સિવાયનું તમામ તથા હૈને ફક્ત તેના ઉપર ધ્યાન લગાડતું તે

૩. જમી-લવાઈહ, પૃ. ૧૧-૧૨

પરંતુ ઇન્સાનમાં એક અલૌકિક વસ્તુ છે જે તેને અસ્લાહની ઝલક બરાબર બતાવે છે. સૂક્ષ્મો એને રૂઢ કહે છે. અસ્લાહે ઇન્સાનમાં રૂઢની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે અને એ તેના તમામ અવયવોમાં વ્યાપ્ત હોય છે. એનું કાર્ધ ખાસ રૂપ, રંગ કે સ્થાન નથી. શરીરમાં સેંકડો બાગો અને લાખો નસો કામ કરે છે; પરંતુ ખરું કામ તો એક રૂઢનું છે. એ ન હોય તો કંઈજ નથી. એ સિવાયનો દેહ માટીનો ઢગલો છે. રૂઢની હસ્તી શરીરની બનાવટ પહેલાં પશુ હતી. અસ્લાહની રૂઢને જે સંબંધ સૃષ્ટિ સાથે છે તે ઇન્સાનની રૂઢનો શરીર સાથે છે.

કટલાક વિદ્વાનો દલીલો કરીને બચાવે છે કે રૂઢ તત્ત્વોનું બનેલું છે. તેઓ માને છે કે મોતની સાથે એ પણ ફના થઈ જાય છે. ક્યામતના દિવસે શરીર ફરીથી પેદા કરવામાં આવશે ત્યારે રૂઢ પણ સાથે પેદા થશે; પરંતુ સૂક્ષ્મો માને છે કે રૂઢ આદિથી છે અને અંત સુધી રહેશે.

આલમમાં જે જે વસ્તુઓ છે, તેમાં મૂળતત્ત્વ સાથે એક ખીછ વસ્તુ છે અને તે જ તેનું રૂઢ છે; જેમકે ફૂલમાં ખુશબો, શરીરમાં

૧. ક્યામત (અ.)—મુસલમાનો માને છે કે મનુષ્યનો આત્મા તેના મૃત દેહ સાથે કબરમાં રહે છે. ઇન્સાફના દિવસે બધા આત્માઓ ઊભા થશે. અસ્લાહની આબજ તેમને ઇન્સાફ આપવા તેમના કર્મો બાબતમાં પૂછપરછ કરવામાં આવશે. જેમજેર મોહમ્મદ (સલ્વ) પોતાના મહાદબના પક્ષમાં બોલશે. બધાએ દોઝખ ઉપર આવેલા 'સિરાત' નામના પુલ ઉપરથી પસાર થવું પડશે. એ તિર્થે વરવારની ધાર અને વાળ કરતાં પણ વિરોધ બારીક હશે. પાપીઓ દોઝખમાં પડશે અને પુણ્યાત્માઓ તે ઉપરથી સહીસલામતીથી પસાર થઈ જશે. આ દિવસ ક્યામતનો દિવસ કહેવાય છે. એ ક્યારે આવશે તે અસ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય નહીં નથી; પરંતુ એ આવશે એ ચોક્કસ હકીકત છે.

આ સિદ્ધાંત ઇસ્લામના ઉસૂલોમાંનો એક છે. એનો ઇન્કાર કરવાથી મુસલમાન મુસલમાન તરીકે રહેતો નથી.

હસનયસન, તારામાં ચમક, હવામાં મોખાં, પાણીમાં વહેણ વગેરે વગેરે. જીવિત વસ્તુઓમાં જેને લોકો જાન કહે છે તે પણ રહ છે; પરંતુ એ હેવાની રહ છે. અસલી રહ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે જે હેવાની રહ સાથે ખાસ સંબંધ ધરાવે છે. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી પોતાની મરનવીમાં હેવાની રહ અને અસલી રહનો તફાવત આ રીતે જણાવે છે :

તેરે ફત્તમો જાન કેહ દર ગાયો સર અસ્ત,

આદમી રા અક્લો જાને લીગર અસ્ત ।

ઐ ચુનો કેહ પરતવે જૌ વર તન અસ્ત,

પરતવે, જાનાનહ વર જાને મન અસ્ત ।

[ગાય અને આદમ (એટલે કે પશુઓ)માં જે સમજ અને જ્ઞાન છે તે દરમિયાન ઇન્સાનમાં એક ખીજ અક્લ અને ખીજ જ્ઞાન છે.]

હેવાની રહનો જે પદાર્થો ઇન્સાનના શરીર ઉપર પડે છે તેવો પદાર્થો માશૂકના (અસલી) રહનો ખારી (આ હેવાની) રહ પર પડે છે.]

રહ કાર્પ પણ મિશ્રણ વગરનું એક તત્ત્વ છે. ઇન્સાનના જુદા જુદા ભાગમાં એ પ્રસરી હોય છે. એની સરખામણી સૂર્યનાં કિરણોની સાથે થઈ શકે, જે મિશ્રણ વગરની વસ્તુ છે અને સારી દુનિયામાં પ્રસરી જાય છે. તે આઈનામાં, ખારીમાં, કાણીમાં વગેરે અલગ-અલગ સ્થળે નજરે પડે છે અને એક હોવા છતાં એ સેંકડો હોય એમ જણાય છે; તેવી જ રીતે રહ પણ એક જ વસ્તુ હોવા છતાં શરીરના વિવિધ ભાગોમાં પ્રસરી જવાથી જુદી જુદી અને મોટી સંખ્યામાં માલુમ પડે છે.

રહનું મૂળ સ્થાન ‘આલમે કુદ્દસ’^૧ છે. માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેની રહ એની એ આલમમાં જાય છે, અને ત્યાં મળી જાય છે. જલાલુદ્દીન રૂમી કહે છે :

૧. કુદ્દસ (અ.) પવિત્રતા. આલમે કુદ્દસ એટલે પવિત્રતાની દુનિયા; જ્યાં અલ્લાહ, ફરિશ્તા વગેરે રહે છે તે દુનિયા અર્થાત્ બિહિસ્ત

અજ મૌતો હયાત ચૈદ પુરસી અજ મન ?

સ્વરૂપીદ અજ રૌચની દર કુપ્તાદો વેરફત ।

[મોત અને હયાતિ વિશે મને શું પૂછા છે ? સૂર્ય (ના તડકા) એક બારીમાંથી આવ્યો અને નીકળી ગયો.]

૩૬ હંમેશાં બેકરાર રહે છે કારણ કે ભૌતિક વસ્તુ સાથેના અને સંબંધ કુદરતી નથી; આ કારણને લઈને તે પોતાના મૂળ સ્થાને જવાની તકની શોધમાં જ હોય છે. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમીએ મરનવીની શરૂઆત વાંસળીના જે વિરહની ફરિયાદથી કરેલી છે તે જ આ વિરહ છે. તેમાં વાંસળી કહે છે કે જ્યારથી હું વાંસળગમથી જુદી પડી ત્યારથી સ્ત્રી પુરુષોને મારા વિલાપે રોતાં કંકડતાં કરી મૂક્યાં છે. આ રીતે જે હર્ષ પોતાના મૂળ સ્થાનથી અલગ થાય છે તેની સાથે ફરીથી એકતા પ્રાપ્ત કરવાની તે ઇચ્છા રાખે છે.

દુનિયામાં જે જે વસ્તુઓ છે તેમની ચાર આલમ (એટલે કે ચાર યોનીઓ) ગણવામાં આવે છે, એ ઇન્સાનાત, હૈવાનાત^૧ નખાતાત,^૨ અને જમાદાત^૩ છે. કેટલાક ફિલસૂફો અને મહાજ્ઞી આલિમો એ સાથે મુજર્રદાત^૪ની ગણતરી પણ કરે છે. સૂક્ષ્મો કહે છે કે ઇન્સાન જમાદ છે, નખાત છે, હૈવાન છે, ઇન્સાન છે અને ફિરિતાત પણ છે. આ તમામનો પોતાનામાં સમાવેશ અજ્ઞાતે પેદા કરેલી વસ્તુઓમાં અન્ય કોઈ કરી શકે એવી નથી. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં ઇન્સાન સૌથી ઓછ દરજ્જે બોગવે છે. આ જ કારણથી તસન્નુફમાં એક મહત્વની ખામત એ છે કે ઇન્સાનને બહારનું જ્ઞાન અને બહારની કળા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે એનામાં તમામ આલમો (એટલે કે યોનીઓ) અને તેઓના સર્જકનો સમાવેશ થઈ જાય છે એ પોતાને ઝાળખે તો એણે

૧. હૈવાન (અ.)નું બહુવચન; પ્રાણીઓ; છવો

૨. નખાત (અ.)નું બહુવચન; વનસ્પતિ

૩. જમાદ (અ.)નું બહુવચન; ખનિજ, દ્રવ્ય અને પથ્થર આદિ

૪. (અ.) ફિરિતાત

બધું જ જાણી લીધું એમ કહી શકાય. એનાથી વિશેષ એને કંઈ જાણવાનું રહેતું નથી.

દૃઢમાં સૂક્ષ્મોની માન્યતા એવી છે કે કદગની પેઠે રૂઢ અમૌલિક છે; કદગ એક કારણ કે સાધન છે જેનો ઉપયોગ રૂઢ કરે છે; રૂઢ માટે કદગ દર્પણ છે જેમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; રૂઢ આત્મા છે જે પરમાત્માનો ધુનમાં લીન રહે છે.

મૌલના જ્ઞાણુદીન રૂઢી પોતાના મહાકાવ્યમાં કહે છે કે જે સાઈ કે નરસું ઝાળખે છે અને ફાયદાથી ખુશ અને નુકસાનથી દુઃખી થાય છે તેમ 'રૂઢ' યા 'જન' છે. 'જન' જ્ઞાનશક્તિ ધરાવે છે, આથી જેનામાં વિશેષ જ્ઞાનશક્તિ તેનામાં વિશેષ 'જન' છે એમ મનાય છે. 'જન'ને જ્ઞાનશક્તિની જરૂર છે; આથી જેનામાં વિશેષ જ્ઞાનશક્તિ તેની 'જન' વિશેષ બળવાન અને તે વિશેષ પવિત્ર પુરુષ છે એમ મનાય છે. ઇન્સાનની 'જન' જનવસ્તી 'જન' કરતાં વિશેષ છે કારણ કે એનામાં વિશેષ જ્ઞાનશક્તિ છે; અને ફરિશ્તાની જન ઇન્સાનની જન કરતાં વિશેષ છે.

મજદૂર શાપર એમ પણ જણાવે છે કે આમ તો રૂઢ દરેક હેવાનમાં હોય છે; પરંતુ જુદાં જુદાં હેવાનોમાં એ જુદી જુદી હદ પર્યંત હોય છે. હેવાનોમાં જે રૂઢ હોય છે તે પ્રગતિ કરીને એક અમુક હદ પછી આગળ વધી શકત નથી. એ પછીની રૂઢ ઇન્સાનની હોય છે. વિશેષમાં તે જણાવે છે કે એ એક જ ખાલિસ (શુદ્ધ) તત્ત્વ છે. એમાં કૌતિક કંઈ નથી. શરીર સાથે એનો સંબંધ નથી; પરંતુ હેવાની રૂઢ મનુષ્યમાં હોય છે તેની સાથે એનો સંબંધ છે. જેમ સૂર્યનો સંબંધ આપના સાથે હોય છે એટલે કે સૂર્ય પોતાના સ્થાને હોય છે અને તેનું પ્રતિબિંબ આપનામાં પડે છે અને તેનાથી તે પ્રકાશે છે તેમ રૂઢ ફરિશ્તાની દુનિયામાં હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ હેવાની રૂઢ ઉપર પડે છે અને પરિણામે માણસ અજાયબી ભરેલાં શક્તિશાળી કાર્યો

અને 'ગઝન' ને 'અક્ષ' ને આધીન બનાવી દે તો તે 'અક્ષ' ની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને તેનું પદ ફરિશ્તા કરતાં પણ ઊંચું થાય છે કારણ કે ફરિશ્તાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચવામાં કોઈ બાધા નથી; તેને વગર પ્રયત્ન ઇચ્છા વગર એ પ્રાપ્ત થાય છે; અને ઇ-સાનને માટે તો પ્રતિતિની આશ્ચર્યની છે; તેણે પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે; તેમ છતાં તે એ પદ મેળવી શકે છે. જો તે 'અક્ષ' ને 'અક્ષ' ને અને 'ગઝન' રથી પરાજિત થવા દે તો તે પોતાને હેવાનથી પણ ઉતરતી કોટિમાં મૂકી દે છે. 'અક્ષ' અને 'ગઝન' ને રોકવાને હેવાનમાં 'અક્ષ' નથી તેથી તે દશમાને પાત્ર છે; પરંતુ ઇ-સાનનું તેમ નથી. આથી કહેવાય છે કે :

આદમીજાદહ તુફાંહ મમ્જૂન અસ્ત,

અજ્ઞ પ્રરિસ્તહ સિરિસ્તઓ એ હૈવાન;

ગર કુનદ મૈલે ઓ, શવદ કમ અઝી,

વર કુનદ કસ્દે ઓ, શવદ વેહ અજ્ઞ ઓ ।

[મનુષ્ય એક વિચિત્ર મિશ્રણ છે. તેને ફરિશ્તા અને જાનવરના ગુણોનો બનાવેલો છે.

જો ખીલ તરફ વધણું કરે તો તેના (જાનવર) થી પણ અધમ થાય છે અને પહેલા તરફ ઢળે તો તે (ફરિશ્તા) ના કરતાં પણ વધી જાય છે.]

વ્યવહારમાં 'ઇફ્મ' અને 'અક્ષ' ની આવશ્યકતા હોય જ છે, પરંતુ સૂક્ષ્મો એ બંનેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ એમને લઈને નર્સને વિશેષ મદદ અને ઉત્તેજન મળે છે. તેઓ માને છે કે 'ઇફ્મ' એક એવું આવશ્યક છે જે દેહને ઢાંકી દે છે અને અદ્વાહનો સાક્ષાત્કાર થવા દેતું નથી. તેઓ 'ઇફ્મને' અદ્વાહની

૧. (અ.) કામવાસના જે નર્સની એક ખાસિયત છે

૨. (અ.) 'ગુસ્સો' જે નર્સની એક ખાસિયત છે

દેશ સમજતા નથી; પરંતુ એને શુદ્ધિ-વિલાસ જ મળે છે. તેઓ મારિક્ત (આધ્યાત્મિક જ્ઞાન)નો સત્કાર અવશ્ય કરે છે; પરંતુ આઝાદ સૂક્ષ્મોને તો કુરાને શરીરના યાનની પણ પડી નથી.

ફના અને બ્રહ્મા

સામાન્ય રીતે ઇન્સાન મોત અને વિનાશથી ડરતો રહે છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ તો એને જ શોધે છે. તસવુફના સાધક માટે જે મંત્રિતો નક્કી કરવામાં આવેલી છે તેમાં ફના અને પછી બ્રહ્મા આધ્યાત્મિક પ્રગતિની અંતિમ મંત્રિતો છે; એ ઉચ્ચ કક્ષાનાં સ્થાનો છે.

સાધક પોતાની હસ્તીને અજલાહની ઝાતમાં ફના કરી દે છે. હઝરત મનસૂર હફ્સાજ એ કક્ષા ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે 'અનલૂદકક'નો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ફનામાં ઔદિક બાબતો તરફ વલણ રાખવાનું હોતું નથી. સંસારી સંબંધોથી દૂર રહેવું એ જ ફના છે. હંમેશા માટે આધ્યાત્મિક જીવન ટકાવી રાખવું એ બ્રહ્મા છે.^૧ મોત પછીનું કોઈ પ્રકારનું જીવન જેવું હોતું નથી. મનુષ્યનું શરીર ભૌતિક તત્ત્વોનું બનેલું છે. એ રહે છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય જીવે છે. ભૌતિક તત્ત્વો વિખુટાં થાય ત્યારે તે ફના થઈ જાય છે. આત્મા ફરીથી પેદા થાય છે અને તે હંમેશા માટે રહે છે એ માન્યતા કાલ્પનિક વસ્તુ છે. સૂક્ષ્મો આ મતનો ધણા જ નોંધ અને નોંધણીથી વિરોધ કરે છે. તે તો એમ જ માને છે કે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ પેદા થયા પછી ફના થતી નથી. અલગત, તેનું સ્વરૂપ બદલાય છે. આમ હોય તો ઇન્સાન કેવી રીતે ફના થઈ શકે? સૂક્ષ્મો તો એમ જ કહે છે કે ફના એ બ્રહ્માનો દિવાનો છે; પ્રસ્તાવેના છે. ફના એ પ્રગતિ છે અને પ્રગતિ કરીને નવું સ્વરૂપ પેદા થાય છે. એક જ હાલત કાયમ રહે તો પ્રગતિ થાય નહિ. સૂક્ષ્મ સાયર મૌલાના જલાલુદ્દીન. રૂમી કહે છે :

તૂ અજો સૂઝી કેહ દર હસ્ત આમદી;

આતશી યા સાક યા યાદી વૂદી ।

ગર ઘરોં હાલત તુરા વૂદી વક્ત્રા

કય રસીદી મર તુરા ઓં ફરતિકા ।

[ઇ ત્યારથી હસ્તીમાં આવી ત્યારથી આગ, ખાક કે પવન હતો (એટલે કે કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ હતો).]

જો તે હાલત ઉપર શું કાંઈમ રહેત તો તને પ્રગતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાત ?]

તે પછી આગળ વાતતાં તે કહે છે:—

અજ મુઘદિલ હસ્તિયે અબ્બલ નમાન્દ,

હસ્તિયે શીગર ઘજાયે શૂ નિશાન્દ ।

[બદલનારને લઈને પ્રથમ હસ્તી રહી નહોત. તેણે તેની જગ્યાએ બીજી હસ્તી મોકલી.]

હમઝુનીન તા સદ હજારોં હસ્તહા,

ઘઝ્દે યક દીગર દુઝ્ઝુમ વેહ જે અિવ્તિદા ।

[આવી રીતે સેંકડો અને હજારો હસ્તી એક પછી બીજી એમ થઈ, જેમાં દરેક પાછળની આગળવાળી કરતાં ઉત્તમ છે.]

આગળ કહે છે કે:—

ઓં ઘજાહા અજ ફનાહા યાફ્તી,

અજ ફના પસ રુ ચેરા ઘરતાફ્તી ? ।

[આ બધા તે ફનામાંથી મેળવી. તો શું ફનાથી કેમ મોં મળે છે ?]

એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે ક્ષમાતનું જીવન છેલ્લું છે પરંતુ

સૂક્ષ્મો તો કહે છે કે એ પણ પ્રગતિની એક મંજિલ છે; મૌલાના જલાલુદ્દીન એ ત્રિષે નોંધે છે કે:—

અજ જમાદી મુર્દમો નામી શુદમ,

અજ નુમા મુર્દમ ષ હૈવાન સર ચદમ ।

મુર્દમ અજ હૈવાનીઓ આદમ શુદમ,

પસ જેહ તર્સમ કેહ અજ મુર્દન કમ શુદમ ?

[સ્થૂળ અવસ્થામાંથી મૃત થઈને વૃદ્ધિની અવસ્થા મેં પ્રાપ્ત કરી. તે પછી તે અવસ્થામાંથી મૃત થઈને મેં પ્રાણીજીવન મેળવ્યું.

પ્રાણીજીવનમાંથી મૃત થઈને હું મનુષ્ય થયા તો પછી મૃત્યુથી મારામાં કમી આવી એવી ખીક શા માટે હું રાખું ?]

શાયર આમળ ચાલતાં કહે છે કે તે પછી આમળ વધી હું ફરિશ્તો થઈશ અને

વારે દીગર અજ મલક પરાં શવમ,

ઑંચેહ અન્દર વહૂમ નાયદ ઑં શવમ ।

આવે કોજહ ચૂં દર આવે જૂ શવદ,

મહૂવ મર્દદ દર વગો ચૂં શૂ શવદ ।

[ફરીથી ફરિશ્તાની અવસ્થામાંથી પણ આમળ હારીશ અને કલ્પનામાં પણ ને ન આવે તે થઈશ.

ફળનું પાણી નદીમાં ચાલ્યું જાય ■ ત્યારે તે તેમાં મળી જાય છે અને તેના જેવું થઈ જાય છે.]

આત્માનો સંબંધ પવિત્ર દુનિયા સાથે છે; તેથી શરીર ફનાં થશે ત્યારે આત્મા પરમાત્મામાં મળી જશે.

હાલ, વહી, ધલ્હામ, કશ્ક અને મુશાહિદા

સૂક્ષ્મો હંમેશાં અસ્થાનને યાદ કરે છે. યાદ કરતાં કરતાં તેમને સમાધિ લાગી જાય છે અને અદ્ભુત પરમાનન્દનો સ્વાનુભવ થાય છે. એ તેમની 'હાલ' અવસ્થા કહેવાય છે. એ અનુભવ પવિત્ર હૃદયની લાંબા ટાળની લીનતાનું પરિણામ છે. આવો અનુભવ થવો અતિ વિરલ છે.

હજરત શેખ અબૂલહસન અલી હુજૂવીરી કહે છે કે “એ ‘હાલ’ અવસ્થા કેવળ રિવાજત, ઇમાદત વગેરેથી પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ એ અસ્લાહની બેટ છે. એમાં અસ્લાહની રેહમતની જરૂર છે.”

એ ‘હાલ’ અવસ્થામાં અસ્લાહનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ મહા નિદ્રામાં મરણ થાય તો તેને સૂઈ ‘વિસાલ’ (મિલન) ગણે છે. આથી જ સૂઈઓ મોતને ધણું મદત્ત આપે છે અને તેનું વર્ણન પણ ધણું કરે છે. એને તેઓ અસ્લાહે આપેલું આમંત્રણ માને છે. એમની ઉપાસનાનો છેડો યા મુક્તિ એ જ છે.

એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ કેટલાક મનુષ્યોમાં કુદરતી રીતે જ હોય છે અને તેઓ નખી કહેવાય છે. કેટલાક અભ્યાસ અને રિવાજતથી એ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેઓ ઓઝિયા કહેવાય છે.

નખીઓ યા પેગમ્બરોનીર આસમાની કિતાબો તેમના ઉપર ઉતરેલી વહીઓનો સમઠ છે. સૂઈઓ અને વહીઓને ઇશ્દામ ધાય છે. આ બંને બાજતો વજૂદ અવસ્થામાં બને છે. એ અવસ્થામાં દોષકર્મમાં સખન આવેશ આવી જાય છે અને દોષકર્મમાં રિયરતા અને

૧. કશાકુલમહુજબ

૨. કુરાને શરીફમાં એ વિશે ■ કે :

• ફુલ્લ અન્નિમા અનાવશરુમ્ મિસ્લોફુમ વૂદા મિલવ્ય ।

[મીહગમદ પેગમ્બરને સજોધીને અસ્લાહ કહે છે કે “લોકોને કહી કે હું પણ તમારા જેવો છું. મારી પાસે માત્ર વહી (અસ્લાહ તરફથી પ્રેરણા) આવે છે.”]

૩. મિલ્હામ (અ.) અર્થાત્ કંઈક સ્પષ્ટ અને અપરોક્ષ અસેદાનુભવ જેવું; અસ્લાહ તરફથી દિલમાં કંઈક જાગત પ્રકટ થાય છે તે

અકબર બાદશાહ વારંવાર પોતાને ઇશ્દામ થયાનો દાવો કરતો. (અકબરનામહ)

૪. વજૂદ (અ.) ખાર્મિક ઉપદેશ આદિ સાંલજીને જે તલ્લીનતા અને તબયતા ઉત્પન્ન થાય છે તે

શાંતિ કાયમ રહે છે. વહી ઉતરે ત્યારે પેશઅર લૌકિક અવસ્થામાં નહિ, પરંતુ અલૌકિક અવસ્થામાં હોય છે. એ દરમિયાન તે દૈવી વાણી સાંભળે છે અને સામાન્ય વ્યક્તિઓ ન જાણી શકે અને ન સમજી શકે એવી ગુણ અને અગમ્ય બાબતો જાણી શકે છે અને સમજી શકે છે.

દિશસુદો માને છે કે તમામ ચીજોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન બાહ્ય ઇન્દ્રિયો છે. જે બાબત ઇન્દ્રિયોને સમજાય છે તે દિશાગમાં પહોંચે છે અને દિશાગ તેનો વિવિધ રીતે અમલ કરે છે; એટલે કે ઇન્દ્રિયો અને દિશાગ સાથે મળીને જે કાર્ય કરે છે તે જ્ઞાન અને સમજ છે. સૂરીઓની માન્યતા આ બાબતમાં પણ જુદી પડે છે. તેમના મંતવ્ય મુજબ એ તમામ ઉપરાંત એક આંતરિક ઇન્દ્રિય છે જેનું નામ 'અક્ષ' (અક્ષ) છે. તે સંયમ અને તપશ્વર્ધાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પ્રગતિ કરે છે. એમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોની ડખલ રહેતી નથી. તેમના ઉપયોગ કરતાં તેમની નિષ્ક્રિયતા વિશેષ કાયદાકારક છે. આ આંતરિક શક્તિથી જે કંઈ સમજી શકાય છે તે ઇલાહ, કશ્ક^૧ કે મુશાહિદ^૨ કહેવાય છે. એ વિષે જલાલુદ્દીન રૂમી કહે છે :

આકિનએ દિલ ચૂં શવદ સાફીઓ પાક,

નફરાહા મીની મીરૂં અલ અબો જાક ।

પજ હિસ્સી અસ્ત જુલ ઓં પજ હિસ્મ,

ઑં ચૂં જરે મુરશો ઓં હિસ્તહા ચૂં મિસ્ત ।

[દિલને આયનો સાફ અને પાક થાય છે ત્યારે આબ અને ખાક અર્થાત્ પાણી અને માટીથી પર એવી વસ્તુઓ તમે જોશો.

આ પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત પાંચ બીજી છે. પેલી (બીજી) શબ્દ સોનું સમાન છે અને આ (બાહ્ય) ત્રીજા સમાન છે.]

ખુદા, ફરિસ્તા, દોઝખ વગેરે જેવી દુનિયાની બાબતો વિશે ફકીહો

૧. કશ્ક (અ.) ખોલવું તે; અલ્લાહ તસ્તથી થતી પ્રેરણા

૨. મુશાહિદહ (અ.) જોવું તે; દર્શન કરવું તે

અને દિલસુદો જે કંઈ કહે છે તે કલ્પનાથી કહે છે; પરંતુ તસબુદને પાયો કંઈ બાતિન (એટલે કે આંતરિક જ્ઞાન) ઉપર છે. એમાં કલ્પના યા રહેને કેળવવાનું હોય છે. તે તપશ્ચર્યા અને શુદ્ધિ બની શકે છે. એ બધું જ ઉકું હોય છે. એમાં ચંકા કુચંકા તેમજ કરને સ્થાન હોતું નથી. કલ્પ શુદ્ધ થાય છે તો તમામ વસ્તુ દેખા દે છે. એ ઇશ્વર પુરતકોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. દિલી ચક્ષુથી આરિફ તમામ વસ્તુ સાફ સાફ જોઈ શકે છે. એ અવરથા ચખ્દો વડે વર્ણવી શકાય એવી નથી. શેખ અબૂ અલી સીનારે અને હઝરત સુલતાન અબૂ સર્હ અબૂઅર વેચ્ચે બધી વાર પત્રબ્યવદાર થતો અને તેમાં વિચારોની આપ લે થતી. શેખ મુશ્કેલ વિષયો બાબનમાં હઝરત સુલતાનને પ્રશ્નો કરી નિસકરણ માગતા અને તેમને તેમની પાસેથી જવાબ પણ મળતો. એક વખત એવું બન્યું કે બંનેની મુલાકાત થઈ અને ચર્ચા બાદ છટા પડ્યા; તે પછી હઝરત સુલતાને કહ્યું કે “જે તે જાણે છે તે અમે જોઈએ છીએ.” અને શેખે કહ્યું કે “જે તે જાણે છે તે અમે જાણીએ છીએ.” હઝરત સુલતાનને લગતી આ બાબત તસબુદની પરિભાષામાં ‘કશ્ફ’ છે.

હઝરત શેખ અબૂઅર રુફુદ્દીન (મૃ. ઈ. સ. ૧૩૩૪)ને તેમને મળવા આવનાર તથા મુરીદોના દિલની વાતોની કશ્ફ થતી હતી. એક વખત બન્યું એવું કે સુલતાન ગિયાસુદ્દીન તમલકે (ઈ. સ. ૧૩૨૦-૨૪) મૌલાના ઝક્રીરુદ્દીન બેમને પૂછ્યું “શેખ રુફુદ્દીનની કોઈ કરામત આપે જોઈ છે?” મૌલાનાએ જવાબમાં કહ્યું, “એક વખત શુક્રવારને દિવસે લોકો તેમની કદમબેસી માટે જમા થયા હતા. મેં વિચાર કર્યો કે હું વિદ્વાન છું; પરંતુ મારા તર્ફ કોઈ પાછું ફરી જોતું પણ નથી. મેં બીજે દિવસે સવારે શેખની ખિદમતમાં હાજર થઈ એમ પૂછવાનું નક્કી કર્યું કે વખૂમાં કામળા કરવાનું અને નાકમાં પાણી નાખવાનું કારણ શું છે? રાત્રે હું સૂતો ત્યારે ખાબમાં મેં જોયું કે શેખ મને મીઠાઈ ખવડાવે છે. આની મિઠાશ સવાર સુધી મારી જીભ

ઉપર કાયમ રહી હતી. અનેલાગ્યું કે આ સ્પર્શકાર જ હોય તો શેતાન પણ સામાન્ય બુદ્ધિના લોકોને એવી જ રીતે લગભાવે છે. સવારે હું હઝરત શેખની ખિદમતમાં હાજર થયો ત્યારે મને જોતા વેંત તેમણે કહ્યું, ‘હું તમારી જ રાહ જોતો હતો.’ તે પછી તેમણે વાત ચરૂ કરી, ‘મેલ બે જાતનો છે; એક શરીરનો અને બીજો દિલનો. શરીર ઉપર મેલ ધવાનું કારણ સૌ કંઈ જાણે છે. દિલનો મેલ અયોગ્ય વ્યક્તિઓની સોખતથી ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર પાણીથી પાક થાય અને દિલનો મેલ આખોનાં આસુથી ધોવાય છે.’

તે પછી આગળ ઉપર તેમણે જણાવ્યું, ‘પાણીમાં ત્રણ ચુલ્લુ છે, રંગ, સ્વાદ અને ગંધ. આથી શરીરમાં પ્રથમ તો વજૂ કરતી વખતે કાગળા કરવાનું અને નાકમાં પાણી નાખવાનું નહીં કરેલું છે. કાગળાથી સ્વાદની સમજ પડે અને નાકમાં પાણી નાખવાથી તેની ગંધ માલૂમ પડે છે.’ તે પછી તેમણે કહ્યું, ‘જેમ નખીની આગળ શેતાન પ્રમટ થતો નથી તેમ હકીકી શેખ આગળ પણ તે નજરે પડતો નથી. એનું કારણ એ છે કે સાચો શેખ જે કંઈ કરે છે તે સંપૂર્ણપણે નખીના જેવું જ હોય છે.’

શેખ રુકનુદીનની જગ્યા ઉપરથી આ ચબુદા નીકળતા હતા ત્યારે મારું શરીર ખરેખરેથી નવાઈ જાય તેવું થતું હતું.^૧

આ કશ્ફના અનુભવનું મુંદર ઉદાહરણ છે.

૧. અખૂબા ખુલ્લઅખ્બાર, પૃ. ૧૨

સૈયદ સનાતુદ્દીન અબ્દુરરહમાન-જન્મે સુદિયદના આધારે, પૃ. ૨૭૪

પ્રકરણ ૫ મું સાધનો

કોઈ પણ ખોય હસિય કરવા માટે સાધક સાધનોના ઉપયોગ કરે છે. તેમાં દેશ કાળની બાંધી જાપ હોય છે. એ દષ્ટિએ વિચારતાં માન્ય પડે છે કે સૂરીમતને જે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડ્યો તે ઇસ્લામી મંસ્ત્રારોથી ઓતપ્રોત હતી. આથી સૂરી સાધકો ઇસ્લામના મજહબી ઉમ્મલો મુજબ ચાલ્યા, તેઓમાં અધ્યાત્મનો વિકાસ કોઈ પણ રીતે થયો હોય, પરંતુ તે માટે તેમનો સહ હંમેશાં ઇસ્લામી રહ્યો છે. કુરાને શરીફમાંથી જ અલ્લાહના વ્યાપક અને અંતર્યામી સ્વરૂપનો તેમને સંકેત મળી ગયો. તેમાંથી જ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અને સીધા કે આડકતરા રૂપમાં તેમને પોતાના મનને અનુકૂળ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી રહી. તે ઉપરાંત હદીસમાંથી પણ તેમને પૂરેપૂરી સહાય મળતી રહી.

સૂરીઓ ઇસ્લામી મજહબનું જરાજર પાલન કરતા આવ્યા છે. તોહીદ, સલાત, સૌમ, ઝકાત અને હજ જે ઇસ્લામના પાંચ સુલ્હ અંદલે કે સ્તંભ છે, તેઓના આધારનો પણ સૂરીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે અને એ સાધનોના ઉપયોગમાં તેઓ મગન રહે છે. શરીઅત સામે તરીકતનો^૧ વિરોધ નથી, પરંતુ એ શરીઅતનું તસ્વ છે યા તેનો આત્મા છે. ફકીહોએ^૨ શરીઅતનું બાહ્ય સ્વરૂપ મહબુ કયુ^૩; ફકીરોએ તેમની નજર દિલના દર્પણ ઉપર રાખી.

તોહીદ^૪

સુસ્ત મજહબી માન્યતા મુજબ તોહીદનો અર્થ ‘લા ઇલાહા ઇલ્લાલ્લાહ’ (એટલે કે અલ્લાહ સિવાય અન્ય કોઈ અલ્લાહ

૧. (અ.) ધાર્મિક કિર્માકાંડ

૨. (અ.) સૂફી આચરણ

૩. (અ.) વિધિનિયમ ઉપર બાર મૂનારાઓ ૬

૪. તૌહીદ (અ.)

નથી એવો) થાય છે. અસ્લાહની જાત અને સિફતો (એટલે કે તેનાં વ્યક્તિત્વ અને ગુણો)માં કોઈ લાગીદાર નથી; જગતથી અસ્લાહ પર છે. આવી રીતે તમામ ઇસ્લામી માન્યતાઓ અને ઈમાનની જડ તોહીદ છે.

શરીઅતમાં સિફતો એટલે કે ગુણોની દૃષ્ટિએ અસ્લાહ તા'લાની તોહીદ નીચેનાં કારણોને લઈને જણાવવામાં આવે છે :—

૧. અસ્લાહ તા'લા સિવાય અન્ય કોઈ પરસ્તિશ કરવા યોગ્ય નથી.

૨. દુનિયાને પેદા કરનાર અને તમામ ઝીંજોનો બનાવનાર એ જ છે.

૩. એના જેવો અન્ય કોઈ નથી.

૪. કોઈ અન્ય વ્યક્તિ એની અગાઉ ન હતી.

૫. એને કોઈએ બનાવ્યો નથી.

અસ્લાહની ઇબ્દાદ કરવી જોઈએ, કારણ કે તેના જ હાથમાં મનુષ્યનો નફો કે તુકસાન છે. જો દુનિયામાં એ અસ્લાહ હોત તો જો વ્યવસ્થા અત્યારે હસ્તી ધરાવે છે તે ન રહી શકી હોત.

૧. એક જ અસ્લાહ ઉપરાંત અન્ય કોઈને અસ્લાહ સમાજ ગણી 'તેની પરસ્તિશ કરવી એ બાબતને મુસલમાનો 'ચિફ' કહે છે. કુરાને શરીફમાં એ માટે સાફ મનાઈ છે; જેમકે નીચે પ્રમાણેની એક આયત છે કે

مَنْبِئِ يَشَارِكُ بِلِلَّاهِ فَكَفَرُ هَرْمَلِلَّاهِ اَلْعَدِيْلُ جَنَّتَا وَ
مَمْنَاوِلِلَّاهِ وَ مَا لِيْلِلَّاهِ لِيْلِلَّاهِ مِيْلِلَّاهِ

[જો અસ્લાહ પાક સાથે બીજાઓની ઇબ્દાદ કરશે તેને માટે અસ્લાહ જન્મત હરામ કરશે અને તેનું રહેઠાણ દોડબ થશે અને એ તુલમગારોનો કોઈ બેટો નથી.]

તોહીદ ઇસ્લામનો એક મોટો ઉસૂલ છે. કોઈપણ પાશ્વર્થમાં ઇસ્લામ સ્વીકારે ત્યારે એનો કલમો તેને પ્રથમ પંદાવવામાં આવે છે. ઇસ્લામની આખી ઇમારત એ ઉપર જ આવડે છે. અનેક રૂપરસાંતરમાં મૂર્તિ-પૂજા થતી હતી અને યાત્રાં છે તેનો વિરોધ ઇસ્લામ કરતો આવ્યો છે.

તસ્યગુહ્યામાં એનો અર્થ વદ્ધસ્તુવુગુહ્યા સિદ્ધાંતમાં ઘટાવવામાં આવ્યો છે. સૃષ્ટિની તમામ વસ્તુઓને હક્ક તા'લાનુ ગુગુદ સમગ્રનું નેઈએ એટલે કે હક્ક તા'લા સિવાય કોઈ પણ અન્ય સાચી ચીજ દુનિયામાં મોગુદ નથી એમ માનવું નેઈએ. ચિનગારીઓ મૂળ અગ્નિથી જુદી નથી; પાણીનો પરપોટો પાણી છે; મોજું પાણી છે; ટીપું પાણી છે; ભર પાણી છે; તેની જ રીતે સૃષ્ટિમાંની દરેક વસ્તુ ખુદા છે. આ દુનિયા ઝાંઝવાના જળ સમાન છે. સૂર્યની રાશની તો એક જ છે; પરંતુ આયના, રજકણ, પાણી વગેરેમાં એનું રૂપ બદલાય છે. કોઈ જગ્યાએ એ તેજરૂપે હોય છે, કોઈ ઠેકાણે ઝાંખી હોય છે, અને કોઈ સ્થળે તે એટલી મખન હોય છે કે આવ્યો અંતર્ધન્ય છે. આયનો, રજકણ, પાણી વગેરે નાશ પામે યા તેઓનું રૂપાંતર થાય તેથી રાશનીમા કંઈ ફરક પડતો નથી અને તેને કંઈ તુકસાન થતું નથી આયનામાં જે કોઈ ચીજનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેનું આબેહુબ સ્વરૂપ તેમાં મળે છે. જે તે ચીજને હઠાવી લેવામાં આવે તો ત્યાં કંઈજ હોતું નથી ચીજ મોગુદ છે, પરંતુ પ્રતિબિંબનો કંઈ પતો નથી. એવું આ બાબતમાં છે. સારી દુનિયા અને જે કંઈ તેમાં બને છે તે એકની તદ્દખીરની અસર છે અને તે એકના જ કર્તવ્યનું પરિણામ છે દુનિયાની તમામ લીલા પૂતળીઓના તમાશા જેવી છે. બાહ્ય દષ્ટિએ એમ લાગે છે કે પૂતળીઓ એમ ને એમ જ નાચે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ પાછળ એક પૂતળીવાળો એટો છે જે દેરીથી તમામ પૂતળીઓ પાસેનું હવનચલન કરાવ્યા કરે છે.

દૂકમાં, સર્જનદાર અને સર્જેલી વસ્તુ એક જ છે; જે કંઈ મોગુદ છે તે ખુદા છે; એક મૂળ વસ્તુ છે જે સાચી વસ્તુ છે અને બીજું તેનો ઝાંયડો છે યા તેનું પ્રતિબિંબ છે.

અદલાહ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. એ ગુગુદની મંજિરમાં 'હમ્દ ઊસ્ત' (અર્થાત્ 'બધું જ તે છે')ની ભાવના મનાય છે.

અલ્લાહ જ સર્વ છે. તે જ સૌંદર્ય છે, તે જ સત્ત્વ છે, જે કંઈ મોજૂદ છે તે તે જ છે અને જે કંઈ છે તે તેનું જ રૂપ છે.^૧ તે જ સર્વવ્યાપક છે, તે જ સર્વશક્તિમાન છે. તેના સિવાય વાસ્તવમાં દુનિયામાં અન્ય ચીજ છે જ નહિ. જગત નાશવંત છે.^૨ તે બદલાઈ પણ જાય અને અદૃશ્ય પણ થાય, પરંતુ સત્-અલ્લાહ તો તે નોતે રહે જ છે.

૧. જેમકે સુદી શાયર ઉઝરત મુસ્લા નૂરુદ્દીન ભખી (ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૯૨) એક વખત એક સભામાં બાપણમાં નીચેની રો'ર યાદી રહ્યા હતા:—

बस कह दर जाने फ़िगारो चश्मे बेदारम तूमी,

हर के पैदा भी शवद जे दर बिन्दारम तूमी ।

[અર્થાત્ મારાં ધાયલ મન અને જગત આંખમાં વું એટલો બધો છે કે જે કોઈ દુશ્મી નજરે પડે તેને વું જ છે એમ હું બણું છું.]

કોઈ પાસે ઊભેલા આદમીએ આ સાંભળી એકદમ સવાલ કર્યો,

“જે કોઈ દુશ્મી નજરે પડી જાય તો ?”

ઉઝરત મુસ્લાએ સત્વર કહી દીધું:—

मन बाज बिन्दारम तूमी ।

[તોપણ હું તો વું જ ■ એમ બણું.]

ફારસી શાયર અમીર ખુસ્રો (મ. ઈ. સ. ૧૩૨૫) કહે છે:—

आँचि आयद दर दिलम गैरीजे तू नीस्त,

या तूमी या बूजीजे तू या लूजीजे तू ।

[જે કંઈ મારા દિલમાં આવે તે તારા સિવાયનું નથી. એ ક્યાં તો ‘વું’ છે, ક્યાં તો તારી ખૂ છે; ક્યાં તો તારી કોઈ ખાસિયત છે.]

૨. જેમકે રોબ હાફિઝ શીરાઝી કહે છે:—

फ़ील्जुम्लह એજ્તમાદ મકુન વર સિવાયે દહર,

की कारखानह औस्त तगोर कुनन्द ।

[અર્થાત્ દુકામાં દુનિયાની સ્થિતિવાનો બરોસો ન કર, કારણ કે આ એક કારખાનું છે જેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે.]

અલ્લાહ બિલકુલ સૌંદર્ય છે. અહીં જણાતી સૌંદર્યની અને રનેહની મૂર્તિઓ અલ્લાહનાં પ્રતિબિંબો છે. સૌંદર્યથી મોહિત થયેલાની દિલમાં તે સૌંદર્યવાન વસ્તુ માટે જેમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અલ્લાહના ચિંતનથી મૂશીનું દિલ દિવ્યપ્રેમમાં ઓતપ્રોત થાય છે.

સૂરીઓ એમ પણ માને છે કે સંસાર અલ્લાહના જ સંકેત ઉપર ચાલે છે અને એની જ અદા ઉપર મુગ્ધ છે. એ જ આપણને અપનાવવા એની માયા બતાવે છે; આલમના રોમ રોમમાં જે ઝલક દેખાય છે તે એની જ ઝાંખી છે. તે આપણને લોભાવવાને માટે છે; તારાઓ ઝગમગીને એની જ તરફ આપણને આકર્ષે છે; ચંદ્ર પણ એની જ તરફ વધે છે; સૂર્ય પણ એના જ ફેરમાં બળી રહ્યો છે; દૂંઝમાં, એણે ચારે તરફ પ્રેમનાં બીજ વાળ્યાં છે.

આમ સૂરીઓની તોહીદ તદ્દન શુદ્ધ હોય છે. અલ્લાહ સિવાયની ચીજ સાથે તેઓ કંઈ પણ સંબંધ ગણવા માગતા નથી. તેમની લય ફક્ત અલ્લાહ માટેની લય હોય છે. તેઓ સતોષ કેળવે છે. દોલત કરતાં ગરીબીને, તૃપ્તિના ક્રતાં જૂખને, વધારેના કરતાં ઓછુંને અને લપકાને બદલે વિનય અને નમ્રતાને પરદગી આપે છે.^૧ તેઓ તોહીદને એટલું બહુ મહત્ત્વ આપે છે કે હઝરત ખાન અહમદેરે કહ્યું કે “પાપોથી પૂર્ણ એવો એક કાફિર તોહીદનો રાગ પદ્ધતિસર ગાય છે”

૧. શેખ અમૂ નસ્ર સર્રાજ-ફિતાવુલ્લમઅ, ૫૦ ૧૧-૧૨

૨. ખાલ નાસિરુદ્દીન હમ્દુલ્લાહ નામના નક્શબંદી ફિરકાના સૂફી એ નામથી ઓળખાતા હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૦૩ માં થયો હતો અને એમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૪૮૯ માં થયું હતું.

૩. મોહમ્મદ દાસ સિકાહ-મન્નમઝ્ઝગહૈન, પૃ. ૮૦-૮૧

૪. આ ઉક્તિમાં એક કાફિર, તે પણ પાપથી ભરેલો અને તે સખીત ગાય (જે હસ્તશામ મુજબ નિષિદ્ધ ગણાય છે) તોપણ તોહીદ હોવાથી હઝરત ખાન અહમદ તે સામળવા બધ, એટલું જ નહિ, પણ પોતાને એ માટે ઓશિંગણ માને એમ જણાવીને એમા તોહીદનો મહિમા બતાવ્યો છે.

એવી ખબર મને મળે તો હું તેની પાસે જઈ, આનંદથી સાંભળુ અને તેનો આભાર પણ માનું.”

સૌમ

સૌમનો અર્થ રોજો, ઉપવાસ એવો થાય છે. એ એક મઝહબી બાબત છે. એમાં નિયત કરેલા સગવડ સુધી ખાવાનું, પીવાનું, તેમજ રોજિંદા વહેવારની કેટલીક બાબતો ઉપર પ્રતિબંધ રાખવાનો અને સંયમ પાળવાનો હોય છે. સૌમની વિધિ પરંપરાગત છે. ઝખૂર,^૧ તૌરેત,^૨ ઇન્જીલ^૩ વગેરે મઝહબી કિતાબોમાંથી જાણવા મળે છે કે ઉપવાસથી દિલનો કાટ દૂર કરવામાં આવ્યો નહિ ત્યાંસુધી કાંઈ નથીને ‘જુલુવત’ એટલે કે પેગમ્બરી પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. પેગમ્બર હજરત દાઉદ (અલ૦)^૪ એક દિવસ છોડીને એટલે કે ત્રીજો ત્રીજો દિવસે રોજો રાખતા, કારણ કે ચાલુ રોજ રાખવામાં આવે તો એ એક આદત બની જાય છે અને તેથી એમ કરવામાં કંઈ પણ તકલીફ પડતી નથી. મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ૦)^૫ ચાલુ પદ્ધતિમાં વિશેષતા દાખલ કરી એને ઇસ્લામનું એક અંગ બનાવ્યું.

૧. ઝખૂર એ હજરત દાઉદ પેગમ્બર (અલ૦) ઉપર જતરેલી કિતાબનું નામ છે.
૨. તૌરેત (Old Testament) હજરત મૂસા પેગમ્બર (અલ૦) ઉપર જતરેલી કિતાબનું નામ છે.
૩. ઇન્જીલ (New Testament) એ હજરત ઈસા (જિસસ ક્રીસ્ટ) ઉપર જતરેલી કિતાબનું નામ છે. એ ખ્રિસ્તીઓનું ધર્મપુસ્તક છે. તૌરેત અને ઇન્જીલ મળીને બાઇબલ બનેલું છે.
૪. હજરત દાઉદ (અલ૦) ઇસરાઈલ (રુદ્દી) લોકોના પાદશાહ હતા અને પેગમ્બર પણ હતા. તેમનો કક મધુર હતો. કહેવાય છે કે તે ગાતા ત્યારે તેમને સાંભળવા માટે જંગલી પશુપક્ષીઓ પણ ત્યાં યજી જતાં, પાણી વહેતું ચટકી જતું, અને લોહું મોલ્ જોતું નરમ થઈ જતું. મૃત્યુ સમયે તેમની જમર ચારસો વરસની હતી. ફિલસૂફ હુકમાન તેમનો મુરીદ હતા. ઝખૂર નામનું ધર્મપુસ્તક તેમના ઉપર જિતરું હતું.
૫. એમના ઉપર કુશને સરીફ જિતરું હતું.

રમઝાન^૧ ઇસ્લામમાં એક એવો મહિનો છે કે જેમાં કુરાને શરીફની આયતોનાં અવતરણની શરૂઆત થઈ હતી. તદુપરાંત મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ)નો ઉત્કર્ષ^૨ પણ એ જ મહિનામાં થયો હતો. આ મહત્તાને લઈને એ સૌમ માટેનો સમય નક્કી થયો. એ મહિનામાં દરેક આકેશ,^૩ બાલિગ,^૪ તાંદુરસ્ત અને મુસાફરીમાં ન હોય એવા મુસલમાન ઉપર રોજ રાખવાની ફરજ છે; પરંતુ કેટલાક મુસલમાનો મંકટ સમયે રોજ રાખવાનું ટાળી પણ દે છે. એનો દેશકાળ સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. એ કોઈ પણ મોસમમાં આવે છે.

મુસલમાનો માને છે કે અસ્લાહના રેહમનના દરવાજા આ માસમાં ખુલ્લા થાય છે;^૫ તેથી રોજ રાખવા સાથે તેઓ મંદગી અને કુરાને શરીફના પારાયણમાં મશગૂલ રહે છે.

પરહેઝગારી અને ફાકો કરી મનુષ્ય પોતાની નફસાની ખાદિ-શાને રોકે તો ફદાની નૂરાનિયત પ્રાપ્ત કરવામાં એ એક સાધન બને છે એ રોજ રાખવાનો ઉદ્દેશ છે.

૧. એ દિજરી સાલના નવમા મહિનાનું નામ છે.

૨. (અ.) સમજદાર; અક્કલમંદ

૩. (અ.) જેણે બાલ્યાવસ્થા વટાવી લીધી હોય તે

૪. મુસલમાનો માને છે કે રમઝાન મહિનાની મુબારક રાતોમાં લખલલુહદ્દ નામની એક બરકતવાળી રાત આવે છે. એની મહત્તા કુરાને શરીફમાં એક પૂરા સૂરામાં જણાવવામાં આવી છે કે “જેણે અમેાએ (કુરાને શરીફને) હદ્રની રાત દરમિયાન ઉતાર્યું અને તમેા જાણે છે કે એનો મતલો કેવો છે ? હદ્રની રાત હજાર મહિનાથી બહેતર છે અને એ રાત્રિ દરમિયાન ફરિસ્તો જિબોલ તેમજ અન્ય ફરિસ્તાઓ અસ્લાહના હુકમથી દરેક વાત લઈ જિતરે છે. (અને) એ રાત પરોડ સુધી સલામતી બારેલી હોય છે

એ રાત્રિ વિશે હદીસોમાં જણાવવામાં આવ્યું કે હજરતે (સલ્લ) ફરમાયું છે કે એ રાતને રમઝાને શરીફના છેલ્લા દસ દિવસોમાંની એકીની રાતો (એટલે કે ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૨૯)માં શોધો.

આ સૌમમાંથી સૂક્ષ્મોને ઉપાસનાની પદ્ધતિ મળી, તેમને માસિકના વિયોગમાં રિચાડત (તપશ્ચર્યા) જાવવા લાગી અને ભગ્ન તેમનું ભોજન થયું.

હઝરત અબુલઅખ્યાસ કરસાળ કહેતા કે “હું ખાઉં છું, તો હું મારામાં યુનાઓનું તત્ત્વ જોઉં છું અને ભોજન ઉપરથી હાથ ઊઠાવી લઉં છું તો તમામ ઇબ્રાહીમી મૂળ અનુભવું છું.” હઝરત અબુલ્લાહ તસ્તરી (મ. ઈ. સ. ૮૯૬)^૧ પંદર દિવસમાં એક જ વખત ખાતા હતા. હઝરત ઇબ્રાહીમ અદ્દહમ (મ. ઈ. ૭૭૬ અને ૭૮૭ દરમિયાન) રમઝાનમાં કંઈ જ ખાતા ન હતા. સખત ગરમીની મોસમમાં રમઝાન હોય તોપણ તે રોજ ઘઉં કાપવા જતા અને મજૂરી મળતી તો ગરીબગુરખાને આપી દેતા.^૨

સલાત

‘સલાત’નો અર્થ નમાઝ થાય છે. ખુદા તા’લાએ આપણને પેઠા કર્યા, ખાવા, પીવા, પહેરવા, ઓઢવા વગેરે આપણા જીવનને માટે જરૂરી અનેક અત્તમ વસ્તુઓ તેણે બનાવી, તેથી નેનો ઉપકાર માનવા આપણે તેની બંદગી કરવી જોઈએ, એમ ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનારા મુસલમાનો માને છે.

નમાઝ એકલા પઢવા કરતાં જમાત સાથે પઢવામાં અને ઘેર પઢવા કરતાં મસ્જિદમાં જઈ મેસારી ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત રહી એકામ ચિત્તથી પઢવામાં ઇસ્લામમાં ધણું જ સલાખ (પુણ્ય) જણાવવામાં આવ્યું છે. મસ્જિદમાં દરરોજ પાંચ વખત નમાઝ પઢવામાં આવે છે.^૩ મહોલ્લાના તેમજ બહારના લોકો ત્યાં આવી જમા થાય

૧. એ મુનહિદદને વિશેષ મહત્ત્વ આપતા અને રિચાડતી આત્મ-નિયમન કરવા ઉપર ભાર મૂકતા.

૨. અહીં ઇબ્ને ઉસમાન હુજવીરી-કરાફલમહૂજન

૩. દરરોજ પાંચ વખત નમાઝ પઢવી એ ‘ફરજ’ છે

(૧) ફરજ — પરાયનું અજવાળું થયા પછી અને સૂર્યોદય થતાં અગાઉ

છે અને નમાઝ પઢે છે. જુમા એટલે કે શુક્રવાને દિવસે શહેરના લોકો જુમા મસ્જિદમાં નમાઝ પઢવા જાય છે. વરસમાં બે વાર ઈદ આવે છે. તે દિવસોમાં શહેરની બહાર જઈ ઈદગાહ ઉપર

(૨) ઝોહર — મધ્યાહનનો સૂર્ય થોડો ઢળ્યા પછી

(૩) અસર — ઝોહરના સમય પછી અને સૂર્યાસ્ત અગાઉ એટલે કે તાપમાં પીળાશ આવી જાય તે અગાઉ

(૪) મગેબ — સૂર્યાસ્ત પછી અને રાત્રિ અગાઉ એટલે સૂર્યાસ્ત થયા પછી ઝાંખો રવાના પડતો પ્રકાશ કાળો થાય છે તે સમયે

(૫) હયા — રાત્રિ રાત્ર થયા પછી એટલે કે તારા નીકળ્યા પછી અને મધ્યરાત્રિ થતાં અગાઉ

૧. કૌદ અર્થાત્ ફરતું, પાછા ફરતું ઉપરથી. ‘ઈદ’નો દિવસ ફરી ફરીને આવ્યા કરે છે તેથી એ શબ્દ બન્યો. એનો અર્થ ‘પ્રસન્નતા’ ‘પુરો’ એવો પણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે એ દિવસ લોકો આનંદમાં પસાર કરે છે. કુશને સરીફમાં છે કે “મસ્જિદમાં પુત્ર ઈસા મસીહને હાથું હાથું કે બોહ અલ્લાહ! તું અમારો પાલનદાર છે : તું અમારા પર (અમારે માટે) મુંઝવે ભોજન આપાશમાંથી ઉતાર, જેથી એ ભોજનનું ઉતારું એ અમારી આપણ અને પાછળના લોકો માટે ઈદ હોય અને એ તારા તરફથી અમારે માટે એંધાણ હોય. તું અમને શેઠ આપ; તું જ સર્વોપરી છવિઝા આપનાર છે.”

એમ જણાય છે કે અલ્લાહે એ પ્રાર્થનાને સ્વીકાર કર્યો અને પુરોના આ તહેવારની સરઆત થઈ. મુસલમાનો ઈસા મસીહને યેગમરોમાના એક તરીકે સ્વીકારે છે; તેથી મુસલમાનોમાં પણ પુરોના તહેવાર તરીકે દિવસને મનાવવાનો રિવાજ પડ્યો. એ તહેવાર રમઝાન મહિનાના તેજની સમાપ્તિ થયા પછી એટલે કે હિજરી સાલના દશમા મહિના સબ્વાલની પહેલીએ આવે છે. ઈદના દિવસે રાત્રે ખાલી નાખવામાં આવે છે, તેથી એને ઈદુલ્ફિત (ફિત્ત એટલે કે ‘રાત્રે તોડવો’ ઉપરથી) કહે છે. એ દિવસે લોકો સદ્સુચરો કપડા પહેરે છે, એક-બીજાને મળે છે અને દાનપુણ્ય કરે છે. એ દિવસનાં સર્વ માર્ગોમાં

આસપાસનાં ગામોના તથા શહેરમાંના મુસલમાનો બેગા મળી નમાઝ પઢે છે.

નમાઝનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. મુસલમાનો એ માટે એક જ સ્થાન ઉપર મળે છે.

એક બીજી ઈદ છે જેને અહીંના મુસલમાનો બકરી ઈદ કહે છે. એ શબ્દ ચક્ર + બીદ ઉપરથી બનેલો છે. અરબી ભાષામાં ચક્ર નો અર્થ 'ગાય' કે 'બળદ' થાય છે. એ ઉપરથી 'બકરી ઈદ'નો ભાવાર્થ 'ગાય કે બળદની કુરબાની ને ખુશીના દિવસે અપાય છે તે' એવો થાય છે. ભારતના મોટે ભાગેના મુસલમાનો એ દિવસે ગાય કે બળદની કુરબાની આપવું ઠીક ગણવા આવ્યા છે. એ કારણથી એ તહેવારનું નામ 'બકરી ઈદ' અહીં પડી ગયું છે. ભારત તથા પાકિસ્તાનની સરહદમાં જ એ તહેવાર એ નામથી ઓળખાય છે. અરબી તેમજ ફારસી ભાષા તથા સહિત્યમાં આ નામનો ઉપયોગ થતો નથી.

અરબીમાં એ તહેવારનું નામ ઈદુલ્લહા છે ને ઈદુલ્લહા ઉપરથી છે. અજુહા નો અર્થ 'કુરબાની' થાય છે એટલે કે એ કુરબાનીની ઈદ છે. ઇસ્લામી જગતમાં આ તહેવારનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ દિવસે કુરબાની કરવામાં આવે છે, તેથી ફારસીમાં એને 'ઈદે કુરબાન' પણ કહે છે. એ હિજરી સનના ઝિલ્હજ્જની રથમાં પડે છે.

હઝરત ઇબ્રાહીમ પેગમ્બર (અલ.) જેમણે પ્રથમ કબાનું મકાન બધાવ્યું હતું તેમણે ત્રણ વાર સ્વપ્ન એવું હતું. તેમાં અસ્લાહે તેમને તેમના વહાલા પુત્રની કુરબાની તેને (એટલે કે અસ્લાહને) નિમિત્તે આપવાની આજ્ઞા કરી. એ માટે તે પોતાના પુત્ર ઇસ્માઈલને લઈને મકા નજીક આવેલા ગિના નામના સ્થળ આમળ ગયા અને ત્યાં પુત્રને સ્વપ્નાની વાત કરી. કોઈ પણ પ્રકારનું બહાનું આમળ કર્યા વિના ઇસ્માઈલ તો દુરત જ કુરબાની માટે તૈયાર થઈ ગયા. હઝરત ઇબ્રાહીમ (અલ.) હરી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. તેમણે તે બહાર કાઢી ત્રાફે ઇસ્માઈલે કહ્યું કે "એમ નહિ; આપ અને જમીન તરફ મોં રાખી સૂતા દો અને આપ આપની આંખો ઉપર પાટો બાંધી દો; નહિ તો આપની નજર મારા મુખ ઉપર પડશે અને પુત્ર-પ્રેમને વશ થઈ આપ આપના કર્તવ્ય-પાલનમાંથી ચલિત થશે."

હજરત રાગિઆ (મુ. ઈ. સ. ૮૦૧ ?) નામના સૂરીના વચનોમા છે કે “ઓહ અલ્લાહ ! જો હું તને દોષખના કરથી બચતી હોઉં તો મને દોષખમાં બાળજે અને જો હું તને બિહિસ્તનો આશાથી લશુ તો હું મને બિહિસ્તથી વિમુક્ત રાખજે. હું તારે માટે જ તને લશુ છું. તું તારું અનંત સૌંદર્ય મારી આગળથી ખેંચી લઈશ નહિ.”

હજરત કુઝેલ ઇયાઝર (મુ. ઈ. સ. ૮૦૩) નામના સૂરીએ કહ્યું કે “અલ્લાહ તા'લાની પરસ્તિશ હું પ્રેમને લઈને કરું છું. મને તેની પરસ્તિશ ક્યાં વિના ચાલતું નથી.” તેમની મંડળીના માણુ-સોમાંથી કોઈએ તેમને પૂછ્યું, “નીચ માણુસ કોણ છે ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “જે અલ્લાહની પરસ્તિશ કર અને આશાથી કરે છે.” તેણે તેમને બીજો પ્રશ્ન કર્યો, “તમે કેવી રીતે કરો છો ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો, “પ્રેમ, ભાવ અને ભક્તિ મને એમ કરવા કરજ પાડે છે.”

સૂરીઓની ઇબાદત કેવા પ્રકારની હોય છે તે સમજાવતાં મોલાના જલાલુદ્દીન રૂમી કહે છે કે “શરૂઆતમાં બાળક નિશાળે જાય છે ત્યારે તે બળજબરીથી જાય છે અથવા તો કોઈ ઇનામ કે બદલાની લાલચથી જવા આકર્ષાય છે; પરંતુ સમજદાર થતાં તેનામા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો શોખ પેદા થાય છે ત્યારે તે કોઈ પણ કર કે આશા વિના દોડતું જાય છે, બદકે જ્ઞાનનો શોખ તેને તેમ કરવા કરજ પાડે છે; એટલે સુધી કે જ્યારે તેને જ્ઞાન સંપાદનનો ઘણો ચસકો લાગે છે ત્યારે તેને નિશાળે જતું અટકાવવામાં આવે તોપણ તે અટકી ચકતું નથી. સૂરીઓ આવા પ્રકારની ઇબાદતને જ ઇબાદત કહે છે.”

૧. ફરીફુદ્દીન અસાર-તઝકિરિયુલ્આલિયા

૨. અલ્ફુઝલ બિન હવાઝ

૩. નમી-બહારિસ્તાન, પૃ. ૮

૪. જલાલુદ્દીન રૂમી-મસ્નવી

આ જ કારણથી મુલ્લા નુરુદ્દીન જામીની એક રુબાઈ છે:—

જાનો જે દરે તૂ દૂર નતવાનમ શૂદ,

‘કાનિશ્ચ ચ વિહિસ્તો દૂર ન તવાનમ શૂદ ।

સર વર દરે તૂ બહુક્મે બિરક્મ ન ચ મુજ્દ,

જો વર વેહ કુનમ સશૂર ન તવાનમ શૂદ ।

[એહ માથક । હું તારા દાર આગળથી દૂર જઈ શકું નહિ
અને બિદિશત અને દુરીથી અને સંતોષ થઈ શકે નહિ.

તારા દાર ઉપર મારું માથું ધરકના હુકમથી છે, નહિ કે
બાહ્યાની આશાથી. હું શું કરી શકું ? અને આ દાર વગર ચાલતું
નથી.]

સુરત મઝહબી મુસલમાનો અમુક સમયે નમાઝ પડે છે, પરંતુ
સૂક્ષ્મોને માટે એવું કંઈ નિશ્ચિત દર્શાવેલું નથી. તેઓ કોઈ પણ
સમયે ઇબાદત કરે છે. અરે! રાતનો તમામ સમય પણ તેમને માટે
પૂરતો નથી.

સલાત ઉપરથી ઝિક્રની? બાબત ઉપસ્થિત થઈ, કુરાને શરીફમાં
એ માટે પણ પ્રબન્ધ છે. આમ તો ઝિક્રનો અર્થ ‘યાદ’ કે ‘યાદ-
દાસ્ત’ થાય છે. કોઈ વસ્તુ યાદ કરવામાં આવે અથવા આપોઆપ
યાદ આવે તો તેનો અર્થ ‘ધ્યાન તે તરફ ગયું’ એવો થાય છે.
એમાં મોટેથી બોલવાની જરૂર રહેતી નથી. હદીસમાં નિદ્રા, જાગરણ,
ખાન, પાન, મિઠાન, રંજ, શકત, ખામારી, તંદુરસ્તી, દાવત, રુખ્સત,
સવારી, સફર વગેરે, ટૂંકમાં જીવનની નાની મોટી તમામ, ક્રિયામાં
અસ્લાહ તા’લાનાં પ્રબુત્વ, ઉદારતા, ઇચ્છા વગેરે યાદ કરવા માટે ઝિક્ર
નક્કી છે. એનો હેતુ દિનરાત દરેક સ્થિતિમાં તેની સાથેના શુદ્ધ
સંબંધની યાદ દિલમાં તાજ કરવાનો છે.

સૂક્ષ્મોનું ઝિક્ર ઇસ્લામથી કંઈક બિન્ન છે. તેમની સાધનાનો
માર્ગ અમુક રીતે સલાતથી જુદો છે. ઇસ્લામમાં રહ્યા તેથી સૂક્ષ્મો

સજાતનું પાલન કરે છે, પરંતુ તેમને સાચી શાંતિ ઝિકમાં મળે છે. સૂક્ષ્મોએ સજાતને ગૌણ અને ઝિકને પ્રધાન જનારું. તેમની સામે હંમેશાં અલ્લાહના સાક્ષાત્કારનો સવાલ છે. એ જ ખ્યેય હાસેલ કરવા તેઓ રાતદિન ઝિક અને ફિકમાં^૧ અથગૃહ રહે છે. આ રીતે વિસાલ (મિવન-મહામિસ્તન)ની આહિશયી તેઓ ધરકના રાહમાં નીકળ્યા હોય છે અને ઝિક અને ફિક આરક્ત અલ્લાહમાં તન્મય થઈ જાય છે. વિસાલ પ્રાપ્ત કરવામાં ઝિકનાં વિવિધરૂપો પ્રયોજિત થયાં. સૂક્ષ્મો જાહે છે, બેસે છે, પડે છે, જીભ ચાપે છે, માથાકના હાર ઉપર યુગ્મન કરે છે અને આસન લગાવી જપ કરતા રહે છે.

જપ માટે સૂક્ષ્મોને તરખીદની^૨ આવશ્યકતા લાગી. કિયાકાંડી અને ધર્મનો આઘાત્યાર કરનાર મુમલમાનો ખુદનું નામ વારંવાર લેવું એને ઝિક અને તરખીદ સમજે છે. સૂક્ષ્મોએ એને ઝિક ગણ્યતા નથી. 'હલવો' વારંવાર ઉચ્ચારવાથી જીભ ઉપર મીઠાથ આવતી નથી તેમ સૂક્ષ્મોની માન્યતા મુજબ તો હજાર તો શું લાખ વાર અલ્લાહનું નામ લેા તો પણ ખુદાની ઝાત અને સિફતોનું ખ્યાન દિલ ઉપર પ્રમળ થાય એવું કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી તેમને અલ્લાહ સાથે વિસાલ મેળવવા માટે^૩ યમનિયમની જરૂર લાગી અને અંતે મન તેમજ શરીર ઉપર અધિકાર હાસેલ કરવા તેમને યોગ ઉચિત લાગ્યો. યોગ સાધવા માટે એકાંત સેવન કરેવાનું તેમણે પસંદ કર્યું અને ત્યાં અલ્લાહનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. આ રીતે એનો પ્રચાર થયો. ઝિકમાં તેઓ અલ્લાહના નામનું રટન કરે છે અથવા 'સુખ્દાન અલ્લાહ' 'લા હલાહા હલ્લલ્લાહ' વગેરે અત્રા ઉચ્ચારે છે અને ખ્યાન અલ્લાહ ઉપર કેન્દ્રિત રાખે છે.^૪ ઝિકમાં કુશને શરીરની અમુક આયતોનું પારાયણ કરવામાં પણ આવે છે:

૧. (અં) ચિંતન

૨. પાંખડી થોડો તરખીદ ફેરવતા રહે છે જ્યારે તેમનું દિલ પૈસાની કમાણીના અગમ્યવાદમાં રાગાયેલું રહે છે. એ વિશે રોખ સાંદી દીકા કરે છે કે :

સૂફીઓએ ઝિક્ર-ઉપર પૂરું લક્ષ આપ્યું. તેમાંથી અનેક બાબતો ઉપસ્થિત થઈ અને તેમણે ઝિક્ર, ફિક્ર અને સમાનાં નિયમો ધડ્યા. 'ઝિક્રે જલ્લી' અને 'ઝિક્રે ખફી' એવા ઝિક્રના બે મેદ કરવામાં આવ્યા. 'ઝિક્રે જલ્લી'નો મુબંધ વાણી સાથે અને 'ઝિક્રે ખફી'નો મુબંધ દિલ સાથે છે. 'જલ્લી' અને 'ખફી'ની ક્રિયામાં ફેર છે. 'જલ્લી'માં ખૂબ પાડી પાડીને અન્ય વૃત્તિઓની ઉપેક્ષા તથા તેઓનું દમન કરવામાં આવે છે. 'ખફી'માં જે તત્ત્વ આપણામાં છુટ્ટ હોય છે તેનું ઉદ્દ્યોધન છે. 'જલ્લી'માં સંધની સાધના છે અને 'ખફી'માં હૃદયની એકાંતમાં ભાવના છે. 'જલ્લી' સ્તવન છે તો ખફી યોગ છે. જલ્લી અને ખફી બંનેમાં કુરાને શરીફની આયતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

દર જમાન અસ્લાહ દર દિલ ગાવો સુર,

બીં સુનીન તસ્વીહ કય દારદ અસર ।

(તસ્યેનાત)

[અર્થાત્

જ્યાં ઉપર અસ્લાહ અને દિલમાં ગાય અને ગધેડો-આવી માનની અસર કેવી રીતે થાય ?]

૨. કારતના યોગીઓનો પ્રાણાયામ દિનરી નવમી સહીના સૂફીઓને ધ્યાનમાં આવેલ હતો અને તેઓ તેનો અભ્યાસ તે પછી વિરોધ કરતા રહ્યા હતા.

Reynold A. Nicholson — The Mystics of Islam,
p. 48

૧. સમામ્ (અ) સંગીત

૨. ખાન બહાઉદ્દીન નકશબંદે (ઈ. સ. ૧૩૨૭-૮૮) ખૂબ પાડીને ઝિક્ર કરવાની મનાઈ કરી હતી.

[પ્રો. મોહમ્મદ સરવર-તસન્વુફ ડી હકીકત, પૃ. ૭૧]

૩. ચિસ્તિયા અને કાદિરિયા સિલ્સિલાના અનુયાયીઓએ 'ઝિક્રે જલ્લી' અપનાવી છે.

‘ઝિકે ખડી’થી આગળ વધનાં ‘ઝિકે’નો રાહ ખુલે છે; ઝિકમાં ચિતનની પ્રધાનતા છે.

ઝિકથી આગળ વધીને એક બીજી ક્રિયા કરવામાં આવે છે જેને ‘મુરાકિબત’ કહે છે. મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ) કહેતા કે “તમે અલ્લાહને જેતા હોય તેમ લખો, કારણ કે તમે તેને જેતા નથી, પરંતુ તે તમને જુએ છે.” મુરાકિબતનો હેતુ આ જ છે. એમાં અલ્લાહ સિવાયની તમામ અન્ય ચીજોનો દિલમાંથી ત્યાગ કરવો જેઈએ અને ધ્યાન એવી રીતે ધરતું જેઈએ કે અલ્લાહ ‘સિવાય બીજું કંઈ પણ દિલમાં હોય જ નહિ.’ આ ‘માટે કેટલાક નાક તરફ જ દષ્ટિ રાખવાનું કેળવે છે અને કેટલાક અલ્લાહનું નામ કોમળ ઉપર લખી તેના ઉપર નજર કેન્દ્રિત કરે છે. ‘દરેક ક્ષિત્રમાં ઝિકનું એક સૂત્ર નક્કી રાખવામાં આવે છે અને એક વ્યાસન સુકરર કરેલું હોય છે. કેટલાક ક્ષિત્રોમાં ધ્યાન ધરતી વખતે જીભ તાળવાને અડાવે છે અને કેટલાકમાં દાંતોની દારો એક ઉપર બીજી બેસે એવી રીતે કરે છે.

હઝરત નૂરી સૂફી (મૃ. ઈ. સ. ૯૦૭)નું ધ્યાન એટલું તો કેન્દ્રિત

૧. મહાન સૂફી હઝરત શેખ અબુલ્લુહસન ખરકાની (ઈ. સ. ૯૮૧) એ પોતાના અનુયાયીઓને એક દિવસ પૂછ્યું, “હતમ વસ્તુ શું છે ?” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ઓહ શેખ ! આપ પડે જ કરમાવો.” તેમણે કહ્યું, “જે દિલ હમેશાં તે (અર્થાત્ અલ્લાહ)નો ધાર છે.”

“માફ એવી હોવી જેઈએ કે બીજી ચીજને માટે દિલમાં અવકાશ જ રહે નહિ.”

[નમો-ખહોસ્તાન, પૃ. ૧૧]

૨. એમનું પૂતું નામ અબુલ્લુહસન અહમદ બિન મોહમ્મદ અનનૂરી હતું. તે કહેતા કે “સૂફી દુનિયાની દોષતનો મૌલિક નથી, તેમજ શુધામ પણ નથી. તે કોઈ ચીજને વળગેલો નથી અને તેને કોઈ ચીજ વળગતી નથી. [શેખ અલી ઈબને હસમાન હુજ્જતી-અશ્કુલમહરૂજ, પૃ. ૨૭]

રહેલું કે તેમને એક વાળ પણ હાલતો નહિ. તે કહેતા કે એક બિલાડી એક ઉંદરના દર તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહી હતી તેના ઉપરથી હું આ ચીખ્યો. હઝરત અબૂ સઈદ અબૂલખૈર આંખો પોતાની ફેંટી તરફ કેન્દ્રિત રાખતા.

હઝરત રોખ અબૂલ્લહસન અલી દુબ્વીરીનું નમાઝની બાબતમાં નીચેનું મંતવ્ય છે :—

“ નમાઝ બંદાઓને ખુદાના રસ્તા ઉપર પહોંચાડે છે અને ત્યાં તેમને માટે તમામ મકામાતે ખુદ્દા અર્થ જાય છે. વઝૂ એ ચરીરની તહારત છે, તોબા એ બાતિન (અર્થાત્ અંતર)ની તહારત છે, કિબ્લાએ તરફ મોં ફેરવવું એનો અર્થ સુરિંદ સાથે મંબંધ બાંધવો એવો થાય છે, કિયામત એટલે નહસની સામે મુખાદિશ છે, કિરૂઅતપ

જલાલુદ્દીન રમી હઝરત જુનૈદ (મુ. ઈ. સ. ૬૧૦) વિશે પણ આમ જ કહે છે. એક દિવસ કોઈ એક મુરીદે તેમને પૂછ્યું કે તમે. ” કેવા પ્રકારનું ધ્યાન ધરો છો ? ” તેમણે જવાબમાં, “ બિલાડીના જેવું. એક દિવસ એક બિલાડી મારા ગોરડામાં આવી. તેણે એક વડરને એક હાથમાંથી નીકળતો જોયો, પરંતુ તે બિલાડીને જોઈ એકદમ પાછો જાણ મૂકી ગયો, આવી બિલાડી કેટલાયે સમય પર્યંત ત્યાં એકધ્યાને રાત જોડી રહી. આખરે તે હજી બિલાડીના પગમાં સપડાયો. ત્યારથી હું બિલાડીને મારી રાહબર ગણુ છું ”

૧. મકામાત (અ) બ. પ. શ્લેશન; ભૂમિમા

૨. (અ.) પવિત્રતા

૩. જે ક્ષણ તરફ મોં ફેરવીને નમાઝ પઢવી જોઈએ તે. ચઢ્ઢીઓનો કિબ્લો, જે સુસાહેમ છે. મુસલમાનોનો કિબ્લો પણ પ્રથમ તે જ હતો, પરંતુ અલ્લાહ તરફથી મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્વ.) ઉપર વહી વતરી તે મુજબ મકામાં આવેલા કાગાને કિબ્લો કરાવવામાં આવેલો છે.

૪. કિયામ (અ.) નમાઝમાં ધ્રુમ રહેવું તે

૫. કિરૂઅત (અ.) પદ્ધતિસર વચ્ચારથી કુરાને ચરીફનું પાઠન કરવું તે

એ ઝિક છે, રુદ્રા? તવાનુઅર કરવા સમાન છે, સિદ્ધોએ નક્સની મારિકત છે, તરાહુદ્દા મોહબ્બતનું મકામ છે અને સલામ? એ દુનિયાથી વિસ્તૃત મર્મ મીઠાતનીક બહાર આવવું છે. ૭

જકાત

ઇસ્લામી દેશોમા અને રિયાસતોમાં રિયત પાસેથી વાર્ષિક આવકનો ચાળીસમો ભાગ એટલે કે સેંકડે અઢી ટકાનો કર ઉત્તરાવવામા આવે છે. એ રકમનો ઉપયોગ ગરીબોને દાન થા મદદ તરીકે વહેંચવા માટે કરવામા આવે છે.

૧. રુદ્રા (અ.) રાખ્દાર્થ 'નમ્રતાપૂર્વક વાકા વળવું તે' એ ઉપરથી નમાઝમાં ધૂટણ ઉપર હાથ રાખી વાંકા વળવું તે
૨. તવાનુઅર (અ.) નમ્રતા દર્શાવવી તે
૩. સિદ્ધ (અ.) નમાઝમા (અસ્લાહ આગળ હશેરો છે એમ માનીને) જમીન ઉપર ઠપાળ અડાડવું તે
૪. અ. 'એનો રાખ્દાર્થ' જવાહી આપવી' એવો થાય છે. રાહાઈતને કલમે પહેલો તેને 'તરાહુદ્દ' કહે છે. એ કલમાનો અર્થ આ છે:
"હું સહાઈત આપુ છું કે અસ્લાહ સિવાય અન્ય અસ્લાહ નથી."
નમાઝમાં બે રુક્અત કર્યા પછી 'તરાહુદ્દ' પઢવામા આવે છે.
૫. (અ.) છટા પડવું તે; નમાઝ પૂરી થાય એટલે જમણી અને ડાબી બાજુએ સલામ કરવાની હોય છે.
૬. મીઠાત (અ.) અર્થાત્ મુકર્રર સ્થળ. હજ કરવા જનારા લોકોને અમુક જાતનો ચોરાક એક અમુક સ્થળ પછી આગળ વધવા પહેલા પહેરવે પડે છે. તેને 'એહ્રામ' કહે છે. એ વિશેની વિગત આગળ ઉપર આવશે. એ સ્થળને 'મીઠાત' કહે છે. જુદી જુદી દિશાએથી હજ માટે જનારા લોકો માટે એવા પાંચ સ્થળ મીઠાત મટે છે.

૭ કરાકુલ્મદ્ગુળ

૮. (અ.) એ 'જકી' ઉપરથી છે જેનો અર્થ 'પવિત્ર' થાય છે. લોકોનો મેલ, દાન કરીને આત્મા ઉપરથી દૂર કરી રાખાય છે એમ માનવામાં આવે છે.

ઝકાત આપવાની ફરજ હોય એવી આવક ધરાવનાર વ્યક્તિ તે આપવાનો ઇન્કાર કરે તો તે 'કાફિર' ગણાય છે. મુસલમાનો માને છે કે કયામતના દિવસે એવી વ્યક્તિઓને સખત અઝાબ (સજા) મળશે.

ધરલામમાં નમાઝ જેટલું જ મહત્ત્વ ઝકાતને આપવામાં આવ્યું છે. કુરાને ચરીફમાં 'અઝીમુસ્સલાત (નમાઝ ઉપર કાયમ રહે) સાથે જ 'આતુરુઝકાત' (ઝકાત આપો)ના ઉદ્દેશ્ય અનેક સ્થળે મળે છે. આ રીતે એ ઉપર ઘણો જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ફરમાન વારંવાર ધરી મુસલમાનોને તેનો અમલ કરવા ખાસ આમદ-પૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે.

ઝકાતમાં લોક-કલ્યાણની વ્યવસ્થા છે. મોદદમક પેગમ્બરે (સલ.) ઝકાતને ધરલામનું ખાસ અંગ બનાવી ગરીબ અને દુઃખી લોકોનું દિત જોયું.

આમાંથી સૂરીઓને ત્યાગનો તેમજ દાનનો ઇશારો મળ્યો. તેમણે એને દયા, દાન અને ઉપકારની દૃષ્ટિથી ધટાવી. તેમને તો નિશ્ચિત કંઈ મળ્યું કે દોલતનો મંત્રાહ કરવાથી અદલાહ પ્રસન્ન થાય નહિ. ઝર, ઝમીન અને ઝનના મોદમાં તેમને કંઈ આકર્ષણ રહ્યું નહિ. તેમણે ગુજરાન ચલાવવા માટે પણ કામઘણો કરવાનું છોડી દીધું. તેઓ તેમની પાસે જે કંઈ હોય તે અદલાહને અર્પણ કરે અને પોતાને સુદાંત અદલાહને નામે વક્ફ કરી દે છે. તેઓ કોઈ પણ રીતે અદલાહ સાથે મિલન સાધવા ઝંખના હોય છે. અદલાહ સિવાય તેમને અન્ય કંઈ સૂઝતું જ નથી.

ઝકાત બાબતમાં પ્રગ્ન એ ઊંડે છે કે સૂફીના ફકમાં ઝકાતને અવકાશ કેવી રીતે હોઈ શકે? હઝરત શેખ અબ્દુલસન અલી દુન્વીરી જણાવે છે કે ઝકાત સંપત્તિની જ હોય એવું નથી; એ કોઈ પણ ચીજની હોઈ શકે. એ તો ખુદાએ આપેલી નેમત મટેની ફત્તખુદિનું ચિહ્ન છે. તંદુરસ્તી એક નેમત છે જે માટે ઝકાત જરૂરી

છે. શરીરના તમામ અવયવોને ઇત્યાદતમાં મશગૂલ રાખવા એ પણ એક પ્રકારની ઝકાત છે.

હજ

હરેલ સમયે મક્કા-મદીનાની યાત્રા કરવી તે હજ કહેવાય છે. અન્ય પવિત્ર સ્થળોની યાત્રાને મુસલમાનો 'ઝિયારત' કહે છે.

આઝાદ, આફેલ (એટલે કે સમજદાર), બાલિગ (એટલે કે ઉમરે પહોંચેલા) અને તંદુરસ્ત મુસલમાન પાસે પોતાની ખાનગી જરૂરિયાતો ઉપરાંત હજ કરવા જવા માટેનો ખર્ચ તેમજ પોતાની પાછળ ઘેરે જેમને મૂકી ગય તેમના ગુજરાન માટે, તે પાછા આવે ત્યાં મુધીની વ્યવસ્થા હોય તો હજ કરવી તેમને માટે ફરજ છે. જિંદગીમાં ઓછામાં ઓછી એક વાર હજ કરવી એ દરેક આવા શક્તિશાળી મુસલમાનની ફરજ છે.

ઇસ્લામ અનુસાર ઝકાત અને હજનો સવાળ (અર્થાત્ પુણ્ય) શરીરની સ્થિતિના મુસલમાનોને માટે નથી. તેમણે તો સૌમ અને સલાત ઉપર જ એ માટે આધાર રાખવાનો હોય છે. ઇસ્લામમાં કાબા અને મેહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ)ની કબરની જેટલી મહત્તા છે, તેટલી જ ભાવના બુખ્યા સૂફીઓની દૃષ્ટિએ દરગાહ, રોઝા, મજાર વગેરેની છે, કારણ કે પીર જીવતા હોય ત્યારે જે મંબંધ સ્થાપિત હોય છે તે ભુલાતો નથી, તેથી તેમની દરગાહની ઝિયારત વડે સૂફી પોતાના દિલનો બાર હલકો કરી શકે છે. તેઓ તે ઉપર દીપક સળગાવે છે, તે તેમના દિલની ભાવનાનું પ્રતીક છે. એ ભાવના બદલના દારૂ પછી બંધનથી કે દુઆણુથી નબ્ત થઈ શકતી નથી. આ જ કારણથી કેટલાક સૂફીઓ પીરની સમાધિને કાબાના કરતાં આધિક ગણે છે અને તેની ઝિયારતને હજથી કમ માનતા નથી. સાચો સૂફી તો કદમને જ માને છે, મક્કાને નહિ; અંતરમાં અસ્લાહનો સાક્ષાત્કાર જોઈ છે; હજમાં નહિ.

ધર્મચુસ્ત, મુસલમાનો, અને સૂફીઓ . . .

તસબુક્તો પાચે આત્મશુદ્ધિ ઉપર છે. હજ, ઝકાત, સલાત વગેરે કાર્મિક પણ વસ્તુ સાલિક એટલે કે સાધક માટે જરૂરી નથી; એ બાબતો તો કેવળ એક સંધ કે સમુદાયનું જીવન નિયમિત કરવા માટે ઉપયોગી છે. તેમ જતાં પોતે ઇસ્લામમાં જન્મ્યા તેથી સૂફીઓએ તેમને પોતાનાં સાધન તરીકે અપનાવ્યાં. સૂફીઓને મન તો મહત્વની વસ્તુ આત્મશુદ્ધિ જ છે. જતાં અંતરમાયો દુર્ગુણો કાઢી તેને સદૃશ્યો વડે શુદ્ધિગારવામાં અને તે સાથે અસ્ત્રાહ તરફ દાષ્ટ રાખવાની ટેવ કેળવવામાં એ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉપયોગી થાય છે તેથી તેમણે એ સ્વીકારી છે.

શરીઅત અને નીતિના રાહમાં સખ, રિકા, તરફકેલ, કનાઅત^૧ વગેરેનો અમલ મજબૂબી મુસલમાનો કરે છે તેનું કારણ એ છે કે શરીઅતે તેમને એ પ્રકારની તાલીમ આપી છે અને તેનાથી પિરુદ આચરણ કરવાથી કયામતને દિવસે અઝાબ મળશે એવો તેમને ડર રહે છે.

તસબુક્તો રાહ ઉપર જવાથી મનુષ્ય એવી અવસ્થાએ પહોંચે છે કે તેનામાં નીતિ આપોઆપ આવી જાય છે. સૂફીમાં સખ બળજબરીથી આવતી નથી, પરંતુ એ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દોઝખના, ડરથી, નમાઝ પડતો નથી, પરંતુ ન પડે એવું તેનાથી બની શકતું નથી.

એવી રીતે એક સૂફી ધખાલત કરે છે તેવી રીતે ઝાહેદ એટલે કે મજબૂબી મુસલમાન પણ કરે છે. ઝાહેદ દુનિયાથી વિરક્ત રહે છે, રાત્રે જાગે છે, પાપોથી દૂર રહે છે, વગેરે વગેરે; પરંતુ એની ક્રિયા અને સૂફીની ક્રિયામાં ફેર છે. એક નોકર પોતાના શેકનું કામ કરે છે, તેનાથી ડર છે, તેને માટે મહેનત કરે છે, તેને માટે જન આપવા તૈયાર હોય છે, તેને છોડી અન્ય અગળ તે હાથ લખાવતો નથી, વગેરે

વગેરે; પરંતુ તે આમ થા માટે કરે છે! શેકને ખુશ કરવાને માટે તે એ બધું કરે છે, જેથી તેનો તે પગાર વધારે, તેને બચ્ચિય આપે, વગેરે. ઝાહેદોની વૃત્તિ આવી જ હોય છે. તેઓ ક્યામતને દિવસે બિહિસ્ત મેળવવા ઇચ્છાદત કરે છે. તેમને એવો ડર હોય છે કે અહ્મદ નારાજ થશે તો દોઝખમાં બળવું પડશે અને ત્યાં સાપ અને વીંછીના ડંખ સહન કરવા પડશે.

સૂરીઓની ઇચ્છાદતને આવી બાબતો સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તેમને ન તો ઇનામની ઇચ્છા હોય છે, ન તો અગ્રાબતો ડર હોય છે, ન તો સારા નામનો લોભ હોય છે, અને ન તો બદનામીની પરવા હોય છે. તે સખતાઈ ઉઠાવે છે, સુસીંગતો ગ્રીલે છે અને રાત્રિ દરમિયાન ઉગ્મગરા કરે છે; પરંતુ એ ઇશ્ક અને મોહબ્બતને લઈને હોય છે. એમાં એમને આનંદ આવે છે. આ કારણથી તે જે કંઈ કરે છે તે આપો-આપ કરે છે રોજને રોજે છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે ખાવાપીવાની તે પરવા કરતા નથી; એદરામ બાધે છે તેનો અર્થ એ કે તેમને પૂર્ણ

૧. એદરામથી હજીની રાફઆત થાય છે. એક મુર્શીર સ્થળે હજી માટે બથેલા લોકો નાહીને પોતાના અગાડના પહેરેલા કપડાં ઉતારી દે છે અને ફક્ત કાપડના બે ટુકડા ધારણ કરે છે. તેમનો એક નીચલો ભાગ ઢાંકવા માટે હોય છે અને બીજો છાતી અને ખભા ઉપર એડવા માટે હોય છે. કપડાં બદલવાના આ રિવાજને કોઈ પણ હાજી ઇશી રાકે નહિ. આ પછી માણ મૂરાવરામાં આવતુ નથી તેમજ બાલ પણ કુપાવવામાં આવતા નથી, તેલ નાખવાનો પણ રિવાજ નથી. નખ પણ ન કાપી ચમચ અને અહિંસા પાળવાની હોય છે. એ બાબતમાં એટલી હદ સુધી છે કે જવાત મરી નાચ એવા ડરને લઈને શરીર પણ ખાંજવાળું ન જોઈએ એવું માનવામાં આવે છે.

ત્રીજો સીવેલાં કપડાં પહેરી રાકે છે.

‘એદરામ’ જે સ્થળે બાધવામાં આવે તેનું નામ મીઠાત છે. એ ખાસ સ્થળો છે. જુદી જુદી દિશા માટે જુદુ મીઠાત છે. ભારત તથા પાકિસ્તાનથી હજી કરવા જનારા લોકો માટે ચલચલમ નામનું સ્થળ મીઠાત છે.

કપડાં પહેરવાની ઇચ્છા થતી નથી; ઝકાત આપે છે, કારણ કે માલ અને દોલત તેમની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ છે; નમાઝ પઢે છે એટલે કે તેઓ અસ્લાહના ખ્યાનમાં ડૂબી જાય છે; અને ક્રિક અને ઝિક કરી અસ્લાહને પોતાના અંતરમાં તેઓ ખોળે છે. . . .

સૂફીઓ કુરાને શરીફને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે અને એને આસમાની કિતાબોમાંની એક ગણે છે, પરંતુ કુરાને શરીફના પાઠમાં પણ તેઓનો હેતુ પોતાના દિલમાં અદલાહ પ્રત્યેની તાલાવેલી જગાડવાનો છે. .

ટૂંકમાં, ધર્મયુક્ત મુસલમાનો પોતાના બાલ આચાર વિચાર, ઉપર જ બાર મૂકે છે જ્યારે સૂફીઓ તો આંતરિક પવિત્રતાની તત્તાશમાં રહે છે. આ જ કારણથી ધર્મયુક્ત મુસલમાનોની જેઠાદ કાશિરોની સામે હોય છે, જ્યારે સૂફીઓની જેઠાદ પોતાનાં હીન અને હલકી વાસના અને વિકારોના ઉપર કાળુ મેળવવા માટે હોય છે.

સૂફીની હજ અને મઝહબી મુસલમાનની હજ

એક માણસ હજ કરીને તાજે પાછો ફર્યો હતો તે સૂફી હઝરત જુનૈદ પાસે આવ્યો. હઝરત જુનૈદે તેને સવાલ કર્યો, “તમે જે ધડીએ તમારા ધરથી નીકળ્યા ત્યારે તમે તમારા પાપ છોડી દીધા હતા?” હાજીએ જવાબ આપ્યો, “નહિ.”

જુનૈદ—ત્યારે તો તમે મુસાફરી કરી જ નહિ. જ્યાં જ્યાં તમે રાતવાસો કરવા થોભ્યા ત્યાંથી તમે અસ્લાહ તરફની મેઝિલ તગ્દ મુસાફરી કરી?

હાજી—નહિ.

જુનૈદ—ત્યારે તો તમે એક તમજાયાળી ખીજે તબક્કો એમ મુસાફરી ન કરી. જ્યાં તમે ‘એદરામ’ બાંધ્યો ત્યાં તમે ઇન્સાની આદતો પણ ઉતારેલાં કપડાંની પેડે ઉતારી દીધી?

હાજી—નહિ.

જુનૈદ—ત્યારે તો તમે એદરામ બાંધ્યો જ નહિ.

તમે કાળાની આસપાસ તવાફ કર્યો ત્યારે તમે અસ્લાહનું પરમ સૌંદર્ય તે પવિત્ર સ્થળમાં જોયું?

હાજી—નહિ.

જુનૈદ—ત્યારે તમે કાળાનો તવાફ કર્યો નહિ. તમે જ્યારે સફા અને મરવા વચ્ચે સર્ઈ કરી હતી ત્યારે તમે દિલની સફાઈ પ્રાપ્ત કરી હતી?

હાજી—નહિ.

૧. (અ.) એટલે કે પ્રદક્ષિણા એમાં કાળા પથ્થરથી શરૂઆત કરી કાળાની આસપાસ ત્રણ વાર ચડપથી અને ચાર વાર સામાન્ય ચાલથી પ્રદક્ષિણા કરવાની હોય છે.

૨. ઝીવુંહજીજ મહીનાતા છઠ્ઠા દિવસે સાંજને વખતે એ બંને ટેકરીઓ વચ્ચે હાજીઓએ દોડવાનું હોય છે, અરબીમાં એને 'સર્ઈ' કહે છે. એ હજનો એક ભાગ છે. એમાં સફાથી મરવા ચાર વખત અને પાણું મરવાથી સફા ત્રણ વખત દોડવાનું હોય છે. સફા કાળાના કંપાણડથી થોડા જ વારને અંતરે આવેલી ટેકરી છે અને સફા અને મરવા વચ્ચે એકાદ ફાંચ જેટલું અંતર હશે. હજરત ઇબ્રાહીમ અસ્લાહની આજ્ઞા મુજબ પોતાની પત્ની 'હજરત બીબી હાનિઝહ' (અલ૦) અને પુત્ર હજરત ઇસ્માઈલ (અલ૦) ને ફલસ્તીન, (પેલેસ્ટાઈન) થી એ સ્થળ આમળ લાવીને મૂકી ગયા હતા. તે વખતે એ ભાગ તદ્દન વેરાન હતો, પાણી કે વનસ્પતિનું નામનિધાન ત્યાં ન હતું. હજરત ઇબ્રાહીમ (અલ૦) પત્ની અને પુત્ર મટિ પાણીની મશક અને ખજૂરથી ભરેલી ચેત્રી ત્યાં મૂકતા મયા હતા. પાણી ખૂટી ગયું ત્યારે તેની શોધમાં હજરત બીબી હાનિઝહ (અલ૦) પાણીની શોધમાં સફા નામે ટેકરી પર ચઢ્યાં. ત્યાં પાણી દેખાતું નહિ તો ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલી મરવાની ટેકરી તરફ જતાં. એ સાથે જાળકને એકલું મૂકેલું તેની પણ ચિંતા હતી, તેથી સફાથી ઊતરીને થોડુક દોડતાં અને યાત્રી જતાં તો ધીમે ધીમે ચાલીને મરવા મુઘી પહોંચી તે ઉપર ચઢતાં અને પાણી મટિ ચારે બાજુ નજર ફેરવતાં. આવી રીતે સફા અને મરવા વચ્ચે બેઠાર હાલતમાં સાત આંટા માર્યા હશે. તેની યાદગાર તરીકે હાજીઓ એ બંને ટેકરીઓ વચ્ચે સાત આંટા મારે છે.

જુનેદ—ત્યારે તમે સર્ધ કરી જ નહિ.

તમે અરક્ષતીમા 'કિયામ' કર્યું ત્યારે અલ્યાહના ખ્યાનમા થોડી!

વાર જીભા રહ્યા હતા અને અલ્યાહના 'મુશાહદા'નું 'કરક'.

હામોલ, કર્યું હતું?

હાજી—નહિ.

જુનેદ—ત્યારે તમે અરક્ષત આગળ ચોખ્યા જ નહિ જ્યારે મુઝ્દલિકા

ગયા અને તમારી ધમ્મા પૂરી કરી ત્યારે ત્યા તમે તમારી

નફસાની મુશાહોનો ત્યાગ કર્યો હતો?

હાજી—નહિ.

જુનેદ—ત્યારે તમે મુઝ્દલિકા ગયા નહિ. તમે મિનાએ આવ્યા ત્યારે

તમારી તમામ વાસના છૂટી ગઈ હતી?

હાજી—નહિ.

જુનેદ—ત્યારે તમે મિનામાં ગયા જ નહિ

તમે કુરખાલીની જગ્યા ઉપર પહોંચ્યા અને કુરખાની આપી

૧. ઝીલ્હનજની નવમીએ સવારે સાત આઠ વાગ્યે હાજી અરક્ષતના મેદાનમા પહોંચે છે.

૨. ઝીલ્હનજની નવમીએ સૂર્યાસ્ત અગાઉ અરક્ષત છોડી હાજી મુઝ્દલિકા પહોંચે છે અને ત્યા નમાઝ પઢે છે.

૩. ઝીલ્હનજની દસમીએ વહેલી સવારે (પાંચ વાગ્યે) નમાઝ પઢીને મુઝ્દલિકાથી નીકળી હાજી મિનામા સવારે સાત વાગ્યે પહોંચે છે. નવમીએ મુઝ્દલિકામા જે રક્ નાની કાકરી વીણેલી હોય છે તે તેઓ પોતાની સાથે મિનામા લાવે છે અને ત્યા ચેતાનને મારે છે. એ માટે ત્રણ સ્તંભ (જમરાત નામે) હોય છે. એ ત્રિધિમા તેમણે રક્ માધી સાતનો ઉપયોગ પ્રથમ સ્તંભ (જમરા)ને મારવામા કરવાનો હોય છે. તે પછી અનિયારમીએ બીજા ત્રીજા અને પહેલાને સાત સાત મારી મારવામા આવે છે અને બારમીએ બાકી રહેલી એકનીસ રક્ષેને મારવામા વપરાય છે.

૪. મિનાના બનરમાથી એક બનવર લાવી ત્યા કુરખાની આપવામા આવે છે. એ હજીની છેલ્લી વિધિ હોય છે. પુષ્કળ લિટા અને બકરાની કુરખાની ત્યા અપાય છે.

ત્યારે નક્કીની ઇચ્છાઓની કુચ્છાની આપી હતી? -

હાજી—નહિ.

જુનેદ—ત્યારે તમે કુચ્છાની જ ન આપી.

તમે જમરાત ઉપર કાકરી ફેંકી ત્યારે જે વાસનામય વિચારો તમારામાં હતા તે તમે ફેંકી દીધા ?

હાજી—નહિ.

ત્યારે તમે કાકરી ફેંકી નહિ અને હજ પશુ કરી નહિ.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં હાજીઓની હજ આ દુનિયા અને ખીજી દુનિયામાં મક્કસદ મેળવવા માટે હોય છે. તે કાળાનો તવાફ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એમ કરવાથી તેમના પાપો માફ થશે એમ તેઓ માને છે, પરંતુ અસ્લાહના આશકોની હજ અસ્લાહની નજીક પહોંચવા માટે હોય છે. તેઓ તેના વિશેની ગુલ બાબતો જાણવા એહરામ બાંધે છે. હજ કરવા ગયેલા લોકો પાપો માટે અસ્લાહની માશી મેળવવાના મક્કસદથી હજમાં આનંદિત હોય છે, પરંતુ સૂફીને તો હજમાં પોતાના જાનની કુચ્છાની આપવામાં આનંદ આવે છે.

સમા

કેટલાક સૂફી ફિરકાઓમાં અંગીતનો પ્રચાર છે. સંગીતના વિષય ઉપર સૂફી વર્તુળોમાં જેટલો વિવાદ થયો તેટલો ઝિક્રના ઠાઈ પણ અંગ પર થયો નથી. સૂક્ષ્મતમાં કેટલાક એનું સમર્થન કરે છે અને કેટલાક એનો વિરોધ કરે છે કુરોને શરીરમાં તેમજ હદીસોમાં સમા વિશે કંઈ પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું ન હોય, પરંતુ વ્યવહારમાં ઇસ્લામ એનો હમેશાં વિરોધ કરતો આવ્યો છે.^૧

૧. કિતાબુલ્લમઅ (શોખ અબૂનુલસ સર્રાજની કૃતિ)માં એ વિષય ઉપર મતઅ
• રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઈફને
દિવસે મોહમ્મદ ચેગઝર (સલ) ઇફ નામના વાજિન સાથે ગવાલું
જાયન સાંભળના.

(અબ્દુલ્લામજિદ—તસલુફે ઇસ્લામ, ૫ ૨૭ ના આધારે)

સમા એક પ્રકારનું સંકીર્તન છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો સાચો અનુયાયી જેમ પ્રભુ-પ્રેમના ભજનમાં અને તેના ગાનતાન અને નૃત્યમાં જ લીન રહે છે તેમ કેટલાક સૂક્ષ્મ આચાર્ય પણ ગાનારા અને નાચનારા થઈ ગયા છે. ચિચ્છતિયા અને મૌલ્વિયા રે સિદ્ધસિદ્ધાના સૂક્ષ્મો એ માટે મથકર છે. તેમાંના કેટલાક વાજિત્રોનો ઉપયોગ કરે અને કેટલાક નથી પણ કરતા. ભક્તો તેમ જ સૂક્ષ્મોએ પરમાત્માની ખૂબીની તારીફ અને કહર કરવાનું હોય છે. તેઓ તે કાંઈ પણ રીતે પોતાની આંતરિક પવિત્ર ભાવના જાગૃત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સંગીતના સૂરમાં મનોહરતા, મેળ અને ખૂબી હોય છે એને પવિત્ર ગણવું જ જોઈએ એવું કંઈ જ નથી, પરંતુ કલ્પને ઉત્તેજિત કરવાને એ એક સાધન છે. આ કારણે સૂક્ષ્મો સમાનો ઉપયોગ ફક્ત આધ્યાત્મિક લાગણીને ઉદ્દીપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જ કરે છે. તેઓમાં એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે કુન્યવી ખૂબીની કહર સર્વવ્યાપી ખૂબીની કહરની સીડીરૂપ છે.

સમાની મેહફિલમાં એક કે એકથી વિશેષ કબ્બાલ ગાય છે. તેમના ગાયનેમાં પ્રેમરસ ભરેલો હોય છે. શ્રોતાજનો આનંદપૂર્વક તે સાંભળે છે. પોતાના જ્ઞાન અને અભિરુચિ અનુસાર દરેક તેનો અર્થ કરે છે. જે શેરેશ વિશેષ આકર્ષક લાગે છે તે તેઓ ઝીલે છે અને કબ્બાલને ફરીથી તે ગાવા કહે છે. તેઓને તેમાં મજા આવે છે.

૧. જુનૈદ બચકાલી, અબુલફઝલ નૂરી વગેરે

૨. નવાલુદ્દીન રમી નામના મથકર સૂક્ષ્મ ફારસી સાકર થઈ ગયા છે તેમનો હલ્લેખ આ પુસ્તકમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. તે ફારસી સાહિત્યમાં મૌલવી રમી કે મૌલના રમી નામથી જાણખાય છે. તેમણે દુરવેચનો એક ફિરકો સ્થાપ્યો હતો. તેનું નામ તેમણે પોતાના નામ ઉપરથી મૌલ્વિયા રાખ્યું હતું એ ફિરકાના લોકો આજે નાચનારા દુરવેચો તરીકે પ્રખ્યાત છે. એની વિગત આગળ ઉપર આવશે.

૩. મીર હસન અલી સજરી—દવાઈદુલ્લાહ, પૃ. ૧૪૪, નવલખિરાત

૪. આમ જનતાએ એ મેહક્ષિમાં લાગ લીધો ન હોય.

૫. કબ્બાલ પવિત્ર પુરુષ હોય.

૬. કલ્પ દુનિયાની બધીઓમાંથી મુક્ત હોય.

૭. દિલ, આનંદ પ્રમોદ તરફ વલણ ન કરતું હોય.

૮. કોઈ પણ જાતનો ડોળ-કે ડોળ ન હોય.

હઝરત ખાન નિઝામુદ્દીને (મૃ. ઈ. સ. ૧૩૨૫) જણાવ્યું

છે કે:—

‘સમા’ એક સુમેળયુક્ત સ્ત્ર છે, તેથી એ હરામ નથી. એનાંથી કલ્પ ઉત્તેજિત થાય છે. જે એ ઉત્તેજન અદ્વાદની યાદ માટે હોય તો યોગ્ય છે, પરંતુ જે કસાદ તરફ વલણ રાખે તો હરામ છે^૧. એમના ચિંતિતિયા સિદ્ધસિદ્ધામાં સમા માટે નીચેના નિયમો છે. ૨

(૧) સંભળાવનાર સ્ત્રી કે છોકરો ન હોય.

(૨) જે સંભળાવવામાં આવે તે નકામી ખરાબ વસ્તુઓ ન હોય અને બકવાટથી મુક્ત હોય.

(૩) જે સંભળાવવામાં આવે તે ફક્ત અદ્વાદને માટે હોય.

(૪) ચંગ, ડુઆબ અને અન્ય વાજિન્ત્રો સંગીતના સાધનો તરીકે ન હોય.

(૫) સમાની મેહક્ષિમાં સ્ત્રી હાજર ન હોય.

એક વખત મુરીદોમાંથી એકે હઝરત ખાન નિઝામુદ્દીનેને કહ્યું કે “આજકાલ કેટલીક ખાનકાહોમાં દુરવેશ^૩ ડુઆબ અને અન્ય

૧. હઝરત ખાન નિઝામુદ્દીને—ફઘાઈફૂલ્ફઘાઈ

બક્તમે સૂફિયહ, પૃ. ૨૩૨ના આધારે

૨. “ ” પૃ. ૨૩૩

૩. (ફા.)

એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે.

(અ) દર એ દુર (અર્થાત્ મોટી) + વેશ એ વણ (અર્થાત્ જેડ) ઉપરથી એટલે કે મોટીના જેવો પવિત્ર પુરુષ; સિદ્ધ પુરુષ; ફકીર; સૂફી

વાર્જિત્રાની સાથે 'સમા'ની મેહફિલમાં નાચે છે. હઝરત ખામએ કહ્યું, "એ ઠીક નથી, કારણ કે જે કોઈ ગેરમજદબી છે તે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી.", એક મુરીદે કહ્યું, "દુરવેશ, મેહફિલની બહાર આવે છે ત્યારે તેમને પૂછવામાં આવે કે વાર્જિત્રાવાળા મેહફિલમાં શા માટે તમે ભાગ લીધો ?" ત્યારે તે કહે છે કે "સમામાં એવા તો ગર્ક થઈ જવાય છે કે અમને ખબર રહેતી નથી કે એ જગ્યાએ વાર્જિત્રો છે કે નહિ." હઝરત ખામએ આ સાંભળી જવાબ આપ્યો, "એ ઠીક નથી, આ તમામ વસ્તુ શુનો છે."*

હઝરત ખૂનુદ્દીન મિસરીના મત મુજબ સુંદર સૂર અસ્લાહને શોધવા દિલને પ્રેરે છે અને એ એક જ સત્યની શોધનું સાધન બને છે. જેઓનું વક્તવ્ય આધ્યાત્મિક હોતું નથી તેઓને માટે મંગીત વિકારને લઈને આનંદનું સાધન બને છે અને જેઓ હલકી મનોવૃત્તિના હોય છે તેમને માટે એ ખતરનાક છે; આને પરિણામે તેમને અસ્માદથી જુદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ અમુક ખાસ લોકો માટે એ વાજબી છે.

સૂરી વક્ષીઉલ્લાહ દેહ્લવીનો એવો મત હતો કે કુંઠિત બુદ્ધિવાળા અને જડ સ્વભાવની બ્યક્તિઓના રૂહમાં આધ્યાત્મિક ભાવના જગાડવા માટે સમાની આવશ્યકતા રહે છે. એમાં રંગીન શેરો હોય અને તે જુદા જુદા સૂરમાં અને તાલમાં ગાવામાં આવે એ યોગ્ય છે. ખાસ કરીને એ શેરો એવી અસરકારક હોવી જોઈએ કે જેથી તે ગાવાથી તન્મયતા આવી ગય અને સાંભળનારને 'હાલ' અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

(બ) દર (અર્થાત્ દાર) + વેજ જે વેજ (ભાવેજનું દ્રવ્ય રૂપ છે જે આવેજૂતન અર્થાત્ 'લટકવું.' 'દિગાવું'નું આજ્ઞાર્થ રૂપ છે) એટલે કે બારણા આમળ લટકેલો રહે અર્થાત્ બિભો રહે તે; સિખારી

(ક) દર (અર્થાત્ દાર) + યૂજ (યૂજીદન અર્થાત્ 'શોધવું'નું આજ્ઞાર્થ રૂપ છે) દાર શોધનાર; સિખારી

હઝરત ખામ નિઝમુદ્દીન—ફવાઈદુલ્ફવાઈદમાંથી

બજમે સૂફિયહ, પ. ૨૩૩-૩૪ના આધારે

પ્રકરણ ૬ હું

ઓલિયા અને કરામતો

પીર અને મુરીદ

કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તે વિષયના જાણુ-કર પાસે જવું પડે છે તેમ રહસ્યવાદના પંચ ઉપર વિચરવા અને અતિમ ધ્યેય હાંસલ કરવા જિજ્ઞાસુને કોઈ એક સદ્ગુરુના માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા રહે છે.

તસવ્વુદમાં પણ મુશિદ, શેખ, પીર કે વક્ષીની દોરવણી અનિવાર્ય છે. જે વ્યક્તિ પોતાની આંતરિક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઇરાદો રાખીને જરૂરી બાબતો અપનાવી મુરાદ તરફ ચાલી નીકળે છે તે મુરીદ કહેવાય છે અને એ માટે તે જે કોઈ અનુભવી રાહબરની ઇર્શાદ એટલે કે રાહબરીમાં રહેવાનો નિશ્ચય કરે છે તે મુશિદ કહેવાય છે.

જેમ કોઈ એક સાચા રોગી નિષ્ણાત હકીમની આશાનું પાલન એસડ ખાવામાં અને પરેશ પાડવામાં કરે છે તેમ મુરીદ પીરના માર્ગદર્શનને અનુસરવાનું હોય છે. કોઈ અંધ કોઈ એક જગ્યાએ જવાની ઇચ્છા રાખે તો તેણે પડે ચાલવું જોઈએ. ચાલ્યો એટલે તેને ભોમિયાની જરૂર રહે છે. તેને દેરનાર ન હોય તો કદાચ કોઈ ઠેકાણે તે ઠોકર ખાઈ પડી જશે. તેથી ઠોકર ખાવા સિવાય મક્કસદ ઉપર પહોંચવું હોય તો પીરનો દામન અંધની રીતે તસવ્વુદના રાહ ઉપર ચાલનાર સાલિકે પકડવો જોઈએ.

૧. હઝરત મનસૂર હસ્તાજને કોઈએ પૂછ્યું કે “મુરીદ કાણ છે ?” ત્યારે તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું કે “મુરીદ તે છે જે સરખાતથી જ મુદાને પોતાના મક્કસનું નિશાન બતાવે છે. ન્યાંસુધી તે તેને પહોંચતો નથી ત્યાંસુધી કોઈ પણ ચીજથી તેને સંતોષ થતો નથી અને કોઈ પણ ચીજમાં તેનું દિલ પરાવાનું નથી.” (જમી-જહારિસ્તાન, પૃ. ૭)

વક્ષી

આમ તો 'વક્ષી'નો શબ્દાર્થ મિત્ર થાય છે. અદ્વાદનો વક્ષી ખુદાનો પસંદ કરેલો બંધ હોય છે. તે નક્સનાં લોભ અને હુમ્મ્યાઈથી પર હોય છે. અદ્વાદનાં રહસ્યોથી તે વાકેફ હોય છે. કરામત^૧ એટલે કે ચમત્કાર કરવાની શક્તિ તેનામાં હોય છે; પરંતુ તે તે કરતો નથી, કારણ કે કરામત બધી જોઈને કરવાની મનાઈ છે.

હઝરત શેખ હુન્વીરી^૨ જણાવે છે કે “અદ્વાદ તા'લા પોતાના બંદાઓમાંથી કોઈ એકને પોતાનો દોસ્ત બનાવે છે. તે દુન્યવી માણ અને દોસ્તની પરવા કરતો નથી. તે અદ્વાદ(નો આત)ને આહે છે. અન્ય ડરે છે ત્યાં કરતો નથી. અન્ય ગમથી દબાય છે, પરંતુ એ દબાતો નથી. આવા લોકો દુનિયામાં રહેશે નહિ ત્યારે કયામત આવશે. વક્ષી પોતાની પિલાયનમાંથી સાચો હોય છે તો તેનાથી કરામત થઈ જાય છે. વક્ષીઓની એ એક ખાસિયત છે. અદ્વાદ તરફથી તેમને મળેલી બક્ષિશોમાંની એ એક છે. એ શક્તિ ધરાવે કરીને પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.”

કેટલાક સૂફીઓએ એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે કે જેમ સી અકબ-પ્રાપ્તિથી શરમાઈને તે છુપાવે છે તેમ પવિત્ર પુરુષો કરામતોથી શરમાય છે. કરામત કરવાની શક્તિ ધરાવનાર જુઝુગોએ^૩ એવી ઈચ્છા દર્શાવી કે “અમે કરામત ન કરી શકતા હોત તો કેવું સાફું!” તેઓને અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં કરામત અવરોધરૂપ લાગતી હતી,^૪ તેથી તેઓ આમ કહેતા.

૧. (અ.) એ અરબી શબ્દ છે. એના જેવો ગુજરાતી શબ્દ ‘ચમત્કાર’ ગણી શકાય, એ સામાન્ય રીતે જનતા બનાવેથી અલૌકિક હોય છે.

૨. ક્રાફ્ટમહ્મૂજ

૩. વક્ષી તરીકેની અવસ્થા; પવિત્ર જીવન

૪. જુઝુગ (ફા.) પવિત્ર પુરુષ; સંત

૫. અરરફિકો ફી સૂત્તરીકે, ૫. ૩૧

કેટલાક સૂક્ષ્મીઓનું માનવું છે કે કરામત સુકૃતની અવસ્થામાં થાય છે અને જે સદવચની અવસ્થામાં થાય તો તે નખીના 'મોઅ-જિઝહ' છે. વધી જ્યાસુધી સામાન્ય મનુષ્યના જેવાં કાર્ય કરવાની અવસ્થામાં રહે છે ત્યાંસુધી મજબૂત રહે છે અને જ્યારે ખુદાની ને'મતનો નશો તેને ચડે છે ત્યારે તેની કરામત સુકૃત અવસ્થામાં જાહેર થાય છે. પરંતુ અને સોનું બરાબર મળતો હોય એ અવસ્થાએ તે પહેલે ત્યારે તેનાથી અગ્નિપ્રયે કરામત થઈ જાય છે.^૫

હઝરત ખાજા હરીદુદ્દીને કરામત વિશે પોતાનું મતઅ રજૂ કરતાં કહ્યું છે કે એની જાહેરાત કરવી એ હલકા લોકોનું કામ છે. સૂક્ષ્મીઓને એ બાબત બિલકુલ પસંદ નથી, કારણ કે તેઓ માને છે કે એનાથી નફસમાં અભિમાન આવી જાય છે.^૬

હઝરત મખદૂમ જહાંનિયાં જહાંગસ્ત (મુ. ઈ. સ. ૧૩૮૩)થી કોઈ પણ પ્રકારના ધરાદા વગર અગ્નિપ્રયે એટલી બધી વાર કરામતો થઈ જતી કે તે 'મજ્હુલુગરાઈ' અને મસદુલુગરાઈ કહેવાતા. હઝરત મખદૂમ પડે તેમની કરામતોને મૌરવની ચીજ ગણતા ન હતા. તે કહેતા કે "એક વક્ષીને માટે હવામાં ઊડવું. પાણી પર ચાલવું વગેરે

૧. નશાના જેવી મસ્તી. આ વિશે નોંધ આવી ગઈ છે.
૨. સુકૃત પછીની હોશની અવસ્થા. આ વિશે નોંધ આવી ગઈ છે.
૩. (અ.) અદ્ભુત કાર્ય
૪. (અ.) અસ્લાહમાં તન્મય હોવા છતાં તે જગતમાં રહીને માત્ર સત્-ચિત્-આનંદનો લપસોગ કરતો રહે તે કોઈને પણ લપસોગી થતો નથી. બસ ધૂનમાં ને ધૂનમાં મસ્ત હાલતમાં જ તે પડ્યો રહે છે. સદા અર્ધ-લાન વાળી અને અર્ધબિમાન વાળી અવસ્થામાં તે રહે છે.

૫. કરાકુલમહૂળ
૬. રાહત્તુલુખ, પૃ. ૩૩
૭. (અ.) અત્યંતબીઓનું પ્રદર્શન
૮. વિચિત્ર વસ્તુઓનું લક્ષ્યમસ્થાન

બાબતો સંભવિત છે, પરંતુ પોતાની ગુફ્તાર એટલે કે વાણી, રસ્તાર એટલે કે મસજી અને કિરદાર એટલે કે વર્તનમાં હઝરત રસૂલ (સલ્લ)ને પગલે ન ચાલે ત્યાંસુધી તે વધી નથી.”^૨

જાણી જોઈને કરામત કરવા તરફ સૂરીઓને ઘણી જ નફરત હોય છે; જેમકે એક વખત એવું બન્યું કે ખાગ અબૂલ્હસન નવાઈ ફજૂલાને કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે જોયું કે એક માછીમાર નદીમાં જળ નાખી રહ્યો હતો. ખાગ અબૂલ્હસન નવાઈએ તેને સંબોધીને કહ્યું, “જો હું સાચો વધી હોઉં અને કરામત કરું તો તમારી જળમા મારા કહેવાથી બરાબર અઢી મણુ વજનની એક માછલી પડશે.” આ કથન મુજબ જ બરાબર અઢી મણુની માછલી જળમા પડી. આ વાતની ખબર હઝરત જુનેદને પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું, “જળમા કાળો નાગ સાપ આવ્યો હોત, ખાગ અબૂલ્હસનને તેણે કંઈ માર્યો હોત અને તે મરી જાત એમ હું તો ધમ્મકા કરું.” લોકોએ પૂછ્યું, “આમ કેમ ખોલો છો?” ત્યારે તેમણે કહ્યું, “જો સાપ એમને કરકપો હોત તો તે શહીદ થાત; પરંતુ પોતાની કરામત બતાવ્યા પછી હવાત રહ્યો તો હવે તો જોઈ પડશે કે એમનો અંત કેવી રીતે આવશે.”^૩

એ બાબતમાં ખાગ અબૂલ્હસન અનસારીએ કહ્યું છે કે :

અગર યર આવ રવી સસી^૪ વાણી ઘમર યર હવા પરી મગસી વાણી, દિલી ઘદસ્ત બાર તા વસી વાણી ।

[જો પાણી ઉપર ચાલે તો તમે તજુખયુ છો અને હવામા ઊડો તો તમે માખી છો (તેથી) દિનને જીતો કે જેથી (સાચા) મનુષ્ય થશો]

૧. અ. પેગમ્બર મોહમ્મદ

૨. સૈયદ સખાહુદ્દીન અબ્દુરરહમાન-જઝ્મી સૂફિયહ, પૃ. ૪૦૧-૭

૩. સૈયદ સખાહુદ્દીન અબ્દુરરહમાન-જઝ્મી સૂફિયહ, પૃ. ૨૩૨

૪. સસનો અર્થ ‘તજુખયુ’ થાય છે અને ‘પાણી ઉપર સ્થેનાર કીડો’ એવો અર્થ પણ એનો થાય છે. એ કીડાના થય પાણીમા ફૂંજતા નથી.

ફકીહો^૧ માને છે કે ફક્ત પેગમ્બરો જ કરામત કરી શકે છે; પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સૂફીઓ માને છે કે સાચા અંતઃકરણથી અલ્લાહને જે કોઈ પવિત્ર પુરુષ ભગતો હોય તે એ કરી શકે છે. પેગમ્બરોની કરામત અન્યને ખાતરી કરાવવા માટે હોય છે અને એશિયાની કરામત પોતાની સિદ્ધિ બાજતમાં પોતાને ખાતરી કરાવવા માટે હોય છે.

ટૂંકમાં, પોતાનામાંથી અરાબ કાઢવું અને તેને બદલે સારું મૂકવું, એ જ મહાન કરામત છે.

પીરપરસ્તી

ઇસ્લામમાં પીરપરસ્તીનું નામ ન હતું, પરંતુ સૂફીઓને હદીસમાંથી એ બાબત મળી. પેગમ્બર મોહમ્મદ(સલ્વ)^૨ને કહેવું પશ્ચું હતું કે “મેં તમને સમાધિ પર જવાની અનુમતિ આપી ન હતી, પરંતુ હવે તમે સમાધિઓનાં દર્શન કરી શકો છો, કારણ કે તેમના દર્શનથી તમને આ લોકનું વિસ્મરણ થાય છે અને પરલોકનું રમરણ થાય છે.”

વસીઓની પદ્ધતિસરની એક અદૃશ્ય વ્યવસ્થા હોવાનું મનાય છે.^૪ તેમાં ‘ગોસ’ સમયનો પ્રધાન પીર છે. ‘કુતબ’ સંસારની ધરી

૧. (અ.) શરીઅવના દુકમોનું જ્ઞાન ધરાવનાર; ઇસ્લામ મઝહબ મુજબનાં વિધિનિયમોના જ્ઞાતા
૨. કહેવાય છે કે મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્વ) પોતાની માતાની સમાધિ ઉપર આંસુ સાર્યા હતા.

Rev. Edward Sell—The Faith of Islam, p. 376

૩. Rev. Edward Sell—The Faith of Islam, p. 374

મૂળ હદીસમાં સહેજ ફેર છે. તેમાં અવમાં છે કે ‘જેથી તમે તમારા મોતને યાદ કરી શકો અને તે ઉપરથી જોષ લઈ શકો.’

૪. Prof. D. B. MacDonald—The Religious Life and Attitude in Islam, p. 163

હજરત રોજ અબુલ્લહસન અલી ઉસમાન હુજ્જતીરી (મસ્દુક-મદ્દૂજ) મુજબ આ સંખ્યા વધતી ધટતી હોય છે.

છે; તેની જ કૃપાથી સંસારનું ચક્ર બ્યવસ્થિત ચાલે છે; તેના હાથ નીચે ધણી ભતના પર્ગો છે. તેઓમાં પવિત્રતાની પાયરીઓ હોય છે તેઓ એકબીજાને ઓળખે છે. દુનિવામાં ત્રણસો અખમાર છે અને તેનાથી ઊંચી શ્રેણીમાં ચાળીસ અબદાલ છે. તેનાથી ઊંચી

૧. સૂર્ય (અ.) ('સદગુણી')નું બં ૧૦

૨. બદલ (અ.) (અવેશમાં આવનાર)નું બં ૧૦

એમાંથી કોઈ એકનું અવસાન થાય છે ત્યારે તેને બદલે કોઈ બીજો તેની જગ્યાએ આવે છે. પરંતુ કલ સખા તો ચાલીસની જ રહે છે.

હઝરત સૈયદ જલાલુદ્દીન ગુજારી (મજ્હુમે જહાંનિયાં જહાંગરત) (મુ. ઈ. સ. ૧૩૮૩) મુસાફરી કરતા હતા ત્યારે યમનમાં પહોંચ્યા. એક પહોંચે ઉપર ચઢવાનું થયું. ત્રણ દિવસ પર્વત ઉપર ચઢતા રહ્યા, પછી એક સ્થળ આગળ એક ગુફા તેમના ભેગામાં આવી. અજાનબો અવાજ પડ્યું સંભળાયો, એટલે અંદર દાખલ થયા. ત્યાં તેમણે એક મોટી જમાતને નમાઝ પઢવા મળેલી જોઈ. નમાઝ ખતમ થઈ રહ્યા બાદ તેમણે દરેક બ્યક્તિ સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. તમામ લોકો તે પછી ચાલ્યા ગયા. અતે એક જ શખ્સ બાકી રહ્યો. તેની પાસે તે જમા અને તેને પૂછ્યું, "હજાત! અહીં કોઈ બીજી ગુફા તો ભેગામાં આવતી નથી, તો આટલા બધા માણસો ક્યાંથી આવ્યા હતા." તેણે જવાબમાં જણાવ્યું "હુ એકબે જ આ ગુફામાં રહુ છું. જે લોકો આવે છે તે 'અબદાલ' છે. નમાઝ પઢવામાં હુ એકલો ન રહુ અને મારી નમાઝ જમાત સાથે જ પઢાય એમ કરવાને ધારદે આ લોકો અહીં આવે છે." હઝરત ગુજારીએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો, "તમે સહેરમાં કેમ સહેતા નથી? સહેતામાં રહો તો આમ જનતાને આપના તરફથી લાભ મળે." પેલા શખ્સે જવાબ આપ્યો, "એ વાત સાચી છે, પરંતુ મારી પાસે એક પાતકી ફત્વો છે. એ કોઈને કરી પડે, તેથી મેં તેને કેદ કર્યો છે. એ સારો થશે ત્યારે તેને હુ વસ્તીમાં થઈ જઈશ."

હઝરત સૈયદ જલાલુદ્દીન ગુજારી-અમિરુલ્લમ

(બહુમે સૂફિયદ, પૃ. ૪૩૫ ના આધારે.)

ફત્વોથી કહેવાનો લાવાર્થ નફ્સ છે.

ત્રેણીમાં સાત અહાર, ૧ ચાર અવતાદ^૨ અને ત્રણ નુકત્રાવે હોય છે. કુતખને^૪ સહાય કરનાર અવતાદ હોય છે જે બદલની ત્રેણીથી ચઢતાં ચઢતાં ઊંચા પદ ઉપર પહોંચે છે. વલી સર્વ^૫ ચીજ આપે છે અને કુતખ યા ગૌસ સંસારની રક્ષા કરે છે.

હંબલ^૬ અને વહાળી^૬ પંથીઓ સિવાયના તમામ મુસલમાનો

૧. (અ.) હુર્ (પવિત્ર પુરુષ)નું બહુવચન

૨. (અ.) વતદ (ધરી)નું બહુવચન

૩. (અ.) નકીબ (દેખરેખ ગાખનાર)નું બહુવચન

૪. કુતખ (અ.) ધરી, જે ઉપર કોઈ વસ્તુ ફરતી હોય તે

અસ્લાહનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી પણ જમતનો ઉદ્ધાર કરવા તથા તેને આત્મિક બળ આપવા માટે હમ્મ પ્રકારની શુભ કામગીરીમાં લીન રહે તે વ્યક્તિ કુતખ છે. તે મૂર્ખતાને પામેલો મનુષ્ય છે.

૫. એના સ્થાપક અબૂ અબ્દુલ્લાહ અહમદ બિન હબલ (ઈ. સ. ૭૮૦-૮૫૫) હતા. તે ઇમામ હબલ નામથી જાણીતા છે.

૬. વહાલ (અ.)

વહાળી ૫૫ મોહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લેવહાલે (મૃ. ઈ. સ. ૧૬૬૧-૬૨) સ્થાપ્યો હતો. ઇસ્લામમાં ફરીથી સાદાઈ લાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી.

વહાળી લોકો કુરાને શરીફને માને છે. મુધારાઓ કરવા માટે કુરાને શરીફના ઉત્સુચોના સમર્થન સાથે હઠીસની મદદ તેઓ લે છે. નમાજ અને શાલમાં તેઓ બહુ નિયમિત હોય છે. તેમની મસ્જિદો તફ્ફન સાદી હોય છે. તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં છે કે અસ્લાહ સિવાય કોઈને પણ બાળવું જોઈએ; જે અન્યને લાગે છે તે મૃત્યુને યોગ્ય છે; તમામ કૃત્યો માટે તકદીરનો ઇન્કાર કરવો તે નાસ્તિકતા છે; નમાજમાં પેગમ્બર, ફરિશ્તા કે અન્ય કોઈનું નામ લેવું એ 'એક કરતાં વિરોધ અસ્લાહ છે' એમ માનવા જરૂર છે.

ખાસ કરીને મધ્ય અરબસ્તાનમાં તેમની સખ્યા જોટી છે. ભારતમાં તેમજ અન્ય ઇસ્લામી દેશોમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં તેમનો વસવાટ છે.

વલીઓ અને પીરાનું સન્માન કરે છે. તેઓ માને છે કે વલીને 'ધનદામ' થાય છે.

વલીઓની ખાનગી મોટા પ્રમાણમાં ઠેકઠેકાંણે હતી, પરંતુ બદલાતા જમાનાના ઝપાટાએ તેમને ખેદન ખેદન કરી દીધી. તેમના ઠેકાણે મુરીસે અઘાપિ હસ્તી ધરાવે છે. સુલતાનો અને જુલમી રાજ્યકર્તાઓએ પણ વલીઓનું સન્માન કર્યાનું ઇતિહાસ જણાવે છે, આજે પણ વલીઓની દરગાહો ઉપર ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને તે સ્થળોએ ચોરસો જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું

સાલિક માટે કૃત્રિક વ્યવસ્થા

સૂત્રીવાદ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ રૂઢ અને અલ્લાહની એકતાના તત્ત્વવિચારને પ્રાધાન્ય આપે છે અને એ એકતાનો સ્વાત્માનુભવ હાંસલ કરવાને સાધક પોતાનામાં રહેલી દેહાત્મભાવનાઓને મારવાને હંમેશાં ઠેસિય કરતો રહે છે. વેદાંતમાં જેને અબેદ સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવે છે તેવો સ્વાનુભવ એ દરેક સાધકનું અંતિમ ખ્યેય છે. તે ઉપર પહોંચે તે દરમિયાન હૃદયની પાતળા પ્રમાણે વિવિધ અનુભવો દરેક સાધકના અંતરમાં ક્રમાનુક્રમે થતા રહે છે. વૈરાગ્ય અને નીતિ કેળવવા તેણે અમુક વ્યવસ્થાઓના પ્રગતિશીલ ક્રમમાંથી પસાર થવું પડે છે. દરેક વ્યવસ્થાની પારગતતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ તે આગળની વ્યવસ્થામાં જઈ શકે છે.

પેગમ્બર (સલ્)ની હદીસોમાંની એક છે કે શરીઅત^૧ એક જહાઝ (સમાજ) છે; તરીકત^૨ સમુદ્ર (સમાન) છે; હકીકત^૩ છીપ (સમાન) છે; અને માર્ગિફત^૪ મોતી (સમાન) છે; પરંતુ જેણે મોતી મેળવવું હોય તેણે પ્રથમ તો જહાઝ ઉપર ચઢવું જોઈએ. તે પછી જ તે મોતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે એટલે કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અમુક કૃત્રિક વ્યવસ્થાઓ સાલિકે પસાર થવું જોઈએ.

પેગમ્બરની બીજી એક હદીસ એ સંબંધી છે કે:—

શરીઅત મારી આઝા છે, તરીકત મારું કર્મ છે, હકીકત મારી હાલત છે, અને માર્ગિફત મારી ગદસ્ય બરેલી બાગત છે.

૧. શરીઅત અ. ખાર્મિક ક્રિયાઓ

૨. તરીકત અ. તાલ અર્થાત્ સાચો તાલ

૩. હકીકત અ. સત્ય અર્થાત્ વસ્તુઓનો સુઅર્થ

૪. માર્ગિફત અ. જ્ઞાન અર્થાત્ અલ્લાહ અ જ્ઞાન; અધીકિક જ્ઞાન; દિવ્ય જ્ઞાન

આજ કારણથી મુલ્કા નુરુદ્દીન જામી કહે છે^૧ :—

કેહ થી મયે જામે સુરત વશીદન,

નશાયદ જુરલજે મઝની વશીદન

વલી શાયદ કેહ દર સુરત ન માની

વ જોં પુલ જુદ જુદ રા મુગુજરાની ।

પૂ લાહી રહત દર મઝજિલ નિહાદન,

નશાયદ શર સરે પુલ ગીસ્તાદન ।

[કારણ કે બાહ્ય રૂપના જામનો શરાબ પીધા વિના અધ્યાત્મ-
વાદનો ધૂંટડો આખવો યોગ્ય નથી;

પરંતુ બાહ્ય રૂપને વળગી ન રહેવું જોઈએ અને આ પૂલ ઉપરથી
જલથી પસાર થવું જોઈએ.

(ખેંચના) મંજિથમાં ઉતારો કરવાની ઇચ્છા હોય તો તમારે
પૂન ઉપર જામા રહેવું ન જોઈએ.]

આ કારણથી સાધકને માટે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન હાસલ કરવા
અમુક ક્રમિક વ્યવસ્થામાંથી પસાર થવું જરૂરી છે.

પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સિખર ઉપર પહોંચવાને તેણે
ચાર મંજિથ વટાવવી જોઈએ. એ પસાર કરતા દૈદિક પડશે. ખસી
જશે અને મુક્તિ પામેલો આત્મા પોતે જે પરમાત્મામાંથી છૂટો પડ્યો છે
તેમાં મગી જશે. આ રાહ ઉપર ચાલનાર સાધક 'સાલિક' કહેવાય
છે. તેની સામે આ પ્રેમના રાહ ઉપર ચાલુએ અંતગમે નફિસ-રીતાન
તરફથી જામા કરવામાં આવશે. આથી જલાલુદ્દીન રૂમી તો એમ જ કહે
છે કે આ રસ્તા ઉપર સાલિકે બિવકુલ આરામ ન લેવો જોઈએ. ખેંચ
ઉપર પહોંચ્યા પછી આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં શાંતિ મોજવવાનું મુખતરી
રાખવું જોઈએ. રસ્તામાં છુટારુઓ છે તેથી (અસ્વાદના મકાનનો)
જવાબો અને ઉપર દેખાય નાદિ ત્યાંસુથી જાંબ લેતી જ ન જોઈએ^૨

૧. પૃષ્ઠ ૫ મુકબ્બા, પૃ. ૨૩

૨. મસ્નવી, ક્ષતર ૩. પૃ. ૫૮ (શીબ્બ પ્રેમોન્નિયહ અગ્નિ)

આ ચાર તખ્તમાંના પ્રથમનું નામ 'શરીઅત' છે. એ મઝહબી હિતાબો અનુસારની કર્મકાંડની વિધિ છે. કુરાને શરીફમાં કહ્યું છે કે "અલ્લાહને તાબે રહો, પેગમ્બરને તાબે રહો અને તમારામાંના જેના હાથમાં સત્તા છે તેને તાબે રહો." આ જ કારણથી સાલિકોએ શરીઅતના હુકમો-તોહીદ, નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત વગેરે ધાર્મિક રીતરિવાજોનું પાલન કરવાનું અને જે બાબતોની મઝહબ તરફથી મનાઈ છે તેમનાથી દૂર રહેવાનું છે. એમાં જેટલું બની શકે તેટલું વિશેષ કરવાનું હોય છે. ખાવાપીવામાં, લોકો સાથે બેસવામાં, સૂવામાં વગેરે ક્રિયામાં જરૂર કરતાં વિશેષ કંઈ પણ કરવું ન જોઈએ. સિપાઈ હોય તો બંને સિપાઈની વદી પહેરે; એમાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી. આ તખ્તોનું મદદર સંયમ કેળવવામાં અને નિયમિત થવામાં રહેલું છે. એ પૂરા કર્યા પછી સાલિક આગળના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરે છે.

બીજા તખ્તમાં ફિક્ક, ઝિક્ક અને ઇઆદત મુખ્ય કાર્યો છે. એનું નામ 'તરીકત' છે. 'તરીકત'નો શબ્દાર્થ 'રસ્તો' 'રાહ' કે 'પંથ' છે. એ માટે પવિત્રતા, શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને હૃદયની જરૂર રહે છે. એમાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ અને રીતરિવાજોનું પાલન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ આંતરિક શુદ્ધિ માટે કોશિશ કરવાની હોય છે. સાલિકને એમાં પોતાના સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય છે અને સર્વવ્યાપક અલ્લાહ સાથે શો સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન મળે છે. એ તખ્તમાં અલ્લાહની સાથે મિત્રનની ઉત્સુકતા તેનામાં જન્મત થાય છે અને તેથી તેના પ્રત્યે મોહબ્બત તેના દિલમાં ઉદ્ભવે છે. આને પરિણામે તેની બેઝમાં તે નીકળી પડે છે; પરંતુ તેનું દર્શન કરાવનાર તો કોઈ અનુભવી મંત્ર હોઈ શકે. એવો અનુભવી સંત તે જ મુશ્શિદ, પીર કે શેખ છે.^૧

૧. જલાલુદ્દીન રૂમી કહે છે કે "પીર એક આયના સમાન છે જે પૂર્વના

સાલિકની લગનીને ભેઈને મુશિંદ તેને પોતાનો મુરીદ^૨ બનાવે છે. મુરીદ પોતાની મુગદ પૂરી કરવા જરૂરી સાધનો, લઈ કાર્યમાં લીન થઈ જાય છે. દાક્ષિણ કહે છે :—

“મિશ્રક કારોસ્ત મવૂકફે હિદાયત અસ્ત ।”

[અર્થાત્ (માથક સાથે) પ્રેમ બાંધવાનો આધાર (મુશિંદની) શકબરી ઉપર છે.]

મુશિંદ એક નિશ્ચિત માર્ગનો ઉપદેશ આપી તે ઉપર ચાલવાની મુરીદને અનુમતિ આપે છે અને અલગાઈ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેનામાં બેરે છે. મુરીદ પોતાને મુશિંદના હાથમાં સોંપી દે છે. મુશિંદ મુરીદને સૂરીની મંડળીમાં દાખલ કરે છે ત્યારે તેને સેવા, સંવમ, નમ્રતા, જમરણુ, (પીરની સૂચના પ્રમાણે કોઈ કોઈ વાર) રોજ, ખાનગી અને સૂરી મંડળી ચલાવવા દાનની ઉધાણી, મંત્રોનું પાઠપણુ, ચિંતન અને કોઈક

લોકો પોપટને જોલવાનું શીખવવા લાગે છે. તેઓ આવનારે પોપટ અને પડદા પાછળ ડોલેલા માણસ વચ્ચે રાખે છે.”

આ ઉપમામાં સાચા ડોલેલા માણસને અલગાઈ સાથે અને મુરીદને પોપટ સાથે સરખાવે છે. (મસ્તવી, ફત્તર-૫)

દાક્ષિણ પણ એવી જ ઉપમા આપે છે :—

દર વસે મામીનહ તુની સિફતમ દાસ્તહ અન્દ.

ઔચેહ અસ્તાદે અવન્ત ગુફ્તુ મુગો, મીનૂવમ ।

[પોપટની જેમ આવનાર પાછળ અને રાખવામાં આવેલા. અત્ય-કાળના માલિકે જે જોલવાનું ફરમાવ્યું તે દુ જોવું છે.]

૨. સૂરી હજાર મનસુ દરવાજા (ચ. દ. સ. ૪૨૨)ને પૂજવામાં આવ્યું કે “મુરીદ કોણ છે ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “મુરીદ તે છે ■ સરખાતપી જ ખુદાને પોતાના શ્વેચનું નિગ્રાન બનાવે છે. જ્યાંસુધી તેને તે પદોચનો નથી ત્યાંસુધી કોઈ વસ્તુથી તેને ચતોષ થતો નથી અને તે કોઈ વસ્તુમાં પોતાના દિલને પસાવતો નથી.”

[જમી-જહાન્નિયન, ૫. ૭]

વખતે એકાંતવાસ વગેરેનું પાલન કરવાનું હોય છે. આવી રીતે તેણે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને મારવાની હોય છે. શિખાઉ હોવાથી ક્રોધપશુ પ્રકારની દલીલ, ચંકા કે દીલ કર્યા વિના મુશ્કિલની મૂંચનાઓ મુજબ તેણે ચાલવાનું હોય છે, એટલે મુઘી'કે પોતાની ઇચ્છા અને નિર્ણયને પીરની ઇચ્છા અને નિર્ણયમાં કુખ્યાડીને તેઓને ફના કરવાં જોઈએ, આને જ ફના શીશોખ કહેવામાં આવે છે. એ માટે હાકિમ કહે છે :

યમય સજ્જાદહ રગીન કુલ ગરત પીરે મુગોં મૂયદ;

કેહ સાલિક બેલ્લર નબ્બ જ રાહો રસ્મે મંજિલ્લા ।

[જો તને તારો પીર કહે તો તારી નમાઝની સાદી તું યગાખથી રંગ, કારણ કે સાલિકે મંજિલના રીતરિવાજોથી અજાણ રહેતું ન જોઈએ.]

હઝરત શેખ સાંધી પણ મુશ્કિલમાં અંધ શ્રદ્ધા રાખવા બાબતમાં કહે છે :—

શુહૂરમ ગર જે દસ્તે તુસ્ત નબીજ

નકુનમ ગર કિલાફે તુસ્ત નમાજ ।

[જો તું તારા હાથે આપે તો હું યરાખ પીઠિ' અને જો તારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ હોય તો હું નમાઝ ન પઢું.]

સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં દૈવ માન્યતા અને તેના ચિંતનમાં દિલ અને હિમાગ મૂંઝામેલાં રાખવાથી વસ્તુના સાચા મૂળ પર્યંત પહોંચી શકાય છે અને કુદરતના કાનૂનોની ઓળખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે સાલિક 'તરીકત'ના નિયમો' પાળતો થાય છે ત્યારે તેની

૧. અબૂલહસન અલી દુજ્જીરી આવા દસ નિયમો જણાવે છે :—

(૧) સાત્તની શોધ, (૨) મુશ્કિલની શોધ, (૩) સદાચાર, (૪) રિઝા, (૫) મોહબ્બત, (૬) તકવા (અર્થાત્ ખુદાનો ડર), (૭) શરીઅતને વળગી રહેતું તે, (૮) અકપાહાર અને અકપ નિદ્રા, (૯) વિવિધ સેવન અને (૧૦) સોમ અને સલાતનું સુસ્ત પાલન.

[સૈયદ સખાહુદ્દીન અબુરરહમાન— અશ્મે સફિયદ, પૃ. ૧૧]

પ્રકૃતિ ફરિશ્તાના જેવી બને છે. એ બાબતમાં તેના મુશ્કિલને પૂરો સંતોષ થાય છે ત્યારે તે તેને ખિરકો^૧ આપે છે. આ કક્ષા ઉપર પહોંચવાથી સાલિકમાં મારિફતનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તે સાલિક મઠી આરિફ થાય છે. તેને અસ્લાહ વિશેના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ઇલાહી પ્રેરણા મળે છે. એ મનુષ્ય જ્ઞાનની બાબતમાં ફરિશ્તા સમાન થાય છે. અસ્લાહની એના ઉપર મહેરબાની રહે છે. આ મારિફત (અર્થાત્ દિવ્ય જ્ઞાન) પોતાના પ્રયત્નથી મળતું નથી, એ અસ્લાહની કોટ છે. અસ્લાહ જેના ઉપર ખુશ થાય તેને જ તે મળે છે. અસ્લાહ તેનામાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ચેતાવે છે અને અસ્લાહના સ્વરૂપના વિચારો તેને આવવા માંડે છે. આ પછી તે હકીક્તના ક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય છે.

‘હકીક્ત’ એ ચોથી મંજિલ છે. તેમાં આરિફ પોતાને જૂલવા માંડે છે અને આશક મઠી ધક્ક બને છે. પોતાનું તમામ વ્યક્તિત્વ આખરે તે પ્રેમ (અર્થાત્ હક્ક)માં ગુમાવી દે છે. તે ‘હક્ક’ અર્થાત્ સત્ નિહાળે છે. ‘હક્ક’ ઉપરથી જ આ તબક્કો ‘હકીક્ત’ કહેવાય છે. એમાં આશકનો આશક સાથે મેળાપ થાય છે અને તે ‘ફના’ની દશામાં પહોંચે છે. આ સ્થિતિ ‘ફનાથીસ્લાહ’^૨ની છે. આ સર્વસ્વ સમર્પણ તેની યાત્રાનો છેડો છે; મક્કસદની મંજિલ છે; ખ્યેપની પ્રાપ્તિ છે. તે પછી સંસાર સાથેનો તેનો સંબંધ રહેતો નથી. વ્યક્તિ તરીકે તે મરી જાય છે. તેને નિયમો કે મક્કસદની કંઈ પરવા રહેતી નથી. સામાન્ય રીતે આ તબક્કાનો સંબંધ મૃત્યુ સાથે ગણાય છે.

અસ્લાહ તેનો સત્કાર કરવા આગળ આવે છે અને તેના હાથમાં તે ફૂદી પડે છે અર્થાત્ તે મોક્ષ પામે છે. એ દશા ‘બકા બા’ ફુલ્ફના’^૩ની છે. થોડાને જ આનો અનુભવ થાય છે.

૧. ચિરકહ (અ.) સૂક્ષ્મ પોતાક

૨. અ. અસ્લાહમાં આત્મસય

૩. બકા ચમ્ફુલ્ફના (બ) ફના પછીનું અમાર છવન

એથી તબક્કામાં 'દૂર્ધ' અર્થાત્ દૈતનો પકડો ઊંચકાય જાય છે ત્યારે સર્જનદાર અને સર્જનમાં કોઈપણ જનનો બેદ રહેતો નથી. એ જ કારણથી સૂક્ષ્મ મનસૂર હલ્લાજનો મહામંત્ર 'અનૂદ્ધ' હતો. જે તેમને માટે આ કાની દુનિયાને તિલાંજલિ આપવાનું કારણ બન્યો હતો.

દારાશિકોહ (મુ. ઈ. સ. ૧૬૫૯) અને સંત બાબાલાલરે વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં એક પ્રશ્ન છે કે " દિવ્ય સંમોગ થાય ત્યારે દિવ્ય તત્ત્વ કેવી રીતે આવે ? " એના જવાબમાં કહ્યું છે કે " જ્યારે એક લોકોનો દુકડો આગમાં લાલચોળ કરવામાં આવે ત્યારે તે આગનો રંગ પકડે છે અને આગના જેવી જ ક્રિયા કરે છે. "

અલ્લાહ તા'લા સાથેની સાલિકની એકતાનો ખ્યાલ મસૂદ સાપર અમીર ખુસ્રો નીચેની સાદી અને સરળ શૈલીમાં આપે છે :

મન તૂ છુદમ, તૂ મન શુદી,

મન તન છુદમ, તૂ જાન શુદી ।

તા કસ ન મૂયદ મઝૂદ મજૂ બી

મન લીગરમ તૂ લીગરી ।

[હું તું થયો, તું હું થયો, હું શરીર થયો તું મન થયો;

કે જેથી હવે પછી કોઈ એમ ન કહે કે હું તારાથી ભિન્ન છું કે તું મારાથી ભિન્ન છે.]

૧. અ. " હું હક અર્થાત્ 'સત્' છું. "

૨. પનખના વતની હતા. એમનું મૂળ નામ લાવદયાળ હવુ. એ જ્ઞાતિએ ક્ષત્રિય હતા.

Journal of the Punjab Historical Society, Vol II,
No. I, pp. 27, 28

૩. પરિત વ્યદ્રશાન-નાદિતુનનિગાવ (હસ્તલિખિત)

આ દૈતલાવ કેટલે અંશે જતો રહે છે તે સમજાવવા કારસી શાયર નુરુદ્દીન અબ્દુરરહમાન જામી પોતાની મરનાવી 'સલામાન વ અબુસાલ માં' એક રમૂજ વાર્તા કહે છે કે :—

એક ભરવાડ જંગલજીવનથી કંટાળી શહેરમાં ફરવા ગયો. ત્યાં તેણે ધાંધલ જોઈ. લોકોની ઠઠ સિવાય તેને કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. કોઈ સાથે જાય, કોઈ સામે જાય, કોઈ ઉત્તરમાં જાય તો કોઈ દક્ષિણમાં જાય, કોઈ અંદર જાય અને કોઈ બહાર જાય, કોઈ ડાબી બાજુએ જાય તો કોઈ જમણી બાજુએ જાય. બીચારો ભરવાડ અકળાયો અને મૂંઝાયો, તેથી એક બાજુ ઉપર જઈને બેસો રહ્યો. તેણે વિચાર્યું કે આ લોકોમાં હું જઈશ તો હું મને ગુમાવી બેસીશ. હું મારે માટે કોઈ નિશાની ન રાખું તો હું મને ફરીથી કેવી રીતે મેળવીશ ? તે સમયે કમંસંજેગે તેના હાથમાં એક તૂંબડી હતી. નિશાની માટે તેણે તે પોતાને પગે બાંધી કે જેથી શહેરની ગલીમાં તે પોતે ખોવાઈ જાય તો પોતાને સોધી કાઢી શકે એક ઠુંબાળે તેને આવી હાલતમાં જોયો. તે વસ્તુસ્થિતિ તુરત જ કળી ગયો અને તેની પાછળ પડ્યો. ભરવાડ થાકેલો હોવાથી તુરત જ ઊઠી ગયો, ત્યારે ઠુંબાળે તૂંબડી તેના પગેથી છોડી જલદી જલદી પોતાના પગે બાંધી પોતે નિદ્રાવશ હોય એવો ટોંગ કર્યો. ભરવાડ જાગ્યો અને તેની પાસે સૂતેલા માણસને પગે તૂંબડી જોઈ એકદમ જૂમ પાડી ઊંડ્યો, “એ ! બહુ તેં તો મારા કામમાં ઉપાધિ બીજી કરી.” ઠુંબાળે કંઈ જાણતો જ ન હોય તેમ જોલ્યો, “છે શું ?” ભરવાડે કહ્યું, “હું, તું છે કે તું હું ? મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. જો હું હું જ હોઉં તો આ તૂંબડી તારા પગે કેમ ? વગા તું જો તું જ હોય તો હું ક્યાં ગયો ? હું કાણ છું ? મારી તો મજનરી જ નહિ. હું કાણ ?”

આવી રીતે ‘હું’ અને ‘તું’ સ્થાન અસ્લાહ સાથેના સંબંધમાં

એથી તબક્કામાં 'દુર્ધ' અર્થાત્ દૈનનો પડે છે એકાદ અથવા બે છે ત્યારે સર્જનદાર અને સર્જનમાં કોઈપણ બનતો બેદર રહેતો નથી. એ જ કારણથી સૂરી મનસર હલ્લાજનો મહામંત્ર 'અનુદક્ષ' હતો. જે તેમને માટે આ ક્ષતી દુનિયાને તિલાંજલિ આપવાનું કારણ બન્યો હતો.

દારાશિકોહ (મુ. ઈ. સ. ૧૬૫૯) અને સંત બાબાલાલર વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં એક પ્રશ્ન છે કે "દિવ્ય સંયોગ થાય ત્યારે દિવ્ય તત્ત્વ કેવી રીતે આવે?" એના જવાબમાં કહે છે કે "જ્યારે એક લોકોનો ટુકડો આગમાં લાક્ષ્યોળ કરવામાં આવે ત્યારે તે આગનો રંગ પકડે છે અને આગના જેવી જ-ક્રિયા કરે છે."

અહલાદ તા'લા સાથેની સાલિકની એકતાનો ખ્યાલ મયદૂર શાયર અમીર ખુસ્રો નીચેની સાદી અને સરળ શેરમાં આપે છે :

મન તૂ શુદમ, તૂ મન શુદી.

મન તન શુદમ, તૂ જાન શુદી ।

તા કસ ન ગૂંદ વઝૂંદ બઝૂં બી

મન રીગરમ તૂ રીગરી ।

[હું તુ થયો, તુ હું થયો, હું શરીર થયો તું મન થયો;

કે જેથી હવે પછી કોઈ એમ ન કહે કે હું તારાથી ભિન્ન છું

કે તું મારાથી ભિન્ન છે.]

૧. અ. "હું હક્ક અર્થાત્ 'સત્' છું."

૨. પાનખના વતળી હતા. એમનું મૂળ નામ લાલદયાળ હવ. એ જ્ઞાતિએ ક્ષત્રિય હતા.

Journal of the Punjab Historical Society, Vol II, No. I, pp. 27, 28

૩. પંડિત ચંદ્રશાન-નાદિનુનિકાત (હસ્તલિખિત)

આ દ્વિતીયાવ કેટલે અંશે જતો રહે છે તે સમજાવવા ફારસી શાયર રુદુદીન અબ્દુરરેહમાન જામી પોતાની ચરનવી 'સલામાન વ અબ્સાલ'માં એક રમૂજ વાર્તા કહે છે કે :—

એક ભરવાડ જંગલજીવનથી કંટાળી શહેરમાં ફરવા ગયો. ત્યાં તેણે ધાંધલ જોઈ. લોકોની ઠઠ સિવાય તેને કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. કોઈ સાથે જાય, કોઈ સામે જાય, કોઈ ઉત્તરમાં જાય તો કોઈ દક્ષિણમાં જાય, કોઈ અંદર જાય અને કોઈ બહાર જાય, કોઈ ડાબી બાજુએ જાય તો કોઈ જમણી બાજુએ જાય. બીયારો ભરવાડ અકળાયો અને મૂંઝાયો, તેથી એક બાજુ ઉપર જઈને ઊભો રહ્યો. તેણે વિચાર્યું કે આ લોકોમાં હું જઈશ તો હું મને ગુમાવો બેસીશ, હું મારે માટે કોઈ નિશાની ન રાખું તો હું મને ફરીથી કેવી રીતે મેળવીશ ? તે સમયે કમિસ'જેને તેના હાથમાં એક તૂંબડી હતી. નિશાની માટે તેણે તે પોતાને પગે બાંધી કે જેથી શહેરની ગલીમાં તે પોતે ખોવાઈ જાય તો પોતાને શોધી કાઢી શકે. એક ઠંઠેઆળે તેને આવી હાલતમાં જોયો. તે વસ્તુસ્થિતિ દુરત જ કળી ગયો અને તેની પાછળ પડ્યો. ભરવાડ થાકેલો હોવાથી દુરત જ ઊઘી ગયો, ત્યારે ઠંઠેઆળે તૂંબડી તેના પગેથી છોડી જલદી જલદી પોતાના પગે બાંધી પોતે નિદ્રાવશ હોય એવો ઢોંગ કર્યો. ભરવાડ જાગ્યો અને તેની પાસે સૂતેલા માણસને પગે તૂંબડી જોઈ એકદમ જૂમ પાડી બોલ્યો, “એ ! બીડ; તેં તો મારા કામમાં ઉપાધિ બીની કરી.” ઠંઠેઆળે કંઈ જાણતો જ ન હોય તેમ જોલ્યો, “છે શું ?” ભરવાડે કહ્યું, “હું, તું છે કે તું હું ? મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. જો હું હું જ હોઉં તો આ તૂંબડી તારા પગે કેમ ? વળી તું જો તું જ હોય તો હું ક્યાં ગયો ? હું કાણ છું ? મારી તો મજબૂરી જ નહિ. હું કાણ ?”

આવી રીતે ‘હું’ અને ‘તું’ સ્થાન અસ્લાહ સાથેના સંબંધમાં

ન રહે ત્યારે ઇન્સાનની રહ અસલ ગુહત, કાયમી મોક્ષ અને પરમ ધામ પ્રાપ્ત કરે છે.

દૂંકમાં. શરીર્યત એ એક સગમાવેલી મીથુનતી છે, જેની મોશનીથી રસ્તો મુજે છે; રસ્તા ઉપર આવ્યા અને ચાલવાનું શરૂ થયું એ તરીકત છે અને મકસદ ઉપર પહોંચ્યા એ હકીકત છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઉસ્તાદ પાસેથી કે પુસ્તકમાંથી કીમિયો શીખવો એ શરીર્યત છે; એ બનાવવા મસાહાનો ઉપયોગ કરવો અને ધાતુને કીમિયા ઉપર ધસવી એ તરીકત છે અને ધાતુનું સોનું થવું એ હકીકત છે. બીજી રીતે કહીએ તો વૈદું શીખવું એ શરીર્યત છે; વૈદકના નિયમ મુજબ પરેજી કરવી અને દવા ખાવી એ તરીકત છે અને સાગ થવું એ હકીકત છે. બીજી રીતે કહીએ તો શરીર્યત ઇસ્મ છે, તરીકત અમલ છે અને હકીકત એ અમલની અસર છે. પ્રો. બ્રાઉને તખ્તજોઆમાંથી પસાર થતા સાલિકની પ્રાકૃતિક હાલત સમજાવવા એક સુંદર દાખલો આપ્યો છે : એક મુસિદ પોતાના મુરીદને કોઈ એક સાલિકને તમાચો મારવા કહ્યું. પરિણામમાં મુરીદ પણ તમાચો ખાઈ આવ્યો. આ ઉપરથી સમજાયું કે તમાચો પાછો મારનાર સાલિક હતો શરીર્યતના તખ્તજોઆમાં જ હતો. એણે ગુસ્સાથી ઉસ્કેરાઈ જઈ વધુ માર ન માયો તે એના કાનૂનોના પાલનનું જ પરિણામ હતું. બીજા સાલિક માથે આવું જ વર્તન કરાવતાં તેના ચહેરા અને શરીરની હિલચાલ ઉપરથી એમ જણાયું કે તેમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ તે તરીકતના તખ્તજોઆમાં હતો, તેથી ક્રોધ ગળી ગયો અને શાંત રહ્યો. ત્રીજા તખ્તજોઆમાં જે સાલિક હતો, તેને એ જ પ્રમાણે તમાચો માર્યા છતાં તેનામાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ અને વેરવૃત્તિ જેવું કંઈ પણ જણાયું નહિ; કંઈ બન્યું જ ન હોય એવી રીતે તે બેસી રહ્યો. ચોથા તખ્તજોઆમાં જે સફી હતો તેને મારવાથી એમ જણાયું કે એક મહાને મારવા જમાન હતું, કારણ કે તે અલ્લાહ સત્યેના વિસાલની હાલતમાં હતો તે આત્મામાં જ દસ્તી ધરાવતો હોવાથી તેને દેહનું

ભાન પણ ન હતું

કેટલાક સૂફીઓ મુજબરે અસ્લાહે પેદા કરેના મતુબોને ચાર આસનમાથી પસાર થવાનું હોય છે—નાસૂત^૧ મલકૂત,^૨ જખૂત^૩ અને લાહૂત^૪, અને કેટલાક કહે છે કે એ પાંચ છે અને પાંચમી આનમ મિમાનની છે જેઓ મિસાન અને મનકૂતને એક જ ગણે છે તેઓ એમની મખ્યા ચાર જ માને છે

એમા નાસૂત એ જોઈ શકાય તે અને જમત અવસ્થાની આતમ છ મનકૂત ફેહો (એટલે આતમાઓ)ની આનમ છે અને તે સ્વપ્ના અવસ્થાની જેવી છે જખૂતમા અને આવમના ચિદ્નો છે અને તેમાં 'હું' અને 'તું'નો ભેદ રહેતો નથી લાહૂત એક જ દસ્તી છે, જે બધી આનમોને ઘેરી લે છે અને સમાવી દે છે જો કોઈ વ્યક્તિ નાસૂતમાંથી મનકૂતમાં જાય, મનકૂતમાંથી જખૂતમાં જાય અને ત્યાંથી આગળ લાહૂતમાં જાય ત્યારે તેણે પ્રગતિ કરેલી ગણાય

પ્રથમ મજિન એટલે કે શરીરઆતમાથી પસાર થેના સાલિક નાસૂતની આનમ એટલે કે હાલતમાં ગણાય છે, તરીકતની મજિનમા આવતો સાલિક મલકૂતની આસમ એટલે કે હાલતમાં હોય છે, મારફતની મજિનમા હોય ત્યારે જખૂતની આતમ એટલે કે હાલતમાં હોય છે, અને હકીકતની મજિનમા હોય તો નાહૂતની આનમ એટલે

૧ E G Browne-Religious Systems of the World મા 'Sufism'

૨ મોહમ્મદ દારા શિવાહ-મજ્મુઅતુલ્લૈન, પૃ ૮૯ ૯૦

૩ (અ) માનવ જમત

૪ (અ) ફરિશ્તા જમત

૫ (અ) સાલિકને માટે એ એવું નામ (એટલે કે જમત) છે જ્યાં પદોચ્ચતા તેને અસ્લાહની સિક્કો પ્રાપ્ત થાય છે

૬ (અ) એ એવું મકામ (એટલે કે જમત) છે જ્યાં પદોચ્ચતા સાલિકને રનાફીસ્લાહની પાયરી પ્રાપ્ત થાય છે

કે હાલતમાં હોય છે અને ત્યારે તે ફનાફીસ્લાહ (એટલે કે અસ્લાહમાં ફના) થઈ જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો “મોમિન શરીઅતનું પાલન કરી નાસતમાં વિદાર કરે છે, મુરીદ તરીકતનું મેવન કરી મલકૂતમાં વિચરે છે, સાલિક માસ્કિતનું સ્વાગત કરી જશૂતમાં વિરામે છે અને આરિફ હકીકતનું ચિનન કરી લાહૂતમાં તક્લીન થાય છે. એ જ સૂક્ષ્મોની પસાકાહ અને તસબુદની પગગતિ છે.”

હઝરત સૈયદ જલાલુદ્દીન જુખારી (મખદૂમ જહાંનિયા જહાંગરત) મુજબ સાલિકની નાસત, મલકૂત, જશૂત અને લાહૂતની ચાર મંજિલોમાંથી નાસતની મંજિલ નક્સની જગ્યા છે. સાલિકના નક્સમાંથી ખરાબ ગુણો નીકળી જાય ત્યારે તે મલકૂતની આલમમાં પહોંચે છે. એ દિલની જગ્યા છે, જેમાં તેને ફરિસ્તાના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. એ મંજિલમાંથી પસાર થઈ, તે જશૂતની આલમમાં પહોંચે છે. એ રહ- (એટલે કે આત્મા) ની જગ્યા છે. રહના જે ગુણો અસ્લાહ તા'લાની નજીક પહોંચાડે છે તે એમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પછી લાહૂતનું મકામ (એટલે કે સ્થળ) આવે છે જ્યાં ‘ખુદી’માંથી મુક્ત થવાય છે. એ તમામ મંજિલો નક્સ, દિલ અને રહની મારફત પસાર કરાય છે. નક્સ સેતાનનું સ્થાન છે, દિલ ફરિસ્તાની જગ્યા છે અને રહ અસ્લાહના દર્શનનું સ્થળ છે.

સૂફી મતાનુસાર ઇશકના કમિક આરોહણોમાં પ્રથમ ફનાશીશ્શય (એટલે કે કોઈ પણ ચીજ કે મનુષ્યમાં તક્લીનતા) આવે છે. એમાં મનની મલિનતા દૂર થાય છે અને અસ્લાહ પ્રતિનો પ્રેમ સિખાય છે.

એ પછી ફનાશીશ્શેખ (અર્થાત્ ગુરુની સેવામાં સ્થાપર્ણ કરવા)ની પાયરી આવે છે. મુરીદ પોતાના મુશિ'દના હાથમાં પોતાને સોંપી દે છે. એક દુકાનદાર વેચવાની વસ્તુ ખરીદનારના હાથમાં સુપ્રત કરે છે અને ખરીદનાર તેનો ઉપયોગ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર કરી શકે છે

તેવી રીતે એમાં મુશ્કેલી ઇચ્છાને મુરીદે અનુસરનાનું હોય છે. મુરીદ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારમય વાક્યો મુશ્કેલી પામેથી સાભાગી, તે ઉપર મનન કરી પોતાના મનને તે બાબતમાં દૃઢ કરે છે.

ઉપરની બે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થયેલો સાલિક પેગમ્બરોનાં વચનોનું પાલન કરે છે અને તેમાં જ લીન રહે છે એ ફનાશીરૂપસૂક્ષ્મ (એવે કે પેગમ્બરમાં પોતાપણુ ગુમાવી દેના)ની હાલત કહેવાય છે.

અતે તે ફનાશીરનાહ (એવે કે અસ્તાહમાં ફના)ના શિખરે પહોંચે છે એમાં તે આત્મામાં જીવે છે આત્માનુભવ થતા સૂરી સાધક જીવન્મુક્ત બને છે.

હઝરત બાયઝીદ બિરતામી, હઝરત જુનૈદ, અબૂ સર્હઃ અબૂલ-ખૈર વગેરે સૂરીઓ આવા મુક્તાત્મા થઈ ગયા, જેમના વિરો વિગતવાર હકીકત આગળ ઉપર આપશે.

હિંદુધર્મના જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ વગેરે માર્ગો દ્વારા પ્રાપ્તિનો માક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એમ જણાવેલું છે, છતાં વિશુદ્ધ હૃદયે માત્ર પ્રેમની જ લગની નગાડીને સતત ભજન કીર્તનમાં રત રહેતા ભક્તહૃદયો શાસ્ત્રોને મળુ પ્રમાણે સિવાય પોતાનું પ્રેમવિશ્વ જુદું જ રચે છે અને આના ભક્તહૃદયોના ધણા દૃષ્ટાંતો ભાતની વિવિધ ભાષાઓના આદિત્યમાં મળે છે આપણે જોયું કે સૂરીવાદનો અનુયાયી આરાક પણ એ જ પ્રમાણે આ વાદના ઇશ્વર અને ઇમાદતમાં મશગૂન રહે છે ?

અદનાહ સાથે સ યોગપ્રાપ્તિમાં મુશ્કેલીઓ

દુનિયા મોહમાંવા છે એમાંથી ચાની નીકળવું અતિ મશ્વુ છે અદનાહ સુધી પહોંચવામાં કેનાએ અતગયો ઓળ મવાના હોય છે. એ બામન સૂરી શાયર ફરીદુદ્દીન અત્તારે મન્તિકુત્તર (અર્થાત્ પક્ષીઓનો વિવાહ) નામની પોતાની મઝનવીમાં વાનાંકપે અતિ સુઝ રીતે મમજાવી છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે -

દુનિયાનાં પક્ષીઓએ એક સભા ભરી અને તેમાં તેમણે વિચાર કર્યો કે અત્યારે કોઈ પણ શહેર ચલવિચાર વગરનું નથી, તો આપણે કોઈ શાદ જ ન હોય એ કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? હવે શાદ વગર રહેવું એ આપણે માટે સાચો રાહ નથી. આપણે સો ભેગાં મગીને એક બાદશાહ શોધી કાઢવો જોઈએ, કારણ કે બાદશાહ વગર મુલકની વ્યવસ્થા ન હોઈ શકે. આથી તેઓ શાદની શોધમાં નીકળ્યાં. હુકુમત નામનું પક્ષી આ વાત જાણી પરિચાન અને બેકારાર સ્થિતિમાં હતું. તે તેમની વચ્ચે આવ્યું. તેના શરીર ઉપર 'તરીકત'નો પોશાક હતો અને તેના માથા ઉપર 'હકીકત'નો તાજ હતો. તેની સમગ્ર શક્તિ ધણી તેજ હતી તેથી સારું નરસું જોળખી ચકતું હતું. તે સુસેમાન^૨ બાદશાહ સાથે રહ્યું હતું અને તેણે તેના કાસદ તરીકે કામ કર્યું હતું. તેની સાથે તેણે મુસાફરી પણ કરી હતી. તેણે કહ્યું કે પક્ષીઓનો બાદશાહ તો એક છે અને તે આખી દુનિયાને ઘેરી લેતા કાફ નામના પહાડની પાછળ રહે છે. તેનું નામ સીમર્ગ^૩ છે. તે ધણી જ શાનોશોકત ધરાવે છે. ત્યાં

૧. મનમાં આવેલા સખાની મહેકા બિસ્ત્રીસ અને બાદશાહ સુસેમાન વચ્ચે કાસદ તરીકે એ પક્ષી કામ કરતું હતું.

૨. સુસેમાન (અં.) મહાવીરોનો પ્રસિદ્ધ બાદશાહ જે ચેંગીસ ગણાય છે. તેને પક્ષીઓની ભાષા આવડતી હતી તેની પાસે એક વીડી હતી જેને હાથે મનુષ્ય, જિન, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સૃષ્ટિનાં તરવો ઉપર તેની હકુમત હતી. કયા એવી છે કે તેની પાસે એક કીલા રાંમની સાદરી હતી જેની વચ્ચે તે તખ્ત ઉપર બેસતો. તેની જામણી બાજુએ મનુષ્યો અને ટાળી બાજુએ જિન રહેતા અને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં પવનને તખ્ત હાથે જવા ફરમાન કરતો. તે તખ્ત જતું ત્યાં પક્ષીઓ બાદશાહ ઉપરથી સુરજનો તડકો દૂર કાંવાને છત્રીરૂપે ટાળું વળી બિડતા.

૩. સી(=કા) + મર્ગ(=પક્ષી) = રાજદાર્ય ત્રીસ પક્ષી બરાબરનું; એક પ્રકારનું કલ્પિત પક્ષી. પૂર્વમાં એ પક્ષી તરીકે ફક્ત નામથી જોળખાય છે. કહેવાય છે કે એ 'કાફ' એટલે કે કોકેસસ પહાડમાં રહે છે; એ પક્ષી ઉત્તર વસંત

જવાનો રસ્તો ઘણો લાંબો અને મુશ્કેલી ભરેલો છે ત્યાં પહોંચવા માટે સાત વિદ્યુત્ત્રીયોમાંથી પસાર થવાનું છે. આવું મહાન અને મુશ્કેલ કાર્ય ઉપાડનાની ઉપયોગિતા અને મહત્તા ઉપર ચર્ચા થઈ અને હુડહુડે તે સમગ્રવી પછી તેઓએ આ મુસાફરીએ નીકળવાનો મક્કમ ધરાદો કર્યો અને નેતાગીરી માટે ચિટ્ટી નાખી તો હુડહુડનું નામ નીકળ્યું પ્રથમ મંજિનમાં દાખલ થવાનો નિર્ણય લેવાયો. એ પ્રથમ ખીણનું નામ તનાય છે તેમાં સાનિકે સાચો રાહ શોધનામાં ગૂંથાયેલા રહેવું જોઈએ અને તે માટે નિશ્ચય અને ધીરમ્મની આવશ્યકતા છે. પાછળ જે વસ્તુઓ છોડી આવ્યા છે તેની સાથેનો સબ્બ તોડી ન શકવાથી ઘણા પક્ષીઓ આગળ જઈ શકતા નથી બાકીના આગળ વધે છે અને ખીણ મંજિનમાં દાખલ થાય છે જે ધરમ્મની ખીણ છે એ પહેલી મંજિન કરતા વિશેષ મુશ્કેલ છે, કારણ કે અહીં વ્યક્તિએ પોતાને માટે નહિ પરંતુ માથકને માટે જીવવાનું છે અને જે જે સખ્તાઈ અને મહેનત આશકે સહન કરવાની હોય છે તે તેણે સહન કરવી પડે છે. મનુષ્યની અક્ષન એમાં કોઈપણ જાતની મદદ આપી શકતી નથી કારણ કે ધરકને એની પરના નથી જમ્યા ધરક છે ત્યાં અક્ષન નથી ઘણા આ મુશ્કેલી ઉભી થકતા નથી અને તે ત્યાં જ લાગી પડે છે પરંતુ જે સાચા આશકો છે અને જેમના હૃદયમાં સાચી ભાવના છે તેઓ ધરકના શરાબથી મસ્ત થઈ જાય છે ભક્તિની આગથી તેજસ્વી થાય છે અને ત્રીજી મંજિનમાં દાખલ થાય છે જેનું નામ હદમ છે આ હદમ અબ્યાસથી અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થાય એવું નથી પરંતુ માથક તરફથી મગેની બેઠ છે સાલિકની શક્તિ અનુસાર તેનું દિન રોયની પ્રાપ્ત કરે છે અને તે દરેક કણમાં પરમ સૌંદર્ય જુએ છે ઘણા આ રોયની સહન કરી શખ્તા નથી

જીવે છે, એકસો પચીસ વરસના નવ પક્ષી સેવાય છે, અને દુનિયામાં એવા એક પક્ષીની જ હસ્તી હોય છે

સૂરીએની ભાષામાં એ અલ્લાહનું પ્રતીક છે

પરંતુ જેઓ એને ઝીલી શકે છે તે આગળ વધે છે અને ચોથી મંજિલમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં સંસારી ઇચ્છાથી વિરક્ત થવાનું હોય છે. તેમને દૈદિક જરૂરિયાતો સાથે કંઈ મુંબંધ રહેતો નથી, જે કંઈ સાથે છે તેની તેમને ઇચ્છા નથી અને જે શુભાવ્યું છે તેનો તેમને ગમ નથી. તે પછી તે પાંચમી મંજિલમાં દાખલ થાય છે. એ અદ્વૈતાદની એકતા નામ ધરાવે છે. અહીં તમામ અનેકતા એક થઈ જાય છે. ત્યાં શુષ્ક અને ઓછીવત્તી બાજતમાં કેઈપણ જાતની ભિન્નતા નથી, ત્યાં નથી કાળું કે ધોળું, નથી ઊંચું કે નીચું. ધણા એકરૂપ થઈ જાય છે. મધપૂડામાં જેમ વિવિધ આકારો અને ઘાટો હોય છે, પરંતુ એક સાથે દેવાવી દેવાથી મિથુનો લોચો બની જાય છે તેવું આ છે. આ ખીચુ વટાવી છઠ્ઠી મંજિલમાં થોડાં દાખલ થાય છે; એ હેરતની મંજિલ છે. તેમાં 'હું' અને 'તું' અને 'એક' અને 'ધણા' નો ભેદ રહેતો નથી. તેમને એ પણ ખબર નથી કે તેઓ શું છે અને તેઓ કેને આહે છે. અહીં તેમને ચિત્તમાં કેવળ ગભરાટ હોય છે અને કંઈ સૂઝતું નથી. એવી એ વિચિત્ર મંજિલમાંથી થોડા કુનાની મંજિલ એટલે કે સાતમી મંજિલમાં પહોંચે છે. ત્યાં તેઓ પોતાનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ઓછું દે છે. તેઓ જહોરા થઈ જાય છે, મૂંગા થઈ જાય છે, અને માથક સિવાયનાં સર્વથી વિરક્ત થઈ જાય છે. તેઓમાં ભૌતિક મેલ રહેતો નથી. સેંકડો અને હજારોમાંથી તેઓ ફક્ત ત્રીસ રહે છે. મહેરબાની દાખરી પાદસાહ જેમને પોતાની હજૂરમાં બોલાવે છે તેમને ત્યાં ખબર પડે છે કે જે બાદશાહની આટલી બધી તકાશ તેમણે કરી તે તેઓ પોતે જ છે. જે મદાન પક્ષી સીમુર્ગને તેમણે કદી જોયું નથી તેમાં તેઓ ફેરવાઈ જાય છે. ફરીથી એક દૃષ્ટિ ફેંકતાં તેમને જણાય છે કે તેઓ ત્રીસ નથી પરંતુ એક જ છે. તે પછી તેઓ વાણી સાંભળે છે કે "હું આવનો છું; જેઓ મને જુએ છે તેઓ તેમને પોતાને જુએ છે. તમારાં સત્કર્મો મારાં જ છે, કારણ કે તમે મારા કલા પ્રમાણે આત્મા. તમે તમને સીમુર્ગ

(એટલે કે ત્રીસ પક્ષી) તરીકે જુઓ છો, પરંતુ હું સીમુર્ગનું તત્ત્વ છું. જેમ છાયડો સૂર્યમાં અદરશ થઈ જાય છે તેમ તમને મારામાં ફના કરે તો તમે મારામાં રહ્યા છો ”

આનો સાર એ છે કે જેવી રીતે ત્રીસ પક્ષીઓએ છેલ્લી મંજિરમાં પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોયું તેવી જ રીતે આત્મશુદ્ધિથી મનુષ્યના દિલમાં ખુદાનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ખુદા મનુષ્યના હૃદયમાં જ વસે છે અને પોતાની સદાકતથી તેને મેળવી શકાય છે. એ કાર્ણમાં માણુએ કઈ ને કઈ બહાના કાઢ્યા કરે છે તે સમજાવના શાયરે પક્ષીઓના બહાના પણ બતાવેલા છે; જેવા કે -

બુલબુલે કહ્યું કે “ ઇશકનો એક મારા ઉપર ખતમ થયો છે. આખી રાત હું ઇશકનું ગાન કરું છું સુલિસ્તાન મારાથી ગુંજી રહે છે ગુલના ઇશકનું ગાડપણુ મારા મગજમાં વ્યાપી ગયું છે. હું એમાં જ મરકાઈ છું. આશકોના દિલમાં મારે લીધે નેશ હોય છે ” આવું કહી બુલબુલની ઇચ્છા મનોહર ગુલ છોડવાની નથી. પોપટને પોતાનું સૌંદર્ય અને પોતાની મધુરી બોલીને લઈને પકકાર્ણ જવાનો કર લાગે છે. શેતાને મિહિસ્તમાં જઈને આદમને ફોસલાવવો હતો ત્યારે

૧ સદાક્ત (અ) સંચાર્થ

૨. અદલાદે આદમને પેદા કરી તેના નિવાસ માટે જન્નતમાં બાગ બનાવ્યો હતો. કસોટી માટે આદમને સૂચના કરવામાં આવી કે તેણે અમુક ઝાડ પાસે જડ નહિ અને તેના ફળ ખાવા નહિ, પરંતુ સેતાને બીજી હોવાને છતાં આદમને તે ઝાડના ફળ ખવડાવ્યા એ કારણે આદમ અને બોબી હોવાને ફરમાનનો ભંગ કરવા માટે જન્નતમાંથી કાઢી પૃથ્વી ઉપર ફેંકી દેવામાં આવ્યા સેતાનને પણ પૃથ્વી ઉપર કાઢી મૂકવામાં આવ્યો અને તેને વિશેષમાં હુકમ મળ્યો કે સૌથી છેલ્લા ઇન્સાનને મુક્તિ મળશે નહિ ત્યાંમુધી તારો ગુનો માફ કરવામાં આવશે નહિ.

સાપના રૂપે લઈ જવામાં ખૂબસૂરત વિવિધ રંગનાં પીછાંવાળા મોરો તેને મદદ કરી હતી, આ બદ્ધાનું આગેજ કરતાં મોર કહે છે કે “આ ગુનાહને લઈને હું ત્રિલિસ્તમાંથી બહાર પડ્યો અને તેથી હું નાલાયક છું. વળી સીમુર્ગને મારી શી પરવા હોય ?” પોતાને પાક અને પવિત્ર ગણાવતું બતક તો પાણી વગર જીવી શકે જ નહિ. પાણીમાં જ રહેતું હોવાથી ખીણમાં કેવી રીતે આગળ વધી શકે ?

ખૂનીમાર ? (એટલે કે બગલો) આગળ આવીને કહે છે કે “મારું સ્થાન તો નદીકિનારે છે; કોઈ મારો અવાજ પણ સંભળતું નથી. હું ત્યાં હર્દમંદ અને ગમગીન દાસતમાં રહું છું. તાબુબની વાનતો એ છે કે હું નદી કાંઠે તરસથી મરું છું નદીમાંથી એક ટીપું પણ ઓછું થાય તો ઈર્ષ્યાની આતથને લઈને મારું દિલ કબાજ થઈ જાય છે. હરિયા મારેનો ધરક જ મારામાં ધણો છે. હું સીમુર્ગ પાસે કેવી રીતે આવી શકું ?” ઘૂવડ દિવસે ન ફરી શકે! હુમાર મનુષ્યો ઉપર ઊડીને રાજ્યાસન આપવાની સત્તા હોડવા માગતું નથી. તે કહે છે કે “હું સામાન્ય પક્ષીઓ જેવો નથી, મારે માટે ખુસરો બનાવવું એ જ યોગ્ય કામ છે. માથાનો ફરેલ સીમુર્ગ મારો મિત્ર કેવી રીતે બને !”

બાદશાહના કાંડાની માનનીય જગ્યા હોડવાનું બાજને પસંદ નથી. સાવા મુસાફરી કરે એવો શક્તિ ધરાવતું નથી. આવી રીતે અન્ય પક્ષીઓએ પણ પોતાનાં બહાનાં આગળ ક્યાં. શાપર કહે છે કે

૧. મૂ=(અમૂ)નું દડું રૂપ અર્થાત્ પિતાન(સીમાર) ગમગીની

એ પક્ષી પાણીના કિનારાની નજીક જ રહે છે અને પાણી પીવું નથી, તેને એમ જ લાગ્યા કરે છે કે પાણી પીતી જરો. આવી માન્યતા છે, એ પક્ષીને ગુજરાતીમાં ‘બગલો’ કહે છે.

૨. (ફાગ) એ એક કદિપત્ર પક્ષીનું નામ છે. કહેવાય છે કે એ કેવળ હાડકાં ખાય છે અને એ છોડે ત્યારે જેના માથા ઉપર એની છાયા પડે છે તે પાદશાહ યાચ છે.

બધાનાં બધાનાં અજ્ઞાનતાને લીધે હતાં, તે લૂંટાં હતાં; મનુષ્યની પરિ-
સ્થિતિ આવી જ છે. ખુદાની ઇચ્છા હતી કરવામાં તે કંઈ ને કંઈ બધાનું
કાઢવા કરે છે તેનું એ સૂચક છે. તે સંસાર સાગરમાં એવા ગૂંચ-
વાળેલાં રહે છે કે ભક્તિમાર્ગ પકડવાની તેમને કુરસદ નથી થા તે એ
રાહ ઉપર ચાલી નીકળે તોપણ અલ્લાહ સાથેના મેળાપનો થોડાનો જ
હેતુ પાર પડે છે, કારણ કે વચ્ચે અંતરાયો આવ્યા જ કરે છે.

સાપના રૂપે લઈ જવામાં ખૂબસૂત વિવિધ રંગનાં પીછાંવાળા મોરે તેને મદદ કરી હતી, આ બહાનું આગળ કરતાં મોરકહે છે કે “આ ગુનાહને લઈને હું ગિહિસ્તમાંથી બહાર પડ્યો અને તેથી હું નાલાયક છું. વળી સીમુર્ગને મારી ચી પરવા હોય ?” પોતાને પાક અને પવિત્ર ગણાવતું બતક તો પાણી વગર જીવી શકે જ નહિ. પાણીમાં જ રહેતું હોવાથી ખીણમાં કેવી રીતે આગળ વધી શકે ?

ખૂતીમાર^૧ (એટલે કે બગલો) આગળ આવીને કહે છે કે “મારું સ્થાન તો નદીકિનારે છે; કોઈ મારો અવાજ પશુ આંભી શકતું નથી. હું ત્યાં દર્દમંદ અને ગમગીન દાઝતમાં રહું છું. તાલુમની વાન તો એ છે કે હું નદી કાંઠે તરસથી મરું છું. નદીમાંથી એક દીપું પશુ ઓહું થાય તો કંઈની આતશને લઈને મારું દિલ કપાળ થઈ જાય છે. ફરિયા મારેતો ઇશક જ મારામાં ધણો છે. હું સીમુર્ગ પાસે કેવી રીતે આવી શકું ?” ધૂવડ દિવસે ન ફરી શકે! હુમારે મનુષ્યો ઉપર બીડીને રાજપાસન આપવાની સત્તા હોડવા માગતું નથી. તે કહે છે કે “હું સામાન્ય પક્ષીઓ જેવો નથી, મારે માટે ખુસરો બનાવવું એ જ યોગ્ય કામ છે. માથાનો ફરેલ સીમુર્ગ મારો મિત્ર કેવી રીતે બને ?”

બાદશાહના કાંડાની માનનીય જગ્યા હોડવાનું બાજને પસંદ નથી. સાવા મુસાફરી કરે એવો સકિત ધરાવતું નથી. આવી રીતે અન્ય પક્ષીઓએ પણ પોતાનાં બહાનાં આગળ કર્યાં. ચાચર કહે છે કે

૧. મૂ=(અચૂ)નું દ્રક^૨ ૩૫ અર્થાત્ પિતાન(તીમાર) ગમખાની

એ પક્ષી પાણીના કિનારાની નજીક જ રહે છે અને પાણી પીવું નથી, તેને એમ કર લાગ્યા કરે છે કે પાણી ઘટી જશે, આવી માન્યતા છે. એ પક્ષીને ગુજરાતીમાં ‘બગલો’ કહે છે.

૨. (૬૧૦) એ એક કલ્પિત પક્ષીનું નામ છે. કહેવાય છે કે એ કેવળ હાડકાં ખાય છે અને એ જોડે ત્યારે જેના માથા ઉપર એની છાયા પડે છે તે પાદશાહ યાચ છે.

બધાનાં બધાનાં અધ્યાનતાને લીધે હતાં, તે હાંલાં હતાં; મનુષ્યની પરિ-
સ્થિતિ આવી જ છે. ખુદાની ઇચ્છાસ્ત કરવામાં તે કંઈ ને કંઈ બધાનું
કાલ્યા કરે છે તેનું એ સૂચક છે. તે સંસાર સાગરમાં એવા ગૂંચ-
વાયેલાં રહે છે કે લક્ષિતમાર્ગ પકડવાની તેમને કુરસદ નથી યા તો એ
રાહ ઉપર આવી નીકળે તોપણ અલ્લાહ સાથેના મેળાપનો થોડાનો જ
હેતુ પાર પડે છે, કારણ કે વચ્ચે અંતરાયો આવ્યા જ કરે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

સૂફીમતની પ્રગતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

મોહમ્મદ પેગમ્બર અને સૂફીમત

અરબસ્તાનનાં સેંકડો કુટુંબો અને વંશોની સાથે મંબંધ ધરાવતી જુદી જુદી સેંકડો ભૂતિઓનો અંત આણી તેઓની જગ્યાએ મુખ્ય માત્ર માટે એક નિરાકાર અસ્લાહની ઇલાહત કરવાનો બોધ મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સ.સ. ૭. ઈ. સ. ૫૭૦-મૃ. ૬૩૨) કર્યો. તમામ અરબ-નિવાસીઓની એક સંયુક્ત કોમ બનાવવી, તેમના ધાર્મિક તથા સામાજિક અસંખ્ય કુગિવાજો અને નુકસાનકારક રૂઢિઓને તોડી તેમનું જીવન પવિત્ર અને જિંદગી બનાવવું, અને સૌ કરતાં વિશેષ તે માનવ માત્રની સમાનતાનો અને ભાતુભાવનો ઉપદેશ કરવો, એ તેમના મહા-હુબની ખાસિયત હતી તેમ જ તમામ અસ્લાહની પ્રેરણાથી જે ઇસ્લામનો પ્રચાર તેમણે કર્યો તેનો અરબોએ સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે તેમનું કહેવું માન્યું નહિ, તેમને શાધર કહ્યા, ગદૂગર કહ્યા, મજનૂન કહ્યા, વગેરે ઘણું કહ્યું અને હેરાન કરવામાં કમી રાખી નહિ. આખરે જાન બચાવવા ઈ. સ. ૬૨૨ માં મક્કાથી મિદનાત કરી તેમને મદીના પહોંચવું પડ્યું. બદની લડાઈમાં તેમને અઝમ રીતે ફતેહ મળી તે પછી લોહીને તેમનામાં વિશ્વાસ આવ્યો અને તેમણે કબૂલ કર્યું કે 'અસ્લાહ એક છે અને મોહમ્મદ અસ્લાહનો રસૂલ છે.' તે પછી તેમનો પક્ષ મજબૂત થતો ગયો. તેમનું મહત્ત્વ વધતું ગયું. આવી રીતે તેમના ઇસ્લામ મતનો પ્રચાર થતો રહ્યો.

સૂફીમતને ઇસ્લામનું પ્રધાન અંગ માનવામાં આવે ■ અને ઇસ્લામમાં અંતર્ગત સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ધર્માચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન

૧. બદની લડાઈ પેગમ્બરની છેલ્લી લડાઈ હતી જ્યાં તેમના દુશ્મનોનું બળ વધી ગયું હતું.

અસગ અસગ બાબતો છે. ધર્માચારનો ઉદ્દેશ દેશકાળ-ઉચિત બ્યવહાર પ્રવર્તાવવાનો છે; જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આત્મા અને પરમેશ્વરનો ત્રિકચસંબંધ વિવેક અને વિચારપૂર્વક સિદ્ધ કરી દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો છે. કુરાને શરીરમાં આગ્રહી વચનો જેમ ધર્મકર્મના છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ છે. આમ જે સૂફીઓ તત્ત્વજ્ઞાનના શોધક અને પૂજક છે તેમનો મત કુરાને શરીરમાંથી ઉદ્દલવેલો છે.

કેટલાક સૂફીઓ એમ જ માને છે કે મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ) પોતે સૂફી હતા; તે હંમેશાં નિયમિત નમાઝ પઢતા, જાગરણ કરતા, રોઝા રાખતા, વગેરે વગેરે; ટૂંકમાં, તે સૂફીના જેવું જીવન જીવતા. અલબત્ત, તે અલ્લાહના સાચા કર્મશીલ ભક્ત હતા. તેમની ઇબાદતમાં બંદગીની પ્રધાનતા હતી. તેમને 'હાલ' 'મસ્દામ' અને 'કરામત'ના અનુભવ થતા.

કેટલાક સૂફીઓની માન્યતા એ પણ છે કે તસવ્વુફનું આદમ (અલ.)ના સમયમાં ખીજરોપણુ, નૂહ (અલ.)ના સમયમાં અંકુર,

૧. (ફા.) 'બંદાની રીતે વર્તવું તે' એટલે કે દારયલાવના

૨. John P. Browne—The Darvishes, P. 8

૩. મહૂદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો તેમને એક પેગમ્બર તરીકે ગણે છે. મુસલમાનો ■ મુખ્ય પેગમ્બરોમાંના એક તરીકે તેમને માને છે. ધર્મે તે મુયાર હતા. તેમના સમયમાં લોકો મૂર્તિની પૂજા કરતા. પેગમ્બર નૂહે (અલ) તેમને મૂર્તિપૂજા છોડવા સમજાવ્યા અને જણાવ્યું કે ધર્મનો રાહ ભૂલેલા ફૂળો જરો, પરંતુ લોકોએ તેમનું કહેવું માન્યું નહિ, આથી તેમણે જળ-પ્રલય કરવા માટે અલ્લાહની પ્રાર્થના કરી. નક્કી કરેલ સમયે રેલ આવી. નૂહે (અલ) એક હોડી બનાવી, તમામ પ્રકારના જીવોમાંથી એક એક લેકું તથા પોતાના અનુયાયીઓને તેમણે તેમાં લઈ લીધાં. એ હોડી જુદી (અતારત) નામના પહાડ ઉપર સહીસલામત રહી. અને સારી દુનિયા તે રેલમા ફૂળી ગઈ. તેમના ચાર પુત્રોમાંનો એક મૂર્તિપૂજક રહ્યો હતો. તે પણ ફૂળી ગયો. આવી કથા છે.

ઈશ્વારીમ (અલ.)ના^૧ સમયમાં કળી, મૂસા (અલ.)ના^૨ સમયમાં પિકાસ, મસીહ(અલ.)ના^૩ સમયમાં પરિપાક અને મોહમ્મદના સમયમાં

૧. તેમના પિતાનું નામ આઝર હતું. તે મૂર્તિ ધરાવતું કામ કરતો હતો. મૂર્તિપૂજકોના કુટુંબમાં જન્મ્યા હોવાથી ઈશ્વારીમ (અલ.) પણ બાળપણમાં મૂર્તિપૂજક હતા. ત્યાં લોકો સૂર્ય તારા વગેરે આકાશમાંની વસ્તુઓની મૂર્તિઓ બનાવી તેમની પૂજા કરતા હતા. એક દિવસ તારા, ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરેને અસ્ત થતા જોઈ તેમને વિસ્મય થયો કે જેમને તે પૂજે છે તે તો અસ્ત થાય છે, એટલે એ સર્વશક્તિમાન કેવી રીતે હોઈ શકે? આથી તે વસ્તુઓ ઉપર પણ કાબૂ રાખનાર કોઈ શક્તિ હોવી જોઈએ ને પૂજવા યોગ્ય હોઈ શકે એવો તેમને ખ્યાલ આવ્યો. આથી તેમણે ઉચ્ચારણ કર્યું, “જે અસ્ત થાય છે તેને હું ચાહતો નથી.” તે પછી તેમના પિતાએ બનાવેલી મૂર્તિઓ તેમણે તોડી નાખી. તેથી તેમના પિતાએ નીમરૂદ નામના (ત્યાંના) રાજકર્તા આગળ ફરિયાદ કરી. તેના દુકમથી બાળક ઇશ્વારીમને બચીકાતી આગમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા, તે પછી ઘરેલ જ તે સ્થળે એક મુદર ખાત ઘઈ ગયો અને ઇશ્વારીમ (અલ.) તેમાં ફરતા હતા. આવી કથા છે.

૨. ઇસ્લામ અનુસાર જે જ પેગમ્બરોને અસ્લાહે ખાસ પેગામ આપી મોકલ્યા તેમાંના એ એક છે. તેમનો દડ જરૂર પડે તો સર્પ થઈ જતો. તેમના બગલમાં હાથ રાખીને તે બહાર કાઢતા ત્યારે સર્પે ચમકારા મારતો. તેમના આવા ચમત્કારો હોવાનું બહાનુ છે. તે સમયે ફિરઓને (Pharoab) અસ્લાહ હોવાનો દાવો કર્યો હતો તેથી અસ્લાહે સાચા રાહ ઉપર તેને લાવવા મૂસા (અલ.)ને તેની પાસે મોકલ્યા. ફિરઓને તેમના ચમત્કાર જોઈ તેમને નફૂર માન્યા. તેમને હરાવવા પોતાના રાજ્યમાંથી તેણે વમામ નફૂરોને બોલાવી એકઠા કર્યા. તેઓ તેમની સાથે દોરડા અને દડો લઈ આવ્યા હતા. તેમનો તેઓ સર્પ બનાવી દેતા. તેમના સાપોને જોઈ મૂસાએ પોતાનો દડ ભૂમિ ઉપર મૂક્યો અને તે એક મહાન અજગર બની જઈને નફૂરે બનાવેલા વમામ સાપોને મળી ગયો. આવી કથા છે.

૩. જિસસ ક્રીસ્ટ (અલ.) અરબીમાં મસીહા નામે બોળાયા છે. અરબીમાં

ચક્ર (એટલે કે મંથન)નું ક્વામ થયું ? કેટલાક તો એમ જ માને છે કે સૂફીમતનો કોઈ ધર્મ સાથે મંબધ નથી. એ મતના જન્મ અને ઉછેર ઇસ્લામની શૂનિમા થયાં હતા અને ત્યાજ એનો પ્રખર પ્રચાર થયો હતો. અદનાહ સમણુવ્અસનાબ (એટલે કે સૌ ઝરણોનું કારણ) છે એવી સૂફીઓની માન્યતાનો સૂફીમતની ઉત્પત્તિ સાથે તેઓ મંબધ જોડે છે અને તેમના હિચ પ્રકારના ફિક અને ઝિક તેમજ સાદા જીવન ઉપર આધાર રાખી હમેશા અદવાહના રતનમાં એતપ્રેત થયેના રહેવાની ખામત ઉપર એનો પાયો હોવાનું જણાવે છે.

સૂફીઓ માને છે કે કુરાને યરીફ અદનાહ નજીક પહોચવાનું પ્રથમ સાધન છે વળી એમાંની છટી જનાઈ આવતો સૂફી વિચારોને ઉત્તેજન આપે એવી છે, જેમકે “તે (ઇન્સાન)મા અમે અમારો આત્મા મૂક્યો છે”

“તુ કોઈ પણ બાજુએ ફરે, ત્યાં અદનાહનો ચહેરો છે.” ૨

‘મસૂહ’ના અર્થ ‘સાફ કરવું’ ‘હાથ ફેરવવો’ એવા થાય જ મસ્તીહાના અમત્કાર વિશે કહેવાય છે કે તે મૂત દેહ ઉપર ફૂંક મારતા થા હાથ ફેરવતા તો તેમા પ્રાણ આવતો ચહ્દીઓએ તેમને માન્ય ન રાખ્યા અને કોસ ઉપર મૂકી તેમના હાથ અને પગ ઉપર ખીસા વડે જડીને તેમને મારી નાખ્યા આવી કયા છે.

૧. કુરાને યરીફમા ૨૮ (અઠ્ઠાવીસ) પેગમ્બરોના નામો આવે છે. તેમા મુખ્ય આ છે (૧) હઝરત આદમ (અલ૦) ફુનિયામા ખુદાએ પેદા કરેલા પ્રથમ ઇન્સાન, (૨) હઝરત નૂહ (અલ૦) ચહ્દી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો અનુસાર એમના સમયમા ફુનિયા ઉપર જળપ્રલય થયો હતો, (૩) હઝરત ઇબ્રાહીમ (અલ૦) જેમના બે પુત્રો હતા હઝરત ઇસ્હાક (ચહ્દીઓના પૂર્વજ) અને હઝરત ઇસ્માઈલ (અરબોના પૂર્વજ), (૪) હઝરત મૂસા (અન૦) ચહ્દીઓના પેગમ્બર, (૫) હઝરત ઈસા (અવ૦) ખ્રિસ્તીઓના પેગમ્બર અને (૬) હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ૦)

“અસ્લાહ તેના ગંદાની નજીક છે.” “અસ્લાહ તેના ગજાની નસના કરતાં પણ વધુ નજીક છે.”^૧ પવિત્ર પુરુષો વિશે છે કે “તે (અસ્લાહ) તેમને આહુ છે અને તેઓ અસ્લાહને આહુ છે.”^૨ બદની લડાઈના સંબંધમાં એક આયત છે કે “તેમને (દુશ્મનોને) મારી નાખનાર તું ન હતો, પરંતુ અસ્લાહે તેમને મારી નાખ્યા. જ્યારે તેં ફેંક્યાં ત્યારે તેં ન ફેંક્યાં, પરંતુ અસ્લાહે ફેંક્યાં.”^૩

“અસ્લાહને વારંવાર યાદ કરો” એમ તો કુરાને શરીફમાં વારંવાર આપ્યા કરે છે એનો ભાવ સૂરીઓ ઝિક્રના અર્થમાં લે છે. “અસ્લાહના અહેરા સિવાયની ધરતી ઉપરની દરેક વસ્તુ પસાર થઈ જાય છે.”^૪ એમાંથી સૂરીઓ ફનાનો અર્થ તારવે છે એટલે કે ધન્સાની સિફતો^૫ વિસાલને લઈને અસ્લાહમાં મળી જાય છે; પરિણામે સાલિક બકા પ્રાપ્ત કરે છે અને અસ્લાહમાં જ પોતાનું પવિત્ર જીવન પસાર કરે છે.

એ ઉપરાંત “અસ્લાહ ધન્સાનને સાધન બનાવીને તેની મારફત પોતાનું કામ કરે છે.” “એમ કહો કે જે કંઈ છે તે અસ્લાહ તરફથી જ છે” વગેરે વગેરે. ખરેખર! આમાં રહસ્યવાદનાં બીજ છે.

ધસ્લામની બહેરાત પછી ત્રીસ વરસથી પણ ઓછા સમયમાં અરબસ્તાન અને સીરિયામાં ઝાહેદોની સંખ્યા ધણી મોટી થઈ ગઈ હતી. તેમનામાં, તસવુફની લાવનાઓ, મોજૂદ હતી, પરંતુ ‘સૂરી’

૧. “ ” ” ૫૦-૧૫ ”

૨. “ ” ” ૫-૬

૩. “ ” ” ૮-૧૭

બદની લડાઈમાં એક અમતકારિક બનાવ બન્યો હતો. મક્કાના વતનીઓ જે પેશગમર મોહમ્મદ (સલ્વ)ના દુશ્મનો હતા તેમની આંખમાં મૂળ અને કાંકરી પડી, જેના પરિણામે લડાઈનું પરિણામ ઘટાયું.

૪. કુરાને શરીફ ૫૫-૨૬

૫. સિફત (અ.) ગુલ.

નામ પ્રચારમાં ન હતું. પાછળથી એ નામ પ્રચાર પામ્યું અને એ મત વ્યવસ્થિત થયો.

પ્રથમ ચાર ખડીશઓ, સદાબીઓ^૧ અને કેટલાક અન્ય પુરુષો પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા. ખડીશ ઉમર (મુ. ઈ. સ. ૬૪૪) વિશે કહેવાય ■ કે તે બિનનો ઝંખો પહેરતા. તદુપરાંત કેટલાક સદાબીઓ તો એટલી ગરીબ અવસ્થામાં હતા કે તેમની પામે રહેવાને ધરખાર ન હતાં, તેઓ મરિજદ નજીક ચૂનના ઉપર પડી રહેતા, તેઓ સફવર્તન, નિખાલસતા, પ્રેમ, ત્યાગવૃત્તિ, ખુદાનો ડર, ઈબાદત, રાગનું પાત્રન, કુરાને શરીફનું પારાયણ વગેરે બાબતોમાં અન્યથી લુંદા પડી જતા. તેઓ ઘણી વાર મઝહબની ચર્ચામાં ગૂંથાયેલા રહેતા. પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લ)ને તેઓ પ્રિય હતા. અને મુસલમાનો તેમના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોતા. કેટલાક તો એમ જ માને છે કે એ જ લોકો પાછળથી સૂફી નામથી ઓળખાયા.^૨

કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે કુરાને શરીફમાં દોઝખનું એવું બર્ણકર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે^૩ અને તોબા^૪ કરવાની જરૂરિયાત

૧. પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લ)ના સપર્કમાં આવનાર

એ ગણાવા માટે શરત એ હોય ■ કે તે સમયે એ ઉમરે પહોંચેલો હોવો જોઈએ, સમજદાર હોવો જોઈએ. હોશમાં હોવો જોઈએ, વગેરે.

૨. એ બાબતનો ઉલ્લેખ પ્રથમ પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

૩. Reynold A. Nicholson-The Mystics of Islam

૪. જેવું કે જહાન્નમ આગથી ભરેલું છે. પાપીને શિક્ષા કરવાને પાપને અનુસાર સાત વર્ષ ત્યાં રાખવામાં આવ્યા છે, તેમાં વીંછી સાપ વગેરે તેમને પળવવા માટે હોય છે.

કુરાને શરીફમાં છે કે “જે લોકોએ અમારી આચનો ઉપર ઈમાન આણ્યું નથી તેમને અમે દૂક વખતમાં દોઝખની આગમાં દાખલ કરીશું. ત્યાં જ્યારે તેમના શરીર ઉપરની ચામેલી બળી જશે ત્યારે તેમની જૂની

એવી સચોટ દર્શાવવામાં આવી છે કે ધણુખગ લોકોનું દિલ દુનિયા ઉપરથી ઊડી ગયું અને તેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તસલ્લુકના રાહ તરફ વળી ગયા.

કેટલાક એમ પણ માને છે કે અલ્લાહનાં સર્વશક્તિમાનપણા તથા તકદીરને અધીન રહેવા ઉપર કુરાને શરીફમાં મુકાયેલા બારમાંથી જે સુદ્ધિવાદ અને આચાર રૂઢિનો ઇસ્લામમાં જન્મ થયો તેની વિરુદ્ધનો એ ઇન્કિલાબ છે. '

હઝરત મોહમ્મદ (સલ્લૉ)ના બત્રીસ અને જમાઈ ચોથા ખડીફા અમીર અતિ પવિત્ર જીવન ગાળના હતા અને ફિસસુદ્દ પણ હતા. તેમણે હકૂમત તો થોડો જ સમય કરી, પરંતુ તે ગાળામાં ફૂફા તેમજ આબુબાબુના અન્ય બાગેશમાં તેમના ધણા પ્રશંસકોએ થઈ ગયા હતા.

આમડી બદલી અમે નવા આપીશું, જેથી કરીને તેઓ રોજખના ત્રાસનો સ્વાદ પૂરેપૂરી રીતે ચાખી શકે." [સૂરએ અન્નિસા, ૪-૫૬]

૫. સોવહ (અૉ) કેઈ અથોઅ કાર્થ બનિબ્બમા ફરીથી ન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરતા પાપનો પશ્ચાતાપ

૧. Claud Field-Persian Literature

૨. હરશામ અપનાવનારા પ્રથમ શેરાઓમાં એ પણ હતા. એ ઈ. સ. ૬૫૬ માં ખડીફા થયા હતા અને રાજકીય ખટપટના લોચ જન્યા હતા. નમાજ પઢના હતા ત્યારે એમને ધાપવ કરવામાં આવ્યા. પરિણામે એમનું અવસાન થયું (ઈ. સ. ૬૯૨). શીઆ લોકો એમને જ મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લૉ)ના કાયદેસરના વારસા સરીકે ગણે છે.

૩. અલીના પ્રશંસકોમાં એક હવૈસ હતી: (મુ. ઈ. સ. ૬૫૨ અને ૬૫૬ દરમિયાન) નામના હતા. તેમને પેગમ્બર (અલ્લૉ) પડે પણ સન્માનતા હતા. તે પોતે પેગમ્બરના એવા તો ચાહક હતા કે એહદની લડાઈમાં પેગમ્બર (સલ્લૉ)ના બેઠાત તૂટી ગયા એ ખબર સાલજતાં વેંત તેમણે પણ પોતાના બે આજળના ફાંત કાઢી નાખ્યા. પેગમ્બરે (સલ્લૉ) હઝરત હમર અને હઝરત અલી આપણે પોતાની કમ્બા પ્રદર્શિત કરી હતી કે

સમગ્ર તમામ કિરકાઓના સૂક્ષ્મો પેગમ્બર (સલ્લ)ને પ્રથમ અને હઝરત અલીને ખીજા સુચિત્ત તરીકે માને છે. તસબુક્કનો કેઠ્ઠિ પણ સમીક્ષક ઉદાર, શાંત અને તપસ્વી હસનનું નામ બૂઝતો નથી તેમના પ્રભાવને લઈને સંતમનને પ્રોત્સાહન મળ્યું અને એનાં અનેક અંગ પુષ્ટ થયાં.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લોકો વધારે ને વધારે મોજમજા તરફ વળતા ગયા કેટલાક કહ્યા પવિત્ર માર્ગસે પેગમ્બર (સલ્લ) તેમજ ખલીફાઓની પુરાણી સાદી રીતભાતને વળગી રહ્યા. પોતાના જમાનામાં લોકો જે સાંસારિક સુખ અને આનંદ ભોગવતા હતા તે તરફ તેમણે બેઠકારી જતાવી. તેઓ કેઠ્ઠિ પણ પ્રકારની ખલેલ વગરનું શાંત જીવન જીવવાનું ચાહતા રહ્યા. આને કારણે પવિત્ર માર્ગની પ્રગતિને પોપણ મળ્યું.

ઈરાનમાં સૂક્ષ્મતા

હિમ્યા વંશ (ઈ. સ. ૬૬૧-૭૫૦)નું વાઢગ વિખેરાઈને ઈરાન નો સિનારો ચમક્યો. અબ્બાસીઓ (ઈ. સ. ૭૫૦-૧૨૫૮)ના

“તમારે મારો મુરકો (અર્થાત્ વૈસઅનાં વસ્ત્ર) હઝરત ઉવૈસને આપવો.”
આથી તેઓએ તેમના અવસાન બાદ તેમ કહ્યું.

[તઝકિરુલ્લોહિયા, પૃ. ૧૧-૨૪]

૧. એ હઝરત અલીના વડા પુત્ર અને મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ્લ)ના વડા હૌદિત્ત હતા. હઝરત અલીના અવસાન પછી એ ખલીફા થયા. છ મહિના કાલે ભારકર્થા પછી હઝરત હસને હઝરત અલીના પિત્રાઈ મુઆવિયાની રાજકીય ખટપટને લઈને ખિલાફત તેને સોંપી. તેમણે લશ્ચ પણ હકમત કરતાં મહાહતરફ વિરોધ કર્યો. આથી ખિલાફત (અર્થાત્ રાજકીય સત્તા)માંથી ઈમામત (અર્થાત્ ધાર્મિક ઉપરીપણું) જુદી પડી. એ વ્યવસ્થા પણ લાંબો સુમય ચાલુ રહી નહિ. ઈ. સ. ૧૧૯માં મુઆવિયાના પુત્ર યઝીદે એમની (એટલે કે હઝરત હસનની જ) પત્નીની મારફત તેની સાથે સાદી કરવાની લાલચ આપી તેમને હેરાં અપાતી મારી નખાવ્યા.

શાસન દરમિયાન ઈગિનને જે પ્રતિષ્ઠા મળી તેનો ઇસ્લામ ઉપર એવો
ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો કે પદપદમાં એનો પ્રકાશ ફૂટવા લાગ્યો. સંસ્કૃતિની
દૃષ્ટિએ વિગતથી અરજો ઈગિનના સેવક બન્યા. અરજો ઈરાનીઓના
સંપર્કમાં તો ધણા સમય અગાઉથી હતા, પરંતુ હવે તેમની વચ્ચે
રહી ઇસ્લામની દીક્ષા આપવા લાગ્યા. અખ્તાસીઓની કૃપાથી બગદાદ
વિદ્યાનું કેન્દ્ર બન્યું અને ગ્રીકોના તર્કશાસ્ત્રના પ્રભાવ નીચે એનું
સાહિત્ય પેદા થયું. ઈરાની તેમજ હિંદુ પુસ્તકોના અનુવાદ થયા.
ઇસ્લામી રહસ્યવાદના અંકુર અરબસ્તાનમાં ફૂટ્યા, પરંતુ ઈરાનની
આબોહવા તેને માફક આવી.

તસવ્વુફનો પ્રારંભકાળ

તસવ્વુફનું શરૂઆતનું સ્વરૂપ તો અચાઉ જણાવ્યા મુજબ ફક્ત
શરીરવત એટલે કે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડનું પાલન અને સંત જીવન હતું.
એ કોઈ ખાસ પદ્ધતિ ધરાવતું ન હતું. કુમને ચરીફ, હદીસ, તર્કમીર,^૧
રહસ્યવાદ વગેરે એકબીજામાં ગૂંથરાયેલા હતાં, પરંતુ પાછળથી થયેલા
સૂફીઓની જેમ શરૂઆતમાં માથું નીચું રાખી, ઝિક અને ફિકમાં કોઈ
લીન રહેતું ન હતું. 'હાલ' સ્થિતિનો કોઈ સ્વાનુભવ કરતું ન હતું. કેશફ,
મુશાહિદા, માગિફત વગેરે બાબતોની ચર્ચા થતી ન હતી. અહિંદો બિહિસ્ત-
ની આશા કરતા અને દોઝખથી ડરતા એ લોકોના કોઈ ફિરકાનું નામ સૂફી
ન હતું અને કોઈ તસવ્વુફ નામ જાણતું ન હતું. પાછળથી ઉક્તમાઓએ
મઝહબના સમર્થન અને પ્રચાર માટે દરેક વિષય જુદો પાડી સિદ્ધાંતો નક્કો
કરવાની કારિશ કરી. પ્રતિભાસાગી ગેબોએ^૨ તસવ્વુફને કુરાને ચરીફ-
માંથી પ્રતિપાદિત કરી આંતરિક શુદ્ધિ માટે ઝિક ફિક વગેરે સાધનો
અને રાહો દર્શાવ્યા અને એ વાદની બ્યાપક વિચારધારાના સિદ્ધાંતોના

૧. (અ.) કુમને ચરીફની ટીકા અને સમજૂતી

૨. અર્પાત્ ઇસ્લામ મઝહબના વડા

સમર્થન માટે મજદૂર હદીસનો ઉપયોગ કર્યો? કે “હું છૂપો ખજાનો હતો. મેં બહેરમાં આવવાની ઇચ્છા કરી અને તેથી મેં સદિ પેદા કરી;”^૨ “અસ્લાહની દસ્તી હતી જ અને તેના સિવાય બીજું ન હતું;” “જે પોતાના આત્માને ઓળખે છે તે અસ્લાહને ઓળખે છે;”^૩ “અલફકો ફૂખી”;^૪ “જે તમે તમારી ચોખ્ખતા અનુસાર અસ્લાહમાં શ્રદ્ધા રાખો તો તે તમારું બલુપોષણ કરશે, જેવી રીતે તે પક્ષીઓનું કરે છે, જે સવારે જૂથમાં નીકળે છે અને સાંજે ધરાયેલાં પાછાં ફરે છે;”^૫ “અસ્લાહનું કથન છે કે ધરતી અને આકાશ મને સમાવતાં નથી, પરંતુ મારા વિધાતુ બંધનું વિશ્વ મને સમાવે છે.”^૬ “જે રીતે અસ્લાહને ઓળખવું જોઈએ તે રીતે તમે તેને ઓળખો તો તમે સમૃદ્ધ ઉપા આપી શકો છો અને તમાગ કહેવાથી પડાડો પણ દાક્ષી ઉઠશે.”^૭

આ રીતે ધાર્મિક લોકોને કુગને શરીફની આથતો અને હદીસની મદદથી અધ્યાત્મવાદ તરફ વળી અસ્લાહના ખ્યાનમાં પરોવવામાં રહેવાનો આદેશ મળ્યો. તેમાં પ્રેમ ઉપર ખાર મુકાયો. આ સૂક્ષ્મતનો પ્રથમ યુગ હવે શકાય.

અબુ હાશિમ (મૃ. ઈ. સ. ૭૭૭)

પોતાને મુકી તરીકે ઓળખાવનાર શામ (મીન્યા)ના વતની હજરત

૧. હમ્મત સુન્નત બમ્બાદી (મૃ. ઈ. સ. ૬૧૦) જેણે મદાન મુશીબા કરેલા કે અમારું તમામ જ્ઞાન પેગમ્બર (સવગ્)ની હદીસોનો નિર્માણ છે એવું કારણ આપ્યું છે. [અબુ હાશિમ-તરજુમે દિવાન, પૃ. ૨૧]
૨. A. G. Arberry-Sufism, p. 28
૩. A. G. Arberry-Sufism, p. 28
૪. શલફઝરી વૃદ્ધી (અ.) “જીમો માત્ર મૈયર છે”
૫. A. G. Arberry-Sufism, p. 27
૬. “ ” ” ” 28
૭. “ ” ” ” ”

અખૂ દાશિમ પ્રથમ દત્તા ૧ તેમના પંજીનાં પચાસ વરમમાં ઇગકમાં તમામ રદવ્યવાદીઓ માટે 'મૂફી' શબ્દ વપરાયો. તે પંજીની એ સદીમાં મુસલમાન રદવ્યવાદીઓ માટે એ શબ્દ સામાન્ય થઈ ગયો.

હઝરત અખૂ દાશિમે પોતાની જિંદગીનો મોટો ભાગ સીરિયામાં ગાળ્યો હતો. એ શાંત શુવન ગાળનાર મૂફી, દત્તા. ઇસ્લામમાં બાલક ક્રિયાકાંડના કરતાં કંઈક ઊંડી અને વિશેષ સંતોષકારક પ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા મેવનાગમાંના એ દત્તા. અસ્લાહ માટેનો તેમનો પ્રેમ શુદ્ધ હતો. કોઈ પણ પ્રકારનાં આચાર કે ડગ્નું તેમાં મિથલુ ન હતું.

એમનું એક વચન છે કે “ધમંડનો દુર્ગુણ દિલમાં નાખૂદ કરવો તેના કરતાં મોથની અપ્પીથી પેદાડને મૂળમાંથી ઉખેડી કાઢવો સહેલ છે.”

ઇબ્રાહીમ બિન અદ્દલુમ (મૃ. ઈ. સ. ૭૮૧ અને ૭૮૩ દરમિયાન)

હઝરત ઇબ્રાહીમના પિતા બચ્ચનાઈ વનતી દત્તા અને ખુરાસાનના બાદશાહ દત્તા હઝરત ઇબ્રાહીમને લોકે બહુ આદરતા દત્તા,

અસ્લાહ પ્રત્યેના ઇસ્કને લઈને તેમણે હકૂમતનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ તેમણે તમામ સંસારી વૈભવને પણ તિસાંગસિ આપી સૂફીશુવન અપનાવ્યું હતું.

૧. મૌલાના ભમી (નહ્દાલુલ્લેન્સ, પૃ. ૩૪માં) જણાવે છે કે દિલ્લી બીજી સદીના અંત (ઈ. સ. ૮૧૫-૧૧ ની આમવાસ)ની સહેજ આગળ 'મૂફી' શબ્દોનો પ્રચાર સામાન્ય થઈ ગયો હતો

૨. ભમી-બદાઈસ્તાન, પૃ. ૭

૩. Jami Naibatul-Uns, -Ed. by W. N. Luc, Calcutta, 1859 p. 34 (ફારસી)

૪. એ પ્રથમ અરબી સૂફી ધર્મનું કેન્દ્ર રહ્યું અને તે પછી બૌદ્ધ ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યું હતું.

જલાલુદ્દીન રૂમીએ તેમનો રાજ્ય છેડવાનો પ્રસંગ નીચે મુજબ વર્ણવ્યો છે.

એક રાત્રિએ હઝરત ઇબ્રાહીમ બિન અદ્દમ પોતાના શયન-ગૃહમાં સતેલા હતા અને પહેરેદાર ચારે તરફ પહેરો ભરી રહ્યા હતા, ત્યારે અગાસી ઉપર ચતાં ઘોંઘાટ અને હોહા તેમના સાંભળવામાં આવ્યાં; આથી તે કોડા તરફ ઉતારણે પડે ગયા. જતાં જતાં મનમાં વિચાર કરના હતા કે કોની મજલ હોય કે અંદર આવે. તેમણે મહેશની એક બારીમાંથી ખૂસ પાડી પૂછ્યું, “કેણુ છે? આ ઇન્સાન નહિ હોય; કદાચ ખરી છે.” તે વિચિત્ર ટોળાના લોકોએ માથું નીચું કરી જાંચે જોયું અને બોલ્યા, “અમે રાત્રે એક ગાંધમા છીએ.” હઝરત અદ્દમે પૂછ્યું, “અરે! તમે શું શોધો છો?” તેમણે કહ્યું, “અમારાં જિંટ.” હઝરત અદ્દમે કહ્યું, “ભક્ષા! કોનું જિંટ અગાસી ઉપર અડ્યું હતું?” તેમણે જવાબમાં કહ્યું, “એમ ન હોય તો શાહી તખ્ત ઉપર એસી ખુદાની શોધ તું કેવી રીતે કરી શકે?”

આ રીતે સાંભળી તેમના દિલમાં મલરાટ થયો; તેમના અંતરમાં જાણે આગ સળગી, સવારે તે ઉઠ્યા તો ખરા, પરંતુ તેમને ચેન પડતું ન હતું અને તે ચિંતાગ્રસ્ત રહ્યા. તે પછી એકાએક તખ્તને નિર્લાંગજી આપી (એક દિવસ) તે આશી નીચ્છ્યા.

એમ પણ કહેવાય છે કે^૧ મજદૂર બનાવ બન્યા પછી થોડા સમય બાદ બાદશાહ ઇબ્રાહીમ એક દિવસ તખ્ત ઉપર

૧. ફરીફૂદીન અત્તારની તર્જુમુલ્ઓલિયા (ભા. ૧, ૫. ૮૬)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે રાત્રિ દરમિયાન લઘી શક્યા નહિ. જીજે દિવસે સવારે ફરજાર અર્થે તેમાં આ બનાવ બન્યો.

એ અને પુસ્તકોમાં આપેલી વાતોમાં ઘેરો ફેર છે.

ખિરાજમાન હતા અને વજીરો અને દરબારીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠેલા હતા. હજૂરિયા અને પહેરેગીર તેમની આસપાસ બિભેલા હતા. એવે સમયે એકાએક એક તેજસ્વી પુરુષ ઓચિંતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જ જો દાગર હતા તેમાંથી કોઈ પણ તેમને પ્રશ્ન પૂછવાની દિશન કરી શક્યો નહિ; જાણે સૌની હાજર સિવાઈ ગઈ. પેલો પુરુષ સીધો તખ્ત પર પહોંચી ગયો. ઇબ્રાહીમે પૂછ્યું, “આપને શું જોઈએ છે?” તેણે કહ્યું, “આ મુસાફરખાનામાં મારે રહેવું છે.” ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “આ મુસાફરખાનું નથી; આ તો મારું મકાન છે.” તેણે પૂછ્યું, “આપના અગાઉ અહીં કોણ રહેતું હતું?” ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “એ મારા પિતા અહમ્મદનું હતું.” તેણે કહ્યું, “તમારા પિતાના પહેલાં એ કોનું હતું?” ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “તેમના પિતાનું.” તેણે કહ્યું, “તે પહેલાં?” આ રીતે સવાલ પુછાતા રહ્યા અને હઝરત ઇબ્રાહીમ ફક્ત પૂછાણું ફક્ત એમ જવાબ આપતા રહ્યા. અંતે તેણે પૂછ્યું “તે બધા ક્યાં ગયા?” ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “અવસાન પામ્યા.” તેણે કહ્યું, “તો તો પછી આ મુસાફરખાનું નહિ તો શું છે જ્યાં એક જાણ છે અને બીજો આવે છે?” આમ બોલી ઉતાવળે પગે ત્યાંથી તે ચાલતો ગયો. હઝરત ઇબ્રાહીમ તેમની પછવાડે દોડ્યા અને જૂમ પાડી, પરંતુ તે બોલો રહ્યો નહિ; ત્યારે સોમંદ આપ્યા અને કહ્યું કે “મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે.” તે બોલો રહ્યો. ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “તમે કોણ છો? અને ક્યાંથી આવ્યા છો? તમે મારા અંતરમાં આગ ચાંપી છે.” તેણે કહ્યું કે “મારું નામ ખિઝર છે.” ઇબ્રાહીમે કહ્યું કે “બિમા રહે. હું

૧. કહેવાય છે કે ખિઝર અધારી અને દુરદુરની જગ્યામાં આવેલા અમૃતના ડરામાંથી એને પાન કપું હતું અને પરિણામે તે અમર થયા હતા. મુસલમાનો એમને અમર પેગમ્બર તરીકે માને છે. જંગલમાં રસતો બૂલેલાને જવાના સીધા રસ્તા ઉપર તે લાવી મૂકે છે. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે મહા બાગ્યવાન પવિત્ર પુરુષને એ દર્શન આપે છે.

હમણાં ઘરમાં જઈને આવું છું.” પરંતુ તેણે કહ્યું, “મારે આના કરતાં વધારે ઉતાવળનું કામ છે.” આમ કહી તે પવિત્ર પુરુષ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ બનાવથી હઝરત હાયાહીમના દિલમાં બેચેની વધી, તેમણે ચિંતાર કરવા જ્યાં માટે પોતાનો ઘેડો અને પોતાના લશ્કરને તૈયાર કરવાનું કર-માન કયું, તે પછી સવાર થતાં તે જંગલ તરફ નીકળ્યા પછા, મહારાયેલી હાલતમાં જંગલમાં ભ્રમણ કરતા હતા એટલામાં તે લશ્કરથી જુદા પડી ગયા. એ હાલતમાં એકાંત રસ્તામાં એક અવાજ તેમણે સાંભળ્યો, એક જ પ્રકારનો અવાજ તેમને ત્રણ વાર સાંભળાયો તે પછી ચોથી વાર તેમના કાન ઉપર વાણી પડી કે “તને મૃત્યુ આવીને જગાડે તે અગાઉ તું જાગૃત થા.” આનાથી તે ભયચીત થયા અને એટલું તો રહ્યા કે જાગ્યો પણ અનુથી ભીંજાઈ ગયો, ફરીથી તે જ અવાજ આવ્યો ત્યારે તેણે કરી એક ખૂણા તરફ તેમણે ચાલવા માંડ્યું; એટલામાં તેમની નજર એક લશ્વાડ ઉપર પડી તેના શરીર ઉપર દખાણેલા જીનનાં ફરિયાં કપડાં હતાં અને માથે તેની જ બનાવેલી ચૂંચાણેલી ટોપી હતી. તેની સામે ઘેટાંનું ટાંણું હતું, હઝરત હાયાહીમે પોતે પહેરેલાં જરીનો કપા અને હીરાજડિત ટોપી ઉતારી તેને સોંપી દીધાં અને તેનાં કપડાં તેમણે લઈ લીધાં. તે પહેરી ફરી હાલતમાં તે પહાડ અને જંગલમાં ફરતા રહ્યા. તે પછી નીશાપૂરમાં આવ્યા, ત્યાં એક ખાલી ખૂણામાં જઈ અલ્લાહની ઇઆદનમાં તન્મય થઈ ગયા અને ત્યાં ગુફામાં નવ વરસ ગાળ્યાં, આ સમય દરમિયાન તે ફક્ત ગુરુવારે બહાર નીકળતા, આખો દિવસ જંગલમાં લાકડાં એકઠાં કરતા, ખીજે દિવસે મવારે સહેરમાં તે લઈ જતા અને ત્યાં વેચતા. તેમાંથી જે પૈસા મળતા તેમાં અર્ધાની રોટી ખરીદતા અને

ખિજરનો શબ્દાર્થ ‘શીલું’ થાય છે. એમનું એ નામ પડ્યું કારણ કે જ્યાં જ્યાં એમના પગલાં પડે ત્યાં જમીન ઉપર નાજી ઘાસ ઊગી નીકળે છે, એવી કથા છે.

અર્ધા દરવેશોને આપી દેતા. એ દિવસે (એટલે કે શુક્રવારે) નમાજ પઢીને રાટી ખાઈ રોજી ખોલતા. તે પછી ખીજા શુક્રવાર સુધી કંઈ જ ખાતા નહિ.

નીચાપૂરથી એ શામ (સીરિયા) ગયા અને ત્યાં જ તેમનું અવસાન એકસો દસ વરસની મોટી વયે થયું.

તેમણે ધણા શેખોનો સમાગમ સેવ્યો હતો. અબૂ હનીફા ફૂફી (મ. ઈ. સ. ૭૬૭)ના સદવાસમાં એ વિશેષ રહ્યા હતા. હઝરત ગેબ. જુનૈદ એમને માટે કહેના કે "સૂફીઓની મંડળીના જ્ઞાનની ચાવી હઝરત ઇબ્રાહીમના હાથમાં છે." ૨

હઝરત ઇબ્રાહીમમાં મુસ્લિમોની ઉપેક્ષા અને કર્મકાંડની અવજા હતી. તે અલ્લાહના ફરમાનનું પાલન અને સંસારની સાગદીનના ઉપર ભાર મૂકતા.

તે કહેના કે "ખુદા માટેનો અને દુનિયા માટેનો એમ બે પ્રેમ એક જ દિલમાં સમાય શકે નહિ " " પોતાના ઉપર સંયમ રાખવો એ એક પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં વિશેષ છે. "

બિજ્જાની ખાજતમાં તેમની માન્યતા હતી કે એ દાન માટે મનુષ્યને પ્રેરે એટલી જ બસ છે. જીવન પોપણુને માટેની બિજ્જાને તે તિરસ્કારતા. એક દિવસ એક શખ્સે તેમને દસ હજાર દિરહમ તેની પામેથી સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, ત્યારે તેમણે કહ્યું, "આટલી મોટી રકમ આપી તમે દરવેશોની યાદીમાંથી મારું નામ રદ કરાવશો ? " ૩

૧. એમના અનુયાયીઓ હનીફી કહેવાય છે.

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝ્કિરતુલ્ઓલિયા, બા. ૧, પૃ. ૮૫ (નિકોલસન આવૃત્તિ)

૩. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝ્કિરતુલ્ઓલિયા, બા. ૧, પૃ. ૮૫ (નિકોલસન આવૃત્તિ)

રાખિઆ^૧ -

હિંદુ સન્નારીઓમાં ગાર્ગી, મીરાંબાઈ આદિ સાધવીઓ જે પ્રભાણે ધર્મજીવનમાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરીને જગતના ઇતિહાસમાં સ્થાયી નામ મુકી ગયાં છે તે જ પ્રભાણે ઇસ્લામમાં હજરત રાખિઆ બસરીએ^૨ પોતાનાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા લોકો હૃદયને પિગળાવી નાખ્યાં છે. સૂફી પ્રવૃત્તિ અપનાવનાર સૂફીઓમાં એ પ્રથમ હતાં. સૂફી સાહિત્યમાંથી એમનું નામ કદી ભૂંસાંજે નહિ. એ ઉમ્મુલ્-ખૈર (અર્થાત્ 'સદ્ગુણની માના') નામે એ સાહિત્યમાં ઓળખાય છે.

એમના વિશે કહેવાય છે કે તે મૂળ દામી હતાં. તેમના કુળ વિશે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે.

એક મત મુજબ જે દિવસે રાખિઆએનો જન્મ થયો^૪ તે દિવસે

૧. H. A. R. Gibb—Arabic Literature

કેટલાંક પુસ્તકોમાં તેમનું અવસાન ઈ. સ. ૭૧૨-૫૩ માં થયાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

Ameer 'Ali—A short History of Saracens, p. 203

કેટલાંક પુસ્તકો દિનરી ચોથી સદી (ઈ. સ. ૯૧૨-૧૦૦૯)માં એ થઈ ગયાનું જણાવે છે અને કેટલાકમાં એમના જન્મની સાલ દિ. સ. ૭૦૫ (ઈ. સ. ૯૧૭) [ડોક્ટર અમીરુલ્લાહ સફ-તારીખે અદમિયાત ફર ઈરાન, પૃ. ૪૦૩] પણ જણાવવામાં આવી છે.

૨. એ મૂળ બસરાના હતાં તેથી એમને રાખિઆ બસરી કહે છે.

૩. મૂળ અરબી રાખિઅહ અર્થાત્ ચોથી

૪. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝ્ઝિરતુલ્-અલિયા, પૃ. ૬૯, (હસ્તલિખિત પ્રત, પીર મોહમ્મદસાહ લાઈબ્રેરીમાં)

ફરીફૂદીન અત્તારના હયાલીનામહમાં એક દિકાવત છે જે આકા સઈદ નફીસીએ એ રિસાલામાં વિગતવાર આપી છે. એ જ દિકાવત ફરાગ મુસ્તોફીએ પણ ચેલેનાં કુસ્તક મુજબ એ મુકુર્ને ફરિખ (પૃ. ૪૪-૪૫)માં આપી છે તે નીચે મુજબ છે:—

તેમના પિતા કચ્છના ધરનાં માણસોને પહેરવાને પૂરતાં કપડાં ન હતાં. તેમના પિતાને ત્રણ પુત્રીઓ હતી જ અને એ યોગ્ય જગ્યાં એટલે તેમનું

બહુમા એક બાદશાહ રહેતો હતો. તેના બાપદાદા પણ બાદશાહ હતા. તેનું નામ કચ્છાજ હતું. તે ઇન્સાફમદ અને સખી હતો. હારિસ નામે તેમને એક પુત્ર હતો. તે પણ સદ્ગુણી હતો. કચ્છને એક પુત્રી હતી તે હૈનુલ્ અરબ (અર્થાત્ અરમસ્તાનનું આબૂરણ) નામે યોગ્યમાની હતી, કાશ્મીરે તે ખૂબસૂરતી અને ખૂબીમાં અજોડ હતી. જે કંઈ લોકો પાસેથી તે સાંભળતી તે શાયરીમાં ઉતારતી. તેમના પિતાનું મૃત્યુ નજીક આવ્યું ત્યારે તેણે હારિસને પાસે બોલાવી, હૈનુલ્ અરબની સોંપણ કરીને કહ્યું, “પણ નામાંકિત અને ગૌરવધારી પુરુષોને મારી પાસેથી એની માગણી કરી હતી, પરંતુ હું તેનો ઇન્કાર કરતો રહ્યો. જે એને માટે કોઈ યોગ્ય માણસ મળી નય તો તેની સાથે એની શાદી કરવી. એની કાળજી કરજે અને એને પ્રત્યે મોહબ્બત રાખજે. તે પછી પિતાનું મૃત્યુ થયું અને હારિસે તેની જગ્યા સંભાળી લીધી. પોતાના જીવની જેમ તે પોતાની બહેનની કાળજી કરતો રહ્યો. તેનો એક શુભામ વફતાસ નામે હતો. તે તેના ખજાનાનો પારાખાન હતો. કેબાવમાં તેનો કોઈ ભેગ ન હતો. તે હમેશાં મહેલમાં જ રહેતો અને અંગે સમય બાગમાં પસાર કરતો. બાગની સામે દીવાનખાનું હતું અને તેમાં હારિસનું તખ્ત હતું. એક દિવસ કચ્છની પુત્રી અગાસીમાં બેઠી હતી અને આજુબાજુ દરથ નિહાળતી હતી એકલામાં એકાએક તેની નજર તે શુભામ ઉપર પડી. ને સરાજ તરફ ભેંસે અને ક્વાલી અને બહુવલસાકારતો હતો. હૈનુલ્ અરબનું દિલ તે પછી હમેશાં તેના તરફ જ રહેતું હતું. એ રંજમાં ને રંજમાં તે બીમાર થઈ ગઈ. તબીબને બોલાવવામાં આવ્યો, પણ તેની બીમારીની ક્વાતે કામચાત્રીથી કરી શક્યો નહિ. તે ડાકરીની એક ચાકાક દાસી હતી : તેણે તેને પૂછ્યું, “તમને શું થયું છે ?” પરંતુ તે કંઈ પણ બહેર કાઢી ન હતી. ધણી જ પૂછપરછ કર્યા બાદ એ તે તેણે કહ્યું કે “વફતાસને એ ભેથો અને મારું દિવ એ તેને સોંપી દીધું છે.” પછી તેણે એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં તેણે એક તસવીર દોરી. દાસી તેના દુકમ સુલખ તે વફતાસ પાસે લઈ ગઈ. તેણે તે પત્ર વાંચ્યો. તેણે પણ તે ડાકરીને પોતાનું દિલ સોંપી દીધું અને દાસીને જણાવ્યું, “તેના દિલની સોંપણનો હસ્તેખ છે.” ડાકરીને આ વાતની ખબર થતાં

નોંધ રાખિઆ (અર્થાત્ 'ચોથી') પાડવામાં આવ્યું. તેમની ઉંમર થોડી મોટી થઈ ત્યારે તેમનાં માતાપિતાનો દેહાંત થયો. તે જ સમયે

વેંત તે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. જેતો અને મગધો ગાગા સિવાય બીજું કંઈ જ કામ તે કરતી ન હતી. તે રો'શ લખતી રહી અને ગુલામને મોકલતી રહી. થોડા દિવસ પછી તે ટેલીની બહાર એક દિવસ બઈ, અને મફતાશની નજર એકાએક તેના ઉપર પડી. તેણે તેને ઓળખી અને તેનો હામન પકડ્યો. છાત્રી આસ્વીન પછાડીને બોલી, "હામન પકડવાની કેવી હિંમત!"

ગુલામ બોલ્યો કે "માં માગ વરફી ફેરવી લો છો? રો'શ શા માટે મોકલી હતી? તે માત્ર દિવ કેમ હરી લીધું?" છાત્રી બોલી, "એ ગુલ બાગત તારથી ન સમજાય. મારા દિલને એક કામ પડ્યું હતું તે તારી આગળ ખુલ્લું કરી ન સકાય. તારા જેવા ફરફી પણ એ પાર પડી શકે નહિ. એ માટે કશુંકય થ છે, યં વને હવસખીરીમાં ન ફેકે."

આમ બોલી તેની પાસેથી તે ચાલી ગઈ અને હરફની રો'શ લખતી રહી. એક દિવસ ચમનમાં ફરતી ફરતી પોતાની રો'શ લલકારતી હતી ત્યારે હારિસ ત્યાં હતો. તેણે એ રો'શ સાંભળી ત્યારે બાંમ મારીને કહ્યું, "શું ગાય છે?" છાત્રી ખમોશ રહી. ત્યાં હારિસ નામે એક 'સકા' એટલે કે બિસ્તી હતો. જેને લોકો 'લાલ સકા' નામે ઓળખતા (કારણ કે તેનો ચહેરો લાલ હતો) છાત્રીએ પોતાની રો'શ ફેરવીને 'લાલ સકા' ને નામે ગાવાનું શરૂ કર્યું અને એ રીતે તેણે તેના ભાઈને સકામા નાખી દીધો. આને પરિણામે તે પોતાની બહેન બાબતમાં શંકાસ્પદ થયો.

આ પછી એક મહિનો પસાર થઈ ગયો. ત્યારે હારિસને એક લડાઈ લડવી પડી. તેમાં ચક્રતાશનું શિર ધવાયું અને તે દુશ્મનના હાથે બિરફતાર થવામાં હતો. છાત્રીને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પોતાનો ચહેરો હાકીને જંગમાં જ પ્રવાળ્યું અને દુશ્મનના દસ માણસોની કતલ કરી ચક્રતાશને એ ચી દીધો. એ લડાઈના નસ બિન બહમદ સામાનો (ઈ. સ. ૯૧૪-૯૪૩)ની મદદ આપી પહોંચવાથી હારિસની છત થઈ. પોતાના ચહેરામાં પહોંચીને

સાંભળ્યો, “ગમ કરીશ નહિ કાલે તારું મૌરવ વધશે.” આ સાંભળતાની માથે હઝરત રાખિઆના વિચારે બદલાયા અને પેલા ખામને ત્યા પાછા ગયાં. પોતાની આદત હતી તે અનુમાર રોગ રાખતા રહ્યા. આખી રાત્રિ નમાજ પઢતા. એક રાત્રિએ તે હમેશ મુજબ નમાજ પઢવામાં રોકાયેલા હતા ત્યારે ખામ જાગી ગયો અને તેના કાન ઉપર એકાએક કંઈક અવાજ પડતા તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવો ત્યારે જોયું કે હઝરત રાખિઆ સિંજદો કરીને ઠકેતા હતા કે “હે અલ્લાહ ! તું જાણે છે કે મારા દિલની ખાહિશ તારા હરમાન મુજબ છે. તારી જ ખિદમતમાં મારી દરેક વજ પસાર થાય એવી મારી ઇચ્છા છે; પરંતુ તે મને એક સર્જોલા મનુષ્યને અધીન રાખી છે તેથી તારી સેવામાં આવનાં મોડું થઈ જાય છે.”

તે પછી ખામની નજર જાંએ લટકાવેલી એક કંડીલ ઉપર પડી અને તેને જણાયું કે આખું મકાન જ ઝગમગી રહ્યું છે. આથી તેના દિલમાં વિચાર આવ્યો કે રાખિઆને દાગી તરીકે રાખી શકાય એમ નથી. સવારે જોવો જોઈએ તેવો જ તે હઝરત રાખિઆ પામે ગયો અને તેમને કહ્યું, “મે તને આજ્ઞા કરી છે; તું અહી રહે તો અમે તારી ખિદમત કરોશું; નહિ તો તોગી ઇચ્છા હોય ત્યા તું જા.” હઝરત રાખિઆએ જવાની રજા માંગી અને ત્યાથી તે ચાલો નીકળ્યા. તેમણે વેરાન જગ્યામાં પોતાનું રહેઠાણ પસંદ કર્યું અને ત્યાં અલ્લાહની ઇમાદતમાં તે એકામ રહેના લાગ્યા.^૧

પોતાના એકાંતવાસમાંથી કોઈક વાર બહાર નીકળતાં ત્યારે લોકો તેમના આકર્ષક પવિત્ર દેખાવને લઈને તેમની આસપાસ વીટળાઈ જતાં અને આશીર્વાદ માટે માગણી કરતાં.

એક વખત તેમને હજ કાવા જવાની ઇચ્છા થતા તે તૈયાર

૧. ફરીફુદાન અત્તા-તસદ્દિરુલ્લે વિશા, બા. ૧, પૃ. ૬૧ (નિકાહસન આદત્તિ)

થઈ ગયા તેમણે પોતાનો સામાન એક ગધેડા ઉપર લાદ્યો. ચાલતા ચાલતા રથુમા રસ્તામા તે ગધેડો મરી ગયો ત્યારે કાફનાના માણુમેએ (હમદીયા) કહ્યું, “તમારો મામાન અમે લઈ લઈશું” જવાબમાં હઝરત રાખિઆએ જણાવ્યું “હું તમાગ ઉપર આધાર રાખીને આવી નથી તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા કરો” આથી કાફનો આગળ ચાલી ગયો પછી હઝરત રાખિઆ બોલ્યા, “ઓહ અફનાહ ! હું એરત છું; નિરાધાર છું તે મને તારા ઘરમા ખોતાવી અને રસ્તામા મારા ગધેડાને તે મારી નાખ્યો હવે રથુમા તે મને એકની રાખી.” આટલું કહ્યું એટનામાં તો તુગન જ ગધેડો બીડી પડ્યો તેના ઉપર તેમણે સામાન ફરીથી લાદ્યો અને લામી મજન કાપી મઝા પહોંચ્યા ? આ રીતે મહા કષ્ટ વેડી તેમણે અફનાહ ઉપર તનકુન રાખી હજ પૂરી કરી

સાચા સૂરીના લક્ષણો તેમના રોમ રોમમા બ્યાપેના જણાતા, તે જ્ઞાની હતા તે સમયના ઉનમાઓ અને સૂરીઓ તેમની પામે આવતા અને પોતાની આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનીઓનું નિવારણ કરતા.

હઝરત ખાગ્ગ હસન બસરીની મજલિસમા આવનારા હાજર થઈ જતા તેમ જતા હઝરત રાખિઆ કોઈક વાર મોડા પડી જતા તો તેમના આવી પહોંચ્યા સિવાય તે ઉપદેશ વડ કરતા નહિ હઝરત રાખિઆ તેમની સાથે ચર્ચામા પણ બિનગત ચર્ચામા એક વાર ખાગ્ગ હસન બસરીએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમે શાદી કેમ કરતા નથી ?’ ત્યારે તેમણે જવાબમા જણાવ્યું, “કોઈ મકસદ હોય તો શાદી કરવામા આવે મારી કોઈ મકસદ નથી તો શાદી શા માટે કરું ?” તેમના આ કથનનો ભાવ્યર્થ એ હતો કે તે પોતે એક (અફનાહ)ના ચર્ચ ચૂક્યા હતા તો બીજાના કેવી રીતે

૧ ફરીફરીન અત્તર—અર્જિફત્તેએલિયા ભા. ૨, ૪ ૧૧ (નિરોક્તન આદતિ)

થઈ શકે ? અલ્લાહ સાથે મોહબ્બત કરનારને દુનિયા સાથે શો મંબંધ ? તેમણે ખુદાઈ પ્રેમના માર્ગમાં પોતાની જાતને દુરખાન કરી દીધી હતી.

હઝરત મોહમ્મદ બિન ઉત્રએ હઝરત રાબિઆ વિશે કહ્યું છે કે “હું બીજી રાબિઆના ઘરમાં ગયો અને જોયું કે તે અતિ વૃદ્ધ હતાં. આસતી વખતે દરેક પગલું માંડનાં તે પડી જાય એવો કર પામે ઊભેલાને લાગે એવી તેમની અવસ્થા હતી.”

“એક નાની ઝૂંપડી હતી તેમાં એક જૂનું તાટ બિછાવેલું હતું. ઝૂંપડી ઉપર નાખેલા પડદાથી તેનો ધણો ભાગ ઢંકાયેલો હતો. અંદર અનાજનો એક ઘડો અને એક પ્યાલો હતાં. એક ચામડાનો દુકડો પડેલો હતો જે ઉપર તે નમાજ પઢતાં. નમાજ પઢતાં પઢતાં થાકી જતાં ત્યારે તે ઉપર જ સૂઈ જતા. રાત્રે સૂવા માટે પશુ તેનો જ ઉપયોગ તે કરતા.”

“તેમની ઝૂંપડીમાં એ હાથ ઊંચી વાસની માચી હતી. મોતનો ખ્યાલ મગજમાંથી કદી વિસ્મૃત ન થાય તેમ કરવા માચી ઉપર નગર આગળ એક કંદન તે લટકાવી રાખતાં.”

“આ તેમના ધરતું રાચતીયું હતું”

તેમના સમયમાં મારિકતનો દરજ્જો ધરાવનાર તે એક જ હતાં.^૧ અલ્લાહ સિવાયનો ખ્યાલ જ તેમના દિલમાં આવતો ન હતો.

કાંઈએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો, “આપ ખુદ સાથે દોસ્તી રાખો છો ?” તો તેમણે જવાબ આપ્યો, “હા.” ફરીથી પ્રશ્ન કરનારે પ્રશ્ન કર્યો, “તમે શેતાનને દુસ્મન ગણો છો ?” તો તેમણે જવાબ આપ્યો, “દોસ્તની મોહબ્બતમાં એવી દુએથી રહું છું કે શેતાન સાથેની દુસ્મનીની કંઈ ખબર જ પડતી નથી.”

તેમના ઉપર જે દિવસે કંઈ આફત આવતી ત્યારે તે ખુદ યતાં

૧: ફરીફૂદીન અપાર — તઝકિરતુલ્એસિયા, ભા. ૧, પૃ. ૫૯ (નિડોક્સન આદિતિ)

અને જે દિવસે આફત ન આવતી તે દિવસે ગમગીન રહેતાં અને માનતાં કે દોસ્તે તેમને યાદ કર્યાં નહિ.^૧

એક વખત તે બીમાર પડ્યાં ત્યારે કાંઈ ખપ્પર પૂછનારે બીમારીના કારણ વિશે પૂછપરછ કરી. તેમણે જવાબમાં તેને જણાવ્યું, “ મારી માંદગીનું કારણ હું જાણતી નથી. ફક્ત એટલી જ ખપ્પર મને છે કે મને જન્મત બતાવવામાં આવ્યું અને મારા દિલમાં મેં તે માટે રૂપૃદ્ધા કરી તેથી હું ‘ધારું’ છું કે મારો અલ્લાહ મારી બાબતમાં ઈર્ષાળુ થયો અને તેથી તેણે મને ઠપકો આપ્યો. હવે તે જ મને સાજી કરી શકે. ”^૨

એક ગઝલમાં તે કહે છે કે:—૩

નખીમ થી તૂ ન જાહમ જહીમ થા તૂ રવાસ્ત,

કેહ થી તૂ જાકર જહૂર અસ્ત થ વા તૂ મહૂર અસ્લ ।

[તું સાથે ન હોય તો બિદિસ્તની હું ઇચ્છા રાખતી નથી; તું સાથે હોય તો દોઝખ મને મંજૂર છે.

કારણ કે તારા વગર સાકર (મારે માટે) ઝેર છે અને તારી સાથે હોઈ તો (મારે માટે) ઝેર મધ (સમાન) છે.]

તે વારંવાર કહેતાં, “ અલ્લાહ અલ્લાહ ! આ દુનિયાનો જે કંઈ હિસ્સો તેં મને આપ્યો છે તે તારા દુસ્મનને પણ આપજો અને બીજી દુનિયાનો જે કંઈ હિસ્સો તેં મને આપ્યો છે તે તારા દોસ્તોને પણ આપજો. તું મારે માટે બસ છે. ”^૪

તેમના ધણા ચમત્કારો પણ વર્ણવવામાં આવે છે જેમાંનો એક એવો છે કે^૫ એક વખત જે માણસો બૂખ્યા તરસ્યા માણસ હજરત

૧. હજરત ખાન કુતુબુદ્દીન જખત્યાર કાફી — ફતાહુલ્લુગાતિબીન, પૃ. ૧૧

૨. A. J. Arberry—Sufism, p. 42

૩. હશાંગ મુસ્તૌફી — શુબરાએ બુઝર્ગે દિરાન, પૃ. ૪૩

૪. તઝકિરુલ્લુગાતિબી, સા. ૧, પૃ. ૭૩

૫. “ “ “ “

રાખિઆને ઘેરે આવ્યા. તેમના ચહેરા જોઈ તેમને લાગ્યું કે તેઓ બૂખ્યા તરસ્યા છે. ગત્રિની બચેલી બે રાટી હતી તે તેમણે તેમની આગળ મૂકી, પરંતુ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે આ બે રાટીથી એમનું પેટ કેવી રીતે ભરાશે? એટલામાં એક લિખારીએ જૂમ પાડી ત્યારે તે રાટી તેમણે તેને આપી દીધી. આ જોઈ પેલા બંને માણસોને અચંબો થયો, પરંતુ ખામોશ રહ્યા. થોડી જ વારમાં ત્યાં એક સ્ત્રી રાટીથી ભરેલા થાળ સાથે આવી અને “આપને માટે મારી શેકાણીએ આ મોકલ્યું છે” એમ કહી હઝરત રાખિઆ આગળ તે થાળ મૂક્યો.

હઝરત રાખિઆએ રાટી ગણી જોઈ તો તેમની સંખ્યા અઢાતની થઈ. તેમણે લાવનાર સ્ત્રીને કહ્યું કે આ લઈ જાઓ કારણ કે તમારાં શેકાણીએ મોકલવામાં બૂલ કરી છે. તે સ્ત્રી થાળ લઈ પાછી ગઈ અને શેકાણીને પૂરી વાત કહી. શેકાણીએ કહ્યું કે સાચે જ મારી ભૂલ થઈ હતી. તે પછી તેમાં બે રાટી ઉમેરીને તે થાળ તેણે પાછો મોકલ્યો. સ્ત્રીએ તે લઈ જઈને હઝરત રાખિઆ આગળ ફરીથી મૂક્યો. તેમણે આવનાર પેલા બે બૂખ્યા તરસ્યા માણસને બધી રાટી આપી દીધી. તેમણે તે ખાધી પછી હઝરત રાખિઆએ કહ્યું, “મારું વર્તન જોઈ તમને આશ્ચર્ય થયું હશે, પરંતુ બાબત એમ હતી કે તમે આવ્યા ત્યારે તમારા ચહેરા ઉપરથી મને લાગ્યું હતું કે તમે બૂખ્યા છો. સંજોગોવશાત્ માગ ધરમાં ફક્ત બે રાટી હતી. તમારી આગળ તે મેં મૂકી તો ખરી, પરંતુ હું દિલમાં સમજતી હતી કે આનાથી તમારું પેટ ભરાશે નહિ; એટલામાં બહારથી કાઈની જૂમ આવી, તેથી તે રાટી તમારી આગળથી લઈને, મેં તેને આપી દીધી અને અદલાદલને પ્રાર્થના કરી ‘ઓ પરવરદીગાર! તે’ કલામે પાક’માં કહ્યું છે કે હું લલાઈના બદલામાં’ દસ આપીશ, તો તું એ તારો વાચદો પૂરો કર અને અત્યારે એનો બદલો મને આપ. અદલાદલે મારી દુવા કબૂલ કરી અને એ જ સમયે પેલી સ્ત્રી રાટી લઈને આવી. મેં તે ગણી ત્યારે અદાર હતી. મેં વિચાર કર્યો, દસના દિસાબે વીસ હોવી જોઈએ અને આ અદાર

છે. અનાહનો વાપદો તો સાચો છે, પરંતુ મોકનનારની બૂન થઈ છે, તેથી મેં સ્ત્રીને કંચુ કે શેઠાણીએ બૂન કરી છે તે પાછી ગઈ અને જીભે ખો પાછી આવી. મેં તમને ખબરડાવ્યું અને તેથી હવે મારા દિવને શાંતિ મળી "

જેઠુસાહેબની પૂર્વ દિશાએ આવેલા તીર નામના પહાડ ઉપર તેમની દફનક્રિયા કરનામા આવી હતી તેમની કબર અત્યારે ઝિંદાસ્તનું સ્થળ ગણાય છે ?

કુઝૈન વખતે ઇયાઝ (ઈ. ઈ. સ. ૮૦૩^૨)

હઝરત કુઝૈન ઇબ્ને ઇયાઝ દૂશના વતની હતા કેટનાક ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે તે ખુગસાનમા આવેલા મર્ન નજીકના વતની હતા, કેટનાક કહે છે કે એ બોખાગના હતા આદિ મસહર સૂફીઓમાના એ એક હતા રાક્ષાતમા તો એ જગલમા લુટારુનો ધંધો કરતા હતા અને ત્યાં જ તેમનો તથુ પથ્થુ હતો ટાટ પહેરતા અને માથા ઉપર જીનની ટોપી ગખતા ગળામા તમ્બીદ રાખી ફરીરના આગમા રહેતા લુટારુઓ અને ચોરો જે માન તેમની પાસે લાવતા તે તેઓમા તે વહેચી આપના અને પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના હિંસા તરીકે લેતા જુમાની નમાજ ચૂકતા નહિ અને પોતાના સામિતોમાથી કોઈ એ નમાજ ચૂકી જતો તો તેને કાઢી મૂકતા ૩

એક દિવસ તેમના સ્થાન નજીકથી એક મોટો કાફલો પસાર થતો હતો લુટારુઓ ધસી આવ્યાનો અવાજ કાન ઉપર પડતાં વેત તેનો માનિક રોકકું નાપડું લઈ તે હુપાવના તેમાથી આની નીકળ્યો સ્થાન શોધતા તેમની નજર એક તથુ ઉપર પડી તેણે તેમાં ટાટ પહેરેનો,

૧ Ameer Ali — A Short History of Saracens, p 203

૨ જમી — નફ્ઝાતુલ્લેહ-સ (હસ્તલિખિત)મા હિ સ ૧૮૭ (ઈ સ ૮૦૩) છે.

૩ ફરીફૂદીન અત્તાર — તમ્બકિરતુલ્આલિયા લા ૧, ૫ ૭૪ (નિમ્નલેક્ષન આવૃત્તિ)

૪. ફરીફૂદીન અત્તાર — તમ્બકિરતુલ્આલિયા, લા ૧, ૫ ૭૪-૭૫

તરખીદ ફેરવતો ફફાર જોયો, તેને તેણે પૈસા સોંપવા માંજ્યા ત્યારે ફફારે કહ્યું, “ અંદર જાઓ અને એક ખૂણામાં મૂકો. ” માલિકે તેમ ક્યું અને પાછો ગયો. કાફલા પાસે પહોંચે તે અગાઉ તો ડાકુઓ માત્ર લૂંટીને ચાલ્યા ગયા હતા. જે કંઈ બાકી રહ્યું હતું તે લઈને તે તંત્રુ આગળ ફરીથી આવ્યો. ત્યારે ત્યાં તેણે લુટારુઓને માત્ર વહેંચતા જોયા. “ જોહ ! મેં તો માત્ર ચોરને સોંપ્યો ” એમ બોલી તે પાછો ફર્યો. હઝરત કુર્ઝેને તેને ખૂબ પાડી ત્યારે તે નજીક ગયો. હઝરત કુર્ઝેને પૂછ્યું, “ શું કામ છે ? ” ખાજાએ કહ્યું, “ અનામત મૂકેલા માત્ર માટે આવ્યો હતો ”. હઝરત કુર્ઝેને કહ્યું, “ જ્યાં મૂકેલો છે ત્યાંથી લઈ જાઓ. ” માલિકે તે પ્રમાણે ક્યું. હઝરત કુર્ઝેના મિત્રોએ કહ્યું, “ અમે આ લૂંટમાંથી કંઈ મેળવ્યું નથી, તો આ રોકડ નાણું આપે પાછું કેમ આવ્યું ? ” હઝરત કુર્ઝેને કહ્યું કે “ સારા માણસ જાણીને એ માત્ર એણે અને અનામત મૂકવા આવ્યો હતો. એની ધારણા મેં સાચી પાડી. ”

એમના જીવનમાં પક્ષરો લાવનાર બનાવ નોંધાયુક્ત છે કે એક વખત તેમના બોળામાં એક ચારેક વરસનું બાળક હતું. પિતૃભાવે તેમણે તેને સુખન ક્યું. બાળકે કહ્યું, “ પિતાજી ! આપ મને ચાહો છો ? ” હઝરત કુર્ઝેને કહ્યું, “ હા. ” બાળકે ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો, “ આપ અલ્લાહને ચાહો છો ? ” હઝરત કુર્ઝેને કહ્યું, “ હા. ” બાળકે પૂછ્યું, “ આપને કેટલાં દિવસ છે ? ” હઝરત કુર્ઝેને કહ્યું, “ એક. ” ત્યારે બાળકે પૂછ્યું, “ આપ એક દિવસથી બેને કેવી રીતે ચાહી શકો ? ” આ વેણે સાંભળનાં વેંત હઝરત કુર્ઝેને તુરત જ સમગ્રનું કે બાળકના આ શબ્દો અલ્લાહ તરફથી તેમને ઉપદેશ છે. અલ્લાહ પ્રત્યેના લાવને લઈને પોતાનું માયું તેમણે ફટવા માંડ્યું, બાળક માટે દશવિદ્યા પ્રેમ બાબતમાં તેમણે પસ્તાવો કર્યો અને અલ્લાહના ઇશ્કમાં પોતાનું દિલ પરોવો દીધું.

તેમનો એક મુરીદ જાણાવે છે, “ મારા મુશ્કિલ હઝરત કુર્ઝેની

સાથે મેં ત્રીસ વરસ ગાળ્યાં, પરંતુ તે સમય દરમિયાન જે દિવસે તેમના પુત્ર અલીનું અવસાન થયું હતું તે એક જ દિવસે મેં તેમને હસતાં જોયેલા. તેમની આનંસિક સ્થિતિમાં આ આચિંતો ફેરફાર જોઈ મેં એમ કરવાનું કારણ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું, “ સર્વશક્તિમાન અલ્લાહે એક અમુક બાબતની ઇચ્છા કરી અને જે તેણે ઇચ્છા કરી તે જ શરી ઇચ્છા હતી. ”^૧

તેમનાં વચનોમાં છે કે “ એકાંતવાસમાં સલામતી છે. ” “ જે અલ્લાહથી ડરે છે તેનાથી બધા ડરે છે. ” “ હું અલ્લાહ તા’લાને પ્રેમને લઈને બહુ ધું, કારણ કે મને તેની બકિત ક્યાં વિના ચાલતું નથી. ”^૨

એક દિવસ તેમણે હાઝનરશીદને કહ્યું કે “ દેશ તારું ઘર છે અને રૂપત તારું કુટુંબ છે. કોઈ એક વૃદ્ધા જે રાત્રે ભૂખી ઊઘી જશે તો તે તને ક્યામતને દિવસે એ માટે જવાબદાર ગણશે. ”

અબૂ મહમૂઝ મારફ કરખી (મૃ. ઈ. સ. ૮૧૬)

હઝરત અબૂ મહમૂઝ મારફ કરખી પુરાસાનના વતની હતા. મૂળ તે ખ્રિસ્તી હતા અને પાછળથી મુસલમાન થયા હતા. તેમની શરૂઆતની ખ્યાતિ જાદૂમર તરીકેની હતી. તેમણે પોતાની જિંદગી સખત રિયાઝત અને સતત ઇબાદતમાં પસાર કરી હતી. ફકીરીએ તેમના ચારિત્ર્યને અત્યંત ઉન્નત બનાવ્યું હતું. તે વિવિધ ગુણોથી વિભૂષિત હતા અને અલ્લાહના સત્યનિષ્ઠ બંદા હતા. એક દિવસ તેમણે રોજે રાખ્યો હતો અને બપોર પછી તેમને બાજરમાં જવાનું થયું ત્યાં એક પખાલી પખાલ ભરીને તેમની પાસેથી પસાર થતો હતો. તે બોલતો હતો, “ જે આ પખાલનું પાણી પીશે તેના ઉપર અલ્લાહ પ્રસન્ન થશે. ” આ સાંભળીને હઝરત મારફે તે પાણી પખાલી પાસેથી

૧. A. J. Arberry—Sufism, p. 42

૨. જમી — જહાનનિસ્તાન

૩. ફરીદુદ્દીન અતાર — તઝકિરતુલ્લુગાવિયા, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૯

માંગીને પીધું. આ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ લોકોએ તેમને પૂછ્યું, “અરે! આ શું કયું? આજે તમારો તો રોજો છે ને! તે બોલ્યા, “હા; એ સાચું છે; પણ પખાલીના બોલ સાંભળી અને પીવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એ બાળતમાં મારી ગલતી થઈ દરો તો રહીમ અને રેહમાન અફઝાદ મને માફ કરશે.”

એમનું અવસાન થયું તે પછી હઝરત સરી સકનીએ કહ્યું, “એક વાર મેં ખાજમાં હઝરત મારફ કરખીને અફઝાદના તખ્ત નજીક બેઠોશ હાલનમાં પડેલા જોયા અને અફઝાદે કાટેલો આ અવાજ સાંભળ્યો કે, “હે ફરિસ્તાઓ! કહો કે આ શખ્સ કોણ છે?” ફરિસ્તા બોલ્યા, “હે અફઝાદ! અમારાથી તમે અધિક જાણો છો.” અફઝાદે કહ્યું, “એ મારફ કરખી છે, મારા પ્રત્યેની મોહબ્બતમાં એ બેઠોશ બન્યો છે. મને જોયા વગર એ હોશમાં આવશે નહિ.”

તસવ્વુફની પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં મારફ કરખીનો વિશેષ હાથ છે. તેમણે ફિત્રસૂરી અને ફકીરીને જ તસવ્વુફ ગણ્યાં. એમાં ઇસ્કના નશાને સ્થાન આપનાર પણ તે જ હતા. તેમની આન્યતા મુજબ ઇસ્ક અફઝાદની નેમત છે. આ રીતે તેમણે તસવ્વુફમાં મારફતનો નિર્દેશ કર્યો. તેમના ઉસૂલ (એટલે કે સિદ્ધાંત)માં ફિકતી પ્રધાનતા છે.

તેમનાં વચનોમાં છે કે “સૂરી આ દુનિયામાં અફઝાદનો મેહમાન છે અને તેણે મેહમાનને મોગ્ય હોય તેવી જ રીતે વર્તવું જોઈએ, તેને પીરસ્યામાં આવે એવો એ દક્ક ધરાવે છે, પરંતુ માંગવાનો એનો કોઈ દક્ક નથી. ઇસ્ક અફઝાદની બેટ છે.” “તસવ્વુફનો અર્થ દકીકનને જાણવાની સતત કોશિશ કરવી અને જે અમાય હોય તેનાથી બેપરવા રહેવું એવો થાય છે.”

*

*

*

દિજરી બીજી સદીના અંતે (ઈ. સ. ૮૧૧-૧૧) અબાઉ

ફકીરી જીવન ધણુ સખત થઈ ગયું હતું ફકીરો ઇસ્લામમાં સ્ત્રી વિવિધ પ્રકારનો મદાવરો કેળવના લાગ્યા તેઓ બસરા અને અન્ય સ્થળોએ ખાનકાદાનુ એકાત પવિત્ર જીવન ગાળના લાગ્યા અને તેમણે ઉપદેશો કરવાનું ચરૂ થયું તેઓ મહાની હજ બને તેટની વધારે કરતા

શરઆતમાં ઇસ્લામી ગદમ્યાદમાં પરદેશની પદ્ધતિઓમાંથી કેઈકે તરત આવે એ અનિવાર્ય હતું એ બાબતો કુમતે શરીફમાં ન હતી, પરંતુ તે સાવે એનો સબધ જોડી શકાય એમ હતું

એ સમયે ધણા થોડા મદાનસૂફીઓ થયા તેમાં હઝરત અબૂ દાશિમ, હઝરત ઇબ્રાહીમ મિન અહ્મદમ, હઝરત ફુઝૈન અને હઝરત મારફ કરખી નોધપાત છે આ આદિ સૂફીઓના નિચારો, ભાવના, અને વચનો તપાસવાથી માનૂમ પડે છે કે તે સમયે તસબુદ પદ્ધતિ સરનો ન હતો એ ધીમે ધીમે વ્યવસ્થિત થયો તેમાં દુનિયામાંથી અફનાહ તરફ પહોંચવાની પ્રવૃત્તિ અને તાનાવેની હતા પ્રથમ તેમાં કયામતની બાબત અને અનાહનો હો હતા એ સમય દરમિયાન થયેના સૂફીઓમાં દુનિયામાંથી નાસલાગ, તોળા અને અફનાહ ઉપર તરફકુન સિનાય કેઈ ન હતું પાછળથી તેમાં ઠરક બળ્યો એ ઉસૂન હઝરત રામિઆ નસરોએ ધણી જ સાદી અને સુદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યો

આ આદિ સૂફીઓમાં મોળ લાગનાં કરાની હતા, બીજો નબરે સીંચાના અને ત્રીજો નબરે મિસરના હતા

x

x

x

ઝૂન્ઝૂન મિસની^૧ (મુ ઈ સ ૮૬૦)

હઝરત ઝૂન્ઝૂન^૨ મિસરીનું પૃઠુ નામ ઝૂન્ઝૂન અમૂલ્ફઝ મિન

૧ નમી નહ્દાદુલ્લ્હ (હસ્તલિખિત)

૨ એવી કથા છે કે એક વખત તે સમુદ્રની મુઝાફી એક જહાઝમાં બેસી કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક વેપારીના પ્રાણીની યોગિસ ખેરો આગ્રેપ એમના ઉપર મૂકવામાં આવ્યો તેમાંથી બચવાને તેમણે અસ્લાહ તા હાની

ધાત્રાહીમ છે. તે મિસરના વતની હતા. ગેરદરિની આદિ સૂક્ષ્મોમાં એમની ખ્યાતિ સૂક્ષ્મ ચળવળના પિતા તરીકે હતી, કારણ કે સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સમજાવનાર એ પ્રથમ હતા. મૂળ તે દ્વિચક્ર અને ક્રીમિયાગર હતા. તે એક કઠોર સાલિક હતા. મિસરના લોકોને તેમના ઉપર અશ્રદ્ધા થવાથી તેમને ગેરમજદૂરી લેખવા લાગ્યા. પોતાના દિક્ષનો ભાર સામાન્ય મનુષ્યોથી તે ઘણો જ મુખ્ય રાખતા હતા, આથી તેમની હયાતી દરમિયાન લોકો તેમને ઝાળખી શક્યા ન હતા. તેમના જીવનમાં આવેલા પરિવર્તનના કારણ વિશે

અંદાજી કરી અને થોડી વારમાં એક માછલી તે જ માતીઓમાં લઈ પાણીમાંથી બહાર આવી. હઝરત ઝૂનૂને તે લઈ લીધાં અને વેપારીને મુખત કર્યા, આ (ઝૂ માલિક હોયું નૂન માછલી) ઉપરથી એમનું એ (ઝૂનૂન) નામ પડ્યું.

૧. અદલાદ માટેની એમની લગની મૌતાના નવાહુદીન રૂમીએ નીચે મુજબની જણાવી છે :

ઝૂનૂનમાં ગાંડપણ અને ઝૂનૂન આવી ગયાં. તેમનું દીવાનાપણું એટલું તો વધી ગયું કે લોકોને પણ તેમના વિશે ચિંતા થવા લાગી, તેઓ તેમની એ હાલત સહન કરી શકતા ન હતા. આખરે તો તેમને પૂરી રાખવાની નરસત પેશા આવી. તેથી પગમાં બેડી અને માથા ઉપર હાથ બાંધી તેમને પાગલખાને લઈ જતા હતા ત્યારે તે ખુશ-મિનજથી ચાલતા હતા. તેમના ચાહકો આજુબાજુથી આવીને તેમને પૂરવાની જગ્યાએ એકઠા થયા. તેઓ તર્ક લડાવતા હતા કે 'જાણી જોઈને દીવાના થયા છે આ તો એમાં પણ કંઈ દિકમત હશે, કારણ કે દિકમતમાં તો એ એકા છે.' આમ વાતો-કરતા કરતા તેમની નજીક પહોંચી ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે "કોણ છે ? ખગરદાર ? આગળ વધશે નહિ." લોકોએ વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો, "આપની ખગર નેવા' પ્રેમપૂર્વક અમે અહીં આયા છીએ. અમે આપના ચાહકો છીએ. ઓહ બુદ્ધિસાગર ! આપની અકલ ઉપર ગાંડપણનો હુમલો કેવો ! બહીના ધુમારો સૂર્ય ઉપર કેવી રીતે પહોંચે ?-અમારાથી આપ કંઈ છાનું રાખે.

કહેવાય છે કે અમુક સ્થળે એક અજ્ઞાનનો બદો રહે છે એવી વાત કોઈએ તેમને કરી. દરરોજ ઝૂનૂને તેમની ઝિયારત કરવાની ઇચ્છા કરી અને ત્યાં વિધાન કર્યા વગર પહોંચ્યા. તેમણે તેમને એક ઝાડ ઉપર ઘટકની હાલતમાં જોયા. તે કહી રહ્યા હતા કે, “ઓહ શરીર! તું મને ઇતિહાસમાં મદદ કર, નહિ તો તને હું આવા કષ્ટમાં જ રાખીશ અને તેથી આખરે તું ‘બૂખથી મરી જશે.’” દરરોજ ઝૂનૂને આ સાંભળી કંઈપાંત કરી રોવા માંડ્યું. ત્યારે અજાજ સાંભળી તે બોલ્યા, “એ કોણ છે? એ મહેમ કરનાર કોણ છે? એ (શરીર)ને તો ધરમ નથી. એનો ગુનો મોટો છે.” તે પછી દરરોજ ઝૂનૂન તેમની નજીક ગયા અને સલામ કરી પૂછવા લાગ્યા, “આની સ્થિતિ

નહિ. અમને જે દેખ તે કહો. અમે આપના હિતેચ્છુ છીએ. અમારી સાથે આવું કરો નહિ. મિત્રોને દૂર નહિ રાખવા જોઈએ. ઓહ યાહ! છાની વાત ખુલ્લી કરો! ઓહ અંકમા! વાદળોમાં મીંસંતાડો નહિ. અમે બને દુનિયામાં ફક્ત તમારી સાથે જ રિહ જોડયુ છે. આપની વાત સંતાડો નહિ. જિંદગીનો અત આણવાનો વિચાર કરો નહિ.”

આ બધું સાંભળ્યું ત્યારે ઝૂનૂનને અજાજપરા કરવા સિવાય કુદકારો જણાયો નહિ. પ્રથમ તો તેમણે દલકરી બાળો આપવાનું શરૂ કર્યું અને દીવાનાની જેમ મમ્મો અરચો બધવા લાગ્યા. તે પછી પરપર, લાકડી જે કંઈ હાથમાં આવ્યું તે તેમણે ફેંકવા માંડ્યું. આથી બધાએ ડરને લઈને ભાગવા માંડ્યું. ત્યારે ઝૂનૂને ખડખડ દરોડી પડી માથું, હાથો અને એક દુરવેશને હતું, ‘આ મારા ચાલકો તો જુઓ. એ ક્યાંના દોસ્તો? દોસ્તને તો દોસ્ત તરફથી આવતી તકલીફ જન જેવી વહાલી લાગવી જોઈએ. દોસ્તી અને મોહબ્બત તો સોના સમાન છે અને તકલીફ આગ બનાવર છે. શુદ્ધ સોનું આગમાં સુદર રમ પાડે છે અને મિથાણ વગર રહે છે.’

[મસ્નવી, ક્ષેત્ર ૨, પૃ. ૩૨૨-૨૬]

મુસ્તા નૂરુદ્દીન જમીએ બહારિસ્તાનમાં દુકાનમાં આવી વાત દઝાત લિખ્તી નામના સૂફી માટે લખી છે.

કેમ ?" તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું, "આ શરીરે હજી તારાની ઇચ્છાક્રમમાં મને મદદ કરી નહિ અને લોકોમાં જળવાની એ ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે." હઝરત ઝૂન્નૂને કહ્યું, "મેં તો એમ માન્યું કે તમે કોઈ મુસલમાનનું ખૂન કર્યું છે અથવા તો કોઈ અન્ય મહાન ગુનો કર્યો છે." અસ્લાહના બંદાએ કહ્યું, "ના, તેમ નથી." હઝરત ઝૂન્નૂને કહ્યું, "તમે તો મહાન પવિત્ર પુરુષ છો." ત્યારે તે બોલ્યા, "પવિત્ર પુરુષ જેવો હોય તો આ પહાડ ઉપર જાયો." એટલે હઝરત ઝૂન્નૂન તે પહાડ ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં એક જુવાન માણસને તેમણે જોયો. તેણે એક પગ ઇચ્છાક્રમમાંના ઉપરની અંદર રાખ્યો હતો અને બીજો કાપીને બહાર મૂક્યો હતો. તે ઉપર કીડા ફરતા હતા. તેની પાસે જઈ તેમણે તેને સલામ કરી અને પરિસ્થિતિ અંગે પૂછપરછ કરી. તેમણે કહ્યું, "એક દિવસ આ ઇચ્છાક્રમમાં હું બેઠો હતો ત્યારે એક ઓ પસાર થઈ રહી હતી. મારું દિલ તે તરફ જવા લાગ્યું. જેવો જ હું ઇચ્છાક્રમમાંના બહાર પગ મૂકવા જતો હતો તેવો જ મેં ગેખી અવાજ સાંભળ્યો, 'અરે ! આબિદ ! તને જરા શરમ પણ આવતી નથી ? ત્રીસ વરસથી તું અસ્લાહની ઇચ્છાક્રમ કરે છે અને આબિદ તરીકે ઓળખાય છે તેમ છતાં અત્યારે તું સેતાનના ફંદામાં ફસાયા જાય છે ?' આ અવાજ સાંભળી મારું શરીર કંપી ઊઠ્યું અને જે પગ ઇચ્છાક્રમમાંના બહાર મૂક્યો હતો તેને મેં તુરત જ કાપી નાખ્યો. તે સમયથી અત્યાર પર્વત હું આ સ્થાને જ બેઠો છું અને બેઠું છું કે હવે શું થાય છે; પરંતુ કહો કે મારા જેવા પાપીની પાસે તમે શા માટે આવ્યા છો ? જો તમારે અસ્લાહની ઇચ્છાક્રમમાં લીનતા સેવતા માણસનાં દર્શન કરવાં હોય તો પેલા પહાડ ઉપર જાયો અને જુઓ."

એ પહાડ ઘણો ઊંચો હતો. હઝરત ઝૂન્નૂન તે ઉપર ચઢી ચક્રા નહિ, આથી પેલા આબિદ પાસે પાછા આવીને તેમણે વિનંતિ કરી કે "મારાથી ત્યાં જઈ ચક્રા નહિ; ત્યાં રહેતા આબિદ વિશેની

હકીકત આપ જ મહેરબાની કરીને કહોને.”

તેમણે કહ્યું કે “એ પદ્ધતિ ઉપર લાંબા સમયથી એક યુગ્મ” રિયાઝત કરે છે.” એક દિવસ તેમની પાસે આવી કોઈએ કહ્યું, “જો માણસ વેપાર ધંધો કરી ધન ઉત્પન્ન ન કરે તો તેનો નિર્વાહ ચાલી શકે નહિ. ઉદ્યમ ઉપર જ માણસના ગુજરાનનો આધાર છે; ફક્ત અજ્ઞાનના અનુગ્રહ ઉપર નહિ.”

આ વાત સાંભળીને તે યુગ્મને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “આજથી હું મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરીશ નહિ.” આને લઈને કેટલાક દિવસ સુધી તો તેમણે કંઈ જ ખાધું નહિ; પછી રહેમાન અને રહીમ અજ્ઞાહે મધમાખીઓને મધપૂડા સાથે તેમની પાસે મોકલી છે અને એ મધ આપી આપીને તેમનું પોષણ કરે છે.”

હઝરત ઝૂન્નૂન કહે છે કે “આ હકીકત સાંભળીને મારું હૃદય પીગળી ગયું અને મને વિશ્વાસ બંધાયો કે જોએ અજ્ઞાહ ઉપર તત્વકૃત્ર (વિશ્વાસ) રાખે છે તેમનો નિર્વાહ તે અવશ્ય કરે છે. હું પાછો આવતો હતો ત્યારે માર્ગમાં મને તત્વકૃત્ર જાગ્રતનો અનુભવ પણ થયો. એક આંધળા પક્ષીને ઝાડ ઉપરથી નીચે આવતું મેં જોયું. ત્યાં થોભી જઈને મેં તેની એટલા નિદાળી. તેણે બેંચ ઉપર ઊતરીને ચાંચ વડે ભૂમિ ખોતરી. તેને માટી નીચેથી અનાજના દાણા મળ્યા અને નજીકમાં પાણી પણ મળી ગયું. આ જોઈ અજ્ઞાહ ઉપરના મારા તત્વકૃત્રમાં દડના આવી અને ધર છોડી હું ચાલી નીકળ્યો.”

મુદત્તા નુરુદ્દીન જામીએ હઝરત ઝૂન્નૂનની ઘણી કરામતો વર્ણવી છે. હઝરત રાગિઆએ જે પ્રેમનો આનંદ અનુભવ્યો હતો તેને હઝરત ઝૂન્નૂને પ્રથમ પ્રદર્શિત કર્યો. હઝરત અને મારિકતનો બેદ સમગ્રવી તેમણે પ્રેમને મારિકતના પ્રકાર તરીકે સાબિત કર્યો.

૧. નફ્દાનુલ્લેન્સ (હસ્તલિખિત)

૨. (અ.) અક્કલથી મેળવેલું અને અગાઉથી હવરી આવેલું. જ્ઞાન

તેમના અભિપ્રાય મુજબ મારફતનો સંબંધ પ્રેમ અને પ્રસન્નતા સાથે છે. તેમણે તોહીદનું પ્રકાશન કરી ઇસ્લામને પ્રેમ તરફ આગળ લીધો અને આધ્યાત્મિક બાબતો તસવુફમાં દાખલ કરી. તેમણે વળદ, સમા, તોહીદ, કીમિયા વગેરે બાબતો ઉપર વિચાર કરી પ્રેમને સાધન તરીકે સિદ્ધ કર્યો.

લોકોને તેમના વિચારો ઇસ્લામ વિરુદ્ધ જણાયા તેથી તેમને મલામતી,^૧ જિંદીકર વગેરે ઉપાધિઓથી નવાળ્યા અને તેમને

૧. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્આલિયા, ભા. ૧, પૃ. ૧૧૪

એ ફકીરોના એક ફિરકાનું નામ છે. દોઈ એળખી ન જાય તેમ કરવા માટે તેઓ ધૂપી રીતે અસ્વાદની પ્રાર્થના કરે છે. તેમ કરવામાં તેઓ દોઈ એવી પદ્ધતિ અપનાવે છે કે જેને લઈને સામાન્ય લોકો તેમને મલામત કરે એટલે કે તેમનું સાડું નરસું બાંધે; પરંતુ તેમને એની કંઈ પણ પરવા હોતી નથી. સૂફીનું દિલ અસ્વાદ તરફ રુદ્ધિત હોય છે; તે શરીરતનું પણ પાલન કરે છે. મલામતીઓ ઇબાદત છુપાવવા કોશિશ કરે છે અને અસ્વાદ વિશેનો એક ખુલ્લો કરતા રહે છે.

બિશ્વર જિન અવ્દારિય (મૃ. ઈ. સ. ૮૪૨) શરૂઆતમાં એક સુન્ની લક્ષ્મી માણસ હતો અને હુદાગુઓનો વડો હતો. તે પછી તેણે અસ્વાદનો અવાજ સાંભળ્યો. તેણે અન્યના અભિપ્રાયોની અવગણના કરવાના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો જે એક રીતે સૂક્ષ્મતની પ્રગતિનું પૂર્વ-ગામી ગણાય. તે કહેતો કે “તમારાં સત્કર્મોને તમારાં ફુજોના પડદામાં છુપાવો. જો કોઈ તમને ચિર માને તો તેમ થવાનો કોશિશ કરો.” (A. G. Arberry-Sufism, p. 40)

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્આલિયા, ભા. ૧, પૃ. ૧૧૪

જન્દિક એ જન્દ + ફેકનું અરબીકરણ છે. જન્દ એ હટે અવસ્થા (ઝરોહી મજદબી પુસ્તક) ઉપરથી છે. ફેક ટ્રાન્સકારડીક પ્રત્યય છે. એના અર્થ અવિહિત મૃત માનનાર, કાફિર, નાસ્તિક એવા કરવામાં આવે છે. “બાહ્ય રીતે મુસલમાન દેખાય પરંતુ આચરણમાં અને આંતરિક રીતે ઇસ્લામની વિરુદ્ધનું વર્તન કરનારા” એવા પણ એનો અર્થ ધરાવવામાં આવે છે.

કારાવાસની સગ્ન મળી^૧ અને અતે પ્રાણદંડ થયો.

તેમનાં વચનોમાં છે કે “આરિફ જેમ અલ્લાહની નજીક જતો જાય છે તેમ તે વિશેષ નામ્ર થતો જાય છે;” “અલ્લાહે અધ્યાત્મિક પ્રકાશના સ્વરૂપે ચિત્તમાં પ્રગટ કરેલો વ્યાપાર તે મારિફત છે.”

તેમને એક વખત કાઠિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “આપ અલ્લાહને કેવી રીતે ઓળખો છો?” ત્યારે તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું, “હું તેને તેની મારફત ઓળખું છું.” તેમણે એમ પણ કહ્યું કે “જેમ કાઠિ અલ્લાહને વધારે ને વધારે ઓળખે છે તેમ તે તેનામાં વધારે ને વધારે ફત્તા થતો જાય છે.”

અબૂ યહીદ હુદૈ બાયહીદ બિસ્તામી (મૃ. ઈ. સ. ૮૭૪)

હઝરત બાયહીદ બિસ્તામીનું પૂરું નામ અબૂ યહીદ તૈફૂર બિન કસીહ હતું. પુરાણમાં આવેલા બિસ્તામના તે વતની હતા. તેમના દાદા આદમે ઇસ્લામ મઝહબ અંગીકાર કર્યો હતો.

એક દિવસ એવું બન્યું કે તે મકતબમાં બેસી કુરાને શરીફ પઢી રહ્યા હતા ત્યારે ‘મારી અને માતા પિતાની સેવા કરો’ એવું તેમના વાંચવામાં આવ્યું. તુરતજ તે મૌલવી આગળ તેનો અર્થ પૂછવા દોડી ગયા. તેમણે તેનો મર્મ વિસ્તારથી સમજાવ્યો તો ખરો, પરંતુ તેમના દિલને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે મૌલવીને કહ્યું, ‘મૌલવીજી! આપ રમ્મ આપો તો હું મારી ઘેરે જઈ; મારે મારી માતાને કંઈક કહેવાનું છે.’ મૌલવીએ રમ્મ આપી. તેમણે ઘેરે જઈને તેમની માતાને કહ્યું, “હું આજે કુરાને શરીફ પઢી રહ્યો હતો તેમાં એક ટેકાણે અલ્લાહે કહ્યું છે કે ‘મારી અને માતા પિતાની સેવા કરો.’” મૌલવીજીએ અર્થ તો સમજાવ્યો, પરંતુ મર્મ મને હજી સુધી મળે જતર્યો નહિ; મને સમજાનું નથી કે જે અલ્લાહની સેવા એકી સાથે

૧. Encyclopaedia of Islam

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝકિતુલ્બોશિયા, ભા. ૧, પૃ. ૧૪૧-૪૧

૩. સુર એ હુકમાનમાં એક આવત છે.

શી રીતે કરી શકાય. મને તો એમ લાગે છે કે તમે મને અલ્લાહ પાસેથી હંમેશ માટે માગી લો. કે જેથી જિંદગીભર તમારો જ ધર્મ ને રહું; અને તેમ નહિ તો અલ્લાહના કાર્યમાં મને સમર્પણ કરો કે જેથી હું સંપૂર્ણ રીતે તેની ઇજાદત કરતો રહું.” આ સાંભળી તેમની માતાએ કહ્યું, “હું તને અલ્લાહની ખિદમતમાં હંમેશ માટે અર્પણ કરું છું. મારી બાબતમાં હવે તારું કંઈ જ કર્તવ્ય રહ્યું નથી. તારા ઉપરનો મારો તમામ હક હું આ ધડીથી છોડી દઉં છું.”

પોતાની માતાના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળી તેમણે પોતાનું વતન છોડી ચાલવા માંડ્યું અને જંગલમાં પહોંચી ત્યાં વાસો કર્યો; અન્ન અને નિદ્રા વિશે બેપરવા રહી દરોર સાધનામાં ત્રીસ વરસ તેમણે ગાળ્યાં. તેમણે બધા મળી એકસો ત્રીસ જેટલા સંતોનો સહવાસ સેવ્યો હતો.

આદિ સૂફી. લેખકોમાંના એ એક હતા. તેમનાં લખેલાં પુસ્તકોનો હમામ ગઝ્ઝાલીએ ઉપયોગ કર્યો હતો; પરંતુ હવે તે રહ્યાં નથી. એ ફકીર હતાં, ફિલસુફ હતા, શાયર હતા અને સૂફી હતા.

તેમને લઈને તસવ્વુફમાં અદ્વિતની બાવના દાખલ થઈ અને એ રીતે સૂફીઓ માટે એ સાહસક ખુલ્લો થયો. તેમણે અલ્લાહને સર્વવ્યાપક સાબિત કર્યો, તે જીવાત્માને પરમાત્માથી લિન્ન સમજતા નહિ. એમાં તે રાખિઆથી એક કદમ આગળ વધ્યા, કારણ કે રાખિઆની બાબતમાં આશક અને માશક લિન્ન માત્રમ પડે છે. હઝરત બાયઝીદના અભિગ્રામ મુજબ પરમાત્મા મારેનો જીવાત્માનો પ્રેમ પુરાણો છે. હઝરત મારફ કરખીએ જે ધરક અને સુકનો સંકેત કર્યો હતો તેની જ્યોતને બાયઝીદે પ્રગટાવી. તેમણે સ્થાપેલા તૈફૂરિયા ફિરકાનો પાયો સુકની માન્યતા ઉપર જ ચણાયેલો છે. તે કહેતા કે “સુક મનુષ્યને માનવશ્રેણીથી દૂર રાખી ફના તરફ દોરે છે. દશકની હાલતમાં બાલ કર્યોનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી. સુક એ માશક પ્રત્યેના ધરકનો હુમલો છે. સાલિક માશકની ખૂબસૂરતી જુએ છે ત્યારે તેની

અંકુશ ધરકથી દબાઈ જાય છે અને અહંકાર એટલો ઓગળી જાય છે કે તેને દુન્યવી કાર્યો વિશેનું જ્ઞાન રહેતું નથી; તેનામાં ફનાની ભાવના પ્રબળ બની જાય છે.^૧”

હઝરત બાબરીદે કોઈને કહેતાં સાંભળ્યો કે “જે કોઈ અસ્લાહને ઓળખે છે અને તેની પરસ્તિથ કરતો નથી તેના વિશે મને અજાણ્યી જાપજે છે.” ત્યારે તેમણે કહ્યું, “જે કોઈ અસ્લાહને ઓળખે છે અને તેમ છતાં તેની પરસ્તિથ કરે છે તેની બાબનમાં મને અજાણ્યી જાપજે છે.”^૨ તેમનો કહેવાનો જાવાર્થ એ હતો કે અસ્લાહની સાચી ઓળખ અસ્લાહમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ફના કરી દેતું એમાં જ સમાયેલું છે. આ રીતે તે ફનાનાં સિદ્ધાંતની સમજ સ્પષ્ટતાથી હંસાવી શક્યા હતા; એથી કરીને તસન્નુદ્દીનમાં ફનાનું સ્થાન મહત્ત્વનું થઈ ગયું.

કોઈએ એમને પ્રશ્ન કર્યો કે “અસ્લાહનું તખ્ત શું છે?” ત્યારે તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું કે “હું અસ્લાહનું તખ્ત છું” વિશેષમાં તેમણે એ પણ કહ્યું કે “હું ઇબ્રાહીમ છું, હું મૂસા છું અને હું ઇસા છું. જે વસ્તુ સત્ તત્ત્વને મળી ગઈ છે તે અસ્લાહમાં સમાઈ ગઈ છે અને તેથી તે અસ્લાહ છે.”

તેમનાં વચનોમાં આ પણ છે કે “સાચે જ હું અસ્લાહ છું; મારા સિવાય કોઈ અસ્લાહ નથી; તેથી મને જાણે.” ત્યારે તેમણે આ વચન વારંવાર ઉચ્ચાર્યું ત્યારે બાલાયારી લોકો એ સદન કરી શક્યા નહિ અને સાત વખત લગાતાર તેમણે તેમને બિસ્તામમાયી કાઢી મૂક્યા; તેમ છતાં એક વખત તેમણે કહ્યું કે “મારે એનાથી પણ

૧. હઝાત રોમ અબુત્તહસન અલી દુજ્જીરી-મસદુસ્સહ્રજ

૨. ફરીદુદ્દીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્ઓલિયા, ભા-૧, પૃ. ૧૪૫-૧૧૦

૩. ભારતના વતની અબુ અલી અસસિદ્દી તેમના મુર્શિદ હતા. તેમની પાસે એ ફનાનો સિદ્ધાંત શીખ્યા હતા. (R. Hartmann-Der Islam, vi, p. 43-John P. Brown-The Dervishes, p. 156 ના આધારે)

વિશેષ કહેવાનું છે; પરંતુ તે સાંભળવા તમારા કાન શક્તિમાન નથી; તેથી હું તમને નાની નાની બાબત^૧ કહું છું ”

તેમનાં વચનોમાં આવા ઘણાં છે : “ મારા ઝળઝા નીચે અદ્વાદ સિવાય કંઈ જ નથી, હું સાફી છું, હું શરાબ છું અને હું શરાબનું પાન કરનાર છું. ” “ તસવ્વુફનો અર્થ મુખ તણ દેવું અને દુઃખ અપનાવવું એવો થાય છે. ” “ અદ્વાદના આશકો ઉદાર, પ્રેમાળ અને નમ્ર હોય છે. ”

અબ્દુલ્હુસૈન નૂરી (મૃ. ઈ. સ. ૯૦૭)

હઝરત અબ્દુલ્હુસૈન નૂરીનો જન્મ બગદાદમાં થયો હતો. એ હઝરત જુનેદ (મૃ. ઈ. સ. ૯૧૦) ના સાથી અને હઝરત સર્ફી સકનીના મુરીદ હતા.^૨ એમણે વિવિધ પ્રકારની રિયાઝત (તપશ્ચર્યા) કરી હતી.

‘નૂર’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્યોતિ’ ‘પ્રકાશ’ ‘તેજ’ એવો થાય છે. એ નૂરી કેમ કહેવાના તે વિશે વિવિધ અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે. કેટલાક કહે છે કે રાત્રિ સમયે દરરોજ તેઓ ધર્મ-ચર્યા કરતા; તે વખતે તેમના મુખની આસપાસ તેજનું ફેંકાણું દેખાતું અને તેમની ખૂંપડી પણ ઝળહળી બેસતી. કેટલાક જણાવે છે કે જંગલમાં તેમની ખૂંપડી હતી તેમાં આખી રાત્રિ બેઠી રહીને તે ઇચ્છાદત કરતા; તેમના પ્રભાવથી એ સમય દરમિયાન તેમની ખૂંપડી ઉપર પણ અદ્ભુત પ્રકાશ ફેલાયેલો લોકોને નજરે પડતો.^૩ પરંતુ કેટલાક એવું મંતવ્ય ધરાવે છે કે તેમની ચર્યામા જ્ઞાન-જ્યોતિના આધ્યાત્મિક ગૂઢ તત્ત્વો શ્રોનાઓને પ્રાપ્ત થતાં, તેથી તે નૂરી કહેવાતા.

ફનામાં તે શ્રદ્ધા ધરાવતા. એ જ તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો.

૧. ફરીફરીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્આલિયા

૨. ફરીફરીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્આલિયા, શા. ૨, પૃ. ૪૬

૩. ” ” ” ”

તે પોતાના કરતાં ખીજનું લાલું વિશેષ ચાહતા હતા.

તેમના મત મુજબ કુરાને શરીરમાં દર્શાવેલા ફક્ અને સૂરીના ફક્માં ફેર છે. સૂરીના ફક્માં વિશેષતા છે; એમાં દુનિયાની તમામ મોજમજાને તિલાંજલિ આપવાનું અને આધ્યાત્મિક દોલત પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

તસવુફ બાબતમાં તે કહેતા કે “એ કોઈ કાનૂન કે ઉસ્ત્ર નથી, પરંતુ એ કંઈક કુદરતી છે. એ જો કોઈ કાનૂન હોત તો એમાં જો કંઈ સારું છે તે તેના સતત પાલનથી મેળતી શકાય અને એ જો કોઈ ઉસ્ત્ર હોત તો અખ્યાસથી પ્રાપ્ત થાત.

તેમનાં વચનોમાં છે કે “અલ્લાહ તારાથી પોતાને છુપાવે તો કોઈ મુશ્કિલ કે અન્ય કોઈનું માર્ગસૂચન તને તેના સુધી પહોંચાડી શકે નહિ.” “અલ્લાહની મારફત જ તમે અલ્લાહને ઓળખી શકો.” “અકુલ માર્ગદર્શક છે; પરંતુ એ મનુષ્યને દકીકત તરફ દોરવામાં લાચાર છે.” “મેં તેના પ્રકાશ તરફ જોયું, તે તરફ જોવાનું ચાલુ જ રાખ્યું અને આખરે હું પોતે પ્રકાશ થયો.” “જેનો આત્મા ઇન્સાનિયતના તમામ મેલમાથી મુક્ત થઈ પવિત્ર બને છે તે જ સૂરી છે.” “સૂરી દુન્યવી ચીજોનો માલિક નથી, તેમ તેમનો શુભામ પણ નથી. કોઈ વસ્તુ તરફ તેની આસક્તિ નથી અને કોઈ વસ્તુની તેના તરફ આસક્તિ નથી.” “શરીરમતનું પાલન એ તસવુફ નથી તેમજ કોઈ ઇદમ કે ફિલસફીનું જ્ઞાન એ પણ તસવુફ નથી. એ તો નીતિની પરાકાષ્ઠા અને ચિત્તશુદ્ધિ છે. આઝાદી, હિંમત, વૈરાગ્ય અને ઉદારતાનો એના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે. ટૂંકમાં, દુનિયા પ્રત્યે દુરમની અને અલ્લાહ પ્રત્યે દરક એ જ તસવુફ છે.”^૧

જુનૈદ બગદાદી (મુ. ઈ. સ. ૯૧૦)^૧

હઝરત અબૂલકાસિમ બિન મોહમ્મદ અબુજુનૈદ બગદાદના મહાન સૂફી હતા. એ હઝરત બાવઝીદ બિસ્તામીના સમકાલીન હતા. એ ફકીહ હતા અને ફિલસફ હતા. એ સર્વો સક્તીના મુરીદ હતા અને એમના મુશિદની દયાતી દરમિયાન તસવ્વુફ ઉપર ચર્ચા કરવાની ના પાડતા; પરંતુ એક રાત્રિએ બાબમાં મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્વ) તેમને કહ્યું કે “ તમારા શબ્દો ઘણા માણસો માટે મુક્તિનું સાધન બનશે. ” એ પછી આ હુકમના પાલન માટે તેમણે એ વિષય ઉપર બાવણુ અને ચર્ચા કરવાનું શરૂ કર્યું.

હઝરત જુનૈદ બગદાદીએ તસવ્વુફની પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થા કરી અને એ વિષયના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી. એ વિષય ઉપર તેમણે લેખો પણ લખ્યા. એ તાઉસુલુલિમા (ઉત્તમાઓનો મોર) અને સૈયદુલતાયફા (મંડળીનો સરદાર)^૨ નામે જોળખાના હતા, કારણ કે તે મહાન આત્મિક, ફાજિલ અને સમર્થ ફિલસફ હતા. મુદ્દા અને ફકીરો તેમનું સન્માન અઘાપિ કરે છે. તેમનું વક્તવ્ય શરીઅત તરફ વિશેષ હતું; તેથી જ તે કહેતા કે “ અમારો તસવ્વુફ કુરાને શરીફ અને સુન્નત^૩ સાથે મેકળાયેલો છે. ” હઝરત અબુજુનૈદ દાખલ કરેલા મારિકતના સિદ્ધાંતમાં શરીઅત અને હકીકતનો ઉમેરો કરી તેમણે તસવ્વુફનો પ્રચાર કર્યો. ફનાના સિદ્ધાંતને વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપનાર એ હતા. તસવ્વુફની વ્યાખ્યા કરતાં તે જણાવે છે કે “ અસ્લાહ તને તારા-

૧. બમી — નફહાતુલ્લુન્સ (પૃ. ૮૧-૮૫) માં એમના વિશે વિગતવાર લેવાલ છે.

૨. ફરીફુદ્દીન અત્તાર — તઝકિરતુલ્ આલિયા, બા. ૨, પૃ. ૫

૩. જે બાબત મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્વ) કહી હોય અને જે કાર્ય તેમણે કર્યું હોય તે

માંથી મારી નાખે છે અને તેનામાં જિવાડે છે.” આમાં જ ફનાનો સિદ્ધાંત સમાયેલો છે.^૧ પોતાનામાંથી મરવું એ ફના છે અને અસ્લાહ-માં જીવવું એ બકા છે.

એમણે સદૃષ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું, એમણે સ્થાપેલા જુનૈદિયા કિરકાનો પાયો સદૃષની માન્યતા ઉપર રહેલો છે. સુફીની અવસ્થાને તે મગજની અનિયમિતતા માનતા, સદૃષને તે નિયમિત આધ્યાત્મિક દાક્ષિણ ગણતા.

એમનાં વચનોમાં છે કે “તસવુફ મુજબ મનુષ્યે અસ્લાહમાં મરવું જોઈએ અને તે એટલે કે અસ્લાહના વડે જીવવું જોઈએ. અસ્લાહ સિવાયની વસ્તુને ત્યાગવી એવો તસવુફનો અર્થ થાય છે. સૂફીની આંતરિક બાજુ અસ્લાહ છે અને બાહ્ય બાજુ ઇન્સાનિયત છે. અસ્લાહની સાથે એકાદ થવાનું બાહ્ય મરવું એ જ પરમ સુખ છે.”

એમને કોઈએ સવાલ પૂછ્યો કે “અસ્લાહનો બંદો તેનો સાચો બંદો કયારે ગણી શકાય ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “તમામ ઓગ્નેનું મૂળ અસ્લાહમાં છે, તેનામાં જ તે રહે છે અને આખરે તેનામાં પાછા જવાશે એ બાબતથી તેને મંત્રાપ થાય ત્યારે ”

તસવુફના બેવ વિશેના ‘વર્ણનમાં તેમણે કહ્યું, “નક્સના વારંવાર થતા દુમકામાંથી ચિત્તને મુક્ત કરવું, મનુષ્ય સ્વભાવનો નાશ કરવો, રૂહાની સિફતો (એટલે કે આધ્યાત્મિક ગુણો) અપનાવવા, મારફતની ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોંચવું અને જે કંઈ સારું છે તે કરવું એ તસવુફનું બેવ છે.”

જુનૈઃ બગદાદી (મૃ. ઇ. સ. ૯૧૦)^૧

હઝરત અબૂલકાસિમ બિન મોહમ્મદ અબુજુનૈઃ બગદાદના મહાન સૂફી હતા. એ હઝરત બાવઝીદ બિસ્તામીના સમકાલીન હતા. એ ફકીહ હતા અને ફિલસૂફ હતા. એ સર્વો સક્તીના મુરીદ હતા અને એમના મુશિદની હયાતી દરમિયાન તસવ્વુફ ઉપર ચર્ચા કરવાની ના પાડતા; પરંતુ એક રાત્રિએ ખાખમાં મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્લ) તેમને કહ્યું કે “તમારા શબ્દો ધણા માણસો માટે મુક્તિનું સાધન બનશે.” એ પછી આ દુકમના પાલન માટે તેમણે એ વિષય ઉપર બાવણુ અને ચર્ચા કરવાનું શરૂ કર્યું.

હઝરત જુનૈઃ બગદાદીએ તસવ્વુફની પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થા કરી અને એ વિષયના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી. એ વિષય ઉપર તેમણે લેખો પણ લખ્યા. એ તાઉમુજ્જિલમા (ઉલ્લમાઓનો મોર) અને સૈયદુતતામકા (મંડળીનો સરદાર) ૨ નામે ઓળખાતા હતા, કારણ કે તે મહાન આલિમ, ફાજિલ અને સમર્થ ફિલસૂફ હતા. મુદ્દામાં અને ફકીરો તેમનું સન્માન અઘાપિ કરે છે. તેમનું વક્તવ્ય શરીઅત તરફ વિશેષ હતું; તેથી જ તે કહેતા કે “અમારો તસવ્વુફ કુરાને શરીફ અને સુન્નત^૩ સાથે સંકળાયેલો છે.” હઝરત મૂન્નૂને દાખલ કરેલા મારિક્તના સિદ્દાતમાં શરીઅત અને હકીકતનો ઉમેરો કરી તેમણે તસવ્વુફનો પ્રચાર કર્યો. ફનાના સિદ્દાતને વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપનાર એ હતા. તસવ્વુફની વ્યાખ્યા કરતાં તે જણાવે છે કે “અસ્તાદ તને તારા-

૧. નમી — તફ્હાલુલ્લન્સ (પૃ. ૮૧-૮૫) માં એમના વિશે વિગતવાર હેવાલ છે.

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર — તઝ્કિરતુલ્ આલિયા, બા. ૨, પૃ. ૫

૩. જે બાબત મોહમ્મદ પેગમ્બરે (સલ્લ) કહી હોય અને જે કાર્ય તેમણે કર્યું હોય તે

માંથી મારી નાખે છે અને તેનામાં જિવાડે છે.” આમાં જ ફનાનો સિદ્ધાંત સમાયેલો છે.^૧ પોતાનામાંથી મરવું એ ફના છે અને અસ્લાહ-માં જીવવું એ બકા છે.

એમણે સહુ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. એમણે સ્થાપેલા જુનેદિયા ફિરકાનો પાયો સહુની માન્યતા ઉપર રહેલો છે. સુફીની અવસ્થાને તે મગજની અનિયમિતતા માનતા. સહુને તે નિયમિત આધ્યાત્મિક હાલત ગણતા.

એમનાં વચનોમાં છે કે “તસવ્વુફ મુગ્જબ મનુષ્યે અસ્લાહમાં મરવું જોઈએ અને તે એટલે કે અસ્લાહના વડે જીવવું જોઈએ. અસ્લાહ સિવાયની વસ્તુને ત્યાગવી એવો તસવ્વુફનો અર્થ થાય છે. સૂફીની આંતરિક બાજુ અસ્લાહ છે અને આણ બાજુ ઇન્સાનિયત છે. અસ્લાહની સાથે એકાગ્ર થવાનું ધ્યાન મરવું એ જ પરમ મુખ છે.”

એમને કંઈએ સવાલ પૂછ્યો કે “અસ્લાહનો બંદો તેનો સાચો બંદો કયારે ગણી શકાય ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “તમામ ચીજોનું મૂળ અસ્લાહમાં છે, તેનામાં જ તે રહે છે અને આખરે તેનામાં પાછા જવાશે એ બાબતથી તેને સંતોષ થાય ત્યારે ”

તસવ્વુફના ખેચ વિશેના ‘વર્ણનમાં તેમણે કહ્યું, “નફ્સના વારંવાર થતા દુમલામાંથી ચિત્તને મુક્ત કરવું, મનુષ્ય સ્વભાવનો નાશ કરવો, ફકાની સિફતો (એટલે કે આધ્યાત્મિક ગુણો) અપનાવવા, મારિફતની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવું અને જે કંઈ સાગું છે તે કરવું એ તસવ્વુફનું ખેચ છે.”

મન્સૂર હુલ્લાજ (૪ ઈ સ ૯૨૨)

સૂફી મહાત્મા હજમ અલ્-દુસૈન બિન મન્સૂર અલ્-હલ્લાજનું નામ તો જગમગદ્દર છે ગુજરાતી સાહિત્યકાગે પણ તસવ્વુફની એમની સેનાથી વાકેફ છે એ આત્મની બાબતમાં નીકર, તસવ્વુફના પ્રાણ, વલ્લુલ્લુવુજ્જના મિદ્દાતમાં પૂરતી ઢંગાગ અને શદીદોના આદર્શ ૩૫ હતા. એ ઈગની હતા એમણે ફિલ્મફીનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તસવ્વુફ વિશેની તેમની માન્યતાઓ ગ્રપ્ષ્ટ હતી. ઉત્તમ વખ્તા હતા. લોકોને માન્ય હોય મા નહિ, મુસાફરી કરતા ગયા અને ઉપદેશો પોષારતા રહ્યા. પછી ભયેને એક ઉર્દૂ સાથે કશું તેમ .

असर करे न करे सुन तो ले मेरी करियाद,

नहि है दाद का तात्त्विक यह वन्देअ आजाद ।

મુસાફરી દરમિયાન ભારતવર્ષમાં પણ એ આત્મા હતા. આખરે એ બગદાદ પહોંચ્યા પોતાની 'હાલ' અવસ્થામાં જાહેરમાં વારંવાર ઉચ્ચારેલા બનલ્-હુકુમનો પોષાર ચુસ્ત મઝદબી કિયાકાઠી લોકો સહન

૧. એમનું પુત્ર નામ અલ્-દુસૈન બિન મન્સૂર અલ્-હલ્લાજ હતું તેમનું મૂળ નામ હુસૈન હતું અને તેમના પિતાનું નામ મન્સૂર હતું ગુજરાતીઓની પેઠે અરબીમાં નામ પ્રથમ અને પછી બાપનું નામ આવે છે, પરંતુ દુસૈનની બાબતમાં તેમના પિતાના નામનો જ ઉપયોગ તેમને પોતાને માટે થાય છે. અરબીમાં હકમાં બોલવું હોય તો હખ્ત મન્સૂર ખેલાય છે. તે ઉપરથી જીજ્ઞાસુઓમાં તેનું પણ ફક્ત ૩૫ મન્સૂર થઈ ગયું,

૨. A. M. A. Shushtery—*Outlines of Islamic Culture*, Vol. II, p. 467

E. G. Browne—*A Literary History of Persia*, Vol. I, p. 431

૩. અર્થાત્ 'હુ સત્ (એટલે કે અલ્લાહ) છે'

કરી શક્યા નહિ.^૧ ખલીફા અબ્દુલ્લાહ બિલ્લાહ (ઈ. સ. ૯૦૭-૯૩૨)ના દરબારમાં એવા કેટલાક લાગવગ ધરાવનાર લોકોના કૂર વજ્રાણને લઈને એમને મહાન કબ્જે ઉઠાવવાં પડ્યાં. બન્યું એવું કે જનતા ઉપર એમણે ધણો જ પ્રભાવ પાડી દીધો હતો. અમલદારો પણ એમની રીતિનીતિથી અંગર્ભ ગયા હતા. બધા જ એમ માનતા થઈ ગયા હતા કે એ મરેલાને પણ જીવંત કરે છે અને ધારે તે કરી શકે છે. એમના અમલદારો વગેરે વિશે સંભળી વજ્ર હામિદના દિલમાં પણ ભય પેડો કે એ શુંનું શું કરી નાખશે. પરિણામે એમને દેહાંત દંડની સજા મળી. એમને સજાના અમલના સ્થળ ઉપર લાવવામાં આવ્યા ત્યારે એમાં થયેલા લોકો તરફ તેમણે મોં ફેરવ્યું અને અસ્લાહની ઇત્યાદન કરી. તે પછી અંતમાં તે બોલ્યા, “ઓહ અસ્લાહ! આ તારા બંદાઓ તારા મજદબના ઝૂનને લઈને તારી કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને મને મારી નાખવા એકલા થયા છે. તેમને તું માફ કરજે; તેમના ઉપર રહમત કરજે, કારણ કે વસ્તુતઃ બેદ તો તેં મારી આગળ બોલ્યો છે; તે જો તેં તેમની આગળ બોલ્યો હોત તો તેમણે જે ક્યું છે તે તેઓ ન કરત; અને જે તેં તેમનાથી છૂપું રાખ્યું છે તે તેં મારાથી પણ છૂપું રાખ્યું હોત તો આ કષ્ટ મારે-સહન કરવાનું ન રહેત. ખેર! જે તું કરે છે તેમાં તારો મહિમા છે અને જે તું ઇચ્છે છે તેમાં

૧. તેઓ માનતા હતા કે મુવ્વિય ખુદા કેવી રીતે થઈ શકે? ઇસ્લામ મુજબ તો અસ્લાહ સિવાય બીજો અસ્લાહ નથી. આથી એમનો આ મંત્ર કુદ થાને નાસ્તિકતાનો ગણાયા. એમણે એવા સત્યનો આ પોકાર કર્યો કે તેમાં ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક અધ્યાધુધી દેવાવાનો ભય રાજદારી લોકોને લાગ્યો.

૨. એમને દેહાંત દંડ દેવામાં આવ્યો તે વિશે નીચેની ઉર્દૂ શેર મરાઠ્ઠ છે:
 ચઢા મન્સૂર સલી પર પુકારા મિરકવાજોં કો,
 યદ્દ હુસકે ચાપકા જીનહુ દી, આય જિસકા જી ચાહે ।

તારી મોટાઈ છે.”^૧

તે પછી તેમનો દેહાંત કૂર^૨ રીતે કરવામાં આવ્યો હતો.^૩

હઝ્રત હુસૈન મન્સૂર હફ્લાજ પોતાના સિદ્ધિતાના પ્રચારના આરોપને સંધીને કેદી અવસ્થામાં^૪ યાતનાઓ વેડી રહ્યા હતા ત્યારે હઝ્રત જુનૈદ બગદાદી તેમના મુશ્કિલ દોષા છતાં મુક્ત હતા. હઝ્રત જુનૈદ પડે કરેના કે “અમારા બંનેના મતમાં વિભિન્નતા નથી;”^૫ પરંતુ હફ્લાજને સગ્ન થવાનું કારણ તેનાં તર્ક અને મુલ્ય વિદ્યાનું પ્રકાશન છે.” તે પોતે સમય ઓળખી સાવધાન રહેતા, શુદ્ધ વિદ્યાનો બોધ તે શુદ્ધ રીતે આપના, અને બાહ્ય રૂપે તો તે ચુસ્ત મઝહબી મુસલમાન તરીકે જ રહેતા હતા. મન્સૂર અત્યંત બક્ષિતભાવવાળા મસ્ત પુરુષ હતા અને સદા અદ્વૈતાદના વિરહાગ્નિથી બ્યાકુળ રહેતા. તેમની દષ્ટિએ અન્ય સત્તાનું જ્ઞાન પશુ રહે નહિ એવી રીતે સૂફીએ અદ્વૈતાદમાં નિરત રહેવું જોઈએ.

૧. The Legacy of Islam (edited by Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume)માં “Mysticism” by R. A. Nicholson, p. 217

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર-તઝકિરતુલ્આલિમા, ભા. ૨, પૃ. ૧૪૪

૩. તેમને એક હબર કોરડા મારવામાં આવ્યા. તે પછી તેમનાં હાથ, પગ અને શિર કાપી નાખવામાં આવ્યાં. તે પછી તેમને મારી નાખી તેમની લાશ બાળવામાં આવી.

E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol. I, p. 430

૪. તેમને આઠ વરસ, સાત મહિના અને આઠ દિવસ જેટલો સમય દેહાંત પર્વ ત કેદમાં રહેવું પડ્યું હતું.

E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol. I, p. 432

૫. Khan Sabeel Khajjah Khan—Studies in Tasawwuf, p. 132 (Madras, 1923)

આત્મા અને પરમાત્મા તેમજ સૂફી અને અલ્લાહની મીમાંસામાં હઝરત મન્સૂર હદનાજે નાસૂત અને લાહૂતની કલ્પના કરી હતી એમાં મનુષ્યની દૈદિક અને પવિત્ર પ્રકૃતિનો સમાવેશ થાય છે આ પ્રકારની કલ્પનાથી તેમને પોતાના મતના પ્રતિપાદન માટે પૂરી સહાયતા મળી હતી.

તેમનો અનર્હુક્ક તસવ્વુફની પગકાપ્પા છે, એટલું જ નહિ, પરમગતિ પણ છે તેમની એ ધોષણાએ આગળ આનતા તસવ્વુફમાં સાચું માર્ગદર્શન કર્યું ખરેખર ! હઝરત મન્સૂર હદ્યાજના આધિભાવથી તસવ્વુફ સફળ થયો તેમણે ઇશકને પરમાત્માના સત્ત્વનો સાર સિદ્ધ કર્યો.

વૈદક, કીમિયાગરી અને જાદૂમાં એ નિપજાત હતા એમ કહેવાય છે.^૧

એમના ચમત્કારો મશહૂર છે જે ઓરડામાં તે બેસતા તે ઓરડો બરાઈ જાય એટલું તેમનું શરીર તે ફરવી શકતા એક વાર તેમની સામે જિએલા લોકો આગળ તેમણે ફૂલો આણી ચૂક્યા જેવા જ તેઓએ સીધા તેના જ તેમના હાથમાં તે છાણુ ચર્ધ મથા ખલીફા મુકતદિર ખિ'નાહના અવમાન પામેલા પોપટને તેમણે જીવતો કર્યો હતો, આથી ખનીફા તેમનાથી ઘણો જ પ્રભાવિત હતો તેમણે આ કાગળુથી દેહાંતની સજનો અમન રદ કરાવવા પણ કોશિશ કરી હતી.

x   x   x   x

હિજરી ત્રીજી (ઈ સ ૮૧૬-૯૧૨) સદીમાં મન્સૂર હઝરત મૂન્નૂત મિસરી, હઝરત બાયઝીદ મિગ્તામી, હઝરત સરી સક્તી અને હઝરત મન્સૂર હદનાજ જેના મદદાન સૂફીઓનો જમાનો રહ્યો. તેમણે તસવ્વુફની ધર્માગત જિંબી કરવાને ઇંટો ગોઠવી, હઝરત બાયઝીદ અને

^૧ E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol I, p 430

હઝરત મૂન્નને પીરી મુરીદી ઉપર ધણું લક્ષ્ય આપ્યું. જેનો પીર નધી તેનો ઇમામ શેતાન થાય છે એવી ધોષણા હઝરત બાયઝીદે કરી. તેમણે તથા હઝરત મૂન્નને આવી રીતે તસવ્વુફનાં અંગોત્રે પરિપુષ્ટ કરી ભક્તિના ઉન્માદને વ્યવસ્થિત કર્યો. તે ઉપરાંત તેમણે ‘હાલ’ અવસ્થા અને શરીરન, તરીકન, મારિક્ત અને હકીકતના ચાર તખલ્લાની સમજણ આપી.

હઝરત જુનેદના સમયમાં યા તેમની ઘોડેક અગાઉ તસવ્વુફમાં એક વિશેષ રંગ દેખાતો હતો. મંન પુરુષોમાંનો સામાન્ય વર્ગ તે જોમ ચાલતું હતું તેમજ કરતો હતો, પરંતુ અમુક લોકો મોટી મોટી રિયાઝન (તપશ્ચર્યા) કરતા અને જિક અને ફિકમાં સમય ગાળતા. તેઓ દુનિયાનો સંબંધ તોડી, જંગલ અને રણમાં એકાંતનો આસરો લેતા; ઘાસ અને પાંદડાં ઉપર પણ જીવન ગુજારતા; તેઓ નક્સની ઉતરપીડી અને હુઆઈધી સારી પેડે વાકેફ હતા. એમાંથી પોતાને બચાવવા દરેક રીતે મુજાહિદા કરતા. તેમની ઇજાહત ફક્ત ખુદના ઇરફને લઈને હતી અને નહિ કે સેઝખના કરથી. આથી તેમને કશું, મુશાહિદા અને ઇજાહમના અનુભવ થતા ગયા. તેઓ સમા સાબળી બેહોશ થતા, કપડાં ફાડતા અને અતિ જોશમાં આવી જઈ નાચના પણ ખરા.^૧

અબૂ બક શિખલી (મ. ઇ. સ. ૬૪૫)

હઝરત અબૂ બક શિખલીની જન્મભૂમિ બગદાદ હતી.^૨ એ હઝરત જુનેદના મુરીદ અને હઝરત હુસૈન મનસૂરના સહાધ્યાથી હતા. કંઠજી રિયાઝન અને ઇજાહતમાં એ મસગૂબ રહેતા. એમણે ઘણા મંતપુરુષોનો સમાગમ સેવ્યો હતો. મઝહબી કિતાબોનું અધ્યયન કરવા ઉપરાંત

૧. ચાહ વહીવટલાહ દેહુવવી — હમઆત

૨. ફરીફૂદીન અત્તાર — રજ્ઝેહુડુઅલિયા, કા. ૨, પૃ. ૧૬૨ (નિફાહસત આવૃત્તિ)

તેમણે ત્રયો પાણી રચ્યા હતા હઝરત મનસુરની પેઠે એ પાણી 'અનલ્લહ્' નો ખુદનમખુ'નો પોકાર કરતા ગહેના. એમને અલુસમખુ લોકાએ ઘણી પીડા પહોચાડી હતી તેમનો વધ કરવાના પાણી ઘણા પ્રયત્નો થયા હતા

એમના જીવનનું પગિવર્તન આશ્ચર્યકાંક રીતે થયું હતું બગદાદના ખનીફાના તાબામાં આવેના કમારદના એ અમીર હતા ખનીફાની આજ્ઞા મુજબ એક વાર દરમારમાં એ હાજર થયા, પરંતુ કોઈ કારણસર ગુએ થયેના ખનીફાએ એમની જાગી પાછી લઈ લીધી આથી અપમાનિત થઈ એ પાછા ફર્યા કેનાક દિનસ પછી ખનીફાએ એમને ફરીથી અમીરપદ આપ્યું અને ખિનત અર્પણ કરી હઝરત શિબ્લીએ એ કિમતી વસ્ત્રોથી પોતાના મુખ અને નાક લૂછ્યા એ જાણુ ખનીફાને થઈ ત્યારે ફરીથી તેણે અમીરપદ લઈ લીધું આથી એ ખનીફા પાસે જઈ મોત્તયા, "જહાપનાહ ! આપ તો ઇન્સાન હોના છતાં આપેના વસ્ત્રોની અનગણુના સહન કરી શકતા નથી તો પછી અન્યાહો મને પ્રેમ અને તત્વજ્ઞાનરૂપી અત્યંત કિમતી વસ્તુઓ આપી છે, તેમની અનગણુના કરીને કોઈ ઇન્સાનની તાબેદારી કબૂલ કરવા હું તૈયાર નથી" આટલું બોલી એ દરમારમાંથી ચાલી નીકળ્યા અને ફરી અપનાની

જ્યાં જ્યાં અતનાહનું નામ એ સાંભળતા ત્યાં ત્યાં એ સિનદો કરતા એક ત્રાર એકાએક એમના કાન ઉપર અનૌકિક વાણી પડી કે 'શિબ્લી ! તું હજી કેટલો સમય નામ ઉપર આરાધક રહીય ? તું જો સાલિક જ હોય તો નામવાળા (અતનાહ) ની શોધ કર' આ વાણી સાંભળતા વેત જ એમના દિનમાં અતનાહના ઇશ્કના મોજા ઊઠવા લાગ્યા અને અત્યંત એકરાર થઈ એ નદીમાં કૂદી પડ્યા, પરંતુ ડૂબ્યા નહિ મોર્જા દ્વારા કિનારે નીકળી આવ્યા તે

૧. ફરીફહીન અત્તાર — તઝકિરતુઓલિયા, જા ૨, ૫. ૧૧૧ (નિકોલસન આદતિ)

પછી અસ્લાહ સાથેની જુદાઈ સહન ન થઈ શકવાથી એ સળગતા આતશમાં જઈ પડ્યા, પરંતુ ત્યાંથી પણ અસ્લાહનો ઇન્જાબી બચી ગયા. આવી રીતે એમની મદત્તા વધારનારા અનેક આકરા પ્રસંગો આવ્યા છતાં એમને કોઈ પણ જાનની હાનિ પહોંચી નહિ. અસ્લાહે એમની દિક્કાઝન કરી. ધીમે ધીમે એમની બેકારી વધતી જ રહી અને તે હાલતમાં મોટે સારે એ બોલતા રહેતા કે “અહો! જેનો વધ પાણી, અગ્નિ, દિંસક પશુઓ અને પહાડ પણ ન કરી શકે તેણે હવે શું કરવું?”

આના જવાબમાં એમણે અલૌકિક વાણી સાંભળી કે “જે આદમી અસ્લાહના દરકથી દણાયો છે તેને અન્ય ચીજ હણી શકતી નથી.”

આ પછી એ ‘અસ્લાહના દરકમાં એવા તો ઉન્મત્ત બની ગયા કે એમને દસ વાર તો સાંકળે બાંધવા પડ્યા, પરંતુ કોઈ રીતે શાંત થઈ શક્યા નહિ. પછી એમને પાગલખાનામાં મોકલવામાં આવ્યા, ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યા. લોકો એમને જોઈ કહેતા કે “શિબ્લી ગાંડો થયો છે.”

ત્યારે એ કહેતા કે “હા, હું તમારી નજરે ગાંડો છું અને મારી નજરે તમે દીવાના છો. અસ્લાહ કરેને મારી ગાંડાઈ વધે એવી માગી ઇન્જા છે.”

સાધનાને માટે એ એક ખાઈમાં બેસતા અને પોતાના હાથમાં લાકડી રાખતા. સાધના કરતાં કરતાં ત્યારે આગરા આવતું ત્યારે લાકડી વડે પોતાના શરીર ઉપર ફટકા મારતા. ઘણી વાર આખી લાકડી લાંગી જતી ત્યારે એ બન્ને હાથ અને બન્ને પગ ખાઈની બાજુઓ ઉપર પછાડતા.

૧. ફરીફૂદીન અત્તાર — તઝ્કિરતુલ્બેઆવિયા, ભા. ૨, પૃ. ૧૯૪ (નિકાલ્સન આવૃત્તિ)

એક દિવસ એમણે કેટલાક વિવિધાસક્ત ધનવાનોને જોયા. તેઓ મોઝગોખમાં સમય પસાળ કરતા હતા. આ જોઈને આર્તનાદ કરીને એ બોલ્યા કે “અફમોસ! અફમોસ! આ લોકોના જીવન માટે લાખો અફમોસ! એઓ અવાહની યાદમાં આશુ બનેલા છે, તેથી જ મક્ષિત વિવિધાજો સંસાર એમને વળગી પડ્યો છે.”

એમના વચનોમાં છે કે “દરેક વસ્તુમાંથી દિવની આઝાદી એ સાચી આઝાદી છે.” “સૂક્ષ્મો હકીકતના બાળકો છે.” “જન્મેલા જ ન હોય એવી રીતે સૂક્ષ્મોએ આ દુનિયામાં રહેલું જોઈએ.”

શેખ અબૂલ્હસન ખરકાની (મુ. ઈ. સ ૯૯૯)

હઝરત શેખ અબૂલ્હસન ખરકાની^૧ અવાહની શ્રદ્ધામાં અચળ,

૧. એમના વિશે જાણકારોને રૂબી નીચેની એક વાત તેમની મસ્તરીમાં કહે છે :

એક દરવેશ, અબૂલ્હસન ખરકાનીની ખ્યાતિ સાંભળી પહાડી જમીન અને લાંબી ખીણો વચ્ચેને ફક્ત સત્યતિથાને લઈને જ શેખના દર્શન કરવા તાલિફાનથી ખરકાન ગયો. રસ્તામાં તે જવાનને ઘણી મુશ્કેલીઓ વેડવી પડી, આખરે ધ્યેયના સ્થળે તે પહોંચ્યો તેણે પેલા બાદશાહ હઝરત શેખનું ઘર તેણે મેળવેલી નિશાની મુજબ જોઈ કાઢવું અતિશય આદરપૂર્વક બાંધણીની સાકળ ખડખડાની એક સ્ત્રીએ બહાર ટોકી કહી પૂછ્યું : “તારે શું જોઈએ છે અરે એ?” તેણે જવાબ આપ્યો ‘ સિવાસત કંવા આવ્યો છું ”. ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ ખડખડ હસી પડી કહ્યું, “ તારી ફાફી તો ભે, આટલી લાંબી મુઝાફી અને આ પરેશાની તો ભે, શું તારે ઘર કામ ન હવું કે બેઠ્ઠો અહીં આવ્યો છે? તને આ બદકવાનું શું સૂઝ્યું? વતનથી કટાળો ગયો હતો કે શું? બુતે તો તને નથી બરમાળ્યો? તારે માટે રીતાને તો આ ફેએલીનું લાકડું બાંધુ નથી ક્યું? તેણે તો મુસાફરી માટે તને નથી બહેર્યો?” સ્ત્રીએ નહિ કહેવા જોઈ આવું ઘણું કહ્યું. બહુ ગાળો તે બોલી અને મરકરી ઘણું કરી પેલો સુરિદ્દ જમજીન યથો અને બેકસાર યથો, તેની આજમાથી આસુ ટપકી પડ્યા. તે બોલ્યો, “ આ બધું હોવા છતાં તે મીઠું નામ ધરાવનાર બાદશાહ છે ક્યા?” સ્ત્રીએ કહ્યું “ એ તો ખાખડી, બહુરૂપિયો, મીઠાબોલો અને લૂચ્યો છે. તે મૂખાંચાને

તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીંડા અને અનેક મુરીદોના મુશ્કિદ હતા. હંમેશાં

સપ્તઘનનાર જળ છ અને બે રસ્તે લઈ જનાર ફાંસો છે. તારા જેવા રોકડો અને હજારો મૂર્ખાઓ તેને લઈને સેકડો ધૃષ્ટતામાં પડ્યા છે. પણ તેને ન મળે, સદીસલામત પાછા જાય અને તેના ચક્રામાં ન ફસાયે તો તારે માટે બહેતર છે. તે બઘાઈખોર, બોજનભટ અને ખાડધરો છે. તેના નગારાનો અવાજ આજુબાજુ બધે પહોંચી ગયા છે.” આમ ગાયોનો પ્રવાહ તેણે ચાલુ રાખ્યો. જવાને તેને મેટિથી એક જાંમ મારી અને કહ્યું, “બસ! પવિત્ર મહાપુત્રોનો પ્રકાશ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં છવાઈ ગયા છે. એ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ આસમાને પણ નમન કર્યું છે. તારા જેવી ડાહણીની બેઢી વાતો આ સ્થળની ધરતી ઉપરથી કેવી રીતે મને કાઢી શકે? પવન જેવી ખાસી હઠ્ઠાથી બેચાઈને હું વાદળોની જેમ આગળ નથી કે તારી મૂર્ખાઈમરેલી વાતની જાણી ધૂળને લઈને હું ચાલ્યો જઈ.”

તેણે પણ આવી યોગીક પ્રસાદી આપી. પછી દરેક જગ્યા આવતા માણસને હઝરત રોખ વિશે તે પૂછવા લાગ્યો અને દરેક જગ્યાએ તેમની ધણી રોાય કરવા મટી પડ્યો. પછી કોઈએ તેને કહ્યું, “તે સરદાર અને રોસ્ત પહાડી પ્રદેશમાં બાળવાનાં કાજ લેવા ગયા છે.” પેલા મુરીદ તરત જ હઝરત રોખનો વિચાર કરતો કરતો જંગલ તરફ નીકળ્યો. રોતાને તે ડાહ્યા માણસના દિલમાં વસવસો પેદા કર્યો કે “હઝરત રોખ આવી જીને શા માટે પોતાની સાથે સહવાસી તરીકે ધરમાં રાખે છે? આ વિશાળી તરવોનું પ્રેમથી સુમિષળ કેવી રીતે થઈ શકે?” આમ વિચારતો તે અટકી ગયો કે તેમને માટે મારી આ ટીકા કુદ અને વેરવૃત્તિ છે. એવામાં રોખ નામદાર રોર ઉપર સવાર થયેલા દૂર દેખાયા. ગર્જના કરતા રોર ઉપર બાળવાની કાઠી લાદેલી દડી અને એ પવિત્ર પુત્ર તે ઉપર બેઠા હતા. જુ”

હાથમાં રાખેલા હતા. મહાના

નજી પહોંચ્યા ત્યારે તેની સાથે

તેમણે કહ્યું કે

મારા કામનો

તું બાહ્ય

બચકર સાપ રોરને ઢાકવા

દૂરથી જોતાં વેંત

પછી એક

સાર ન

શકે?

છ. ૨.

સાધનામાં શરીર અને મનને પરાવી રાખતાં એમણે સૂક્ષ્મતના મૂળ-તત્ત્વો અને નિયમોના પાલનની સમજણ આપે એવા પ્રયોગો પણ લખ્યા છે.

એક વખત સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી (ઈ. સ. ૬૬૭-૧૦૩૦) એમની મુલાકાત માટે ગયો. દરબારીએ આગળથી જઈને એમને ખબર આપી, પરંતુ એમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. વજીર હસન મયમનીએ^૧ કહ્યું, “હઝરત ! કુરાને સરીફમાં છે કે ‘અ’વાહને તાબે રહો, રસૂલને તાબે રહો અને તમારામાં જેના હાથમાં દુકમ (એટલે કે સત્તા) છે તેને તાબે રહો.” સુલતાનના હાથમાં દુકમ છે તે ઉપરાંત તે ન્યાયી છે અને સદ્ગુણી છે.” હઝરત રોષે જવાબમાં કહ્યું, “મને તો અત્યારે ‘અ’વાહને તાબે રહો’માંથી પુરસદ નથી તો ‘રસૂલને તાબે રહો’ માં કેવી રીતે શેકાઉં અને ‘સત્તા જેના હાથમાં છે’ તેની તો પછી વાત જ શી?”^૨

તે પછી મહમૂદ ગઝનવીએ એક વાર તેમની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરી. તેણે પોતાનો શાહી પોશાક અને ઝવેરાત પોતાના વિશ્વાસુ

આત્મા તેનાં શોધમાં રહે છે. અમે વાહા હોઈએ કે પરિણીત એ કામવાસનાને લઈને નથી. અમારો આત્મા મોહરાની જેમ અલ્લાહના હાથમાં છે.”

આ રીતે સૂક્ષ્મીઓ ધ્યેય નફુસને મારી ખુદા સાથે સંયોગ કરવાનું છે; આ રીતે જેવા તો કેદાએ રીસ ઉપર તેમને કાબૂ મેળવવાનો હોય છે. [મરનવી, ફકીર ૬, પૃ. ૫૦-૫૨, નવલકિશોર આવૃત્તિ]

૧. તે ઉચ્ચ કેટિનો વિદ્વાન હતો. અરબી તેમ જ ફારસીમાં કાબજ રચતો અકાદ વરસ સુધી તેણે વજીરપદ ભોગવ્યું. ત્યારપછી કેઈ કારણને લઈને સુલતાન મહમૂદે તેને ખરતારફ કરી કાલિન્જરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. તેર વરસ સુધી તે કેદી તરીકે રહ્યો સુલતાન મસૂદે (ઈ. સ. ૧૦૩૦-૧૦૪૦) તેને મુક્ત કરી પોતાનો વજીર બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૦૩૦માં તેનું અવસાન થયું.
૨. રાજસુલ્તલમાં મૌલાના સિબવી નુબખાની — સવાનિહે મીલ્લી રમી (અમૃતસર)

સાથી અયાત્રને પહેગઝ્યા અને પડે એ સાધાગણ સિપાઈની વગી પહેરી અગરક્ષક બની એકમે માન્ય સાથે અયાત્રની પાછળ ચાલના માડયુ આ રીતે તેઓ દર ત અમૂલ્લસન ખગડાનીની ઝૂપડી પર્યંત આવ્યા અને બનારથી તેમને સનામ કરી. જવાનમા હઝરત અબુલ્લસને ઝૂપડીમાંથી જ સનામ કરી અને કોઈ પણ પ્રકારનો સત્કાર કર્યો નહિ તેમણે થોડી વાર તો બનાવગી સુનતાન તથા તેના સિપાઈઓ તરફ ધ્યાનપૂર્વક નજર રાખી અને કોણ સુનતાન અને કોણ સિપાઈ હતો તે જણી લીધું સુનતાન મદમૂદે કહ્યું, “હઝરત ! આપે બિમા થઈને સુનતાનનો સત્કાર કેમ નહિ કર્યો ?” હઝરત અબુલ્લસન ખરકાની બોલ્યા કે “એ પ્રપચ જાગ છે ” મદમૂદ ગઝનવી બોલ્યો કે “ભને પ્રપચ જાગ હોય, પરંતુ શું આપ એ પ્રપચ જાગમા ફસાઈ એના પછી નથી ?”

તે પછી હઝરતે સુનતાન મદમૂદ ગઝનવીનો હાથ પકડી કહ્યું કે “નજીક આવો ” મદમૂદે નજીક જઈ પૂછ્યું કે “શું કહેવું છે ? બોલો ” હઝરતે કહ્યું કે “આ લોકોને દૂર ખમેડો ” તે પછી તેઓ બંને ચાતચીત કરના લાગ્યા તેથી સુનતાનને સતોષ થયો અને બોલ્યો કે “ મને કંઈક ઉપદેશ આપો ” હઝરતે કહ્યું, “ અન્યાયના કાર્યોથી દૂર રહેજો, જમાતની સાથે નમાઝ પઢજો અને લોકો ઉપર દયા રાખજો ”

છૂટા પડતા અગાઉ સુનતાને એક હઝર સિક્કા દરજત પામે મૂકી તેમનો ખીકર કરના આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે પોતાના ખોરાકમાંથી રાટલીનો એક ટુકડો સુનતાનની આગળ મૂકી કહ્યું કે “આ ખાઓ ” સુનતાને મોઝાં મૂકી દાનથી તે ટુકડો ભાગવા અને ગળે ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે દાતો વડે તોડી શકાયો નહિ ત્યારે હઝરતે કહ્યું કે “ કેમ, ગળે બિતરતો નથી ? ” સુનતાને કહ્યું કે “ ના, બહુ જ કડવું છે ” હઝરતે કહ્યું, “ ત્યારે તમે શું એમ માનો

છો કે તમારા આ કંઠે સિદ્ધાંતો મારે ગળે બિતરશે ? ના, ના, નહિ જ બિતરે; માટે તે પાછા લઈ જાઓ.” સુલતાન જવા બોલે થયો ત્યારે હઝરતે પણ બિલા થઈ તેના પ્રત્યે માન દર્શાવ્યું. આ બોલે સુલતાન બોલ્યો કે “હઝરત ! હું આવ્યો ત્યારે તો આપે મારા તરફ બેઠકારી બતાવી હતી, પણ હવે બિલા થઈ આપે મને માન આપ્યું એનું શું કારણ ?” હઝરત બોલ્યા કે “તું રાજગર્વથી અને મારી પરીક્ષા કરવાના મક્કસથી આવ્યો હતો; પણ અત્યારે તું દીનતા, પવિત્રતા અને ફકીરી વિચારો સાથે જાણ છે. એ ફકીરીને માન આપવા હું બોલે થયો છું.”

એક વખત હઝરત અબૂલ્હસન પાસે એક માણસ આવ્યો અને બોલ્યો કે “લોકોને અસ્લાહ તરફ લઈ જવા સારું મને સંમતિ આપો.” હઝરતે કહ્યું કે “હા, તું લોકોને અસ્લાહ તરફ દોરી જાજે; પણ તારા પોતાના તરફ દોરીશ નહિ.” પેલો માણસ બોલ્યો કે, “હઝરત ! એ કેમ બને ? કાંઈ પોતાના તરફ લોકોને દોરે ખરો ?” હઝરતે જવાબ આપ્યો કે “હા ! અસ્લાહ તરફ દોરવાને બદલે ધણી ધર્માચાર્યો લોકોને પોતાના તરફ જ દોરે છે.”

* * * *

હિજરી ચોથી (ઈ. સ. ૯૧૩-૧૦૦૬) સદીમાં શિખલી અને શેખ અબૂલ્હસન ખરકાની જેવા મહાન સૂફીઓ થયા. એ સમય દરમિયાન એક વિશેષ ફેરફાર તસવ્વુફમાં એ થયો કે અમુક ખાસ લોકોએ આંતરિક સ્થિતિ અને આંતરિક વર્તનને સુધારવાનું પોતાનું ધ્યેય બનાવ્યું. એઓમાં પણ જે મહાન અને મુખ્ય હતા તે ક્રિયા અને સ્થિતિની હદ વટાવી ફિક એટલે કે ચિંતન પર્યંત પહોંચી ગયા. પરિણામે તેમની સામે ઝિક્ર એટલે કે ધ્યાનના દરવાજા ખૂલ્યા. તેમણે નરી આંખે બોઈ લીધું કે એક જ વ્યક્તિ ઉપર તમામ ચીજોની હસ્તીનો આધાર છે. ફિક્ર અને ઝિક્ર વડે આ સંત યુરુપો પોતાની

ચિંતન કરી લાઘવમાં મગ્ન રહે છે. આ જ સૂરીઓની પરાક્રમતા અને પરમગતિ છે.

હઝરત ઇમામ મઝ્ઝાલીએ ઇસ્લામની જે મહાન સેવાઓ બજાવી તે માટે ‘ઇમામ’ અને ‘હુજ્જતુલ્લ-ઇસ્લામ’ના ખિતાબો એમના ઉપર નવાજવામાં આવ્યા હતા.

વસ્તુતઃ એમણે તસવ્વુફની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર કરી અને હઝરત જુનૈદુનું કામ પૂરું કર્યું.

આમ છતાં સૂરીઓના ઇતિહાસમાં એમની ગણતરી સૂરી તરીકે નથી. બેશક! તે સુખ્યત્વે કરીને ધાર્મિક પુરુષ અને દિક્ષસૂક્ષ્મ હતા અને પછી સૂરી હતા. એમના અગ્રંખ્ય મુરીદો એમની પાછળ ગાંઠા જેવા હતા. ધર્મસુસ્તોતાના મહાન પક્ષપાતી અને સૂરી રક્તસ્પર્શના ઉત્સાહી દિમાયતી તરીકે એમની ખ્યાતિ છે.

એમણે ૫૦૦થી ૨ પાણી વિશેષ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમાં મોટે ભાગેનાં અરબી ભાષામાં અને કેટલાંક ફારસીમાં છે. તેમાંનું સૌથી મહત્તર પુસ્તક ઇદિયાઉલ્લુઘ્મિદ્દીન અરબીમાં છે અને તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કિમિયાએ સા’દત ફારસીમાં છે. ઇદિયાઉલ્લુઘ્મ એટલું વ્યવસ્થિત અને વિગતવાળું છે કે એના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇસ્લામનાં બધાં પુસ્તકોનો નાશ થાય અને એ એક જ રહે તો બીજાની જરૂરિયાત સામે નહિ, ૩

૧. અર્થાત્ ઇસ્લામનું પ્રમાણ

૨. સંખ્યા વિશે વિવિધ અભિપ્રાયો છે. કેટલાક એ સંખ્યા ફક્ત ૯૯ ની જણાવે છે

Claud Field—Persian Literature, p. 323

Thomas William Beale—Oriental Biographical Dictionary, 96

૩. Claud Field—Persian Literature, p. 323

એમણે પ્રથમ તે તર્કશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીના વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખી લોકોનાં મગજ તૈયાર કર્યાં હતાં અને પછી પોતાના સિદ્ધાંતો ઉપદેશો કરી તેમના દિમાગમાં ઠસાવ્યા હતા.

x

x

x

x

હિન્દૂ પાંચમી (ઈસ્વી અગિયારમી) સદીમાં તસવ્વુફનો પ્રચાર વધ્યો. સૂફીઓના અનેક ખાનકાહો રચાયા. હઝરત ઇમામ ગઝ્ઝાલી પ'ડે પણ એક ખાનકાહ રચાવતા ગયા. ખાનકાહોમાં વહુદુત્તુલુગુદ્દનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો, મંથમ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો અને મુક્તિના એક માર્ગ તરીકે ઇસ્ક (ભક્તિ-પ્રેમ) અને શગ્લ (યોગ)ને ગણવામાં આવતાં.

શેખ મુહુદ્દીન અબ્દુલ્લાહિર ગીલાની (ઈ. સ. ૧૦૭૮-૧૧૬૬)

હઝરત શેખ મુહુદ્દીન અબ્દુલ મોહમ્મદ અબ્દુલ્લાહિર ગીલાની^૧ મહાન અને મશહૂર સૂફીઓમાંના એક હતા. એમને સુલતાનુલ્-ઓલિયા (અર્થાત્ વલીઓના સુલતાન) અને પીરે દસ્તગીર (અર્થાત્ મહદગાર પીર) પણ કહેતા. એમની વિદ્વતા, પવિત્રતા અને શુદ્ધ રીતભાતને લઈને લોકોમાં એ અતિ પ્રિય હતા.

એમનો જન્મ ગીલાનમાં આવેલા એક નાનકડા ગામમાં થયો હતો. અઠાર વરસની વયે તે બગદાદ ગયા અને ત્યાં એમણે હંબલી ધાનૂનોનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાં એમનામાં પરિવર્તન આવ્યું. ઈ. સ. ૧૦૯૫ થી ઈ. સ. ૧૧૨૭ સુધીના સમય દરમિયાનની એમના જીવન વિશેની વિગતો બાજુવા મળતી નથી ફક્ત એટલું નોંધવામાં આવે છે કે એ ગાળામાં એમણે હજ કરી હતી અને લગ્ન કર્યા હતાં. એમને

૧. એમનો જન્મ નેફ નામના ગામમાં થયો હતો. એ ગીલાન જિલ્લામાં આવેલું છે. એ ઉપરથી એમનું નામ ગીલાની પડ્યું. ફારસીને 'ગ' અરબીમાં 'ન' બોલાઈ તે ઉપરથી એ 'જીલાની' પણ કહેવાય છે.

બધાં મળી ઝોમણુપયાસ બાળકો ચર્ચા હતાં. તેમાંનું એક ઈ. સ. ૧૧૧૪-૧૫ માં જન્મ્યું હતું.^૧

ઈ. સ. ૧૧૨૭ માં, એમણે આમ જનતાને ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે સાંલગવા લોકો આસપાસનાં સ્થળોથી આવી ભેગાં થતાં, કારણ કે એમના ચમત્કારો તેઓમાં હંમેશાં ચર્ચાનો વિષય રહેતો. એમનાં ઉપદેશોમાં અલ્લાહ તરફથી મળેલી સત્તા અનુસાર બોલતા હોવાનો એ દાવો કરતા ૨ શ્રોતાજનોની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી રહી ધણા માહદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ એમના ઉપદેશોની અસરને પરિણામે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો અને ધણા મુસલમાનોએ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. એમના પ્રસંસકો તરફથી એમના ઉપર ધણી ભેટો આવતી. સાલિકો માટે એમના ખાનકાદાના દરવાજા હંમેશાં ખુલ્લા રહેતા. ગૂંચવણભરેલા કાનૂની પ્રશ્નો ઠેરઠેરથી ખુલાસા માટે એમની પાસે આવતા તેમના એ તાત્કાલિક જવાબ મોકલી આપતા. ખલીફાઓ અને વજીરોને પણ આ બાબતમાં એમની સલાયતની આવશ્યકતા રહેતી.

ઈ. સ. ૧૧૬૬માં એમનું અવસાન થયું. એમની દફનક્રિયા બગદાદમાં કરવામાં આવી. તે પછી તો એમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ લોકો ઉપર એટલો બધો પ્રચાર પામ્યો કે ધણાં સ્થળોએ ખાનકાહો-માંના દરવેશો પોતાને કાદિરિયા પંથના કહેવડાવવા લાગ્યા અને એમને એ પંથના સ્થાપક તરીકે ગણવા લાગ્યા એમના મંખ્યાબંધ મુરીદો હતા જેમાંના ધણાખરા પાછળથી મહાન સૂફીઓ તરીકે ગણાયા. આ ફિરકાના મુરીદો ઇસ્લામી દુનિયાના ધણા ભાગોમાં છે. એ ફિરકાનો પ્રચાર ભારતમાં વિશેષ થયો હતો. તેની અસર અઘાપિ મોજૂદ છે.

એ ફિરકાના ઉચ્ચોનો પાયો કુરાને શરીફ અને હદીસ ઉપર રચાયેલો છે.

૧. Encyclopædia of Islam, Vol. I

૨. Encyclopædia of Islam, Vol. I

એમનાં ઘણાં લખાણો અને ઉપદેશોનો સંગ્રહ સાયવી રાખવામાં આવ્યો છે. ફિરૂઢ વિષય ઉપરનું એમનું પુસ્તક અઝ્ઝુનિયહ લેતાંજિએ તરીકેફહફ લાંબો સમય પર્્યંત આફરૂર્કે શીખવાતું રહ્યું. એમનું બહુમુદ્દઅસરાર નામનું પુસ્તક સૂફીમત ઉપર છે. મલ્કૂઝાતે કાદિરી અરબીમાં છે અને તેનો તરજુમો મલ્કૂઝાતે ગીઝાની ફારસીમાં છે. ફુતૂહલ્ગીય નામના તેમના પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયો ઉપર ઉપદેશો છે.

એમનાં વચનોમાં છે કે “આ દુનિયાની યા બીજી દુનિયા માટેની બક્ષિસ એ સાલિક અને અલ્લાહ વચ્ચે પડતો સમાન છે. સાલિકના વિચારો માત્ર અલ્લાહ ઉપર કેન્દ્રિત હોવા જોઈએ.”

શેખ મુહુદ્દીન બિન અરબી (ઈ. સ. ૧૧૬૫-૧૨૪૦)

હઝરત શેખ મુહુદ્દીન બિન અરબીનું પૂરું નામ અબૂ બક્ર મોહમ્મદ બિન અલી ઇબ્નુલઅરબી હતું. એમની અશૂશીખુલ્લઅકબર (અર્થાત્ સત્રિષ્ઠ શેખ) ઉપાધિથી પણ એ ઓળખાય છે. મૂળ એ સ્પેનના વતની હતા. ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં ટ્યુનિસ પહોંચ્યા અને ત્યાં સૂફી સાધક થયા. આઠ વરસ પછી એમણે પૂર્વ તરફની મુસાફરી શરૂ કરી. તે દરમિયાન થોડો સમય મક્કામાં રહ્યા. તે પછી ઇરાક, શામ (સીરિયા) વગેરે પ્રદેશોમાં એમણે બમણુ ધ્યુ. અંતે હમસ્કમા એમનું અવસાન થયું.

એમના સમય દરમિયાન તસવ્વુફ તેની પરાકાષ્ઠાએ હતો.

હઝરત શેખ પોતે ઇલાહી રોચનીથી દોરાતા હોવાનું માનતા. એમના પ્રભાવથી તસવ્વુફની બવસ્થામાં ફિલસફીનું તત્વ વિશેષ રહેવા લાગ્યું. ‘હમહ બિસ્ત નો સિદ્દાંત તસવ્વુફમાં દાખલ કરનાર એ પ્રથમ હતા. એ માટે એમણે ઘોષણા કરી હતી કે એક જ સત્ય (અર્થાત્

૧. એમના વિશેની વિસ્તૃત વિગત માટે જુઓ

E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol. II
pp. 497-705

જમી — નફ્હાતુલ્લઝ્ઝ, પૃ. ૬૩૩-૪૫

અલ્લાહ) હોઈ શકે અને જે એકથી વધારે ગણાય તે તેનાં પ્રતિબિંબ છે. અલ્લાહના મહાન નામથી પડે વાકેફ હોવાનું અને કીમિયાનું જ્ઞાન મહેનત કરીને નહિ પણ ઇલ્લામથી મેળવ્યું હોવાનું તે જણાવતા.

એ દહતાપૂર્વક કહેતા કે “પેગમ્બરો પણ વક્લીઓ છે, પરંતુ વક્લીના કરતાં પેગમ્બરનો દરજ્જો વિલાયત (એટલે કે પવિત્રતા)માં વિશેષ જાંચો છે. તમામ પેગમ્બરોમાં મોહમ્મદ (સલ્લં)નો દરજ્જો તે પોતે નખીઓ ઉપર મહોર મારનાર હોવાને કારણે જાંચો છે. એ રીતે વક્લીઓ ઉપર મહોર મારનાર પણ એક વ્યક્તિ છે જે મોહમ્મદ (સલ્લં)ના આત્માનું પ્રકાશન છે. આ મહોર મારનાર આપણા સમયમાં જન્મ્યો છે. હું તેને મળ્યો છું અને તેના ઉપર જે મહોર છે તેનું નિશાન મેં જોયું છે. હું વિલાયતની મહોર છું.”^૧

એમના મંતવ્ય મુજબ આત્મદર્શન માટે અલ્લાહે વિશ્વ પેદા કર્યું, પરંતુ તેને તેમાં પોતાનું સ્વરૂપ ગોચર થયું નહિ તેથી તેણે આદમ (અલ્લં)નું નિર્માણ કર્યું જે તેનું પ્રતિરૂપ હતો. એ ખાખને મહત્ત્વ આપતા અને ખાખમાં પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લં) સાથે વાત કરતા હોવાનો^૨ અને પેગમ્બર ખિઝ્ર પાસેથી ખિરકા મેળવ્યાનો દાવો કરતા, તે કહેતા કે ઇન્સાન પોતાની ઇચ્છાશક્તિથી ખાખને સાચું પાડી શકે છે. અલ્લાહના બંદાએ ખાખ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી તે પોતાની કલ્પના ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે અને જેમ તે જગત અવસ્થામાં કાબૂ મેળવી શકે છે તેમ નિદ્રામાં પણ તેવું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે. કેન્દ્રિત ધ્યાન સધાતાં તે સ્વાર્ભાવિક ચર્ચાજન્ય છે અને તેનો લાભ મળતો રહે છે.^૩

૧. A. J. Arberry—Sufism, p. 101

૨. Encyclopædia of Islam, Vol. II

૩. E. G. Browne—A Literary History of the Persian Literature, Vol. II, p. 499

એમના સમયમાં સૂફીઓના વિચારોમાં વિશેષ વિસ્તૃતતા આવી. એમણે તસવ્વુફનાં મુખ્ય તરવો અને સત્ય અને અસત્ય ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરી. આના પરિણામે ફિલસૂફીને લગતા વિષયોને પ્રોત્સાહન મળ્યું. એમણે લખ્યું પણ ઘણું. એમના ગણીતા ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૪૦^૧ જેટલી ગણાય છે. એમાં અલ્ફુતુહાતુલમસ્કિયહ નામનું પુસ્તક ૫૬૦ પ્રકરણનો મહાગ્રંથ છે. તે તસવ્વુફનો સર્વસંગ્રહ જેવો છે. એ ૫૩ શાયર હતા અને તરજુમાનુલ્અસવાક નામનો એમનો કાવ્યમંત્રક ઘણો પ્રખ્યાત છે. એની રચના વિશે કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૧૨૦૧ માં બમશુ દરમિયાન એ મક્કા પહોંચ્યા ત્યારે એમને એ શહેરની એક આલિમ અને ફાજિલ ઓરત સાથે ઓળખાણ થઈ હતી. તે પછી ઈ. સ. ૧૨૧૪-૧૫ માં એમણે એક પુસ્તક લખ્યું તેમાં ઇસ્કના વિષય ઉપર એમની રચેલી શૈરો છે અને તેમાં એ ૫૩ તથા મક્કાની ઓરત વચ્ચેની મોદબ્બત વર્ણવી; પરંતુ બીજે જ વરસે તે ઉપર એમણે વિવરણ લખ્યું અને તેમાં એમણે તેમાં રહેલો અધ્યાત્મવાદ સમજાવ્યો. એમના પુસ્તુલુદિકમ નામના પુસ્તકમાં પણ તસવ્વુફનો વિષય જ ચર્ચવામાં આવ્યો છે. તેમાંની વિગતો ઉપરથીર એમના ઉપર હુલૂલ (પુનર્જન્મની માન્યતા) જેવા ગેરઈસ્લામી સિદ્ધાંતોના પ્રચારક અને જિન્દીકે હોવાના આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યા અને મિસરમાં એ કારણે એમનું ખૂન કરવાને એમના ઉપર હુમલો થયો. એ પુસ્તકમાં ૨૭ પ્રકરણ છે. દરેક પ્રકરણનું નામ કોઈ એક પેગમ્બર ઉપરથી છે અને દરેકમાં તસવ્વુફના કોઈ એક પાસાની ખાસ ઇલાવટ છે.

૧. પરંતુ મુલ્યા નૂરુદ્દીન જામી મુજબ એમણે ૫૦૦ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. એમનાં બાકી રહેલાં પુસ્તકોની અત્યારની ગણતરી જસો જેટલી જ છે. (A. J. Arberry, p. 97)
૨. R. A. Nicholson—The Metaphysics of Rumi (Preface)
૩. જે કુરાને ચરીફને નહિ પાંદ જદાવસ્તા (અરબોઆ ધર્મશાસ્ત્ર) ને માને છે તે

સિદ્ધાંતો બાબતમાં એ એમના પૂર્વગામીઓને પગલે ચાલ્યા, પરંતુ એમનાં અગાઉ વિદ્વાતા અને ઊંડા અભ્યાસને લઈને એમનું લખાણ સામાન્ય અભ્યાસીઓને ગૂંચવણભરેલું લાગે છે. એમ કહેવાય છે કે હઝરત જલાલુદ્દીન રૂમીએ એમના અમર મહાકાવ્યમાં તસબ્બુહની જે સેવા ફારસીમાં બખ્શી તેવી હઝરત ઇબ્ન અરબીએ તેમની અગાઉ અરબીમાં અદા કરી હતી.

હઝરત ઇમામ ગઝઝાલી, હઝરત શેખ મુહમ્મદીન અરબી અને હઝરત જલાલુદ્દીન રૂમી સૂક્ષ્મતના ક્ષેત્રમાં એક મહાન ત્રિપુટી છે. તેઓમાં ગઝઝાલીની વિચારસરણી તંરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ કદાચ એ છે કે તેમનું લખાણ પદ્ધતિસર અને રપષ્ટ છે અને તેમની શૈલી અર્વાચીન શૈલીની સમીપ છે. હઝરત શેખ મુહમ્મદીન અરબીની કહેવાની પદ્ધતિ ઘણી જ અરપષ્ટ અને દુર્ગમ છે.

‘પ્રકરણ ૯ મું’

સૂફી સાહિત્યનાં ખાસ અંગો.

૧૯લાક સૂફીઓએ અંગ્રેજો અને નિબંધોમાં પોતાના મત અને વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં પોતાના ખ્યાલોની સંગતિ ધસ્તામ સાથે બેસાડવાની કોશિશ કરી. જે જે વિવિધ પ્રશ્નો મુસલમાન સમાજમાં તસવ્વુફના ઉત્થાનથી ઉપરિચિત થયા તેઓનાં સમાધાનને પ્રયત્ન ધણાએ કર્યો છે. મઝહબી વિચારો હોવાથી તેમને મઝહબી બાપામાં લખવું થોડું લાગ્યું. આ કારણથી એવા વિવેચનાત્મક અંગ્રેજો વિશેષે કરીને અરબી જ્ઞાનમાં છે. એવા અંગ્રેજોમાંથી ફક્ત થોડાની જ ખ્યાતિ થઈ.

તસવ્વુફના સંસ્થાપકોમાં મુખ્ય તરીકે હઝરત ઇમામ ગઝ્નાવીને ગણવા જોઈએ. ખરેખર! એમની ઇદિયાઉલ્લિશ્વમે તસવ્વુફને જીવન-દાન આપ્યું.

હઝરત બાયઝીદ ખિસ્તામી, હઝરત જુનેદ વગેરેએ પણ સૂફી વિષય ઉપર લેખો અને નિબંધો લખ્યા હતા. હઝરત મનસૂર હલ્લાજના મરાહર પુસ્તક કિતાબુતતવાસીનમાં પણ તસવ્વુફનું વિશદ વર્ણન છે. તેમાં તેમણે અફઝાહની સર્વોદ્દૃષ્ટતાના વિષય ઉપર ભાર મૂકી તે સમજાવ્યો છે, પરંતુ તસવ્વુફનું તાત્વિક વિવેચન જેટલી ગંભીરતાથી હઝરત શેખ મુશુદ્દીન બિન અરબીએ કર્યું તેવું કદી ધસ્તામમાં થયું ન હતું. તેમણે તેમનાં પુત્રહાતુલ્મક્રિમહ અને કુસસુલ્હિકમમાં જે તથ્યનું નિરૂપણ કર્યું અને જે સત્યની સમજણ આપી તે અઘાપિ ધસ્તામમાં અદ્વિતીય છે. હઝરત શેખ મુશુદ્દીન બિન અરબીની ફિલસૂફીને લગતી દૃષ્ટિ ધણે અંશે વેદાંતીઓને મળતી છે અને તેમાં અદ્વૈતવાદ પ્રતીત થાય છે. હઝરત અબ્દુલ્કરીમ અબ્દુજ્જીલી(મ. ઈ. સ. ૧૪૨૮)એ ઇન્સાનુલ્કામિલ નામના નિબંધમાં હઝરત ઇમામ ગઝ્નાવીનો પણ લીધો છે.

હઝરત અબૂલકાસિમ કુસૈરીના^૧ 'રિસાલહ'^૨ અને હઝરત શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દીના અવારિફુલ્મઆરિફ નામક નિબંધો સૂફીઓના પ્રસિદ્ધ પયદર્શક પુસ્તકો છે. એમાં સૂફીઓ માટે અગત્યની ધણી બાબતો મળે છે.

હઝરત અબૂ નસ્ર સર્ગજ (મૃ. ઈ. સ. ૯૮૮)નો મંચ કિતાબુલ્લમઅ ફીત્તસવ્વુફ સૂફી મંથોમાં ઘણો મદત્વનો ગણાય છે અને મશહૂર છે.

હઝરત શેખ અબૂલહસન અલી દુજ્જીરી (મૃ. ઈ. સ. ૧૦૭૨)નું કશ્ફુલ્મહજૂબ પણ મદાન પુસ્તક છે.

સૂફી સાહિત્યનું બીજું અંગ સૂફીઓનાં જીવનવૃત્તાંતો છે. અરબી તેમજ ફારસી બંને ભાષામાં એ વિષય ઉપર ઘણાં પુસ્તકો છે. હઝરત ફરીદુદ્દીન અત્તારની તઝકિરતુલ્જોલિયા તો ઘણી મશહૂર છે. એમાં તેમણે શરૂઆતના સૂફીઓનાં જીવનચરિત્રો આલેખેલાં છે અને સાથે સૂફી વિષયને લગતાં તેમનાં વચનો છે. તેમાંથી તસવ્વુફના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. દૌલતશાહ સમરકંદી (મૃ. ઈ. સ. ૧૪૬૫)ના તઝકિરતુશશુઅરામાં પણ સૂફી શાયરો વિશે સારા પ્રમાણમાં માહિતી મળે છે. હઝરત મુલ્લા નૂરુદ્દીન જામીની નફહાતુલ્ હિન્સમાં સૂફી સંતોનાં જીવનચરિત્રો છે. આ ઉપરાંત પણ નાનાં મોટાં ઘણાં પુસ્તકો એ પ્રકારનાં છે.

સૂફી સાહિત્યનું ત્રીજું અંગ કાવ્ય છે. સૂફીઓએ કાવ્યમાં જે સત્યનો આભાસ આપ્યો તથા જે તથ્યનો નિર્દેશ કર્યો તે ઇસ્લામી સાહિત્યમાં અન્યત્ર દુર્લભ છે. સૂફીઓના પ્રેમપ્રવૃદ્ધમાં એક એવી શક્તિ છે જે તેમના કાવ્યને અમૃત બનાવે છે.

૧. એ સુલતાન મદમૂદ ગઝ્નવી (ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦) અને તેના પુત્ર મસલૂદ (ઈ. સ. ૧૦૩૦-૧૦૪૦) ના સમકાલીન હતા. ગઝ્નામાં આવેલું દુજ્જીર એમનું મૂળ વતન હતું તેથી તે દુજ્જીરી કહેવાય છે.
૨. એનું પૂરું નામ અરરિસાલતુલ્કુસૈરિયહ છે.

અરબી અને ફારસી સાહિત્યમાં તસવ્વુફનું પ્રમાણ .

દુનિયામાં અન્ય મહાન સાહિત્યોની પેઠે અરબી સાહિત્ય પણ કાવ્યની ઉત્પત્તિની સાથે હસ્તીમાં આવ્યું હતું. તેનાં કાવ્યો 'રાવી' મારફત વંશપરંપરા હિતરી આવ્યાં છે. એવા સૌથી પ્રથમ શાયરો ૭મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા હતા. તે અગાઉનું તેનું કંઈ જ સાહિત્ય મળતું નથી.^૧

પુરાણા જમાનાના અગ્રણ્ય શાયરોનું મુખ્ય કાર્ય મુદ્દમાં વીરોના ગુણો ગાવાનું અને સહૃદયોએ પાણી ચડાવવાનું હતું. એ કાવ્યનો પ્રકાર કસીદા^૨ નામે ઓળખાય છે. એમાં વીર રસના જ પડકાર ફેંકાતા, શાયરો પોતાના કબીલાની કંકાસ અને બડાઈ અને વીર પુરુષોનાં યશોગાન, તેમની શૂવીરના અને શ્રેષ્ઠતા એમાં ગાતા.

કસીદાની સરખાતની શે'રા તશખીબ નામે ઓળખાય છે. તેમાં ઇસ્ક અને સરાખનો પૂરો પ્રચાર હતો. આશક અને માશકનું સંભાષણ હતું. 'તશખીબ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'જુવાનીની વાતો કરવી' અથવા 'ઝીની ખૂબસૂરતીનો તારીફ કરવી' અથવા 'પ્રેમ અને પ્રિયતમાની વાતો કરવી' એવો થાય છે.

આ રીતે ઇસ્લામ અગાઉ પણ ઇસ્ક અને સરાખનો એવો રાગ આલાપવામાં આવતો કે જે પાછળથી સૂફી શાયરોએ પ્રતીકના રૂપમાં મહત્ત્વ ક્યો. અરબી સાહિત્યમાં તસવ્વુફ વસ્થો, પરંતુ ફારસીમાં વસ્થો તેવો નહિ. એમાં નોંધપાત્ર એ છે કે મઝહબની ઝમાન અરબી હોવાથી તેમાં ઇસ્લામનો પૂરો પ્રચાર તો થયો, પરંતુ તસવ્વુફની એટલી પ્રતિષ્ઠા ન થઈ અને એનું સાહિત્ય પણ એનાથી

૧. અ. રિવાયત કરનાર; કોઈ વાત કહી સંભળાવનાર; કથા આદિના વક્રા

૨. H. A. R. Gibb—Arabic Literature, p. 14

૩. કસીદા એ અરબી શબ્દ છે. એ કસદ એટલે કે 'ઠરાદો કરવો તે' ઉપરથી છે. એ કાવ્ય લખવાની સરખાવ યઈ ત્યારે તે કોઈ આશા, હૃદય કે ઇરાદાથી લખાતું.

એટલું ન લરાયું જેટલું કારત્તી લાપાનું. કારત્તીમાં તો સૂક્ષ્મોનું દિલ ખીલી અને ખૂલી ઊઠ્યું.

તસવુદ્ધનું કાવ્ય-સાહિત્ય ધરિનમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ફૂલવા ફાલવાનાં કારણે।

ધરિન કુદરતની લીલાની દૃષ્ટિએ એક સુંદર ચમત છે. દેશ કૂતોથી ભરેલો છે. કેટલાક ભાગોમાં ડગલે અને પગલે નહેરો અને ફળદ્રુપ જમીન છે. વર્ષત આવતાની સાથે જમીન હરિયાળીફી નીલમેથી જડિત તખનો બની જાય છે. સુંદર આબોહવામાં સવારના પવનની લહેર, શુભાખોના સુંદર બગીચામાં ખુશખોનો મધમધાટ, હરિયાળીના દિલોળા, પંખીઓનો કલ્લવલાટ, નહેરોના કલ્લનાદ, બુલ્લબુલોનું મધુર ગાન વગેરેથી આખું વાતાવરણ ભરાઈ જાય છે. આ બધી બાબતોનું નિરૂપણ કરતી ધરિની શાયરીમાં એક પ્રકારનું માધુર્ય તેમ જ સૌંદર્ય અનુભવાય છે. જ્યાં ખૂબસૂરતીનું ખ્યાન હોય છે ત્યાં રંગ અને જૂથી કામ લેવાયેલું હોય છે.

વળી સોનામાં સુગંધ તો એ છે કે નૌશાદ, ફરખાર, ખજૂર અને ચીકીસ વગેરે સ્થળો સુંદર રમણીઓનાં ઉદ્યાન સમાન ગણાતાં. ત્યાંની પેદાશ ધરિનના બજારોની સજ્જવટ હતી. આને લઈને ગઝલોનું ત્યાં ઉદ્ભવવું એ એક સ્વાભાવિક ઘટના હતી.

ધરત અને મોહખતની લાવના એ મનુષ્યસ્વભાવનું ખમીર છે, તેથી સારી દુનિયાની લાપાઓનાં કાબોમાં પ્રેમની કવિતાનું સ્થાન છે, પરંતુ કાબ્યમાં પ્રેમના નિરૂપણની ખાસિયતમાં ધરિન સર્વ દેશોમાં આગળ છે. ધરિનીઓ કલ્પનાશીલ, વિલાસી, લહેરી અને રંગીલી પ્રજા છે. તે સાથે જ્યાં મનોહર આબોહવામાં સુંદર બગીચા દીપી રહ્યા હોય, જ્યાં મધુર અવાજથી ગુંગ રહેતી બહારમાં બુલ્લબુલો કલ્લોલ કરી રહ્યા હોય અને તેથી પણ વિશેષ આકર્ષક જ્યાંની રમણીઓ હોય

૧. એ વિશે વિગત આગળ ઉપર આવશે.

ત્યાં નાનપણથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા ધર્મનીઓ અદ્વાદની ધ્યાદત, તેની રચેલી કુદરત, તેની અપાર રહેમત વગેરે ગાથા વગર કેમ રહે ?

પરંતુ પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે આ સામાને અને સરંજામ હોવા છતાં ત્રણસો વરસ પર્વત ગઝલની પ્રગતિ કેમ ન થઈ. એનું કારણ એ હતું કે ધર્મનામાં શાયરીની શરૂઆત કુદરતી જોય, આવેશ અને પ્રેરણાને લઈને નહિ, પરંતુ જીવનના સાધનની જરૂરિયાતને લઈને થઈ હતી. ધર્મનામાં ખુદ મુખ્યત્વા સુલતાનોની સલ્તનતો શરૂ થઈત્યારે શાયરોએ સુલતાનોની તારીફ કરી મહેરબાની મેળવવા કમીદા લખવા માંડ્યા. તેમાં અરબ શાયરોના વિચારો, ભાવો અને પદ્ધતિનું અનુકરણ હતું. કસીદાની તસખીબમાં ધક્કને લગતી શરો પછુ તેઓ કહેતા જે એક પ્રકારની ગઝલ હતી એમ કહી શકાય.

ગઝલનો સજ્દાર પછુ તસખીબના જેવો જ છે. 'પ્રેમયુક્ત ભાષામાં કે કાવ્યરૂપે બોલવું' અથવા 'પ્રેમપાત્ર પ્રિયતમા સાથે પ્રેમની વાતો કરવી' એવો એનો અર્થ થાય છે. આથી મજદૂર સમય દરમિયાન કસીદાની તસખીબમાં ગઝલ-રચનાનું ખમીર તૈયાર થતું જતું હતું.

એ સાથે આશકી અને માશકીનું પ્રમાણ શાયરીમાં વધી ગયું હતું તેનું પછુ એક કારણ નોંધપાત્ર છે. અજૂં દિલાલ અમ્કરીએ કિતાબુલ્અવાઈલમાં જણાવ્યું છે કે "અરબો અમ્રદલ-પરસ્તીથી બિજકુલ વાકેફ ન હતા; પરંતુ દિજરી પ્રથમ (ઈસ્વી સાતમી સદી) સદીમાં ફતેહોનો જવાબ ખુરાસાન પર્વત પહોંચ્યો હતો અને ફોજ

૧. એમ પછુ કહેવાય ■ કે 'ગઝલ' નામનો એક માણસ હતો. તેણે પોતાની આખી જિંદગી સ્ત્રી સાથે મોજમજ માણવામાં ગુન્દરેલી તે ઉપરથી એવી મઝા વર્ણવનારા કાવ્યને 'ગઝલ' નામ અપાયેલું.

૨. રોઝુલઅલમ, ભા. ૪, પૃ. ૧૯૦ ના આધારે

૩. અ. ૬૬૧ અને મૂલ ન ફૂટપાં દોષ એટલી નાની વચનો છાંદો

લોકોને પોતાના કુટુંબથી લાંબા સમય પર્વત દૂર રહેવાનું થયું હતું. તેમની સાથે લડાઈઓમાં તુર્ક નવજવાનો ગિરફતાર થઈને આવ્યા હતા. તેઓ દેખાવે ધણા ફીકડા હતા. તેમનાં રીતઝાત અને વાણી વક્તવ્ય વગેરેમાં મુંઝવણ હતી. તે ગુલામ બની એકાંતમાં તેમજ જાહેરમાં, ઘરમાં તેમજ સફરમાં તેમની સાથે જ રહેવા લાગ્યા હતા. આને પરિણામે અમદ—પરસ્તી અને શાહિદી—પરસ્તીનો સ્વાદ પેદા થયો.

એમ છતાં દિજરી પ્રથમ અને બીજી (એટલે કે ઈસ્વી સાતમી અને આઠમી) સદી પર્વત અરબસ્તાનની શાયરીને આ દાગ લાગ્યો ન હતો, પરંતુ ખલીફા મોનસિમગિલ્લા (ઈ. સ. ૮૩૪-૪૨)એ ફોજમાં તુર્કોની ભરતી શરૂ કરી ત્યારથી ઈરાન અને મેસોપોટેમિયામાં ફોજ ખાતામાં તુર્કો જ તુર્કો ધર્ષિ ગયા. તેઓ આનંદની મજલિસોમાં સામગીરી કરતા. આથી દિજરી ત્રીજી (ઈસ્વી નવમી) સદીમાં એની શરૂઆત ધર્ષ અને સમથના વહેણ સાથે એ ગુલામો ઘેર ઘેર ધર્ષિ ગયા. દિજરી ચોથી (ઈસ્વી દશમી) સદીમાં અમદ—પરસ્તીનો સ્વાદ સામાન્ય ધર્ષિ ગયો.^૨

પરંતુ અરબસ્તાનની શાયરીમાં એ અમદ—પરસ્તીએ એવું સ્થાન લીધું ન હતું કે એ નગરો ચડે એવી એક ખાસિયત બને.

ઈરાનમાં પરિસ્થિતિ બુઝી હતી. કેટલીક શેરોમાંથી એમ જણાય છે કે એ તુર્ક સિપાઈઓ જ ઈસ્કની મક્તબના મોઅલ્લિમ હતા. ફરુખી (મુ. ઈ. સ. ૧૦૩૭) શાયર કહે છે :^૧

તૂ રુલે રૌશને યુદ રા ઘજિરહે યુદ મપોશ,
કેહ રુલે રૌશને તૂ જોરે જિરહ મીરદ જન્મ ।

૧. અ. ટાન્ક; સાક્ષી

પરંતુ ફારસીમાં સૌંદર્યવાન મનુષ્ય અને માણસના અર્થમાં વપરાય છે.

૨. રોઝુલ્અજમ, શા. ૪, પૃ. ૧૯૦ ના આધારે

[અર્થાત્

તુ તારા રોશન ચહેરાને જાંછી ટોપમાં છુપાવ નહિ તારો
ચહેરો જાંછેરી ટોપ નીચે કાઢ ખાઈ જશે.]

કારસી શાયર અબૂલુભઆલી ગઝીએ કહ્યું છે :^૧

ચગહે રઝમ નદાનન્દ શુજુજ બસ્પો સલાહ,

ચગહે ચઝમ નદાનન્દ મગર ચોસમો કિનાર ।

[અર્થાત્

લડાઈ વખતે ધોડા અને હથિયાળ સિવાય કંઈ તેઓ જાણતા
નથી; આનાંદની મજલિસમાં મુંબન અને આસિમન સિવાય કંઈ
તેઓ જાણતા નથી.]

ફેટલાક શાયરો પશુ આ ગુવામો પાછળ માંડા દતા અને
ધરકને લગતી શેરોમાં એમનો ઉલ્લેખ સીધો જ કરતા;^૨ જેમકે શાયર
મિનાયેદરી (મૃ. ઈ. સ. ૧૦૪૨)એ એક કસીદની તરખીબમાં
કહ્યું છે :^૩

નફુનમ ઘર તૂ જકા વ ર તૂ જફા ફસ્દ ફુની,

ન મુજારમ કેહ કસી ફસ્દે જકાયે તૂ ફુનદ ।

[તારા ઉપર હું જુલમ કરીશ નહિ અને તુ મારા ઉપર જુલમ
કરે તેમ (જનાં) હું કોઈ અન્યને તારા ઉપર જુલમ કરવા દઈશ નહિ.]^૪

૧. શેરુલ્ અજમ ભા. ૪, પૃ. ૧૬૨

૨. શેરુલ્ અજમ ભા. ૫, પૃ. ૭૦-૭૧

૩. " " " પૃ. ૭૧

૪. આખરે તુર્કી માયકી એટલી બધી વિસ્તૃત થઈ ગઈ કે તુર્કનો અર્થ જ
માયક થઈ ગયો; જેમકે રોખ હાફિઝ શીરાઝી કહે છે :

અગર આં તુર્કે શીરાઝી વદસ્ત આરદ દિલે મારા,

ચલાલે હિન્દુચ ચલ્શમ સમર્કંદો મુઘારા રા ।

[જો પેલી શીરાઝી તુર્ક (માયક) માત્ર દિલ છૂટી લે તો હું સમરકંદ
અને મુઘારા તેના (ચાલના) કાળા વડને ખાતર સમર્પી દઉં.]

આ સામગ્રી તૈયાર થતી હતી અને તત્સંબંધનો યુગ પણ ચર ચર્ચ ગયો હતો. તત્સંબંધનું ખમીર પણ ઇશક અને મોહનજીત જ છે. આથી જે મદાન સૂક્ષ્મો પાસે શાયરીની કૃદરતી બક્ષિસ હતી તેમના ભાવો જોશ અને આવેશને અનુરૂપ થઈને તેમની જગ્યાન વાટે શાયરીનાં રૂપમાં બહાર પડ્યા. આ તત્ત્વ દાખલ થયું તે અગાઉ ફારસી શાયરીનો દેહ જાણે આત્માહીન હતો. તેમાં ન તો કંઈ ખાસ જોશ હતો, ન તો કંઈ વિશેષ જુસ્સો હતો; ન તો ખાસ ભાવના હતી અને ન તો કંઈ વિશેષ લાગણી હતી; કસીદા પ્રશંસા અને ખુશામતથી ભરેલા હતા; મસ્નવીમાં બનાવેલું વર્ણન અને ગઝલોમાં મોંની વાતો હતી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ફારસી કાવ્યસાહિત્યમાં સૂફીમત

ફારસી શાયરી ઉપર સૂફીવાદનો જેટલો પ્રબળ પ્રભાવ જોવામાં આવે છે તેટલો લાગ્યેજ કોઈ અન્ય દેશના આધ્યાત્મવાદે તેના કાવ્યસાહિત્ય ઉપર પાડ્યો હશે. મહાન ફારસી શાયરોનાં કાવ્યોમાં સૂફીમતનાં મૂળતત્ત્વો જોવા મળે છે. તેમણે તેમાં પોતાનું જીવન બતાવ્યું છે. ફિરોસી (મ. ઈ. સ. ૧૦૨૫) અને થોડા જ ઉત્તમ શાયરો આ મતથી વિરક્ત રહ્યા હોય એવા થઈ ગયા. સનાઈ અને અત્તારનાં કાવ્યો, જલાલુદ્દીન રૂમીની મરનવી, સાદીના બેધપાટો, હાફિઝની ગઝલો અને ગમીના મંથોમાં તસબુક્તું અનોખું સાહિત્ય સમાયેલું છે. એ મોટેરાઓને પગલે નાના શાયરો પણ આવી.

ફારસી સૂફી સાહિત્યકારોનાં પવિત્ર જીવનની રૂપરેખા અને તેમની સૂફી સાહિત્યિક સેવા :

અખૂ સઈદ બિન અખૂલખૈર (ઈ. સ. ૬૬૭-૧૦૪૯)

હઝરત અખૂ સઈદ બિન અખૂલખૈર એવા સૂફી શાયરોમાંના પ્રથમ છે જેમનું લખાણ આજ પર્વત સચવાઈ રહ્યું છે. એમની ખ્યાતિ મહાન સૂફી તરીકે છે.

એમના પિતા દવા વેચવાનો ધંધો કરતા હતા. હઝરત પીર અખૂલખૈર બિન હસનના મુરીદ થયા પછી એ ખુરાસાનમાં આવેલા મૈહના નામના પોતાના વતનમાં રહ્યા. ત્યાં પીરની રાહબરી નીચે એમણે સાત વરસ એકાંતવાસ સેવ્યો અને તેમના કહેવાથી નિયાપૂરના હઝરત અબ્દુરરહમાન નામના સૂફી પાસેથી ખિરકા લીધો. તે પછી પોતાને વતન પાછા ગયા અને ફરીથી ત્યાં રિયાઝ આદરી. થોડા જ સમયમાં એમની આસપાસ મુરીદો જમા થવા લાગ્યા. એમના પ્રભાવને લઈને કેટલાંકે ચરાખીઓએ ચરાખ પીવાનું પણ તજ દીધું. તે પછી

ફરીથી એમણે રણમાં ભટકવા માંજી અને ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈ એ પોતાનું જીવન ગુજારતા રહ્યા.

કુરાને શરીફમાં આપેલા દોઝખનું વર્ણન અને તેમાં જણાવેલાં ત્યાં પડતાં કબ્રોનું બ્યાન વાંચી તે રડી પડના.

એમનાં વચનોમાં છે કે “સાચો સંતપુરુષ લોકોમાં રહે છે, તેમની સાથે ખાપ છે, સૂએ છે, બગ્નરમાં ખરીદવેચાણુ કરે છે, પરણે છે અને ઉપભોગ પણુ કરે છે; પરંતુ તે એક પગવાર પણુ અદલાદલને બ્રહ્મતો નથી.”

એ હિદાયત અને સખાવત ઉપર ભાર મૂકના. એમણે પીરોની સમાધિને મહત્તા આપી. એમણે પોતાના મુરીદોને કાખાની હજ કરવાની મનાઈ કરી હતી. તેને એ પથરના ધર તરીકે ગણી તિસ્કારતા હતા. એક વખતે અઝાન સંભળાઈ ત્યારે દરવેશોનો નાચ ચાલતો હતો. એમણે તે અટકાવવાની મનાઈ કરી અને જણાવ્યું કે “આજ આપણી નમાઝની ખિદમત છે.” એમણે સમાની સમજૂતી સ્પષ્ટ રીતે આપી. વિકાર અને વિપવવાસનાના વિનાશ માટે ‘સમા’ને અનુપમ સાધન તરીકે એ ગણાવતા. આવી આવી એમની ધણી બાબતો લોકોને પસંદ ન પડતી તેથી તેઓમાં એ અળખામણા થઈ પડ્યા અને એમને તેઓ કાફિર કહેતા. એ પસાર થતા હોય ત્યારે ધરના છાપરા ઉપર ચઢી બીઓ એમના ઉપર છાણુ ફેંકતી.^૧ કેટલાક મઝહબી લોકોએ સુલતાન મહમૂદ ગઝનીને આ બાબતથી વાકેફ કર્યા અને કેટલાકે એમની વિરુદ્ધ તેની આગળ ફરિયાદ કરી કે “અબૂ સઈદ અબૂલખૈર શે’રો માતો ફરે છે, મોટી મિજમાનીઓ યોજે છે અને મુરીદોને ગાવા અને નાચવા પ્રેરે છે.” આથી મહમૂદ ગઝનીએ ફરમાવ્યું કે “નિશાપૂરના વિદ્વાનોએ મળાને જે સગ

૧. Sir Thomas Arnold—The Legacy of Islam, p. 220

૨. Claud Field—Persian Literature, p. 145

કે દંડને પાત્ર તે હોય તેનો નિર્ણય કરવો.” પરંતુ એમનો ચમત્કાર જોઈ લોકો એવા તો અનર્થ ગયા કે તેમણે પોતાનો વિશ્વજ પાછો ખેંચી લીધો.

એમણે દરવેશો માટે એક ખાનકાદની સ્થાપના કરી હતી. એમણે પોતાના મુરીદોને ફક્ત એ વાર ભોજન કરવાની સૂચના કરી હતી.

એમના સમય અગાઉ કારસી શાયરીમાં ફક્ત ઇશ્કની વાતો હતી. શાયરી સૂક્ષ્મ વિચારોથી વિસ્ફુટ હતી. આલંકારિક પરિભાષાનો ઉપયોગ કરી કારસી કાવ્યોમાં તસવ્વુફના લાવે અને અનુભવે ઉતારનાર અને તેમાં પ્રતીપ, ઉપમા, રૂપક વાપરનાર એ પ્રથમ શાયર હતા. એમણે રુખાઈ નામનો કારસી કાવ્યનો પ્રકાર તસવ્વુફના વિષય માટે વાહન તરીકે પસંદ કર્યો. એમણે લખેલી થોડીક રુખાઈઓમાં ઇશ્કનો વિષય એમણે પુરજોશથી અદા કર્યો. તેમાં એમણે ‘અસ્લાહ વ બસ’ ‘ફનાઈસ્લાહ’^૩ વગેરે સિદ્ધિતો સાદી અને સરળ ભાષામાં સચોટ રીતે સમજાવ્યા.

એમની શે'રામાંથી નીચે નમૂનારૂપે આપવામાં આવી છે:

રાહે તૂ બ હર કદમ કે પૂચન્દ છુશ અસ્ત,

વસ્તે તૂ બ હર સબબ કે જૂચન્દ છુશ અસ્ત ।

રૂચે તૂ બ હર લીદહ કે લીનન્દ નેકૂ અસ્ત,

નામે તૂ બ હર જવાન કે ગૂચન્દ છુશ અસ્ત ।

[તારા તરફનો રાહ કોઈપણ કદમથી ચાલવામાં આવે તો સુંદર છે. તારો મેળાપ કોઈપણ કારણથી શોધવામાં આવે તો સુંદર છે.

તારો ચહેરો કોઈપણ આંખથી જોવામાં આવે તો સારો છે. તારું નામ કોઈપણ જાણનાથી બોલવામાં આવે તો સુંદર છે.]

૧. એ કાવ્યપ્રકાર વિશેની વિગત આગળ ઉપર આવશે.

૨. અર્થાત્ ‘અસ્લાહ અને બસ’

૩. અર્થાત્ ‘અસ્લાહમાં ફના થવું તે’

હુકીમ અબૂલમગ્દ સનાઈ (મ. ઈ. સ. ૧૧૪૦)^૧

હઝરત હુકીમ અબૂલમગ્દ સનાઈનું વનન મઝના હતું. પાદ-
શાહેની તારીખમાં કસીદા રચી એ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા.
શાયરીમાં એમની ભાષા સુંદર થઈ ગઈ તે પછી એકાએક એક દિવસ ૨૫
કિસ્સો બન્યો, જેને લઈને એમના જીવનમાં અગ્રણ્ય પડ્યો આવ્યો.

બન્યું એવું કે તે વખતે મઝનામાં એક દીવાને આવધી રહેતો
હતો. તે હંમેશાં દારૂના પીણામાં જતો અને ત્યાંથી ચારખ લાવી
પીને મસ્ત પડી રહેતો. આથી લોકો તેને 'લાખખાર' ઓ નામથી
જાણખતા. એક શિયાળાની મોસમમાં બાદશાહ^૨ મુલ્કો જીતવા

૧. એમના અવસાનની સાલ વિશે થણા મતો છે. દોઢતસાહ સમશ્કંદીની
'તજ્જિરુરાશુઅરા'(પૃ. ૬૧)માં દિ. સ. ૫૭૬ (ઈ. સ. ૧૧૮૦) છે.
મોહમ્મદ કાસિમ ફરિશ્તાએ તારીખે ગુઝીદહના આધારે તારીખે ફરિશ્તહ-
માં લખ્યું છે કે બહેરામશાહના રાજ્યના આખરી સમયમાં આ ફાની
ફુનિયામાંથી એમણે કૃત્ય કરી હતી; પરંતુ બહેરામશાહનું અવસાન તો
દિ. સ. ૫૪૭(ઈ. સ. ૧૧૫૨)માં થયું હતું. કેટલાક ઇતિહાસોમાં
અવસાનની સાલ દિ. સ. ૫૨૫ (ઈ. સ. ૧૧૩૦) છે. એ જ સાલમાં
એમની હરીકતુલ્લહકાઈક પૂરી થઈ હતી. વળી એ હરીકતુલ્લહકાઈકનું
અધાર્પણ બહેરામશાહને નામે જણાવવાં આવ્યું છે. એ એમના અવ-
સાનની સાલ હોય એમ સમવિત લાગે છે.

૨. જમી — નફ્લાતુલ્લેન્સ

૩. લાય = નીચે બેઠેલો કચરો અને ખાર = ખાનાર; અર્થાત્ દારૂનો નીચે
બેઠેલો કચરો પણ ન ઓરે તેવો દારૂડિયો.

૪. કેટલાંક પુસ્તકોમાં આ બનાવનો સંબંધ મહમૂદ ગઝનવી સાથે જોડવામાં
આવ્યો છે. આ કિસ્સો બન્યો તો હરો. બનાવ બન્યા બાબતની
પૂરેપૂરી સલાવના છે, પરંતુ મહમૂદ ગઝનવીના વખતમાં બન્યો હોય
એ માનવાને કોઈ પણ બતની સાબિતી નથી, કારણ કે મહમૂદ ગઝનવી
ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો હતો અને હુકીમ સનાઈ તો બહેરામશાહ
(ઈ. સ. ૧૧૧૭-૧૧૫૨)ના સમયનો શાયર હતો. બહેરામશાહ એમનો

સ્વાના યત્રાની તૈયારીમાં હતો અને એ વાતની ખબર સનાઈને પડી ત્યારે એક કસીદા એ વિશે લખી તે દરબારમાં પેશ કરવા જતા હતા. સંજોગવશાત્ એમને મજૂર લાયખારના સ્થાન પાસેથી પસાર થવાનું થયું. કાન ઉપર એક તીણો માદ પડતાં એ એકદમ ઊભા રહ્યા. એમણે સાંભળ્યું કે લાયખાર સાફને કહી ગયો હતો કે ‘ બહેરામશાહના આધિજાપણાના નામે એક પ્યાલો આપ. ’ ત્યારે સાફીએ કહ્યું કે “ નકામો બકબકાટ શું કરે છે ? બહેરામશાહ તો એક ઇન્સાફમંદ બાદશાહ છે, સુસ્ત મુસલમાન છે અને જેરમુસ્લિમો સામે જોડાઈ કરે છે. ”

લાયખારે કહ્યું, “ હવે ગઝનાની બ્યવસ્થા તો પૂરેપૂરી કરી નથી અને ખીજા મુલ્કો લેવાની મહત્વાકાંક્ષા મેં છે. આથી વધારે ખેવફૂરી બીજી શું હોઈ શકે ? ” આમ કહી લાયખાર એક પ્યાલો પી ગયો. ત્યાર પછી તેણે સાફને કહ્યું, “ હવે તું એક પ્યાલો સનાઈ શાયરના આધિજાપણાને નામે આપ. ” ત્યારે સાફીએ તેને

આમયદાતા પણ હતો અને એમણે ઘણા કસીદા તેની તારીફમાં લખ્યા હતા. (સયીમ નસિમરી-તારીખે અફઘિયાતે ઈરાન, પૃ. ૧૧૭). હકીમ સનાઈના મ ધ, હદીકતુલ્લકાઈનું અમાર્પણ પણ તેને નામે હવ. એ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૧૩૦ માં પૂરું થયું હતું. તેના છેલ્લા પ્રકરણમાં બહેરામશાહની તારીફ પણ છે (શેરુલ્લખમ) મોહમ્મદ કાસિમ ફરિશ્ત (ભા. ૧ મા) લખે છે કે એ કિસ્સો મસબિદના સમયનો હતો, જેણે ઈ. સ. ૧૧૧૪ પર્ષત રાજ્ય કર્યું હતું, પરંતુ આવશ્યક (પૃ. ૧૦૮), તઝકિરુલ્લખમ (પૃ. ૫૬) અને શેરુલ્લખમ (ભા. ૧, પૃ. ૨૧૬) માં હમ્મીદશાહનું નામ છે, જેણે અવસાન ઈ. સ. ૧૦૯૮ માં થયું હતું અને કેટલાક ઇતિહાસકારો મુજબ ઈ. સ. ૧૦૯૯ માં થયું હતું આમ આ બંનેમાંથી કોઈએક સમયમાં એ બનાવ બન્યો હશે, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં બન્યો હોવાની વાત ખલત હોય એમ લાગે છે. બીજા બનાવો ઉપરથી એમ જ લાગે છે કે એ બનાવ બહેરામશાહના સમયમાં જ બન્યો હશે.

સમગ્રબો કે "સનાઈ એક વિદ્વાન બાહોશ શાયર છે અને તેની ખ્યાતિ ઘણી છે. તેના વિશે તારે આવું ખૂંકું ન બોલવું જોઈએ." લાયખારે આનો રદિયો આપતાં જણાવ્યું, "એના જેવો મૂર્ખ કોણુ હોઈ શકે? કેટલીક સાચીજૂઠી વાતો જોડી કાઢી તેની કવિતા બનાવે છે. બેવડું બાદશાહ સામે જઈ અદમ્ય કરી નમ્રતાપૂર્વક 'બોબો રહે છે અને તે ગાઈ સંભળાવે છે. કયામતના દિવસથી તે બીતો નથી. તે દિવસે પૂછપરછ કરવામાં આવશે ત્યારે શો જવાબ આપશે તે જોઈશું." "

આ બનાવે સનાઈના દિલ ઉપર હારે અસર કરી. એમનું દિલ બેચેન બની ગયું. સત્ય બાજતો એમના ધ્યાન ઉપર આવી. એમણે તમામ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો અને દુનિયાની જળમ્માંથી નિવૃત્તિ અપત્યાર કરી, એકાંતવાસમાં રહેવા લાગ્યા. જિંદગીનો બાકી રહેલો કામ ખુદાની બંદગી અને ધાર્મિક રીતિ-નીતિમાં ગાળવાનો એમણે પાકો નિશ્ચય કર્યો. શેખ અબૂ યુસુફ હમદાની તે જમાનામાં ત્યાં એક મશહૂર શેખ હતા. તેમના તે મુરીદ થયા.

સનાઈના જીવનમાં આ પરિવર્તન આવ્યા પછી ધીમે ધીમે તેમનો માનમરતબો એટલો તો વધી ગયો કે બહેરામશાહે પોતાની બહેનનાં લગ્ન તેમની વેરે કરવાની તેમની સામે પોતાની બાંધિય વ્યક્ત કરી; પરંતુ સનાઈએ એ વાતનો સાફ ઇન્કાર કર્યો. તેમણે બહેરામશાહને નીચે પ્રમાણેનો જવાબ આપ્યો કે:

‘મન ન મર્દે જતો જરો જાહમ, ઘણુદા ગર કુનમ ય ગર સાહમ,

ગર તૂ તાજમ દેહી જે એહસાનમ, ઘસરે તૂ કિ તાજ નસિતાનમ ।

[હું સ્ત્રી, દોલત કે પદવીનો સ્વીકાર કરું એવો માલુસ નથી; હું તેમ કરું કે ઇચ્છું તો ખુદાના સોગંદ. જો હિપકાર કરી તું મને તાજ આપે તો તારા ચિરના સોગંદ ખાઈ કહું છું કે તાજ હું ન લઉં.]

તે નગ્ન પગે પગપાળા હજ કરી પાછા આવ્યા અને ત્યાર-
પછી નગ્ન પગે જ ગર્જનાની ગલીકૂચીમાં ફર્યા કરતા. તેમનાં સગાં
સંબંધીઓ તેમની આ હાલત જોઈ રોતાં, ત્યારે તે કહેતા કે મારી
આ દશા ઉપર રોવું નહિ, બલકે ખુશી જાહેર કરવી. એક દિવસ
કાંઈએ જોડા આણી આગળ મૂક્યા ત્યારે તેને ખોટું ન લગાડવાને
તે સમયે પહેર્યા તો ખરા, પરંતુ આટલી નિરખત પણ પોતાની આ
હાલતમાં ખલેસ પહોંચાડનાર સમજી બીજે જ દિવસે તે ફેંકી દીધા;
અને કશું કે જે બાબત ગઈ કાલે માગમાં હતી તે આજે નથી.

કવિત્વશક્તિ અને વિદ્વતાનો લઝાર તો અમાઉથી જ તેમની
પાસે મોજૂદ હતો. સામાન્ય બાબતને અનોખી રીતે વર્ણવવાની કળા
તેમનામાં હતી જ. આથી જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યા પછી તેમણે
તસવ્વુફના વિચારવંત વિષયો અને સિદ્ધાંતો મસ્નવીમાં નિરૂપવા માંડ્યા.
હઝરત અબૂ સર્હદ અબૂલખરની રુઆઈઓમાં તસવ્વુફના સર્વ સિદ્ધાંતો
અને તેની મૂળ બાબતો જોઈએ તેવી રીતે સમગ્રવવામાં આવ્યાં નથી.
હકીમ સનાઈએ તસવ્વુફના બાગમાં મસ્નવીની નહેરથી પાણી
પહોંચાડ્યું. એમનાં કાવ્યોમાં તસવ્વુફનું સુંદર નિરૂપણ પ્રથમ વાર
જોવામાં આવે છે, એ વિશે તેમણે પોતે જ તેમની મસ્નવી હકીક-
તુલ્લકાઈકમાં લખ્યું છે કે :

કસ ન ગુફ્ત બીં ચુનીન સુલ્હન વ જહાં,

વ ર કસી ગુફ્ત મો વેયારો વેલ્લોં ।

જો નમ્ત હર વેહ દર જહાં સુલ્હન અત્ત,

ગર ચકી દર હજાર, આને મનસ્ત ।

[કાંઈએ આવી જાતની કવિતા દુનિયામાં કહી નથી
હોય તો કહો કે લાવો અને ગાઓ.

આવી રીતની જે દાર્ઢ કવિતા દુનિયામાં હજારમાં એક છે તે મારી છે.]

જલાલુદ્દીન રૂમીને પણ એમને માટે બહુ જ માન હતું. તેમણે પોતાની મસ્તવીમાં એમના વિશે કહ્યું છે કે^૧

મીમ જોડી ફરદહ અમ મન મીમ ચામ,

અજ હકીમે ગચ્છનવી મુશ્તુનવ તમામ ।

[હું અધકચરો હોઈને અધૂરો જીવકાયો છું; ગચ્છનાના હકીમ (સનાઈ) પાસેથી તમે તમામ સાંભળો.]

તેમની હદીકત્તુલ્લહકાઈક ધણી જ મશહૂર મસ્તવી છે, તેમાં તસવ્વુફને લગતી બાબતોનું નિરૂપણ છે. એ વિષય ઉપર એ પ્રથમ મસ્તવી છે. જલાલુદ્દીન રૂમીની મસ્તવી કરતાં તે એ ધણી ઊતરતી છે, પરંતુ એ ફરીદુદ્દીન અત્તારની મન્તિકતુત્તૈર અને જલાલુદ્દીન રૂમીની મસ્તવીની પૂર્વમામી હતી.

એના વિશે આતશકદહમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે^૨ “હદીકત્તુલ્લહકાઈક હકીકતનાં ફોથી દોકાટક એવો બાગ છે અને મારિકતનાં શુભોથી બોહોબલ શુભિસ્તાન છે. ”

એના વિશે તઝ્કિરતુશ્શુઅરામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે^૩ “એ હદીકહના દરેક ચમનમાં હકીકત અને તરીકતના બાગો છે. ”

એ ઉપરાંત શાયર સનાઈએ તરીકતુત્તહકીક, ધસ્કનામહ, અફ્સનામહ, કારનામએ બદખ વગેરે અન્ય મસ્તવીઓ પણ લખી છે. એમાં મારિકતના વિષય ઉપર લખાયેલી તરીકતુત્તહકીક વિશેષ મશહૂર છે. તેમની દીવાનમાં કર્સીદા, કિતબ્બા, ગઝલ, રુબાઈ વગેરે ફારસી શાયરીનાં અન્ય પ્રકારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમણે

૧. સૂક્ષ્મ નસિયારી — તારીખે અદબિયાતે ઈરાન, પૃ. ૧૧૭

૨. પૃ. ૧૦૮

૩. પૃ. ૬૦

તસન્વુક્તના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી ગઝલોનો પાયો નાખ્યો અને મૌલવી જલાલુદ્દીન રૂમી અને શેખ હાફિઝ શીરાઝીની મારફત તેના ઉપર સર્વોચ્ચ ધમારત ચઝાઈ.^૧

ખાગ્ન ફરીદુદ્દીન અત્તાર (ઈ. સ. ૧૧૧૯-૧૨૨૯)

હકીમ સનાઈ પછી હઝરત ખાગ્ન ફરીદુદ્દીન અત્તારે કારસી કવિનાનો વિસ્તાર ઘણો જ વધારી દીધો. એમને લઈને કમીલા, રુખાઈ અને ગઝલ કાવ્યપ્રકારો તસન્વુક્તથી માલામાલ થઈ ગયા.

એમનો જન્મ નિશાપૂરમાં થયો હતો. એમના પિતા ઇસ્લાહીમ ખિન ઇસ્લાહ અત્તાર એટલે કે હવા વેચનારનો ધંધો કરતા હતા અને વેંચકમાં એ ઘણા નિખાત ગણાતા. પિતાના અવસાન પછી હઝરત ખાગ્ન ફરીદુદ્દીને પિતાનો ધંધો અપનાવ્યો. તે પોતાનું દરાખાનું એવા કાંકમાંથી રાખના હતા કે જોનારની આંખ ચમકી ઊઠતી અને તેનું દિમાગ મગમગાટથી પ્રકુલિત થઈ જતું. કહેવાય છે કે એક દિવસ બન્યું એવું કે તે દુકાનમાં બેઠા હતા અને તેમની સામે મુલાખો કમર કસી ખિદમતમાં જોભેલા હતા, ત્યારે એકએક એક ફકીર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેમની દુકાનનો સરસામાન અને વૈભવ લાંબા સમય પર્્યંત ધ્યાન-પૂર્વક નિહાળતો તે ખાગ્ન આગળ જોયો રહ્યો અને ગમગીનીના ઊંડા નિસાસા નાખી ત્યાં આંસુ સારવા લાગ્યો. હઝરત ખાગ્ન સાહેબને એ કીક લાગ્યું નહિ તેથી તેને કહ્યું, “સમય શા માટે નકામો વેડફો છો ? તમે તમારા રસ્તે ચાલ્યા જાઓ.” દરવેશો કહ્યું, “ઓહ શેખ! હું લાચાર અને તુચ્છ છું. મારી પાસે આ ખિરકા^૨ સિવાય કંઈ જ નથી. મારું જીવું કંઈ જ મુશ્કેલ નથી. તમે તમારો બોજ સંભાળો અને તમારી હાલતનો ઊંડો વિચાર કરો.” હઝરત ખાગ્ન સાહેબે પૂછ્યું, “તું કેવી રીતે જાગે ?” તેણે કહ્યું, “આવી રીતે.” આમ કહી ખિરકો ચરીર ઉપરથી ઉતારી તે માથા નીચે મૂકી સૂઈ ગયો અને

૧. સહીમ નીશારી — તારીખે અદજિમાતે દિન, પૃ. ૧૧૮

૨. ખિરકા અ. ફકીરની ઓઢવાની ઝોઢી

મેગલે ખાજ સાહેબને મોતને ઘાટ ઉતારી તો દીધા, પરંતુ પાછળથી એમની મહત્તાનું તેને જ્ઞાન થયું ત્યારે તોખા કરી એમની મજારનો તે મુગ્ધવિરર થયો અને તેના મરણ પર્વત ત્યાં જ રહી સેવા બ્રમવતો રહ્યો.

હઝરત ખાજ ફરીદુદ્દીન અતાર ઉચ્ચ કોટિના સૂફી શાયર હતા. મહાન સૂફી શાયર જલાલુદ્દીન રૂમી પણ એમની મહત્તા નીચેની શૈરમાં જણાવે છે :

અતાર રુહ^૧ ચૂંદો સનામી દો ચરમે ચૂ,

મા અજ પહે સનામીઓ અતાર જામદીમ ।

[અતાર (તસબુદ્દીન) રૂહ એટલે કે આત્મા હતા અને મનાઈ તેની બે આબો (સમાન) હતા; અમે સનાઈ અને અતાર પછી આવ્યા.]

આગળ ઉપર તે કહે છે :

હફ્ત શહેરે મિસ્ક રા અતાર મરત,

મા હનૂજ અન્દર જમે ચક કૂચહ ઓમ ।

[અતારે ઈસ્કનાં સાત શહેરોનો પ્રવાસ કર્યો; અમે તો હજુ તેની એક ગલીના વર્ગાકમાં છીએ.]

હઝરત ખાજ અતારની ખ્યાતિ એમની મસ્નવીઓને લઈને છે. એમનો મન્તિકૃતત્વેર ધણી મથહર છે; પરંતુ ઈરાનમાં તેના કરતાં પણ વિશેષ પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા એમના પંદનામહજની છે; અને તેના કરતાં વિશેષ મહત્તા એમના તઝકિસ્તુલ્ઓલિયાને અપાય છે. એમાં સૂફીઓનાં જીવનચરિત્રો આલેખવામાં આવેલાં છે અને તસબુદ્દીના

૧. (અ.) કબર; સમાધિ

૨. (અ.) કબર થા દરગાહ ઉપર હમેશાં રહેનાર

૩. કેટલીક આવૃત્તિમાં રુહ (એટલે કે ચહેરા) છે.

૪. એ બાધનું પુસ્તક છે.

રાહમાં તેમનાં માર્ગદર્શક વચનો સારા પ્રમાણમાં નોંધવામાં આવ્યા છે. એ ગદ્યમાં છે. એમની મસ્તવીઓમાં હાજી ઇરક ઉપર ઇલાહીનામહ અને સામાન્ય સૂફી સિદ્ધાંતો ઉપર અસરારનામહ, ખુસરોનામહ વગેરે છે. તે ઉપરાંત એમણે ઇબેલાં પુસ્તકોમાં મુસીબતનામહ, બુલબુલનામહ, જવાહરનામહ, મુખ્તારનામહ, શરદુલ્-કદ્દામ વગેરે પણ છે.^૧

એમની મસ્તવીઓની ખાસિયતોમાં એક મુખ્ય એ છે કે દરેકમાં વાર્તાજ વાર્તા છે. એમની વાદ્યકિત આશ્ચર્યજનક હતી; તેથી પેગમ્બરો સૂફીઓ, મુલ્કતાનો અને અન્ય મયદૂર વ્યક્તિઓએ કહેલી તેમજ તેમના વિશેની લોક-પ્રત્યક્ષિત વાતોનો ઉપયોગ એમણે વિશેષ કર્યો. એને કારણે બોધ આપવામાં અને સિદ્ધાંતો સમજાવવામાં એમને સરળતા રહી. એમના પછી થયેલા મોઝાના જલાલુદ્દીન રૂમી જેવા અન્ય સૂફી શાયરોએ પણ તત્ત્વવ્યુક્તિના સિદ્ધાંતો અને અન્ય કંઠક કાવ્યકાના નિરૂપણમાં વાર્તાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

હઝરત ખાગ્ગ અત્તારની કરીદા અને મઝલની બનેલી દીવાન^૨ પણ છે. તે સર્વનો વિષય પણ ક્યાં તો સૂક્ષ્મતા છે અને ક્યાં તો કંઈક બોધ છે.

મઝલમાં ઇરકની આસણી હઝરત ખાગ્ગ અત્તાર અગાઉ પણ હતી; પરંતુ જોશ અને મસ્તી, તન્મયતા અને તદ્દક્ષીનતા તેમાં એમના

૧. ધાર્મિક ધર્ષણના પરિણામે એમને ઘણું વેઠવું પડ્યું હતું. એમના મકાનનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં એમનાં ઘણાં પુસ્તકો સરમીખત થયાં હતાં.

૨. મઝલોના પ્રાર્થના અંત્યાક્ષર વરીકે કારસી મૂળાક્ષરમાંના 'અલેફ' 'એ' 'વે' 'તે' માંથી જે કોઈ એક હોય છે તે અનુસાર જે સમયમાં તેમને ગ્રાહવવામાં આવે તેને 'દીવાન' કહેવામાં આવે છે. તે એક જ શાયરની રચેલી મઝલોનો સંગ્રહ હોય છે.

જેટલી રૂપરૂ રીતે દેખાતાં ન હતાં. એમણે ગઝલમાં ગિંદા અને મસ્ત હાલતના વિષયો વર્ણુ વ્યા છે. એમનાં મદિગા-કાવ્યો ખખ્યામનાં જેવાં જ છે; પરંતુ એમના કાવ્યોમાં મારિફતનો ચરાખ છે. મારિફતને ધરકની ભાષામાં નિરૂપનાર લકીમ સંનાઈ પ્રથમ હતા અને તેના ઉપર મોટી ઇમારત ચળુનાર ખાગ્ન અત્તાર હતા. ફારસી ગઝલોમાં ધરક, ચરાખ, જામ, મયખાના, ખરાખાત, સનમ, સાકી વગેરે શબ્દોને મોહક બનાવનાર એ જ હતા. એમણે ગઝલમાં સૂફી ભાવો અને ભાવનાઓ નિરૂપ્યાંએમની ભાષા એટલી સરળ છે કે એના પછી કોઈ શાયર એમાં એટલી સરળતા સાધી ચક્ર્યો નથી. એમણે કોઈની ખોટી પ્રશંસા કરવા કાવ્યો લખ્યાં નથી; તે પોતે જ એ અંગે કહે છે:

‘ય કુમરે સીશ મદ્દહે કસ ન ગુફ્તમ,

દુરી જગ વહરે દુનિયા મન નસુફ્તમ ।

[મારી જિંદગી દરમિયાન કોઈની પ્રશંસાનાં કાવ્યો મેં લખ્યાં નહિ; દુનિયા માટે હીરામાં કાણું મેં પાક્યું નહિ. ૨]

એમની ગદ્ય અને પદ્ય કૃતિઓની સંખ્યા કુરાને સરીફના સુરાના (એટલે કે એકસો ચૌદ) જેટલી ગણવામાં આવે છે. ૩

સૂફી શાયરીની પ્રગતિમાં ઉછાળો.

હઝરત ખાગ્ન ફરીદુદ્દીન અત્તાર પછી સૂફી શાયરીની પ્રગતિ માટે ધણું કારણ પેદા થયાં. તાતાર લોકોએ કૂરતાથી પ્રખરે લૂંટી લીધો. મહાન બાદશાહોના તાજ અને તખ્ત ધૂળ બેગાં કરી દીધાં. ઇસ્લામી દુનિયામાં ઊંચલપાચલ ચર્ચ ગઈ. ખુરાસાનથી સામ (સીરિયા) પધંત આકાશ નીચે સનસનાટી ફેલાઈ રહી. ઉમ્મુદ્દુનિયા (દુનિયાની માતા) તરીકે ઓળખાતા બગદાદની ઈંટ બેગી ઈંટ મળી ગઈ. મહાન મહાન

૧. (ફા.) મઝહબી બંધનો ન માનનાર પુરુષ

૨. અર્થાત્ પૈસા ખાતર શે'સે રચી નહિ.

૩. સલીમ નીસારી—તારીખે અદબિયાતે ઈરાન, પૃ. ૧૧૯

નગરોનાં ખંડેરોમાંથી ધૂળ ઊડતી થઈ, બધાં મળી ઓઝામાં ઓઝાં પચાસ સાઠ લાખ માણસો એક જ ઝપાટે ફના થઈ ગયાં. આ બનાવે ફાની દુનિયાનો એવો તો ખ્યાલ આપ્યો કે તે ચિતાર લાંબા સમય પર્વત લોકોનાં માનસ ચક્ષુ આગળ દેખાતો રહ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં ગમગીન દિલ અને મૂંઝાઈ ગયેલી લાગણી બીજી તરફ વળ્યાં. ગઝલ આંતરિક ઉમંગકા અને દિલના ભાવોની દર્શક છે, તેથી ફૂટેલા ફાટેલા નિગરના ધાનો કેફિયન જળાન પર આવવા લાગી, જે લોકોના દિલ ઉપર વધારે ચોટ લાગી હતી અને જેમનાં દિલ વધારે શક્તિશાળી હતાં તેમની અલ્લાહ પ્રયેની લગનીમાં વૃદ્ધિ થઈ. તસવ્વુફનો પાયો દુનિયા અને તેના વિષયો પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે, આથી દરેક રિયા અને ખૂશ્યામાં તસવ્વુફની ચર્ચા શરૂ થઈ. આવા સમયમાં એવી મોટી સંખ્યામાં સૂફી શાયરો પેદા થયા કે એટલા ઠોઠ અન્ય સમયમાં થયા ન હતા. એઓમાં સ્વતંત્ર અને શાંત રહી કામ કરનારા મૌલાના રૂમી, ઇરાકી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૮૮), શેખ સાંદી, અબ્દિસ્તરી (મુ. ઈ. સ. ૧૩૨૦) વગેરે હતા તેમની શાયરી તસવ્વુફના સાહિત્યબાગનાં ફળફૂલ છે. એમાં ગઝલને ગઝલ બનાવનાર મૌલાના રૂમી, ઇરાકી અને શેખ સાંદી હતા.

સૂફી શાયરીની વિશાળતા, દુર્ગમતા અને ગહનતા

તસવ્વુફમાં શરૂઆતથી નીતિને લગતા વિષયો સામેલ થઈ ગયા હતા, કારણ કે તસવ્વુફ સાથે નીતિને ખાસ સંબંધ છે. નીતિશાસ્ત્ર એ સમયે ધણું વ્યાપક થઈ ગયું હતું. હઝરત ઇમામ ગઝ્ઝાલીની ઇલ્યાહિયુલ્લૂમે^૧ એ ઇસ્લમની સફ્તમ બાબતો સામાન્ય કરી નાખી હતી.

નાસિરુદ્દીન તૂસી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૭૪)એ અખ્લાકે નાસિરીમાં એરિસ્ટોટલની ફિલસૂફીમય નીતિ સમજાવી, તેની અસરથી નીતિનો મંત્રહ શાયરીમાં તૈયાર થઈ ગયો. સૂફી શાયરો આ કારણને

૧. એ પુસ્તક તેમણે ત્રણી લાપામાં લખેલું છે.

જેટલી રૂપરૂ રીતે દેખાતાં ન હતાં. એમણે ગઝલમાં રિન્દ^૧ અને મસ્ન દાસતના વિષયો વર્ણવ્યા છે. એમના મદિહા-કાબ્યો ખાધામનાં જેવાં જ છે; પરંતુ એમના કાબ્યોમાં મારિફતનો શરણ છે. મારિફતને ધરકની ભાષામાં નિરૂપનાર હકીમ સનાઈ પ્રથમ હતા અને તેના ઉપર મોટી ઇમારત ચણનાર ખાગ અત્તાર હતા. ફારસી ગઝલોમાં ધરક, શરાબ, જામ, મયખાના, ખરાબાત, સનમ, સાક્ષી વગેરે શબ્દોને મોહક બનાવનાર એ જ હતા. એમણે ગઝલમાં સૂફી ભાવો અને ભાવનાઓ નિખ્યાંએમની ભાષા એટલી સરળ છે કે એના પછી કોઈ શાયર એમાં એટલી સરળતા સાધી શક્યો નથી. એમણે કોઈની ખોટી પ્રશંસા કરવા કાબ્યો લખ્યાં નથી; તે પોતે જ એ અંગે કહે છે:

‘ય શુમરે રૂઝ મદહે કસ ન શુફતમ,

દુર્ગે અજ બહરે દુનિયા મન નશ્વતમ ।

[મારી જિંદગી દરમિયાન કોઈની પ્રશંસાનાં કાબ્યો મેં લખ્યાં નહિ; દુનિયા માટે હીરામાં કાણું મેં પાડ્યું નહિ.^૨]

એમની ગદ્ય અને પદ્ય કૃતિઓની મંખ્યા કુરાને સરીફના સુરાના (એટલે કે એકસો ચૌદ) જેટલી ગણવામાં આવે છે.^૩

સૂફી શાયરીની પ્રગતિમાં ઉછાળો

હઝરત ખાગ ફરીદુદ્દીન અત્તાર પછી સૂફી શાયરીની પ્રગતિ માટે ધણી કારણો પેદા થયાં. તાતાર લોકોએ કૂરતાથી પ્રગ્લને લૂંટી લીધો. મહાન બાદશાહોના તાજ અને તખ્ત ધૂળ ભેગાં કરી દીધાં. ઇસ્લામી દુનિયામાં ઊથલપાથલ થઈ ગઈ. ખુરાસાનથી શામ (સીરિયા) પયત આકાશ નીચે સનસનાટી ફેલાઈ રહી. ઉમ્મુલ્લુનિયા (દુનિયાની માતા) તરીકે ઓળખાતા બગદાદની ઈંટ ભેગી ઈંટ મળી ગઈ. મહાન મહાન

૧. (ફા.) મમદગી બધનો ન માનનાર પુરુષ

૨. અર્થાત્ પૈસા ખાતર શેરો રચી નહિ.

૩. સૂફીમ નીસારી—તારીખે અદબિયાતે ઈરાન, પૃ. ૧૧૬

નગરોનાં ખંડેરોમાંથી ધૂળ ઊડતી થઈ. બધાં મળી ઝોલામાં ઝોલાં પચાસ સાઠ લાખ માણુમે એક જ ઝપાટે ફના થઈ ગયાં. આ બનાવે ફાની દુનિયાનો એવો તો ખ્યાલ આપ્યો કે તે ચિતાર લાંબા સમય પર્વત લોકોનાં માનસ ચક્ષુ આગળ દેખાતો રહ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં ગમગીન દિલ અને મૂંઝાઈ ગયેલી લાગણી ખીછ તરફ વળ્યાં. ગઝલ આંતરિક ઉમંગકા અને દિલના ભાવોની દર્શક છે, તેથી ફૂટેલા ફાટેલા નિગરના ધાની કેફિયન જળાન પર આવવા લાગી. જે લોકોના દિલ ઉપર વધારે ચોટ લાગી હતી અને જેમનાં દિલ વધારે શક્તિશાળી હતાં તેમની અસ્લાહ પ્રત્યેની લગનીમાં વૃદ્ધિ થઈ. તસવ્વુફનો પાયો દુનિયા અને તેના વિષયો પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે, આથી દરેક દિશા અને ખૂણામાં તસવ્વુફની ચર્ચા શરૂ થઈ. આવા સમયમાં એવી મોટી મંખ્યામાં સૂફી શાયરો પેદા થયા કે એટલા કોઈ અન્ય સમયમાં થયા ન હતા. એઓમાં સ્વતંત્ર અને શાંત રહી કામ કરનારા મોલાના રૂમી, ઇરાકી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૮૮), શેખ સાંદી, શબિસ્તરી (મૃ. ઈ. સ. ૧૩૨૦) વગેરે હતા તેમની શાયરી તસવ્વુફના સાહિત્યબાગના ફળફૂલ છે. એમાં ગઝલને ગઝલ બનાવનાર મોલાના રૂમી, ઇરાકી અને શેખ સાંદી હતા.

સૂફી શાયરીની વિશાળતા, દુર્ગમતા અને ગદનતા

તસવ્વુફમાં શરૂઆતથી નીતિને લગતા વિષયો સામેલ થઈ ગયા હતા, કારણ કે તસવ્વુફ સાથે નીતિને ખાસ સંબંધ છે. નીતિશાસ્ત્ર એ સમયે ધણું વ્યાપક થઈ ગયું હતું. હઝરત ઇમામ ગઝ્ઝાલીની ઇહ્યાઉલ્લિહ્મે^૧ એ ઇસ્લમની સૂક્ષ્મ બાબતો સામાન્ય કરી નાખી હતી.

નાસિરુદ્દીન વૃસી(મૃ. ઈ. સ. ૧૨૭૪)એ અખ્લાકે નાસિરીમાં એરિસ્ટોટલની ફિલસૂફીમય નીતિ સમજાવી, તેની અસરથી નીતિનો મંત્રહ શાયરીમાં તૈયાર થઈ ગયો. સૂફી શાયરો આ કારણને

૧. એ પુસ્તક તેમણે અરબી ભાષામાં લખેલું છે.

લઈને ફિલસૂફીના વિષયો પણ નિરૂપતા થયા હતા તેથી એમ કહી શકાય કે ફારસી શાયરીમાં ફિલસૂફી તસવ્વુફના રસ્તે આવી. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી અને શેખ મુશુદ્દીન અકબર ફિલસૂફીના વિષયમાં અતિ નિપજાત હતા. તેઓ સૂફી થયા પછી તેમના ફિલસૂફીના વિચારો તસવ્વુફના રંગથી રંગાઈને બહાર પડ્યા.

મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી (ઈ. સ. ૧૨૦૭-૧૨૭૩)

તસવ્વુફના વિષય ઉપર વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરી લખનાર પ્રથમ વિદ્વાન હઝરત ઇમામ ગઝ્ઝાલી હતા જેમને મોખ્ય રીતે સૂફીમતના એરિસ્ટોટલ કહી શકાય. હદીકતુલ્લકાઈકના લેખક સનાઈએ એક કદમ આગળ વધી તસવ્વુફમાં ફિલસૂફીનું બરાબર મિથણ કર્યું. હઝરત ખામ ફરીદુદ્દીન અત્તારે એને શાયરીમાં બરાબર ઉતાર્યો. મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમીએ પોતાની જગતવિખ્યાત મસ્તીમાં એ વિષયનું નિરૂપણ કરી લોકોમાં એને વહાવ્યો અને અમર કર્યો.

જલાલુદ્દીન રૂમી મૌલવી કે મૌલાનાએ રૂમ થા મુદ્દાએ રૂમી નામથી ઓળખાય છે. એ લખ્યા સૂફીઓના સંબંધમાં આવ્યા હતા. એમના પિતા બહાઉદ્દીન (મૂ. ઈ. સ. ૧૨૩૧) અતિ પવિત્ર વિદ્વાન હતા લોકો તેમને માન પણ બહુ આપતા હતા. મુસાફરી દરમિયાન ઈ. સ. ૧૨૧૨ માં નિશાપૂરમાં મદાન સૂફી હઝરત ફરીદુદ્દીન અત્તારને તે પોતાના પુત્ર જલાલુદ્દીન સાથે મળ્યા ત્યારે તેમણે અસુરારનામહર નામની મસ્તવીનું પુસ્તક જલાલુદ્દીનને બેટ તરીકે આપ્યું અને તે વખતે બહાઉદ્દીનને કહ્યું, “ આ કિંમતી જવાહરની બાબતમાં ગાર્ફેલ રહેશે નહિ. એ એક દિવસ સારી દુનિયામાં ઊંચણપાચણ મચાવશે.” એ સમયે જલાલુદ્દીનની ઉંમર ફક્ત ૭ સાલની હતી.

૧. E. G. Browne—A Literary History of Persia, Vol. II, p. 515

૨. સફીમ નીસારી — વારીએ અદબિયાતે ઈબાન, પૃ. ૧૦

જલાલુદ્દીન પ્રથમ હઝરત શેખ બુરહાનુદ્દીન નામના સૂફીના મુરીદ થયા હતા. દસ વરસ પછી શમ્સુદ્દીન તખ્વીઝી^૧ (મ. ઈ. સ. ૧૨૪૬)ને પોતાના મુરશિદ તરીકે એમણે સ્વીકાર્યા હતા. તેમની સાથેના એમના મંબંધ વિશે વિવિધ પ્રકારની વાતો છે. શમ્સે તખ્વીઝને તેમના હઝરત પીર બાબા કમાલુદ્દીન જુન્દીએ હુકમ કર્યો કે રામ જાઓ; ત્યાં કોઈ એક જથ્થુ પીઝાય છે તેને ગરમ કરી આવો. હઝરત શમ્સે ફરતા ફરતા કોનિયા ઈ. સ. ૧૨૪૪માં પહોંચ્યા ત્યાં એક કારવાનસરાયમાં ઊતર્યા^૨. એક દિવસ જલાલુદ્દીન રૂમીની સવારી મહાન ઠાકથી ત્યાંથી નીકળી. હઝરત શમ્સે રસ્તા ઉપર જ તેને રોકીને જલાલુદ્દીનને પૂછ્યું, “મુજાહિદા અને રિયાઝતનો મક્સદ શો ? ” જલાલુદ્દીને કહ્યું, “શરીઅતનું પાલન.” હઝરત શમ્સે કહ્યું, “એ તો સૌ કોઈ જાણે છે.” જલાલુદ્દીને કહ્યું, “એનાથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? ” હઝરત શમ્સે કહ્યું, “ઇદમનો અર્થ એ થાય છે કે તે તમને મંજિલ સુધી પહોંચાડે.” તે પછી હઝરત શમ્સે હકીમ સનાઈની આ શેર સંભળાવી :

ઝિલ્મ ફજ તૂ તુરા ન વેસિતાનદ,

જહૂલ જ્ઞા ઝિલ્મ વેહ મુઅદ મિસિવાર ।

[જે ઇદમ તને તારામાંથી એવી ન લે તેના કરતાં અચાનતા અતિ ખહેતર છે.]

જલાલુદ્દીન ઉપર આ શબ્દોની એવી તો અસર થઈ કે તે જ સમયે તે હઝરત શમ્સના મુરીદ થયા.

૧. ઈગનમાં આઝરબાયનમાં તખ્વીઝ નામનું સહેર છે ત્યાં તે જન્મ્યા હતા. એ એક ફરતા ફકીર હતા.

૨. ત્યાં તેમણે એક મહાન વેપારી હોવાનો ઝાણ કર્યો, પરંતુ તેના ઓરડામાં કંઈ જ ન હતું. પાણી માટે એક કૂટેલો વટેલો ધડો, એક જૂની સાદડી અને એસિકા માટે એક ઢેકું હતું, તે દશ કે બાર દિવસને અંતરે એક વખત ખાતા હતા. (મનાઝિલુલ્આરિફીન)

એક દંતકથા એવી છે કે મૌલાના જલાલુદ્દીન એક વખત એક હોજના કિનારા ઉપર બેઠા હતા. સામે કેટલાંક પુસ્તકો મૂકેલાં હતાં. હઝરત શમ્સે તેમને પૂછ્યું, “આ શાનાં પુસ્તકો છે?” મૌલાનાએ કહ્યું, “એ કીત્ર વ કાત્ર (બિહાપોહ) છે. તમારે એનું શું કામ છે?” હઝરત શમ્સે પુસ્તકો ત્યાંથી ઉપાડીને તે હોજમાં ફેંકી દીધાં. આથી મૌલાનાને અતિ રંજ થયો અને તે બોલ્યા, “મિયાં દુરવેશ! આપે એવી ચીજોનો નાશ કર્યો છે કે જે હવે કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.” હઝરત શમ્સે હોજમાં લાથ નાખી તમામ પુસ્તકો બહાર કાઢ્યાં અને કિનારા ઉપર મૂકી દીધાં. એ પુસ્તકો અગાઉના જેવી સૂકી હાલતમાં હતાં. આથી મૌલાનાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમની આ હાલત જોઈ હઝરત શમ્સે કહ્યું, “એ ‘હાલ’ની સ્થિતિની ખાત્રત છે. તમને એની શી ખબર?”

હઝરત મૌલાના જલાલુદ્દીને કોનિયામાં એક ખાનકાહ સ્થાપી હતી. તેમાં ઘણા મુરીદો એકઠા થયા હતા. તેમણે સ્થાપેલો ફિરકો મૌલ્વીનામે ઓળખાય છે.

સૂફી શાયરોમાં હઝરત મૌલાના રૂમીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે.

પોતાની દીવાન (એટલે કે ગઝલ-સંગ્રહ)માં હઝરત શમ્સે તખ્લીઝીના નામ ઉપરથી તેમણે પોતાનું તખલ્લુસ શમ્સ રાખ્યું હતું અને તે સંગ્રહ ‘દીવાને શમ્સ’નામે ઓળખાય છે. તેમની મસ્નવી ઘણી જ મશહૂર છે. તેમાં બધી મળી છવીસ હજાર બેત છે. એ વિશે કહેવાય છે કે

મસ્નવિયે મૌલ્વીએ મગ્નવી,

હસ્ત કુરબાન દર જવાને ફહલવી ।

[મૌલ્વી માનવી (જલાલુદ્દીન)ની મસ્નવી પહેલ્વી (અર્થાત્ ફારસી) ઝખાનમાં કુરાન છે.]

૧. એ વિશે વિગત આગળ ઉપર આવશે.

હુસામુદ્દીન ચલપી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૮૪) નામના મહાન આરિક જલાલુદ્દીનના ખાસ મુરીદોમાંના એક હતા. તે મજૂર મસ્તવી લખવામાં મુખ્ય-કારણરૂપ હતા. મૌલાના જલાલુદ્દીનના મુરીદો હકીમ સનાઈ અને ખાગ્ગ ફરીદુદ્દીન અત્તારની મસ્તવીઓ વાંચવામાં ધણો રસ લેતા હતા. તેથી હુસામુદ્દીને તસબુક ઉપર કાવ્ય લખવા માટે તેમના મુરશિદ મૌલાના જલાલુદ્દીનને સૂચના કરી અને મુરશિદે મુરીદની સૂચના માન્ય રાખી. પરિણામે તે જ વખતે મસ્તવી રચવાનું શરૂ થયું. મસ્તવીનું પ્રથમ દફતર (એટલે કે પુસ્તક) લખાયા પછી હુસામુદ્દીનની ધર્મપત્નીનું અવસાન થયું તેથી તે જલાલુદ્દીન રૂમી પાસે આધાતને લઈને એ વરસ પર્વત આવી શક્યા નહિ. આથી મસ્તવી લખવાનું કામ બંધ રહ્યું. પછી ઈ. સ. ૧૨૬૩ માં તે પાછા આવ્યા ત્યારે જ રચના માટેની પ્રેરણાની શરૂઆત થઈ.

મસ્તવીનાં છ દફતરોમાં તસબુકના સિદ્ધાંતો અને કથનોને વાર્તા, દૃષ્ટાંત, કુરાને શરીફની આયતો અને ઐતિહાસિક વાતો મારફત સમજાવવામાં આવ્યાં છે. એમાં બોધ અને ઉપદેશ પણ આવે છે. શાયર એ ગ્રંથના અરબીમાં લખેલા દીઆયામાં જણાવે છે કે “આ કિતાબ કુરાને શરીફનું વિવરણ અને નીતિનો સુધારક છે. એમાં અદ્ભુત અને અસાધારણ વાતો, ઉત્તમ પ્રવચનો અને મહત્ત્વની દલીલો છે. એ સાલિકોને જવાનો રાહ અને તે ઉપર ચાલતાં બાળકો માટે આનંદપ્રમોદ મારફત શીખવા માટે બાગ છે.”

મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી અદ્વૈતવાદ ઉપર લખનારાઓમાં સૌથી મહાન છે. એમ કહેવાય છે કે એ ધણા રોગ રાખતા હતા. વજૂદ અને હાલની અવસ્થામાં ગરકાવ થઈ જતા ત્યારે ધણી વાર બેઠેલા હોય ત્યાંથી એકદમ જીડીને નાચવા લાગી જતા. કોઈ કોઈ વાર કોઈ ન જાણે તેમ એકાદ દિશામાં ચાલી નીકળતા અને કેટલાંયે અકવાડિયા બેપત્તા રહેતા. લોકો તેમને દરેક દિશામાં શોધવા નીકળી પડતા. આખરે કોઈ વેરાન સ્થળે તેમનો પતો લાગતો. તેમના

આસ મુરીદો તેમને ત્યાંથી લઈ આવના. સમાની મગલિસોમાં દિવસો ને દિવસો સુધી હોયમાં આવના નહિ. રસ્તે ચાલતા હોય ત્યારે પણ એકાદ બાજુથી કંઈ એવો અચાજ કાન ઉપર પડતાં વેંત ત્યાં જ બિખા રહેના અને મસ્તીની દાણતમાં નાચવા લાગતા.

તેમની શે'રામાં અચ્છીલ જીભત્સ લાપા સિદ્ધાંતોના નિરૂપણમાં જોવામાં આવે છે તે તેમની 'લાલ'ની ખરાકાપ્કાનો નિર્દેશ કરે છે. તેમણે રચેલી જે મસ્નવીને ફારસી ભાષાનું કુરાને ચરીફ કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ કેટલીક એવી વાર્તાઓ મળે છે.

એમ કહેવાય છે કે મોહાનાના ઘરમાં એક યાંત્રો હતો. ત્યારે ઇશકના દરિયામાં ફૂંચકી મારતા ત્યારે હાથ યાંત્રો ઉપર મૂકતા અને તેની આસપાસ ફરતા અને શે'રા કહેના. તેમની નજીક ખેડેલા માણસો ને લખી લેના.^૧ એમ પણ કહેવાય છે કે હુસામુદ્દીન અને મોહાના રૂમી આખી રાત જાગતા; મોહાના શે'રા ગાતા રહેતા અને હુસામુદ્દીન તે લખતા રહેતા. રાત્રિ દરમિયાન પ્રેરણાથી લખાયેલો શે'રા મોહાના બીજે દિવસે ફરીથી જોઈ જતા.

ઇશકી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૮૯)^૨

મહાન સૂફી સાયર શેખ ફઝુદ્દીન ઇલાહીમ બિન શહરિયાર ઇશકીનો જન્મ હમદાન નજીક આવેલા બકુમન (યા બાકુમન)માં થયો હતો. તેમણે નાની ઉંમરે કુરાને ચરીફ મોઢે કપુ^૩ હતું.^૪ હમદાનના લોકો તેમના મધુર કંઠ ઉપર ફિદા હતા.

૧. હોલતરાહ સમરકંદી — તઝકિરતુશ્શુઅરા, પૃ. ૧૨૮

૨. મયખાનહ અને નફહાતુલ્લુન્સ. વારીખે ગુઝીદહમાં હિ. સ. ૬૮૬ (ઈ. સ. ૧૨૮૭) છે અને તઝકિરતુશ્શુઅરામાં હિ. સ. ૭૦૯ (ઈ. સ. ૧૩૦૯) છે; પરંતુ ઉપર જણાવવામાં આવી છે તે જ આધારભૂત સાદ છે.

૩. જમીની નફહાતુલ્લુન્સમાં એક રિવાયત છે કે તેમણે નવ મહિનામાં એ કંઠે કયું હર્ષ અને એ સમયે એમની ઉંમર ફક્ત પાંચ સાલ અને નવ મહિનાની હતી.

સત્તર વરસની ઉંમર પર્ષત હમદાનના મદ્રેસામાં જ્ઞાન અંપાદન કરી તે બગદાદ ચાલ્યા ગયા અને શેખ શિહાબુદ્દીન સુદુરવદી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૩૪)ની સેવામાં રહ્યા. ત્યાં તે તેમના મુરીદ થયા અને રૂહાની તાલીમ મેળવી. તેમની પાસે રહી વરસો પર્ષત તે રિયાઝત અને ધ્યાનદત કરતા રહ્યા. એ જ સમય બાદ હઝરત શેખ શિહાબુદ્દીને તેમને 'ઇરાકી' તખલ્લુસ આપ્યું અને ભારત જવા હુકમ કર્યો ભારતમાં આવી મુસલમાનના હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન ઝકરિયા (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૫૮)ની ખિદમતમાં રહી તેમણે આધ્યાત્મિક અને આંતરિક સમૃદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરી.

એક દંતકથા એવી છે કે અબ્યાસ પૂરો કરી તે હમદાનના મદ્રેસામાં પાઠ શીખવી રહ્યા હતા ત્યારે કક્કંદારોની^૧ એક જમાત ત્યાં આવી અને તેણે ગઝલ ગાઈ. તેની શરો સાંભળી હઝરત શેખ રૂહુદ્દીન ઇરાકી બેચેન બની ગયા અને તેમના ઉપર વજૂદની હાલત ઊવાઈ ગઈ. તે પછી બન્યું એવું કે તે કક્કંદારોમાંના એક ખૂબસૂરતીમાં અળેડ હતો. તેની ફાની ખૂબસૂરતી જોઈને હઝરત ઇરાકીના દિલમાં ઇશકે હકીકાની આગ ભડકી ઉઠી. તેમણે કપડાં ફાડી નાખી માથા ઉપરથી ધમામો (ફેટા) ઉતારી ફેંકી દીધો અને બોલ્યા :

ચેહ જુશ બાશદ કિ દિલ્દારમ તૂ વાશી,

નહીમો મુઝનિસો ચારમ તૂ વાશી ।

૧. એ નામનો મુસલમાન સતોનો એક ફિરકો છે. તેઓ માયુ અને ફાહી મૂડાવે છે અને સ્ત્રી, માલમિલકત, મિત્ર વગેરે તમામ દુન્યવી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે. મુસ્લિમ જમતમાં તેઓ નગ્ન પગે ફરતા રહે છે અને ક્ષિપ્ત ઉપર જ તેમના ચાલવાનો આધાર હોય છે. તેઓ દેખાવની પરવા કરતા નથી. લોકોના અભિપ્રાયની તેમને પડી નથી.

કલદર યુસુફ અન્દુલસી નામના સ્પેનના મુસ્લિમ એ ફિરકાના સ્થાપક હતા તેથી એવું એ નામ પડ્યું.

E. G. Browne—The History of Ottoman Poetry
કક્કંદારો દીન તેમજ દુનિયાના સબધ બાબતમાં આઝાદ હોય છે.

[મારો દિલદાર તું હોય અને મારો સાથી, દોસ્ત અને યાર તું હોય તો કેવી મઝાની વાત !]

આ પછી કલંદરો સાથે હમદાનથી તે ચાલી નીકળ્યા અને ધરાક, અરબસ્તાન અને ઈરાનની મુસાફરી કરી ભારતમાં આવી પહોંચ્યા. મુલતાનમાં જઈને કલંદરો સાથે હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન ઝકરિયાની ખાનકાદમાં મુકામ કર્યો.^૧ હઝરત શેખ બહાઉદ્દીનની નજર એમના ઉપર પડી ત્યારે એમનો ચહેરો કંઈક જણ્યોતો લાગ્યો. તેથી પોતાના માનીતા શેખ હમાદુદ્દીનને તેમણે કહ્યું, “આ જવાનમાં સંપૂર્ણ શક્તિ હોય એમ મને માલુમ પડ્યું છે. એણે અહીં રહેવું જોઈએ.” હઝરત શેખ ફઝુલ્દીન ધરાકીને પણ હઝરત શેખ ઝકરિયા તરફ એવાણુ જણ્યાયું. તેમણે પોતાના સાથીઓને કહ્યું, “લોહચુંબક લોટાને ખેંચે છે તેમ શેખ મને ખેંચે છે. તે મને બાંધી દેશે તેથી મારે અહીંથી દુર જ ચાલી જવું જોઈએ.”

આથી તે મુલતાનથી દિલ્હી ગયા અને ત્યાંથી સોમનાથ તરફ જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં વરોળ ચઢતાં કલંદરો એકઠીજાથી વિખૂટા થઈ ગયા. હઝરત શેખ ફઝુલ્દીન ધરાકી પણ સાથીઓથી અલગ થતાં પરેશાન હાલતમાં આમતેમ ભટકતા રહ્યા. આખરે તે મુલતાન પહોંચ્યા. હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન એમને જોનાં વેંત બોલ્યા, “ધરાકી ! તું અમારી પાસેથી નાસી છૂટ્યો હતો.” ત્યારે શેખ ફઝુલ્દીને જવાબમાં કહ્યું:^૨

૧. એમણે એમની મસાદ્દર ગઝલ એ જ ખાનકાદમાં લખી હતી જેની પૂર્વ કડી આ છે:—

નુસ્તુસ્તીન વાદહ કન્દર જામ કર્દન્દ,

જે ચક્કમે મસ્તે સાકી વામ કર્દન્દ ।

[ખાલીમાં પ્રથમ શરણ રહ્યો તે સાકીનો મસ્ત અંખમાંથી ઢળીને લીધો.]

૨. અબ્દુલ્નબી—મયખાનહ, પૃ. ૩૨

અજ તૂ નગુરીજદ દિલે મન યક જમાન,

કાલબુદ રા કય મુઅદ અજ જો મુજીર ।

દાયએ સુત્રફત મરા દર વર ગિરિફત,

દાદ વૈશ અજ માદરમ સદ ગૂનએ શીર ।

[થોડા સમય માટે પણ મારું દિલ તારી પાસેથી નાસી શકે નહિ.

ખોળિયાને જનન વગર કેવી રીતે ચાલે ?

તારી મહેરબાનોની દાયાએ મને ખોળામાં લીધો અને મારી માતાના કરનાં સો ગણું વિશેષ દૂધ આપ્યું.] .

તે પછી હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન અકરિયા એમને એકાંતમાં લઈ ગયા. ત્યાં એ ચિદલામાં^૧ બેઠા. અગિયારમે દિવસે એક અજબ હાલત એમના ઉપર જવાઈ મઈ. એ શેતા હતા અને ગઝન ગાતા હતા.^૨

હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન અકરિયાના મુરીદોએ હઝરત શેખ ફઝુલ્દીન ધરાકીને ગાતાં જોયા ત્યારે તેમણે પોતાના મુરશિદને ખબર આપી કે “આવી બાબતોની તો મનાઈ છે તો ફઝુલ્દીન ધરાકી એ કેવી રીતે કરી શકે ?” મુરશિદે જવાબમાં કહ્યું, “તમારે માટે એ મનાઈ છે, તેમને માટે નહિ.”

તે પછી એક દિવસ હઝરત શેખ બહાઉદ્દીન અકરિયાએ પોતાનો ખિરકો ઉતારી એમને પહેરાવી દીધો અને તેજ મજલિસમાં પોતાની પુત્રીને લગ્નપ્રધિથી એમની સાથે જોડી દીધી. એ સંબંધથી એમને કબીરુદ્દીન નામે એક પુત્ર થયો. હઝરત શેખે અવસાન વખતે

૧. કારસીમાં ચઢહ (૪૦)નું દ્રુક રૂપ ચિલ ઉપસથી ચિલહ છે. એનો અર્થ ‘ચાળીસ દિનસનો સમય’ એવો થાય છે. દરવેશ લોકોની એ એક પ્રકારની ચાળીસ દિનની તપશ્ચર્યા છે જે દરમિયાન તેઓ એકાંતવાસે અપનાવે છે, તેમાં શેખ રાખે છે અને અલ્લાહની પ્રાર્થના કરવા રહે છે. દ્રુકમાં, એમાં ખાવાનું, પીવાનું તેમજ જોડવાનું બધ હોય છે; પ્રાર્થના સિવાય તેઓ બીજું કંઈ કરતા જ નથી.

૨. અબ્દુનનબી — મયખાનહ

ધરાકીની નિમણૂંક પોતાના ખજીફા તરીકે કરી. ભારતમાં એ પચીસ વરસ રહ્યા હતા.^૧

હઝરત શેખ ફઝુલ્લીન ધરાકી 'દાલ' અવસ્થામાં આવી ગતા ત્યારે પોતાનાં લાગણી અને ભાવો શેરે અને શાયરી મારફત પ્રગટ કરતા રહેતા. ઉપર જણાવ્યા મુજબ હઝરત શેખ બદાઉદ્દીન ઝકરિયાના અન્ય મુરીદો આ કાર્યને પોતાના ફિરકાના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ સમજતા હતા, આથી હઝરત શેખ ફઝુલ્લીન ધરાકીને આ બાબતની જાણ થઈ ત્યારે ત્યાંથી છૂટા થઈ તે એકન તરફ ચાલ્યા ગયા ત્યાંના સુલતાનને તેમની શાયરી બહુ પસંદ હતી, તેથી તેણે ત્યાંના વિદ્વાનો અને સંતોને સાથે રાખીને તેમનો સત્કાર કર્યો. શાકી ખાનકાદમાં તેમને મુકામ આપ્યો અને દરેક પ્રકારની તેમને માટે વ્યવસ્થા કરી. હજની મોસમ આવી ત્યારે હઝરત શેખ ફઝુલ્લીન ધરાકીએ કાબાની હજ કરવાનો ધરાદો જહેર કર્યો, પરંતુ સુલતાન તેમનાથી છૂટા થવાનું પસંદ કરતો ન હતો તેથી પરવાનગી લીધા વગર ત્યાંથી તે ચાલી નીકળ્યા. સુલતાનને આ બાબતની ખબર મળી ત્યારે તે પણ હજ કરવા નીકળ્યો, પરંતુ થોડે જઈ પાછો આવી રહ્યો અને એહદ માસ અને દોસતનું નજરાણું તેમના ઉપર મોકલ્યું અને લઈ જનારને જણાવ્યું કે "જો તે કબૂલ ન કરે તો તેમના નોકરો અને મુરીદોને વહેંચી દેવું."

કાબાથી પાછા ફરીને તે રોમ ગયા અને કોનિયા પહોંચ્યા. ત્યાં હઝરત શેખ સદુલ્લીન^૧ (મ. ઈ સ. ૧૨૭૪)ની ખિદમતમાં રહ્યા.

ત્યાંના તેમના વસવાટ દરમિયાન તેમના ઉપર રોમના હાકેમ અમીર મોઈનુલ્લીનની ઘણીજ શ્રદ્ધા થઈ ગઈ. કેઈ સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં પોતાની ખાનકાદ બનાવી લેવા તેણે તેમને આગ્રહ કર્યો અને તેની વિનંતિને તેમણે સ્વીકાર કર્યો. એક વખતે તે અમીર એક રોકડ રકમ લઈ તેમને આપવા તેમની ખિદમતમાં હાજર થયો, પરંતુ તે તેમણે કબૂલ કરી નહિ. અમીર નિરાશ થઈ બોલ્યો, "આપ મારા તરફથી ઠાઈ સેવા

લેતા નથી અને મારા તરફ કંઈ ધ્યાન પણ આપતા નથી.” હઝરત શેખે હમીને જવાબ આપ્યો, “ઝોહ અમીર ! અમે લોકો ધનથી છેતરાતા નથી.”

એક આખો દિવસ હઝરત શેખ પોતાના વસવાટના સ્થળે ન હતા. એ દિવસ પર્વત ત્યાં આવ્યા પણ નહિ આ વાતની જાણ થતા વેંત અમીર મોઈનુદ્દીને દરેક દિશામાં તેમને શોધવા માણસો મોકલ્યા, પરંતુ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્રીજે દિવસે ખખઝ મળ્યા કે પહાડની તળેટીમાં છે. અમીર મોઈનુદ્દીન પોતાના સાથીઓ સાથે ત્યાં ગયો ત્યારે ઉધાડે પગે બરફના મોઝા ટુકડા ઉપર તે નાચતા હતા અને શેર ગાતા હતા. તેઓ તેમને મહામુરકેલીથી સમજાવી શહેરમાં લાવ્યા, પરંતુ થોડા સમય બાદ ત્યાંથી તે મિસર ચાલ્યા ગયા. ત્યાંના સુવતાનની પણ તેમનામાં અતિ મદદ થઈ ગઈ અને સસ્તનનના શેખશુશુખનુ^૧ પદ તેમને એનાયત કરાની વિધિ તેણે ૭ હજાર સૂરીઓની હાજરીમાં કરી, તેણે તેમને ખિનાત^૨ અને તૈનસાન^૩ પહેરાવ્યા તે પછી નીકળેલી સવારોમાં હઝરત શેખ થોડા ઉપર બેસેલા હતા; તમામ સૂરીઓ, આલેમો અને અમીરો પગપાળા ચાલતા હતા પોતાનું આ બદુમાન જોઈ તેમને પોતાના ઉપર નફસને દુમલો થયેલો લાગ્યો તેથી બેચેન થઈ તૈનસાન અને ઈમામો માથા ઉપરથી ઉતારી થોડાની જીન ઉપર મૂક્યા થોડો સમય ત્યાં પછી ફરીથી ઈમામો માથા ઉપર મૂક્યો કેટલાક તેમનું આ વર્તન જોઈ હચ્ચા અને માહોમાહે કહેવા લાગ્યા કે આવો દીનાનો આદમી જોખુશુશુખના પદ માટે કેવી રીતે યોગ્ય હોઈ શકે ! વજીરે પણ તે જોયું હતું તેથી શેખને

૧. શેખો એટલે કે હસ્તામ ધર્મના આચાર્યોમાં વડો; આલેમ અને ફાઝલ લોકોમાં વડો

૨. અમીર કે બાદશાહ તરફથી જે પોતાક એનાયત કરવામાં આવે છે તે

૩. એક પ્રકારની ચાદર જે ખુલ્લો પડેનારા તેમજ મઝી લોકો પોતાના ખભા ઉપર રાખે છે, ફેટાનો છેડો જે લટકતો રહે છે તે

પૂછ્યું, “ઓહ શેખ ! આપે એમ કેમ ક્યું ?” શેખે જવાબમાં કહ્યું, “આપ હકીકતથી વાકેફ નથી.” તે પછી સુલતાનને આ બાબતની ખબર પડી ત્યારે તેણે શેખને બોલાવી પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો, “નફ્સે મારા ઉપર દુમતો કર્યો હતો. જો મેં તેમ ન ક્યું હોત તો હું તેમાંથી મુક્ત થયો ન હોત, બલ્કે હું અઝાબમાં રહ્યો હોત.” થોડા સમય બાદ મિસરમાં રહીને તે અકગાર્ધ ગયા એટલે દમરક ગયા. ત્યાં તેમનો સુંદર સત્કાર થયો. છ મહિનામાં ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું.

ત્યાં જ તેમણે ‘લમઆત’ નામનું પુસ્તક તસબુકના વિષય ઉપર લખ્યું હતું. તેમાં ગદ્ય અને પદ્યનું મિશ્રણ છે. જામીએ એનું વિવરણ લખ્યું છે જેનું નામ અશઅતુલ્લમઆત (તેજોનાં કિરણો) છે. એ પુસ્તકનો વિષય તત્ત્વમાં જલાલુદ્દીન રૂમીની મસ્નવીથી જુદો પડતો નથી, પરંતુ પદ્ધતિમાં ફેર છે.^૧

તેમની એક દીવાન પણ છે. તેમની મસ્નવીનું નામ ઉશ્શાકનામહઝ (આશોકાનું પુસ્તક) છે.

શેખ સા’દી શીરાઝી (ઈ. સ. ૧૧૮૪-૧૨૯૧)

એમનું નામ શરફુદ્દીન હતું, મુસ્લેહ એમનો લકબ હતો અને સા’દી એમનું તખલ્લુસ હતું.

શેખ સા’દી અગાઉ કેટલાક ફારસી શાવરોએ મઝન લખી હતી,

૧. (અ.) ૬૪૮

૨. જામી-નફ્સાતુલકલ્મ

૩. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લેટલાઈ-ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથ, પૃ. ૫૯૪

૪. એમના જન્મની સાલ વિશે વિવિધ મનો પ્રવર્તે છે; એ નિશ્ચિત નથી; પરંતુ ઈ. સ. ૧૧૭૫ અને ૧૧૯૪ દરમિયાન હોવાનું જણાય છે.

|| ઇ. ગ્રાહન (A Literary History of Persia, Vol. II, p. 526 માં) ઉપર જણાવેલી સાલ જણાવે છે; પરંતુ એમ લાગે છે કે તેમણે ઈ. સ. ૧૧૭૫ અને ૧૧૯૪ ની વચ્ચેની સાલ સમાધાન તરીકે મૂકી છે.

પરંતુ એ કાવ્યપ્રકારને લોકપ્રિય અને આકર્ષક બનાવનાર શેખ સા'દી જ હતા. તેમના સમય પર્વતમાં યદ્ય ગયેલા ગઝલશાયરોમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ હતા અને તેમના પદો થયેલાઓ સાથે તેમને સરખાવતાં તેમનું સ્થાન શેખ હાફિઝી ખીજે નંચરે છે. પરંતુ ગઝલ લખવાની કળાને પ્રથમ આગળ કરનાર શેખ સા'દી હોવાથી તેમને ગઝલના પેગમ્બર કહેવામાં આવ્યા છે; જેમકે:—

દર શેખૂર સે તન પયમ્બરાનન્દ,

હર ચન્દ કેહ લા નવિયો વઝૂરી ।

અવ્યાસો કસીદમો ગઝલ રા,

ફિરદોસીઓ અન્વરીઓ સમૂરી ।

[જો કે (પેગમ્બર મોહમ્મદ (સલ્લ)એ કહ્યું હતું કે) 'મારા પછી કોઈ નખી એટલે કે પેગમ્બર થશે નહિ; ' તેમ છતાં શાયરીમાં ત્રણ પેગમ્બર છે; મસ્નવીમાં ફિરદોસી, કસીદમાં અન્વરી અને ગઝલમાં સા'દી.]

તેમનો જન્મ શીરાઝમાં^૧ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અબ્દુલ્લાહ હતું. શેખ તેમના કુટુંબનો સન્માનસ્થત્ર હોદ્દો હતો, કારણ કે તેનાં માણસોની વૃત્તિ હંમેશાં મઝહબી દીક્ષા આપવાની રહી

૧. શેખ સા'દી અને ખાજ હાફિઝી જન્મભૂમિ શીરાઝ એ કવિત્વોની ખાણ હવ. એ શહેરના બાગબગીચા, બદારની મોસમમાં ત્યાંનું ખૂબસૂરત દ્રશ્ય, ત્યાંના લતામંડપો, કાચમ રહેતી હરિયાળી, મસદ્દર ટુકનાખાદ નદી, રંબજેરંગી ગુલો, ખુદ શહેર અને તેની આસપાસની આબોહવા એ એટલાં બધાં દિલકુશા અને દિલગુણ છે કે આજે પણ ત્યાં મુસાફરી કરી આવનાર મુક્તકે તેમની વારીફ કરે છે તેઓ કહે છે કે "શાયરોને માટે શાયરીની રચના માટેનો તમામ સામાન તો માત્ર શીરાઝમાં જ મોજૂદ છે. શી ત્યાંની હવા, શું ત્યાંનું પાણી, કેવા ત્યાંના બાગબગીચા, શાં ત્યાંનાં ફૂલો, શા ત્યાંના શોખીન શહેરીઓ! ખેર! સા'દી અને હાફિઝ તો ત્યાં જ પાકે."

હતી. અબ્દુલ્લાહે પોતાના પુત્રને પણ અલ્લાહની પરસ્તિય, અલ્લાહનો
૩૨, પવિત્રતા વગેરે તરફ વિશેષ આકર્ષણ કરાવ્યું.

ફાર્સ પ્રાંતના અતાબેક કુટુંબના સા'દ બિન ઝંગી (ઈ. સ.
૧૧૬૫-૧૨૨૬)ના દરબારમાં શેખ સા'દીના પિતા ધણુ જીયું રયાન
ભોગવતા હતા, તેથી તેમણે પોતાનું તખલ્લુસ સા'દ રાખ્યું હતું.

એક વખત એવું બન્યું કે તેમની બાલ્યાવસ્થામાં તે પોતાના
પિતા જોડે દરબારમાં ગયા ત્યારે બાદશાહે વહાલથી તેમને પૂછ્યું,
“છાકરા ! તારી ઉંમર કેટલી ?” તેમણે નમ્રતા અને વિવેકથી જવાબ
આપ્યો, “જહાંપનાહ ! આપની મંદાન અને વેભવી સહનનથી પૂર્ત
બાર વરસ નાનો છું.” તેમની આંટલી નાની ઉંમરમાં આ હોશિયારી
અને હાજરજવાબી જોઈ બાદશાહ અતિ ખુશ થયો અને અબ્દુલ્લાહને
તેમની ફળવણીના સારા પ્રબંધ કરવાનું કહ્યું કે જેથી કરીને તેમની
શુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ચોખ્ખો અને સુંદર વિકાસ થવા પામે.

એક એવો મત પણ છે કે અતાબેક સા'દેજ તેમની ફળવણી
માટે પ્રબંધ કર્યો અને પરિણામે બગદાદના પ્રખ્યાત નિઝામિયા મદ્રે-
સામાં તેમણે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું.^૧

અબુલફરજ અબ્દુર્રહમાન બિન જોઝી (મુ. ઈ. સ. ૧૨૦૦)
તેમના ઉસ્તાદોમાંના એક હતા. તેમના ઉપર^૨ એમના ધણા જિંડા

એક સમયે શીરાઝના લોકોને શાયરીનો જેહદ ચસકો લાગ્યો હતો.
અમીર કે ગરીબ, આલેમ કે બહેલ, આલા કે અદના, જવાન કે બુઝુર્ગ
દરેક દરેક શાયરીની મસ્તીમાં ફરતો. કોઈને શાયરી આવતી, કોઈને ન
આવતી; પરંતુ ફેકફેકી કરવાનું અને દિમાગ લડાવવાનું તેઓ ચૂકતા
નહિ. તે સમયે આ સહેલ કળા-કૌશલ્ય અને વિદ્યાનું કેન્દ્ર બણાઈ ઉઠ્યું.
દેશપરદેશના લોકો વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે ત્યાં આવતા હતા. મજલબી અને
અન્ય વિષયો માટે ત્યાં દારુલુલુલુમો (વિદ્યાલયો) હતાં.

૧. દોલતશાહ સમરકંદી — વઝીરિતુશાયર

૨. સૂક્ષ્મ નીસારી — તારીખે અદબિયાતે ઈરાન, જા. ૨, પૃ. ૨૧

અંરકાર પગ્યા હતા. હઝંત શેખ શિદાબુદ્દીન સુહરવર્દી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૩૪) જેવા મહાન નામી સૂરીના એ મુરીદ યથા હતા.

આધેડ વય બાદ એ સખત રિયાઝત અને ઇબ્પાદતમાં સમય ગાળતા રહ્યા. સૂરી સાધકો પોતાના નફસને મારવાને પોતાના મુરશિદની મુઅનાથી વર્ષો પર્યંત હલકામાં હલકું ગણાતું કામ અને કંઠે જીવન અર્પનાવે છે; તેમ કરવા શેખ સા'દીએ પણ જેઠુસાલેમ અને તેની આજુબાજુમાં ધણો સમય બિસ્તીનું કામ કર્યું હતું.

શેખ સા'દી ઇસ્લામ દુનિયાના તેમના સમકાલીન મહાન મુસાફરોમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. તેમણે મઝ્દાની હજ દસબાર વાર પગપાળા કરી હતી? સંરક્ષણ માટે એક કુહાડી સિવાય સાથે કશું રાખતા ન હતા. કહેવાય છે કે તેમની માતૃભૂમિ ઈરાનમાં મોંગલ લોકોના હુમલાઓથી ત્રાસી જઈ દિલ્લી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે મુસાફરી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.^૧ ઈ. સ. ૧૨૨૬ થી ૧૨૫૬ સુધીના લાંબા સમય તેમણે મુસાફરીમાં જ ગુજર્યો હતો. ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાંના વતનીઓના રહેણીકહેણી, રીતરિવાજ અને આચારવિચારનો અભ્યાસ કરતા હતા તથા ત્યાંના મૌલાનાઓ અને મૌલવીઓ, આલેમે અને આમ દરજ્જાના અન્ય લોકો, સૂરીઓ અને ગેરસૂરીઓ વગેરેના સંબંધમાં તે આવ્યા હતા. તે સાયર, સૂરી, ફકીહ, વાએઝ અને સૌંદર્યના પૂજારી હતા અને રમૂજ સ્વભાવ ધરાવતા હતા તેથી તેમણે દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી સૃષ્ટિનું અવલોકન કર્યું. તેમની બે જગમથહૂર કિતાબો ગુલિસ્તાન અને બોસ્તાન મુસાફરીમાં મેળવેલા તેમના અનુભવોનો નિયોજ છે. તે બંનેમાંની મુસાફરીને લગતી વાર્તાઓ જે ગપાટા અને કલ્પનારૂપે ન હોય તો એમ કહી શકાય કે શેખ સા'દીએ અરબસ્તાન, એસિયા માઈનોર, ઉત્તર આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં મુસાફરી

૧. અભ્યાસ ઇકબાલ — તારીખે મુફ્તિસલે ઈરાન

૨. દોલતસાહ સમરકંદી — તઝકિરતુલ્લુગ્ગરા

કરી હતી;^૧ તે કેટલોક સમય શામ (મીરિયા)માં પશુ રહ્યા હતા અને ભારતમાં દેહ સોમનાથ સુધી તથરીફ લાવ્યા હતા.^૨

ઈ. સ. ૧૨૫૬ માં શીરાઝ પાછા ફર્યા પછી સાહિત્યજીવનનું મંડાણ તેમણે માંડ્યું. વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી તે પછી તેમણે એકાંતમાં ખૂંપડી બાધી ખુદાની ઇબાદતમાં ગિંદગી ગુમારવાનું પક્ષંદ ક્યું. તે એકાંત જીવન માટે કહે છે કે :

ચૂ સાંઘી કસી જોફે તિલ્લવત ચરીદ,

કિ બજ દર દો બાલમ સવાન દર કરીદ ।

[જેણે બંને દુનિયામાંથી સાંઘીની માફક પોતાની જગ્યાને ખેંચી લીધી (અર્થાત્ કાબૂમાં રાખી) તેણે જ એકાંત જીવનનો સ્વાદ ચાખ્યો.]

તે ફારસી સાહિત્યના આસમાનના અવ્યક્ત દરજ્જાના ચમકતા સિતારાઓમાંના એક હતા. તેમની ગદ્ય તેમજ પદ્ય લખવાની અજબ શક્તિએ ફારસી સાહિત્યમાં રોશની કરી દીધી.

લગભગ સાતસો વરસ ઉપર તેમની કેળવણેલી કલમ વડે લખાયેલ પુસ્તકો અઘાપિ પણ તાજાં ગુલોની ખુશબો પ્રસરાવે છે. ગદ્યમાં લખેલું ગુલિસ્તાન અને પદ્યમાં લખેલી બોસ્તાન મસ્નવી વાંચવાની શરૂઆત કરતાં જાણે એક ઉપદેશોના બાગમાં દાખલ થયા હોઈએ એવું માલૂમ પડે છે અને અંદર આમળ વધતાં ઉપદેશોનાં ફૂલો ચૂંટતા હોઈએ એવું જાન થાય છે. હઝરત શેખ સાદીનાં આચરણ અને લખાણના અભ્યાસ ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેમણે પોતાની કલમ અને ઝગ્યાનને ઉપદેશ અને શીખામણ માટે વકફ કરી દીધાં હતાં.

૧. E. G. Browne — A Literary History of Persia.

૨. સૂક્ષ્મ નીસારી — તારીખે અફગિયાતે ઈરાન, ભા. ૨, પૃ. ૨૧

૩. બોસ્તાને સાંઘી

ખોસ્તાન યા સા'દીનામહમાં તેમણે પઘને ખૂબીથી ઇન્સાફ આપ્યો છે. એમાં નીતિ અને સૂક્ષ્મતાને લગતી બાબતો વાર્તાઓમાં ચર્ચા છે અને હાજરજવાબીની વાતો, સુંદર શિખામણો વગેરે તેમણે મધુર કવિતામાં ગાયાં છે. એ પછી એક સાલ બાદ પૂરી થયેલી તેમની ગુલિસ્તાન 'ફારસી સાહિત્યમાં વધારેમાં વધારે મશહૂર કિતાબ છે, ફિરસાઓ તેમજ સામાજિક અને નૈતિક શિખામણો અને બોધો આ ઉમદા પુસ્તકમાં મીઠી અને સાદી ભાષામાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. એમ કહી શકાય કે ગુલિસ્તાન ગદ્યમાં પદ્ય છે. શેખ સા'દીના આ ગુલિસ્તાને બહારના બુલબુલની જેમ મધુર ગાન કરી સમસ્ત શીરાઝને મસ્ત બનાવી મૂક્યું હતું.

તેમના સૂક્ષ્મ જીવન અને ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ તેમનાં કાવ્યોના આપનામાં આબેહૂબ નિહાળી શકાય છે. અન્યોને પરમાર્થનો બોધ કરી તે પોતે પોતાની ગરજ સારવા મથતા ન હતા. ખીજાઓને મઝહબ, ઇન્સાફ અને નીતિની નસીહત આપી પ'ડે વિલાસિતામાં મશગૂલ રહેવું પ્રમંદ કરતા ન હતા. તેમનું મન વાસનાથી વિરક્ત હતું. દરેક સ્થિતિમાં સંતોષી રહેવા માટે તેમણે જોહાદ કરી હતી. એક વખત તેમના પગમાં જોડા ન હતા; આર્થિક હાલત પણ એવી ન હતી કે તે જોડા ખરીદી શકે. રસ્તે ચાલતાં તેમને કષ્ટ થતું હતું, તેથી તેમનું દિલ ખિન્ન થઈ ગયું; તેવામાં દૂકાની મસ્જિદમાં જઈ પહોંચ્યા. તેના દરવાજા ઉપર તેમણે એક પગ વિનાના માનવીને જોયો. હઝરત સા'દી ચેત્યા. મસ્જિદમાં જઈ તેમણે ખુદનો પાડ માન્યો કે “સારું છે કે તે મને પગ વિનાનો બનાવ્યો નથી.” આ પ્રમાણે જોડા પગમાં ન હોવા વિશેનો તેમને સંતોષ થયો.^૧ તેમણે સબ્બ કયું અને રિઝાનો અમલ કર્યો.

તેમનાં મશહૂર પુસ્તકોમાં તસવ્વુફને લગતાં ઉપદેશો અને શિખામણો આપવામાં તેમણે તેમના પોતાના જીવનમાં ઉપરના જેવા

બનેલા બનાવેનો ઉપયોગ કર્યો છે એક બીજે બનાવ પણ નેધિયુક્ત છે કે તેમના પિતા તેમના પ્રત્યેની અનિ મોહાવ્યતને લઈને તથા તેમને યોગ્ય નાલીમ આપવા માટે તેમને દંમેયાં પોતાની સાથે રાખના હતા. એક વખત તે તેમને લઈને ઈદગાદમાં જતા હતા. રસ્તામાં પોતે જુદા ન પડી જાય તે માટે તેમણે એમના હાથમાં પોતાના જંમનો છોડા પકડાવ્યો. રસ્તામાં બાળકોને રમતાં જોઈ છેડા છોડી સા'દી તેમની સાથે રમવા મંડી પડ્યા; પિતાથી છટા પડી ગયાનું તેમને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. તે પછી માણસોની બીડમાં પિતાને ન જોવાથી તે ગભરાઈ ગયા અને રડવા લાગ્યા. તેમના પિતાની નજર તેમના પર પડી ત્યારે તેમની પાસે જઈ કાન પકડીને તેમણે તેમને કહ્યું, “મૂખ! તને મેં કશું હતું કે મારા જંમનો છોડા છોડવો નહિ.”

આ બનાવ વર્ણવી એ ઉપરથી જોખ સા'દી બોધ આપવા માલિકોને સંબોધી કહે છે કે “તું પણ આ (તસબુદના) માગનો બાળક છે માટે તારા સુરક્ષિતના ધમનનો છોડા પકડી રાખ.”

જેની રીતે એક આરિક પોતાના મુરીદને નક્સલી શુદ્ધિની મંજિલોની તાલીમ આપે છે તેવી જ રીતે તેમના પિતા તેમને વારંવાર ટોકતા રહેતા હતા. અને લઈને શેખ સા'દી બાળપણથી જ ઇબ્રાહિમ અને ખુદ્દમાં જીવન ગુજારવાનું પસંદ કરતા થયા. તે ગુલિસ્તાનમાં જણાવે છે કે “બાળપણમાં હું જંગલમાં કરતો અને ખુદ્દ અને ઇબ્રાહિમમાં લીન રહેતો. એક વખત મારા મરહૂમ વાલિદ પાસે હું બેઠો બેઠો પાક કુરાને શરીફ પઠતો રહ્યો. આખી રાત મેં પલ પાડી નહિ. બાળુએ સૂતેલાં માણસો બર નિદ્રામાં હતાં. મેં વાલિદને કહ્યું કે આ લોકોમાંથી એકે માથું જિંચકતું નથી અને ફરીફરીને ધસધસાટ જાય છે. તેઓ એવી જાંબમાં છે, જાણે મરી ગયેલાં છે. ત્યારે વાલિદે જવાબ આપ્યો કે ઓહ વહાલા બેટા! આ લોકોની ગીચતમાં પશો તેના કરતાં તું પણ નિદ્રામાં હોત તો બહેતર થાત.”

શેખ સાંદીએ ગઝન ઉપરાત મિત્રા, કમીદા, ડુમાઈ વગેરે પણ મોની સખ્યામાં લખ્યા છે, જેઓનો સંગ્રહ કુનિયાતમા તેમના મિત્ર અને બિન અહમ્ કયો છે દરેક કાવ્યપ્રકારમા તે દિનસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ તરીકે તરી આવે છે

શેખ સાંદીના વચનોમા તસબુકનો રંગ વિશેષ દેખાય છે, પરંતુ લખાણમા બોધ આપના માટે એકાત્રાસ સમાજથી વિરક્તતા અને ઇમાદત ઉપર તે બહુ ભાર મૂકતા નથી તે લોકસેવાને ઉત્તમ ઇમાદત ગણના જેમકે તે કહે છે :

મિરાદત યુજુજ તિદ્મતે સત્ક નીસ્ત

ચતમનીહો સજાદબો દર્ગ નીસ્ત ।

તુ પર તસ્તે મુલ્તાનોઝ મીશ વાશ,

યઅરલાક પાલીનહ દરવેશ વાશ ।

[લોકમેના સિરાયની કોઈ ઇમાદત નથી, તરમીદ સાદી અને બની કપકા (ધારણ પ્રેરના) એ (ઇમાદત) નથી તું તારી સતતનતના તખ્ત ઉપર (બેસી) રહે અને પરિન ગુણેવાળો દરવેશ થા]

કસીદામા એમણે અમીરો અને બાદશાહોને રૂપતનુ પાનનપોષણ કરવું સહવર્તન રાખવું વગેરે પ્રકારની શિખામણ આપી છે

તેમણે અતિશયોકિત કરવા બામતમા પોતાના ઉપર માખૂરાખ્યો, લોકોની ભૂનો દર્શાવનામા હિંમત મતાવી અને શિખામણની કડવી દવા મધુર બાપાડી મધમા નાખીને આપી

શમિસ્તરી (ઈ સ ૧૨૫૨-૧૩૨૦ ?)

શેખ સાંદુદ્દીન મહમૂદ મિન અબ્દુનકરીમ મિન યહ્યા શમિસ્તરીનો જન્મ હનાફખાનની સત્તા (ઈ સ ૧૨૫૨-૧૨૬૫) દરમિયાન તક્રીબી થોડે દૂર આવેના શમિસ્તર ગામમા થયો હતો એમના કાળમાં થઈ ગયેના મસહૂર સૂરીઓ અને ઉનમાઓમા એમની ગણતરી થતી

એમનો સમય એ શિશુન આપવામાં અને ચર્ચા કરવામાં ગાળતા. હજારત અગીર દુસંતી (મુ. ઈ. સ. ૧૩૧૮)^૧ નામના ખુરાસાનના એક સૂરીએ તમગુફના વિષય ઉપર એમને પંદ્ર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેમના જે જવાબો એમણે આપ્યા તે એમણે એક મસ્નવી (મદ્દાકાવ્ય)માં ઈ. સ. ૧૩૧૧માં ઉનાચાં તેનું નામ 'ગુલચને રાઝ'^૨ છે. તેમાં દીની અને સૂરી પ્રશ્નોની છણાવટ છે. એમણે એ મસ્નવી રચી તે અગાઉ ટાઈ બીજન કાવ્યો ગ્યાં ન હતા, પરંતુ સૂરી વિષયો ઉપર રિસાલા લખના રચા હતા; જેમકે ગુલચને રાઝના દીવાન્યામાં એમણે પ્રશ્નો લાવનારને નીચેનો જવાબ આપવાનું કહ્યું છે :

વદ્ ગુફતમ જેહ હાજત ફી મસાઝિલ,

નવેસ્તમ ચારહા અન્દર રસાઝિલ ।^૩

[તેને મેં કહ્યું કે શી જરૂર છે ? કારણ કે આ પ્રશ્નો વિશે વારંવાર મેં રિસાલાઓમાં^૪ લખ્યું છે.]

પરંતુ આ વખતે સવાબો તેમના ઉપર શે'રામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા; તેથી શેખ અબિસ્તરી પાંચુ લાચાર થઈ શે'રામાં^૫ જવાબ

૧. જમી-નફ્હાતુલ્લેન્સ

પરંતુ દોષનસાહે તઝ્ઝિરિતુસસુઅરામાં એમના અવસાનની સાલ

હિ. સ. ૭૧૯ (ઈ. સ. ૧૩૧૯) જણાવી છે.

૨. અર્થાત્ કોઈનો ખામ

૩. સૂક્ષ્મ નીસારી-તારીખે અદબિયાતે દિરાન, ભા. ૨, પૃ. ૩૬

૪. રિસાલહ (અ.) થોપાનિયું

૫. આમ સાયરી તરફ એમના લક્ષ્યનો અસાચ દોષા છતાં એમની સાયરી ખામી ભરેલી નથી, પરંતુ પોતાની સાયરી ખામતમાં તે પોતે જણાવે છે કે :

મરા અજ શાઝેરીએ યુદ આર નાયદ,

કેહ દર સદ કરુન ચૂ અત્તાર નાયદ ।

[મને મારી સાયરી ખામતમાં ચારમ આવતી નથી, કારણ કે સેઝો વરસોમાં ટાઈ અત્તાર જેવો થતો નથી.]

આપતા રહ્યા હતા.

પુસ્તકમાં દરેક ખંડને મથાળે પ્રશ્ન છે અને પછી તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. એમાં વસ્તુતુલ્યબુદ્ધિ, હાલ વગેરે વિષયોની ચર્ચા છે. તેમણે વાતાવ્યો અને દષ્ટાંતો વડે સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા છે. બધી મળી ૧૦૦૦ શ્લોકો છે. આ પુસ્તક એટલું જાણુ લોકપ્રિય થયું કે એ સમજાવવા ધણા લેખકોએ લખ્યાં છે.

જલાલુદ્દીન રૂમીની મસ્નવી પછી તસબુદ્દીન મારેના આધારમથોમાં એ બીજો નંબર છે.

એ ઉપરાંત એમની શાહેદનામહ અને સાદતનામહ નામની મસ્નવી તથા ગદ્યમાં હકુલ્લયકીન શી મઝ્મુનિસે રખ્ખિલ્લુઆલમીન અને મિરાતુલ્લુમુહકકીન દીન અને તસબુદ્દીન વિષયો ઉપર છે.

અમીર ખુસ્રો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૫)

અમીર ખુસ્રોનો વંશ ખૂળ તુર્કી હતો. ઇરાનમાં ચંગીઝખાનનું તોફાન શરૂ થયું ત્યારે એમના પિતા અમીર સૈફુદ્દીન દિલ્હી આવી રહ્યા હતા અને મોહમ્મદ તગલક (ઈ. સ. ૧૩૨૪-૧૩૫૧)ના દરબારમાં મોટા હોદ્દા ઉપર નિભાયા હતા. અમીર ખુસ્રોનો જન્મ આગ્રા નજીક આવેલા પટિયાલી કસબામાં થયો હતો. મુઘલતાન અકબરુદ્દીન મોહમ્મદ (ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૨૬)ના દરબારમાં એમનું સ્થાન ધણું જિંચું હતું.

એ આઠ વરસના હતા ત્યારે જ એમના પિતાએ હઝરત ખાન નિઝામુદ્દીન આલિશાને ચરણે એમને ધરી દીધા હતા. હઝરત ખાનની આધ્યાત્મિક અસર ધીમે ધીમે પોતાનું કામ કરતી રહી. એમના ૨૨-ભાવમાં ઇશક અને મોહમ્મદનું તત્ત્વ તો સરખાતથી હતું જ. તે પોતે જ માયાથી પગ પર્યંત ઇશક હતા અને એ વીજળી તેમના રોગરગમાં વહેતી રહેતી હતી. એ ચાળીસ વરસની ઉંમરના થયા ત્યારે એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ફરીથી એમણે હઝરત ખાન સાહેબના હાથે દીક્ષા (એઅત) લીધી અને હઝરત ખાન સાહેબે પોતાના ફિરકાની

નિશાની તરીકે ચાર-ખૂલિયા ટોપી એમને એનાયત કરી. એવી રીતે અમીર ખુસ્રો તેમના મુરીદોમાં દાખલ થયા. એ દંમેશાં હઝરત ખાગની સાથે જ રહેતા અને એ જાણે તેમનો પ્રતાપ જોઈને જ શ્રવતા હતા. હઝરત ખાગ સાહેબ પણ વારંવાર કહેતા કે “કયામતના દિવસે પ્રશ્ન થશે કે નિઝામુદ્દીન શું લાવ્યો છે? ત્યારે હું ખુસ્રોને આગળ કરીશ.”^૧ વળી તે દુવા માંગતા ત્યારે હઝરત અમીર ખુસ્રો તરફ ઇશારો કરી કહેતા, “ઓહ અલ્લાહ! આ તુર્કના ઉત્કટ પ્રેમને ખાતર મને મારી બક્ષ.” વળી તે અમીર ખુસ્રો ઉપર એટલા તો દિલ હતા કે એમ પણ કહેતા કે સરીઅનમાં રંગ હોત તો હું વસિયતનામું કરત કે “એને મારી કબરમાં દફનાવવો જોઈ અમે બંને સાથે રહીએ.”^૨ આ મુરશિદ અને મુરીદ એકબીજાના ઇશકમાં એવા તો આનંદપ્રેત હતા કે તેની કોઈ હદ ન હતી. એક દિવસ બન્નું એવું કે હઝરત ખાગ પાસે એક દરવેશ આવ્યો અને કંઈ આપો એવી માગણી કરી. સંજોગવશાત્ તે સમયે લાંચરખાનામાં આપી શકાય એવી કોઈ પણ વસ્તુ ન હતી. તેથી હઝરત ખાગએ કહ્યું, “આજે જે કંઈ દાનમાં આવશે તે તમને આપી દેવામાં આવશે.” પરંતુ તે દિવસે કોઈ પણ વસ્તુ દાનમાં આવી નહિ. આથી હઝરત ખાગએ કહ્યું, “કાલે જે કંઈ આવશે તે તમને આપી દેવામાં આવશે.” પરંતુ બીજો દિવસે પણ કંઈ આવ્યું નહિ. આથી આખરે હઝરત ખાગએ પોતે પગમાં જે જોડા પહેરેલા હતા તે જ કાઢીને તેને આપી દીધા. દરવેશ તે લઈ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ દિવસે દરમિયાન હઝરત અમીર ખુસ્રો બાદશાહ સાથે બહાર ફરતા હતા. દરવેશ શહેરની બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે જ રસ્તે ચઈને હઝરત અમીર ખુસ્રો શહેર તરફ પાછા વળતા હતા. એ બંનેનો બોટો થયો. તેમણે દરવેશને પોતાના મુરશિદ હઝરત ખાગ વિશે ખબર અંતર પૂછી. દરવેશ જવાબ આપ્યો હતો.

૧. સરીનગુલ્ઓલિયા, પૃ. ૧૬૦

૨. “ ” ” પૃ. ૧૭૦

તે દરમિયાન જ હઝરત અમીર ખુસ્રો એકદમ બોલી પડ્યા, “તમારામાંથી મને રોશન દિમાગ ધરાવનાર પીરની જૂ આવે છે;” તેમની પાસેથી તમે કંઈ નિશાની લાવ્યા તો નથી?” તેના જવાબમાં દરવેશે જોડા બતાવ્યા. આ જોઈ હઝરત અમીર ખુસ્રો બેચેન થઈ ગયા. તેમણે દરવેશને પૂછ્યું, “તમે એ વેચો ખરા?” તે તો આ વાક્ય સાંભળી ખુશ થઈ ગયો. અમીર ખુસ્રો પામે તે સમયે પાંચ લાખ ટંકા (આદીના સિક્કા) હતા. બાદશાહની પ્રશ્ન સામા લખેલા કસીદા માટે તે તેમને બેટમા મળ્યા હતા. કંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય આખી રકમ દરવેશને આપી તેના બદલામાં તેમણે જોડા લઈ લીધા અને પોતાના માથા ઉપર તે મૂકી તેમની ખિસ્મતમાં હાજર થયા અને બોલ્યા, “ઠીક છે કે દરવેશને તેટલી રકમથી સંતોષ થયો. તે જો મારે બધો સામાન તેમજ મારી જાન આ જોડાના બદલામાં માગત તો તે પણ હું પેશ કરત.”

હઝરત ખાજા નિઝામુદ્દીનનું અવસાન થયું ત્યારે હઝરત અમીર ખુસ્રો દિલ્હીથી દૂર સુલતાન મોહમ્મદ તમચક સાથે બગાળામાં હતા. તે સમયે એકાએક તેમના દિવ ઉપર એક વિચિત્ર પ્રકાગ્ની દાવત પ્રસરી ગઈ અને પગિષ્ઠાએ તે પાદશાહની પરવાનગી લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. દિલ્હી પહોંચ્યા ત્યારે હઝરત ખાજા અફઝાહની રૈહમતને પહોંચી ચૂક્યાની ખબર તેમને મળી. આ સામગીતાં વેંત હઝરત અમીર ખુસ્રો અતિશય બેકશર થઈ ગયા. પોતાના મુરશિદને સવાખ મળે તેમ કરવા પોતાની તમામ મિલકત ફકીરો અને ગરીબોમાં વહેંચાવી દીધી અને માતમી લિખાસ પહેરી હઝરત ખાજાની મઝાર ઉપર પહોંચ્યા કે તુરત માથું ઠોકી ચીથ પાડી, “સુબ્હાનફાહ ! આક્રતાબ ! જમીન નીચે અને ખુસ્રો છવંત !”

૧. ફા. સૂર્ય; પોતાના મુરશિદ માટે એ શબ્દનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

૨. સરીનતુબ્-એ-લિયા, પૃ. ૧૭૦

એ પછી તે બેઠોસ થઈ ગયા અને આ જ શોક અને ગમને લઈને તે પણ આ ક્ષાની દુનિયા છોડી ગયા.

મોહમ્મદ કાસિમ ક્રિસ્તા જણાવે છે કે હઝરત ખાતના વસિયતનામા મુજબ તેમની કબ્રની બાજુમાં ગુબદ નીચે તેમની દફનક્રિયા કરવાની ઇચ્છા કેટલાક લોકોએ દર્શાવી, પરંતુ એક વચ્ચર જે હઝરત ખાતનો મુરીદ હતો તેણે તેમ કરવાનો મનાઈ કરી. તેનું કહેવું હતું કે હઝરત ખાતના બીજા મુરીદો બેગા અમીર ખુસ્રો મળી જશે તેથી તેમ કરવું યોગ્ય નથી. આથી તેમના પગ તરફ ચબૂતગ ઉપર તેમને દફનાવવામાં આવ્યા.

અમીર ખુસ્રો શાહી દરબાર સાથે સંબંધ રાખતા હતા. અને સામાન્ય સંસારી લોકોના જેવું જીવન ગુજારતા હતા, પરંતુ દરબારી શાક ખુશામદ અને વ્યક્તિભક્તિ તરફ તેમને નફરત હતી. એ બાબત તેમણે ઘણી વાર પોતાનાં કાબોમાં પણ પ્રદર્શિત કરી છે. આ જ કારણથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું પણ કેટલીયે વાર પેશ કર્યું હતું, પરંતુ કોઈ પણ સુલતાને તે સ્વીકાર્યું ન હતું. અંતે સુલતાન જલાલુદ્દીન ખલજી (ઈ. સ. ૧૨૮૮-૧૨૯૬)એ અમીરનો ખિતાબ એનાયત કરી તે સાથે તેમને ૧૨૦૦ ટંકાનું સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું.

અમીર ખુસ્રોએ નાનપણથી જ શેરો રચવાનું શરૂ કર્યું હતું.^૨

જિયાઉદ્દીન બનીએ લખ્યું છે કે “અમીર ખુસરો તેમનાં લખાણો અને વિચારોની મૌલિકતા બાબતમાં અગ્રેક છે. ગદ્ય અને પદ્યના અન્ય લેખકો એક યા બે સાખામાં બીજાથી આગળ વધ્યા; પરંતુ અમીર ખુસરો તો દરેકમાં આગળ તરી આવે છે. ફારસી શાયરી ઉપર કાબૂ ધરાવનાર આવી વ્યક્તિ ભૂતકાળમાં કદી હતી નહિ અને ક્યામત પર્વત યશે પણ નહિ.”

ગઝલની શૈલીમાં તે શેખ સા'દી શીરાઝીને પગલે ચાલ્યા. કસીદા-શાયર તરીકે વિશેષ ખ્યાતિ નહિ હોવા છતાં ઝહીર ફારયાબી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૦૧)થી તે એક પણ કદમ તેમાં પાછળ નથી. નિઝામ ગન્જવી (ઈ. સ. ૧૧૪૧-૧૨૦૩) સિવાય અન્ય કોઈની મસ્તવી તેમની મસ્તવીની સરસાઈ કરે એવી નથી. નિઝામી મન્જવીની રૂપધામાં તેમણે પાંચ મસ્તવી લખી જે ખમસદ (પંચક) નામે ઓળખાય છે. એમાંની મતલકિલ્અન્વાર મઝહુળ અને નીતિના વિષય ઉપર છે.

અમીર ખુસરો જન્મ્યા તો દત્તા ભારતમાં, પરંતુ ઈરાનીઓએ તેમની શાયરીનાં ભારોભાર વખાણુ કર્યાં છે. તેમની શૈરો એટલી મધુરી હતી કે “તૂનીએ હિંદ” (એટલે કે હિંદુસ્તાનનો પોપટ) નામે તે ઓળખાતા અને ખુદ ઈરાનીઓએ પણ એ ઉપાધિથી એમના વિશે ઉલ્લેખો કર્યા છે.

સંસ્કૃતમાં એ નિપુણ હતા. વૃક્કી એ જાણના દત્તા, પણ તેમાં કંઈ લખ્યું નથી. તેમણે પોતે ધણા રાગ રાગણી રચ્યાં છે. સિનાર વાજિંત્ર અને તરાણાના ગાણામાં તેમણે ભારતીય દબો આણી અને તેમાં નવાં નામો પણ ઉમેર્યાં.

૧. તારીખે શીરાઝસાદી

૨. ઉત્તર હિંદમાં એમના પડેલાંથી ચાલી આવેલા સંગીતે નવો ધાટ લાવ્યો તેમાં ફારસી તરાણાને તેમણે વણી લીધી. સંગીતના નવા પ્રયાનને આધારે એ રીતે તૈયાર થયેલા સંગીતનો વિકાસ ઉત્તર હિંદમાં થયો છે. આ જ કારણથી એ દક્ષિણ હિંદના કર્ણાટકી સંગીતથી જુદા પડે છે.

એ પછી તે બેહોશ થઈ ગયા અને આ જ શોક અને ગમને લઈને તે પણ આ ક્ષત્રી દુનિયા છોડી ગયા.

મોદમદ કાસિમ ફરિસ્તા જણાવે છે કે હઝરત ખાળના વસિયતનામા મુજબ તેમની કબ્રની બાજુમાં ગુંબદ નીચે તેમની દફનક્રિયા કરવાની ઇચ્છા કેટલાક લોકોએ દર્શાવી, પરંતુ એક વજીર જે હઝરત ખાળનો મુરીદ હતો તેણે તેમ કરવાની મનાઈ કરી. તેનું કહેવું હતું કે હઝરત ખાળના બીજા મુરીદો ભેગા અમીર ખુસ્રો મળી જશે તેથી તેમ કબ્રનું મોજબ નથી. આથી તેમના પગ તરફ ચળૂતરા ઉપર તેમને દફનાવવામાં આવ્યા.

અમીર ખુસ્રો શાહી દરબાર સાથે સંબંધ રાખતા હતા. અને સામાન્ય સંસારી લોકોના જેવું જીવન ગુજરતા હતા, પરંતુ દરબારી ઠાંક ખુશામદ અને વ્યક્તિભક્તિ તરફ તેમને નફરત હતી. એ ખાખત તેમણે ઘણી વાર પોતાનાં કાબોમાં પણ પ્રદર્શિત કરી છે. આ જ કારણથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું પણ કેટલીયે વાર પેશ કર્યું હતું, પરંતુ કોઈ પણ સુઘતાને તે સ્વીકાર્યું ન હતું. અતે સુઘતાન જલાલુદ્દીન ખલજી (ઈ. સ. ૧૨૮૮-૧૨૯૬)એ અમીરનો ખિતાબ એનાયત કરી તે સાથે નેમને ૧૨૦૦ ટંકાનું સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું.

અમીર ખુસ્રોએ નાનપણથી જ શેરો રચવાનું શરૂ કર્યું હતું. ૨ વીસ વરસની ઉંમરે તો એમનું જીવન સાચર તરીકે સ્થિર થઈ ગયું હતું. ઇરાનમાં જે સાચરો થયા તેમાંના ઘણાખરા કોઈ એક કાવ્ય-પ્રકારમાં જ પ્રવીણ થઈ શક્યા હતા; બીજા પ્રકારમાં તેમણે હાથ નાખ્યા ત્યારે તે ફિક્કા પડી ગયા; પરંતુ અમીર ખુસ્રોએ ગઝલ, કસીદા અને મરનવી એ ત્રણેમાં ઉચ્ચ સ્થાન જાળવ્યું.

૧. તારીખે ફરિસ્તાદ, ભા. ૨, પૃ. ૪૦૪

૨. જમી-નફ્દાલુલ્લહ

ઝિયાઉદ્દીન બર્નીએ લખ્યું છે કે “અમીર ખુસરો તેમનાં લખાણો અને વિચારોની મૌલિકતા બાબતમાં અજોડ છે. ગદ્ય અને પદ્યના અન્ય લેખકો એક યા બે શાખામાં બીજાથી આગળ વધ્યા; પરંતુ અમીર ખુસરો તો દરેકમાં આગળ તરી આવે છે. કારસી શાયરી ઉપર કાબૂ ધરાવનાર આવી વ્યક્તિ ભૂતકાળમાં કદી હતી નહિ અને કયામત પર્યંત યશે પણ નહિ.”

ગઝલની શૈલીમાં તે શેખ સાદી શીરાઝીને પગલે ચાલ્યા. કસીદા-શાયર તરીકે વિશેષ ખ્યાતિ નહિ હોવા છતાં મહીર કારયાબી (મૃ. ઈ. સ. ૧૨૦૧)થી તે એક પણ કદમ તેમાં પાછળ નથી નિઝામ ગઝવી (ઈ. સ. ૧૧૪૧-૧૨૦૩) સિવાય અન્ય કોઈની મન્નવી તેમની મરનવીની મન્માર્ધ કરે એવી નથી નિઝામી ગઝવીની સ્પર્ધામાં તેમણે પાંચ મન્નવી લખી જે ખમ્સદ (પંચક) નામે ઓળખાય છે. એમની મત્વઉન્નનાર મઝહબ અને નીતિના વિષય ઉપર છે.

અમીર ખુસરો જન્મ્યા તો દત્તા ભાસ્તમાં, પરંતુ ઈરાનીઓએ તેમની શાયરીના ભાગેભાર વખાણ કર્યા છે તેમની શૈરે એટલી મધુરી હતી કે “તૂનીએ હિંદ” (એટલે કે હિંદુસ્તાનનો પોપટ) નામે તે ઓળખાતા અને ખુદ ઈરાનીઓએ પણ એ ઉપાધિથી એમના વિશે ઉલ્લેખો કર્યા છે.

સરકૃતમાં એ નિપુણ હતા તુર્કી એ બાણના દત્તા, પણ તેમાં કંઈ લખ્યું નથી તેમણે પોતે ધણા રાગ ગગણી રચ્યા છે. સિતાર વાજિત્ર અને તરાણાનાર ગાણુમાં તેમણે ભારતીય ઢબે આણી અને તેમાં નવા નામો પણ ઉમેર્યા

૧. તારીખે શીરોઝગાહી

૨. ઉત્તર હિંદમાં એમના પહેલાથી ચાલી આવેલા સગીતે નવો ઘાટ લીધો તેમાં કારસી તત્ત્વાને તેમણે વણી લીધા. સગીતના નવા પ્રસ્થાનને આધારે એ રીતે તૈયાર થયેલા સગીતનો વિકાસ ઉત્તર હિંદમાં થયો છે. આજ કારણથી એ દક્ષિણ હિંદના કર્ણાટકી સંગીતથી જુદું પડે છે.

હાફિઝ શીરાઝી (મૃ. ઈ. સ. ૧૪૮૯ કે ૧૪૯૦)

ઈરાનના શાયરોમાંના સારી દુનિયામાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનારાઓમાંના એક ખાજ શમ્સુદ્દીન મોહમ્મદ હાફિઝ પણ છે. એમના જન્મની ચોક્કસ સાલ મળતી નથી; પરંતુ સંગ્રાહન કર્યા બાદ એ નિર્ણય ઉપર આવી શકાયું છે કે ઈસ્વી ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં એ જન્મ્યા હતા.

એમ કહેવાય છે કે^૧ એમના પિતા બહાઉદ્દીનનો વેપાર ધમ-ધોકાર ચાલતો હતો તે જ સમયે તેનું અવસાન થયું. તેની પાછળ ત્રણ પુત્રો અને પત્ની રહ્યાં હતાં. હાફિઝ ત્રણેમાં નાના હતા. બંને મોટા બાઈઓએ તેમના પિતાની દોલત ઉડાવી દીધી અને અંતે તેઓ દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડ્યા તે પછી ક્યાં ને ક્યાં નીકળી ગયા. હાફિઝની ઉંમર તે સમયે ઘણી નાની હતી, તેથી તે તેમની માતા સાથે શીરાઝમાં જ રહ્યા. ઘરમાં ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા ત્યારે તેમની માતાએ તેમને પોતાના જ મહોલ્લામાં રહેતા એક માણસને ત્યાં ખાધાખરચી ખૂસતા વેતને નોકર તરીકે સોંપ્યા. તે સમજાણુ થયા ત્યારે તેમના શેકનું ખરાખ વર્તન ન વેઠી શકવાથી તેની નોકરીમાંથી છૂટા થઈ એક બઠિયારાને ત્યાં જોડાયા. તે સમયે તેમના ઘરની નજીકમાં આવેલી મદરેસામાં મહોલ્લાનાં બાળકો ભણતા હતાં. હાફિઝનું ત્યાંથી પસાર થવાનું વારંવાર થતું હોવાથી તેમના દિવમાં પણ ભણવાની ઇચ્છા જન્મત થઈ. આખરે તે તેમાં દાખલ થયા. બઠિયારાને ત્યાંથી જે કંઈ વેતનરૂપે મળતું તેના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગ તે માતાને આપતા, બીજો ભાગ મદરેસાના મૌલવીને અને બાકીનો ભાગ ખેરાતમાં ખર્ચતા. મદરેસામાં કુરાને શરીફ હિફઝ (એટલે કે યાદ) કરતા અને તે તેમને આપ્યું કંઈરૂપ થઈ ગયું હતું તેથી

૧. એમના જન્મની સાલ, એમના કુટુંબ, માતાપિતા તથા બાલ્યાવસ્થાની વિગતો વિશે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે.

શાયર થયા ત્યારે તેમણે પોતાનું તખ્તનુચ દાક્ષિણી રાખ્યું એ શાયર થયા એ નિશોના સળેગો બાળતમા પણ વિવિધ મતો પ્રતે છે

એક મત એવો છે કે એક વખત તેમના સાલગનામા આવ્યું કે શીરાઝથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર આવેલી પીરે સબ્જ બાના કોઢીની મઝાર આગળ બેઠી જે માલસ ચાળીસ દિવસ સુધી એકાગ્રચિત્તે ખુદાનું ધ્યાન ધરે તેને હઝરત ખિઝૂ પેગંમરે કોઈ એક એવી દૈવી શક્તિ અર્પે છે કે તેને લઈને તે જગતમા પોતાનું નામ અમર કરી જાય છે આ બાબતની જાણ થતા ખાગ દાક્ષિણે પણ ખુદાનું ધ્યાન ધરવાની શરૂઆત કરી

તે વખતે શાખે નમાત નામની સુદરીની પ્રેમજાળમાં એ ફસાયેના હતા દરરોજ મધ્યરાત્રિ પછી ખુદાનું ધ્યાન ધરવા બાના કોઢીની મઝાર આગળ તે જતા અને પ્રાત કાળે ઘેર પાછા આવતા ચાળીસ દિવસ પૂર્ણ થયામા એક દિવસ બાકી હતો ત્યારે મઝાર તરફ જતા મજદૂર ઓના ધગ આગળથી તે નીકળ્યા સુદરીએ તેમને જોઈ હાક મારી તે દિવસ સુધી તેણે કોઈ પણ વાર તેમની પરવા કરી ન હતી આ પ્રથમ વાર જ પોતાના તરફથી તેણે પડે તેમને બોલાવ્યા એટલે તે તો રાશ રાશ ચર્ચ ગયા અને આનંદમા ને આનંદમાં તે તેના ધરમા દાખલ થયા તે પછી પ્રેમચેષ્ટા થતા લાગી મીઠી મધુરી વાતો વહેતા લાગી અને દાક્ષિણ ફદામા ફસાયા પરિણામે ધ્યાનની એ છેલ્લી ગત્રિ હતી તે પણ તેમના ધ્યાનમા રહ્યું નહિ મોઢી ગત્રે વિસારે પડેની વાત તેમને યાદ આવી, પરંતુ સુદરીએ તેમને બીધા પાગ બાંધી ત્યાંથી ન જના દેનાની કોશિશ કરી દાક્ષિણ તો બિનકૃત્ય પરના કર્યા વિના એધડક મીધા બાના કોઢી તરફ ફર્યા ત્યા પહોચી તેમણે તે છેલ્લી રાત ધ્યાનમા ગુજરી અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સનામમા બેઠતા વેત તેમણે એક મઝન લખી

૧ (અ) કુરાને શરીફ ૩૯૨૪ રાખનાર

૨ જેમણે અમૃત પાન કર્યું હવે

આ વિશે બીજો મત એવો છે કે હાકિઝ બધિયારાને ત્યાં નોકરી કરતા હતા ત્યારે ત્યાં બાજુમાં આવેલી મકનબમાં જઈ તે લખતાં વાંચતાં શીખ્યા. એ સમયે શીરાઝ શહેર કાબ-ધૂનમાં હતું. હાકિઝ જેવા શે'ર રચનારા લોકો એક કાપડિયાને ત્યાં મળતા અને પોતપોતાની શે'રો લલકારતા. હાકિઝની શે'રોની ઘણી હાંસી થતી તેથી તેમને એક દિવસ દિવમાં લાગી આવ્યું. આ કારણથી પીરે-સખ્ત બાબા કોહીની મઝાર આગળ જઈને ધ્યાનજનક રીતે તેરજ્યા. તેમણે તે રાત્રિ દરમિયાન ખાખ જોયું. તેમાં એક વૃદ્ધ માણસે તેમને ખોરાકનો એક કોળિયો આપ્યો અને કહ્યું કે “જાનનો દરવાજો તારે માટે હવે ખુલ્લો છે.” હાકિઝ સવારે જાગ્યા ત્યારે તેમને કવિત્વ-શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી જણાઈ. તે જ સવારે તેમણે એક ગઝલ લખી જેની પ્રથમ શે'ર આ છે:—

દૂશ વસ્તે સદ્દર બજ ગસસહ નજાતમ દાદન્દ,

ચન્દરૌં જુલ્મતે શય આવે હયાતમ દાદન્દ ।

[એત પ્રાતઃકાળે મને બધામાંથી મુક્તિ મળી અને રાત્રિના અંધારામાં મને અમૃતનું પાન કરાવવામાં આવ્યું.]

એમ પણ કહેવાય છે કે એ પીરે સખ્ત બાબા કોહીની મઝાર આગળ સાંધના કરતા હતા ત્યારે હઝરત હમામ અલીએ તેમને એક રાત્રિ દરમિયાન ખાખમાં એક કોળિયો ખાવા આપ્યો જેના પરિણામે તેમને કવિત્વ-શક્તિ સાંપડી અને તેમણે મજદૂર મઝલ લખી. ૨

એમ માનવામાં આવે કે આ વાતો બનાવટી છે; છતાં પણ એ ઉપરથી હઝરત ખાખ હાકિઝની મોટાઈ અને મદત્તાને પૃષ્ઠિ મળે છે. તેમના સમયમાં પણ તેમની શાયરીને લોકો ઇન્સાની શક્તિથી પર સમજતા હતા અને અલ્લાહની બક્ષિસ માનતા હતા.

૧. અબ્દુલ્નબી-મસખાનહ, પૃ. ૮૧-૮૨

૨. શેરુલ્અજમ

મજદૂર ગઝલની પૂણી કડીની ઉપરની શેર આ છે:

ઓ હમદ શહદો શકર કજ સુખનમ મીરીઝદ,

વજૂરે સઘીસ્ત કજા શાએ નવાતમ દાદન્દ ।

[આ તમામ મધ અને સાકર જે મારી કવિતામાંથી ટપકે છે તે શાએ નવાતમાંથી મને ધીરજના બદલા તરીકે આપવામાં આવેલાં છે.]

આમાં 'શાએ નવાત'નો ભાવાર્થ 'નયશકર'¹ એટલે કે 'લખવાનો કિત્તો' છે.²

ઉપરની વાતમાં 'શાએ નવાત'નો અર્થ માથક છે. શબ્દ-કાશમાં, પશુ એનો અર્થ 'એક શીરાગ્રી માથક' એવો આપવામાં આવે છે.

ઉપરની શેરમાં શાયરનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જેમ ડાળી ઉપરથી મીઠાં ફળ નીચે પડે છે યા તો જેમ શેરડીમાંથી રસ નીકળે છે, તેમ 'મારી કલમ જે એક નયશકર જેવી છે તેમાંથી મધ અને સાકર એટલે કે ઇશકે દુકીડીની બેદી બાળતો અને મારફતને લગતી શુદ્ધ અર્થ ધરાવતી શીરીન શેરો ટપકે છે.'

ધીમે ધીમે તેમની શાયરીની ખ્યાતિ લોકોમાં પ્રસરી ગઈ અને તેની ખૂબીની ચર્ચા ધર ધર થવા માંડી. આથી ઇરાક, અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના સુલતાનો અને અમીર ઉમરાવોએ તેમના દરબારમાં આવવા તેમના ઉપર આમંત્રણો મોકલ્યાં, પરંતુ તે પોતાનું વહાલું વતન છોડવા માંગતા જ નહતાં.

૧. શાએ = ડાળી + નવાત = સાકર

નય = વાંસ + શકર = સાકર એટલે કે શેરડી; અને કિત્તો પાલુ બહુનો

બને છે જે માટે ફારસી શબ્દ નય છે.

૨. મીર વલીલ્લાહ — લિસાનુલ્લગ્ન

શીરાજની ઇદિગાહ મુસદ્દા તેમનું પ્રિય સ્થળ હતું. તેમનું અવસાન થયું ત્યારે તેમની દફનક્રિયા ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી. તે જગ્યા હવે હાફિઝિયા નામે ઓળખાય છે. લોકો ત્યાં ઝિયારત કરવા જાય છે.^૧

ફારસી કાવ્યકળાની પરાકાષ્ઠા હઝરત ખાજ હાફિઝની શાયરીમાં જોવા મળે છે. ઇરાન જાણે તેમની જ વાણીમાં બોલે છે. તેમની શે'રામાં જે પ્રસાદ છે, જે રસ છે અને જે સફાઈ છે તે ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય શાયરની શે'રામાં મળે છે. તેમણે અન્ય પ્રકારનાં કાવ્યો લખ્યાં છે, પરંતુ તેમની ખ્યાતિ ફક્ત તેમની ગઝલ ઉપર જ અવલંબે છે. તેમની ગઝલમાં તેમનાં વિદ્વતા, પાંડિત્ય, અગોચર અને આંતરિક શુણ્ણના ગાઢ પરિચય અને અદ્વિતીય શક્તિનાં દર્શન થાય છે. તે એમાં અન્ય ગઝલકારો કરતાં આગળ નીકળી ગયા. તેમણે નવા જ વિચારો અને ભાવો એ શાયરી પ્રકારમાં દાખલ કર્યાં એવું નથી, તેમણે પણ ઇશક, શરાબ, મસ્તી, જવાની, બદાર, શુનાબ, છુલછુલ, પાકૃતિક અને દેવી સૌંદર્ય વગેરેનું ગાન કર્યું છે; પરંતુ એ તમામ તેમણે નવી રીતે લખ્યું અને તેથી તેમની ગઝલોમાં નવી સ્ફુર્ત, નવી શિક્ષા અને નવો રંગ દેખાય છે. તેમની સર્વોત્તમ ગઝલોમાં અન્ય શાયરોની શાયરીની જેમ ઇશકની ઇચ્છાની પ્રાપ્તિ નહિ, પરંતુ નિરાશ પ્રેમનો ગમ છે.

તેમની અગાઉ હઝરત શેખ સા'દીએ ઇશકે હકીકી અને ઇશકે મજાઝીનાં પાસાં રાખનારી પોતાની ગઝલોમાં ફારસી શાયરીનું એક નવું પ્રકરણ બોધ્યું હતું અને લોકોના દિલમાં બેકરારી અને જોશ પેદા કર્યાં હતાં હઝરત ખાજ હાફિઝે પણ હઝરત શેખ સા'દીનો રીત અપભ્રંશ કરીને ઇશકે મજાઝીની માટીના જમમાં ઇશકે હકીકીનો શરાબ પિવડાવવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ તેમાં તેમની નિરાળી શક્તિનો છાપ ખુદ્દમખુદ્દા દેખાઈ આવે છે. તેમની ગઝલ ઇશકના ભાવો અને ભાવનાઓ વહે-

વડાવવાનું સાધન છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ફિલસૂફી અને તત્ત્વજ્ઞાન તરત્ત્વનું મિશ્રણ છે. તેમાં દારૂડિયાઓ માટે આનંદ, પ્રેમીઓ માટે દિલાસો, હારેલા માટે આશા, ઉદાસીનો માટે ઔષધ અને રહસ્યવાદીઓ અને ફિલસૂફી માટે પ્રેરણા છે વિષયાસક્ત વાચકો તેમાં પોતાના મનોવિકારનું પ્રતિબિંબ જુએ છે અને તે પ્રમાણે અર્થ કરી આનંદ મેળવે છે. અલ્પજ્ઞાના આશકને તેમાં ફિલસૂફી રહે છે. આ શૈક્ષી આમ તો આસાન છે, પરંતુ સામાન્ય વાચકો માટે તેનો વ્યંગ્યાર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબે તો હાકિમની ગઝલો વાંચવાની સનાઈ કરી હતી, કારણ કે સામાન્ય કાદિનાં માણસો એ ભેદી કાવ્યોના બેદને સમજી શકતાં નથી તેથી માત્ર શબ્દાર્થોથી દોરવાઈને સત્ય માર્ગથી તેઓ વેગળા બિતરી પડે છે અને શરાબ અને ધરતીનાં ધ્યાન વાંચી મસ્ત બની જાય છે એમ તે માનતો. આમ હોવા છતાં એ પાદશાહ હઝરત ખાન હાકિમની દીવાન હ મેશાં પાસે જ રાખતો, કારણ કે તે પોતે તેમની શે'રાનો સાચો અર્થ સમજી શકતો હતો એવી તેને શ્રદ્ધા હતી.

મુદત્તા નૂરુદ્દીન જામીનાં^૧ પુસ્તકોમાં તેમને લિસાતુલગૈબ^૨ અને તરજુમાનુલઅસરાર^૩ જાણાવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેમની શે'રા બીજી દુનિયામાંથી આપોઆપ આવતી હોય એમ વહે છે. એ માટે એક એ પણ કારણ જાણાવવામાં આવે છે કે ભવિષ્ય જાણવા માટે તેમની દીવાન (ગઝલમંઝૂહ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.^૪

૧. નફ્હાતુલકન્સ અને જહારિસ્તાન

૨. 'ગેબ' એટલે કે પરીક્ષણી જીભ થા વાણી. એ નામ એમના અવસાન પછી પડ્યું હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એમના સમયના ચરિત્રકારો એ જાણત જણાવતા નથી.

૩. અ. રહસ્યોનો નિરૂપણ કરનાર

૪. એમ કહેવાય છે કે અધ્યાનો સાથેનો લઘઈમાં નાદિરશાહ શકાયો હતો તે દરમિયાન તેણે હઝરત ખાન હાકિમની દરબાહની ઝિયારત કરી અને

શીરાજની હદિગાદ મુસના તેમનું પ્રિય ગ્રંથ હવે તેમનું અવસાન થયું ત્યારે તેમની દફનક્રિયા ત્યાજ કરનામા આની હતી તેજગ્યા દવે હાકિજિયા નામે ઝોળખાય છે લોકો ત્યાં ઝિયાત કરના ગય છે ૧

ફારસી કાવ્યકલાની પગકાપ્પા હઝરત ખાજ હાકિજની શાયરીમા જોવા મળે છે ઇરાન જાણે તેમની જ વાણીમા બોલે છે તેમની શે'રેમા જે પ્રસાદ છે, જે રસ છે અને જે સફાઈ છે તે ભાગ્યે જ ફાર્ષ અન્ય શાયરની શે'રેમા મળે છે. તેમણે અન્ય પ્રખરનાં કાવ્યો લખ્યા છે, પરંતુ તેમની ખ્યાતિ ફક્ત તેમની ગઝલ ઉપર જ અવનબે છે તેમની ગઝલમા તેમના ત્રિભૂતા, પકિત્ય અગોચર અને આતરિક ગુણોના ગાઢ પરિચય અને અદ્વિતીય શક્તિના દર્શન થાય છે તે એમા અન્ય ગઝલકારો કરતા આગળ નીકળી ગયા તેમણે નના જ વિચારો અને ભાવોએ શાયરી પ્રગરમા દાખન કર્યા એવું નથી, તેમણે પણ ઇશક શરાય, મસ્તી, જવાની, બહાર ગુનાખ, જુનજુન, પાકુ તિક અને દેવી સૌદ્ય પગેરેનું ગાન કર્યું છે, પરંતુ એ તમામ તેમણે નવી રીતે હાળ્યુ અને તેથી તેમની ગઝલોમા નવી સૂરત, નવી શિકલ અને નવો રમ દેખાય છે તેમની સર્વોત્તમ ગઝલોમા અન્ય શાયરોની શાયરીની જેમ ઇશની ઇચ્છાની પ્રાપ્તિ નહિ, પરંતુ નિરાશ પ્રેમનો ગમ છે

તેમની અગાઉ હઝરત શેખ સા'દીએ ઇશકે હકીકી અને ઇશકે મળઝીના પાસા રાખનારી પોતાની ગઝલોમા ફારસી શાયરીનું એક નવું પ્રકરણ બોલ્યું હતું અને લોકોના દિનમા બેકરાગી અને જોશ પેદા કર્યા હતા હઝરત ખાજ હાકિજે પણ હઝરત શેખ સા'દીનો રીત અખત્યાર કરીને ઇશકે મળઝીની માગીના જમમા ઇશકે હકીકીનો શરાય પિનડાનનાનું રાફ કર્યું, પરંતુ તેમા તેમની નિરાગી શક્તિની છાપ જુનમખુદના દેખાઈ આવે છે તેમની ગઝલ ઇશકના ભાવો અને ભાવનાઓ વહે

વડાવવાનું સાધન છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ફિલસૂફી અને તત્ત્વબુદ્ધિનાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. તેમાં દારૂડિયાઓ માટે આનંદ, પ્રેમીઓ માટે દિલાસો, હારેલા માટે આશા, ઉદાસીનો માટે ઔષધ અને રહસ્યવાદીઓ અને ફિલસૂફી માટે પ્રેરણા છે. વિષયાસક્ત વાચકો તેમાં પોતાના મનોવિકાસનું પ્રતિબિંબ જુએ છે અને તે પ્રમાણે અર્થ કરી આનંદ મેળવે છે. અલ્પહતા આશકને તેમાં દિલચસ્પી રહે છે. આ શૈલી આમ તો આસાન છે, પરંતુ સામાન્ય વાચકો માટે તેનો વ્યંજ્યાર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેમે તો હાફિઝની ગઝલો વાચવાની મનાઈ કરી હતી, કારણ કે સામાન્ય કાદિનાં માણસો એ ભેદી કાવ્યોના ભેદને સમજી શકતાં નથી તેથી માત્ર શબ્દાર્થોથી દોરવાઈને સત્ય માર્ગથી તેઓ વેગળા બિતરી પડે છે અને શરાબ અને ધૃશ્ટતાં બિચાર વાંચી મસ્ત બની જાય છે એમ તે માનતો. આમ હોવા છતાં એ પાદશાહ હઝરત ખાન હાફિઝની દીવાન હ મેશાં પાસે જ રાખતો, કારણ કે તે પોતે તેમની શૈરોનો સાચો અર્થ સમજી શકતો હતો એવી તેને શ્રદ્ધા હતી.

મુલ્કા દુરુદ્દીન જમીનાં^૧ પુસ્તકોમાં તેમને લિસાનુલજીબ^૨ અને તરજુમાનુલઅસ્રાર^૩ ગણાવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેમની શૈરો બીજી દુનિયામાંથી આપોઆપ આવતી હોય એમ વહે છે. એ માટે એક એ પણ કારણ જણાવવામાં આવે છે કે ભવિષ્ય જણાવવા માટે તેમની દીવાન (ગઝલમંત્રહ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.^૪

૧. નફ્હાતુલ્લુલ્લુ અને બહારિસ્તાન

૨. 'ગેબ' એટલે કે પરીક્ષણી જ્વાલા વા વાણી. એ નામ એમના અવસાન પછી પડ્યું હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એમના સમયના ચરિત્રકારો એ બાબત જણાવતા નથી.

૩. અ. રહસ્યોનો નિરૂપણ કરનાર

૪. એમ કહેવાય છે કે અફઘાનો સાથેની લડાઈમાં નાહિરશાહ શકાયો હતો તે દરમિયાન તેણે હઝરત ખાન હાફિઝની દરગાહની સિયારત કરી અને

મુદતના નૂરુદ્દીન અબ્દુરરહમાન જામી (ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૯૨)

મુદતનાં નૂરુદ્દીન અબ્દુરરહમાન જામી મહાન શાયરો, ફકીરો અને સૂફીઓમાંના એક હતા. ખુગસાનમાં આવેલા જન્મ નશ્કનાં ખરગિદ્ ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો; પરંતુ એ જામ શહેરમાં રહેતા હતા, તેથી એમણે પોતાનું તખલ્લુસ જામી રાખ્યું હતું. કેટલાક કહે છે કે ઇસ્કે હકીકીના ચરાખનો જન્મ સૂફીઓ પાંચે છે તેનો એમાં નિર્દેશ છે.

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ એમનો આત્મા હંમેશાં હકીકી નૂર માટે અતિશય જિજ્ઞાસુ રહેતો હતો; તેથી આખરે હેરાનમાં ખાનકાદ ધરાવનાર નફશખંદી ફિરકાના હઝરત શેખ આ'દુદ્દીન મોહમ્મદ

હઠાઈ ચાલુ રાખવી કે કેમ તે જાણવા તેમની હીવાન ખોલતાં વેંત તેની નજર નીચેની શેર ઉપર પડી :

ફરાક્કો પાર્સે મિરિફતી ઘશે'રે રુશ હાફિઝ,

બેગા ફિ નૌવતે ઘયદાદો વરુતે તમ્રીય અસ્ત ।

[આહ હાફિઝ ! તારી મધુર શેરોથી ધરાક અને ફાર્સને તેં છતી લીધાં. હવે તું જલ્દી કર, ધરણ કે બગદાદ અને તમ્રીય લેવાનો સમય આળ્યો છે,

(આતરાકદહ)

હઝરત ખાન હાફિઝે નીડરપણે શેખો અને ઢોંગી ઇમામોની ઠેકઠી હથેલી તેથી તેવા લોકો તરફથી તેમની ફક્તિયાત સ્થગ બાબતમાં વાધો હઠાવવામાં આળ્યો; પરંતુ તેમની હીવાનમાં એ બાબતમાં કંઈ સૂચન તેમણે કરેલું છે કે નહિ તે જાણવા તે ખોલવામાં આવી ત્યારે નીચેની શેર નીકળી :

કદમ દરેગ મદાર બજ જનાજગે હાફિઝ,

ફિ ગરચેહ ગરુકે ગુનાહ અસ્ત મીરવદ વવિહિસ્ત ।

[હાફિઝના જનાજા આજળથી કદમ પાછો હઠાવ નહિ કરણ કે પાપોમાં ફેળેલો હોવા છતાં તે બિહિસ્તમાં જશે]

કાશ્મીરીના એ મુરીદ થયા^૧ અને તેમની સાથે રહી એમણે સૂરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

હઝરત શેખ સા'દુદ્દીનના અવસાન પછી તે ફિરકાના એ વડા થયા. મુલતાન દુસેન બાયકરા જેવા મુલતાનો તેમજ અમીર અલી શેર જેવા અમીરો નિલાવ માટે એમની ખાનકાદમાં મોટી મોટી રકમો મોકલતા. તેઓ હઝરત જામીને પોતાના દરબારમાં પણ બોલાવતા, પરંતુ એ જતા નહિ. દૂર દૂરના દેશોના દુરવેશો અને ફકીરો એમની વિદ્વતા અને એમના પવિત્ર જીવનથી આકર્ષાઈને એમની ખાનકાદમાં આવતા.

એ રસિક રમૂજ અને થોડાબોલા હતા. એમના એ સ્વભાવ વિશે એક દિલચસ્પ વાત છે કે ઈ. સ. ૧૪૭૨-૭૩ માં એઓ હજ કરવા જતા હતા. રસ્તામાં બાદશાહો અને અમીરોએ એમનો સુંદર સત્કાર કર્યો, બગદાદમાં પીર જમાલ નામના સૂરી પોતાના મુરીદો સાથે ઊંટના વાળનો બનાવેલો ઝબ્બો પહેરી સ્વાગત માટે સામે આવ્યા. હઝરત મુસ્લા જામીને બોધને હઝરત પીર જમાલે કહ્યું, “જમાલે બિલાહી લીદમ”^૨ ત્યારે હઝરત મુસ્લા જામીએ જવાબમાં કહ્યું, “જમાલે બિલાહી લીદમ”^૩

એ તૈમૂર યુગ (ઈ. સ. ૧૩૮૫-૧૫૦૨)ના સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથકાર હતા. એ મહાન કવિ, મહાન વિદ્વાન અને મહાન સૂરી હતા. એમણે બધાં મળી ૯૯ પુસ્તકો લખેલાં છે. એમની કૃતિઓમાં ફિરદોસી, નિઝામી, સા'દી, રૂમી, હાફિઝ વગેરે મહાન પૂર્વગામીઓની ખાસિયતો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં મોજૂદ છે. તેમાં હઝરત શેખ સા'દીની

૧. સહીમ નીસારી — તારીખે અદબિયાતે ઈરાન, પૃ. ૬૪

૨. અર્થાત્ મે અસ્લાહના સૌદર્શનું દર્શન કર્યું.

૩. અર્થાત્ મે અસ્લાહના ઊટાને જોયા.

જમાલ નો અર્થ સૌદર્શ અને જમાલ નો અર્થ ઊંટો થાય છે.

નીતિ, હઝરત મૌલાના ફઝીના ઉચ્ચ ખ્યાલો, હઝરત ખામ દાદિગનાં સાદાઈ વારતવિકતા અને સરળતા અને હઝરત ખામ નિઝામીની પરિપક્વતા સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. ગદ્યનાં તેમજ પદ્યનાં એમનાં પુસ્તકો મૂલ્યવાન છે. એમની સાત મરનવી 'હફ્ત અવરંગ' (અર્થાત્ સાત રાજ્યાસન) નામે ઓળખાય છે. તેમાં નીતિ, રહસ્યવાદ, રૂપક કથા અને દૃષ્ટિપત કિસ્સા વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. એમની ત્રણ દીવાન છે તેમાં પણ તસવ્વુફનો રંગ છે. એમની નફિસતુલ્હિ-સમાં એમણે ઉક્તમાઓનાં અને સૂફીઓનાં જીવનચરિત્રો આલેખેલાં છે; એમની સિલસિલતુલ્કદબ હઝરત હકીમ સનાઈની હદીકતુલ્હકાઈકની નકલ છે. એમાં એમણે મત્કદબ અને નીતિને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરી છે. એમની સત્રામાનો અબ્સાલમાં સૂફી વિચારો રૂપક કથા મારફત પ્રદર્શિત કર્યા છે. એમની બહારિસ્તાન હઝરત શેખ સા'દીની ગુલિસ્તાન જેવી જ છે. એમાં પણ કેટલાક સૂફીઓનાં વચનોનો સંગ્રહ છે. એમની અસિઅબ્બાતુલ્લમઆત (અર્થાત્ જવાબાની ચમકો) હઝરત ફઝુદ્દીન ઇરાકીની લમઆતનું વિવરણ છે; લવામિઅ પણ મુહુદ્દીન ઇબ્નુલ્અરખીની કુસુલ્લિકમનું વિવરણ છે; અને લવાઈદમાં ફારસી શૈરો વડે દર્શાવેલાં ટાંકી સૂફી સિદ્ધાંતો સમગ્રઆ છે; એમની સુબ્હતુલ્-અબ્સાર તસવ્વુફ અને નીતિના વિષય ઉપર મરનવી છે.

સૂફી શાયરીની પાતી

મુસ્લા નૂરુદ્દીન ગમીના સમય બાદ નાનાં રાજ્યો મટી ઈરાનમાં એક જ સલ્તનત બિમી થઈ. એ સફવી વંશ (ઈ. સ. ૧૫૦૨-૧૭૨૨)ના બાદશાહો શીઆ પંથમાં માનતા હતા. એની સ્થાપના પછી ઈરાન સદાને માટે શીઆ મતનું પક્ષપાતી રહ્યું. ત્યાંના દરબારોમાં ફકીહોની લાગવગ વિશેષ થઈ અને તેને લીધે 'સૂફીઓના માર્ગમાં બાધાઓ બિમી થઈ. અતે તસવ્વુફ ત્યાંથી લગભગ વિદાય થયો અને એથી સૂફી શાયરીની પડતી થઈ. કેટલાક લોકો અગાઉ

થઈ ગયેલા સૂરી શાયરોની પગદંડીએ ચાલીને તેમના રંગમાં લખતા તો રહ્યા, પરંતુ તેઓ દિલથી સૂરી ન હતા. સૂરીનો દેખાવ કરવામાં તેમને મજા આવતી હતી. તેમનાં ભાવો, ખ્યાલો અને પ્રતીકોમાં કંઈ નવીનતા નથી. અગાઉ કહેવાયેલી વાતોને ફરીથી કહેવામાં અને જિતરેલાં વસ્ત્રો ફરીથી પહેરાવવામાં તેમને આનંદ આવતો હોય એમ લાગે છે. આ દષ્ટિએ જોતાં તેમાં નક્લીપણુની છૂંદ છે. સૂરી શાયરીમાં ફક્ત કદરૂપના ન ચાલે. ફિલસૂફીનો ઉપયોગ એ તસબુદ નથી. એનો આત્મા ધરક છે; જોશ છે; આવેશ છે.

x

x

x

ગમે તેમ હોય, સૂરી શાયરોને લઈને તસબુદ મુરુશય મટીને નંદનવન બની ગયો અને એ કારણે એ શાન ખાસમાંથી આમ જનતામાં પહોંચ્યું. દરેક શખ્સ એનો કલેમો પઢવા લાગ્યો.

ધરલામી ફિલસૂફીના ઝંડાધારીઓએ એમાં જ ધાર્મિક જિજ્ઞાસાનું સમાધાન જોયું અને જીવનના કોયડા ફિલસૂફી મારફત ન ઉઠેલાતા જોઈ તેઓએ એનો આશરો લીધો. દરેક કુશળ કવિએ એનો જ માર્ગ સ્વીકાર્યો. દરેક લેખકે એ જ તાર ઉપર ટોકરી મારી. ટૂંકમાં, એક સમય એવો હતો જ્યારે મુસલમાનોનું સમગ્ર ચિત્ત એ ઉપર જ કેન્દ્રિત હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું ફારસી શાયરીમાં સૂફીવાદ

ગઝલ

ફારસી બાપામાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષ બન્ને માટે વિશેષણ અને ક્રિયાપદ એક જ રીતે વપરાય છે. બાપાની આ વિશિષ્ટતાને લઈને ગઝલના વિષય અને તેના આંતર સ્વરૂપ ઉપર ઘણી અસર થઈ છે. એમાં પ્રેમપાત્ર-પ્રિયતમાને એક જ જાતિ અને પુરુષમાં સંબોધવાનું હોવાથી ઈરાનના શાયરોએ અલ્લાહને માથક બનાવ્યો અને તેઓ તેના પ્રેમ-રસમાં એકરાગ થઈ ગઝલો લખવા લાગ્યા. અલ્લાહથી વિરક્ત થઈ દુનિયામાં આવ્યા તેથી તેમણે વિરહગીતો ગાયાં. મોતને ભેટીને જ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે વિસાલની આશા સેવી. વર્ષો સુધી તેણે દુનિયામાં પડેલા રાખી પોતાના દરબારમાં ન બોલાવ્યા તેથી તેને તેઓએ બેવકા કહ્યો. તેના જ પ્રેમમાં એકચિત્ત રહી દુનિયામાં પડતાં દુઃખો અને વેકવી પડતી મુશ્કેલીઓને બૂલી જવા માટે તેમણે તસવ્વુફના શરાબનું પાન ક્યું.

ગઝલમાં ખાસ કરીને માથકથી થયેલી જુદાઈને, લઈને આશકની બનેલી દર્દનાક હાલતનું બ્યાન, તેના ઉમ્મરના, તેનું દુઃખી દુદન, ઇશકના રંગતરંગો, માથકની આશક પ્રત્યેની બેદરકારી, સુખન અને આલિંગન માટે આશકની ઉત્કટ આતુરતા, એ પ્રેમ મૂર્તિના સ્વરુપની સતત યાદ, તેના ગાલ પરના તલ તથા રુવાંટીની તારીફ, પ્રેમી જિગરના વખતોવખતના નઅ કાલાવાલા વગેરે આલેખાયેલાં હોય છે.

|

એ ઉપરાંત આશકી અને માથકીને અનુકૂળ બદાર મોસમનું બ્યાન પણ એમાં આવે છે.

તસબુકની ગઝલોમાં ઇસ્કનું મૂળ દુસ્ત એટલે કે ખૂબસૂરતી છે. ત્યાં દુસ્ત જોવામાં આવે છે ત્યાં કશિશ એટલે કે ખેંચાણ હોય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ દુસ્ત તેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ કશિશ. કામેલ એટલે કે સંપૂર્ણ દુસ્ત તો હકીકી માસકમાં મળી શકે છે; તેથી જ ઇસ્કનો સંબંધ હકીકી માસક સાથે છે. અને એ જ ઇસ્ક સંપૂર્ણ હોય છે. આ જ કારણથી સૂફીઓની શાયરીમાં જે જોશ અને આવેશ હોય છે તે અન્ય શાયરીમાં હોતાં નથી. સૂફીઓના ઇસ્કમાં હવા અને હવસની ખૂ હોતી નથી. તેમનો ઇસ્ક બિલકુલ પાક હોય છે.

મગ્નઝી દુસ્ત કામેલ અને કાયમી હોતું નથી અને એ કેાઈક સમયે જતું પથ રહે છે; તેથી જ ઇસ્કે મગ્નઝીમાં આવેશ અને જોશ નબળાં હોય છે.

ગઝલ સાહિત્ય લોકોમાં અતિ પ્રિય બનવાનું ખાસ કારણ એમાં સમાયેલો દ્વિઅર્થ છે. એમાં મગ્નઝીનું પાસું ઉપર તરતું રહે છે. બાબતોનું એવી રીતે બ્યાન કરવામાં આવે છે કે વિપયાસકત આશકોની આંખ આગળ તે જાણે અથકાયા કરે છે. તેઓ તેમાં પોતાના મનોવિકારનું પ્રતિબિંબ જુએ છે અને તે જ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરે છે. અદલાદનો આશક તેમાં ઇઆદતનો રાહ નિહાળી મધુર રસનું પાન કરે છે. તમામ સૂફી શાયરોની ગઝલોમાં મગ્નઝી અને હકીકી બંને પાસાં મોજૂદ હોય છે. તેમાંથી હવસી સૂરત-પરસ્ત નફસાની લહેજત પ્રાપ્ત કરે છે અને વાંચી અને સાંભળાને જીવોનીચો થાય છે; માની-પરસ્ત રહાની કેફિયતનો આસ્વાદ લે છે અને તેમાં ગૂંથાય છે. ફારસી સૂફી ગઝલ-શાયર શિરોમણિઓની ગઝલોમાં તસબુકનો આંતર પ્રવાહ હંમેશાં વહેતો જ હોય છે.

સૂફી બાવોનો સાગર જેટલો ગઝલમાં ઊછળ્યો છે એટલો કેાઈ

પણ અન્ય કાવ્યપ્રકારમાં નથી. એમાં ધરકનુ એવું તો મોશું આન્યું કે તેમાં ધર્મ, કર્મ, આચારવિચાર વગેરે સર્વ ખેંચાઈ ગયાં.

હકીમ સનાઈ, ફરીદુદ્દીન અત્તાર, મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી, ઇરાકી, શેખ સાદી, અમીર ખુસ્રો, ખાખ હાફિઝ, મુલ્લા નૂરુદ્દીન જામી વગેરે ફારસી શાયરોની સૂક્ષ્મ ગઝલો મશહૂર છે.

મરુનવી

ફારસી શાયરીના પિતા રૂકી(મ. ઈ. સ. ૯૪૧)એ આ કાવ્યપ્રકારનો પાયો નાખ્યો હતો. એ ફારસીના સર્વ કાવ્ય-પ્રકારોમાં વિશેષ વિસ્તૃત છે. મનુષ્યની તમામ જાતની ભાવનાઓ, કુદરતનું વર્ણન, ખનાવોનું કથન વગેરેની રજૂઆત માટે એ ખુશ્તું મેદાન છે. એમાં કિસ્સા, કહાણી, વીરસકથા, ઇતિહાસ, નીતિબોધના પાઠ, ફિલસૂફી તેમજ સૂક્ષ્મતના વિષયોનાં વિવરણ, અવલોકન અને છણાવટ થઈ શકે છે. આ દષ્ટિએ જેતાં જીવન અને સમાજનાં તમામ પાસાંનો એમાં સમાવેશ થાય છે અને ઇશક, રંજ, રાહન, જમડો, શુસ્સો, નીતિ, ધર્મ, વેરઝેઝ, નરમાસ જેવી જેટલી બાબતો મનુષ્યના જીવનમાં પ્રવર્તતી હોય છે તે તમામ એમાં પ્રદર્શિત કરી શકાય છે.

મરુનવીમાં જે બાબતો કહેવામાં આવે છે તે મીઠી અને સોંસરી દિલમાં બેસી જાય છે; ગૂઢ ભાવોના પ્રદર્શનમાં રમણીયતા આવી જાય છે; વાચકો ખ્યાન અને રસથી તે વાંચે છે અને શ્રોતાજનો આનંદ અને ઉલ્લાસથી તે સાંભળે છે.

ફારસી સૂક્ષ્મ શાયરોએ પોતાના આખ્યાનને ઇતિહાસનું અંગ બનાવવાની કોશિશ કરી નથી. પ્રસ્તુત તો તેમને માટે નિમિત્ત માત્ર છે. યૂસુફ અને ઝુલૈખા,^૧ લૈલા અને મજનૂન,^૨ શીરી અને ફરહાદ^૩ વગેરે

૧. એ પ્રેમકથા પછી નં મશહૂર અને દિલચરપ છે. યૂસુફ પેગમ્બર હઝલ થાફૂબનો અજિયારમો પુત્ર હતો. યાફૂબ તેને ધણું જ ચાહતો હતો. તેથી એના સાવકા ભાઈ આ એની અદેખાઈ કરતા હતા. એક દિવસ પિતાને જીધા

જેવા વિષયો ઉપર મસ્તવી મ્થના શાયરો તે તે વ્યક્તિઓનાં જીવનના આખ્યાનમાં લીન થતા નથી, તેમનું ધ્યાન તો હંમેશાં તેમના ઉન્નત

પાઠા બહાવી રમવાને જલ્દાને તેઓ યૂસુફને જન્મમાં લઈ ગયા. તેઓ ત્યાં એને મારી નાખવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા, પરંતુ યૂસુફના સગા નાના ભાઈની દરમ્યાનગીરીથી એને મારી ન નાખતાં ફવામાં નાખવામાં આવ્યો. ભાઈઓએ ઘેર આવીને પિતાને કહ્યું કે વડુએ યૂસુફને ફાંદી ખાધો, તેઓ તેનાં કપડાં લોહીથી ખરડેલાં લાવ્યા હતા તે ખાતરી માટે બતાવ્યાં. આથી હજરત શાફૂજ પોતાના સૌથી વડાલા પુત્ર માટે ક્રોધાંત કરી એટલું તો શેષા કે આખરે તે અધ થયા.

હુદૈખા મિસરના વડા પ્રધાનની પત્ની હતી. તે કુવારી હતી ત્યારે ત્રણ વાર તેણે યૂસુફને સ્વપ્નામાં જોયા હતા. તેને માટે તે હૂંધા કરતી હતી અને આંડી જેવી ચઈ ગઈ હતી. યૂસુફ મિસરનો વડો પ્રધાન છે એવી પાછળથી તેને ખબર પડી. તે પછી તેના પિતાને આ બધી માહિતી મળતાં વેત તેણે પુત્રીના વિવાહ મિસરના વડા પ્રધાન સાથે ગોઠવી લગ્નની વિધિ કરી દીધી. હુદૈખાએ વડા પ્રધાનને જોયા ત્યારે તે નિરાશ થઈ ગઈ; કારણ કે તેણે જે માણસને સ્વપ્નામાં જોયા હતા તે આ ન હતો. આથી તે પોતાનો સમય અમીનીમાં વ્યક્ત કરતી હતી.

હવે યૂસુફની બાબતમાં એક બન્યું કે જે ફવામાં તેને તેના ભાઈઓએ નાખ્યા હતા તેની બાજુએથી એક સોઘર પસાર થતો હતો. યૂસુફને જલ્દાર કાઢી તેને વેચવા તે મિસરના બજારમાં લઈ ગયા. ત્યાં હુદૈખાના જોવામાં તે આવ્યો. સ્વપ્નામાં જોયેલો માણસ આ જ હોવાથી તેણે પતિ પાસેથી બીજા ધરકો કરતાં જમણું દામ આપીને પાછું તેને ખરીદવાની ફરજ પાડી.

યૂસુફ દેખાવે અતિ ખૂબસૂરત હતો. તેને માટે ફારસી શાયરો કહે છે કે દુનિયામાં રહેલી ખૂબસૂરતીના બે ભાગ યૂસુફમાં અને એક જ ભાગ આખી દુનિયામાં વહેવાયેલો હતો. હુદૈખાની સખીઓ તેને જોવા આવી ત્યારે તેમને સત્કારમાં ફળ આપવામાં આવ્યા. તેઓ યૂસુફને જોવામાં એટલી તો તલ્લીન થઈ ગઈ કે ફળ કાપવાને બદલે તેમણે પોતાનાં આંગળાં કાપી નાખ્યા. હુદૈખાએ યૂસુફના દિલમાં પોતાને માટે

પ્રેમના પ્રદર્શન ઉપર જ હોય છે. મગ્નૂનના તમામ વિચારો લેલા ઉપર જ કેન્દ્રિત હોય છે. શરીર ફરદાદનું સર્વસ્વ છે. તમામ પેદા થયેલી

ખાર અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાને નિષ્ફળ પ્રયત્નો સર કર્યા. એક દિવસ પોતાના રગમદેલમાં આળાયસકા કરી તેનું મન હરાવવાની તેણે કોશિશ કરી. યૂસુફે ત્યાંથી નાસી જવા માંડ્યું. ત્યારે હુઝૈખાએ તેને પાછળથી પકડ્યો. જોયી તેનું પહેરણ ફાટી ગયું. એ દરમિયાન વડો પ્રધાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. યૂસુફ છાની વાત પ્રસૂતી કરી દેશે એવા કાંથી હુઝૈખાએ આગળથી જ પતિ આગળ તેના ગેરવર્તનની ફરિયાદ કરી. આથી તેને પરદેજ કરવામાં આવ્યો. આ સમયે એક ધાવતા બાળકે અમલકારિક રીતે કહ્યું કે જો યૂસુફનું પહેરણ આગળથી ફાટેલું હોય તો તેને દોષિત ગણવો જોઈએ અને પાછળથી ફાટેલું હોય તો તેને નિર્દોષ ગણવો જોઈએ. પરિણામે યૂસુફ નિર્દોષ ઠર્યો; પરંતુ મિસરની સ્ત્રીઓએ હુઝૈખાના આરિત્ય વિશે વિવિધ વાતો ઉડાડવા માંડી. તેથી તેણે પતિને વિનંતિ કરી ફરીથી યૂસુફને કેદખાનામાં નંખાવ્યો. આમ છતાં હુઝૈખાને તેની પ્રત્યેના પ્રેમ તો ચાલુ જ રહ્યો. રાત્રે તે છાની છપી જેલની કોટીમાં તેને જોવા જતી.

તે પછી મિસરના બાદશાહને એક સ્વપ્ન આવ્યું કે “ સાત માંદો ગાય સાત જાડી ગાયને ખાઈ ગઈ અને અનાજનાં સાત સૂકાં કણસલાં સાત લીલાં કણસલાં ખાઈ ગયાં.” આનો સંતોષકારક પ્રત્યાસો યૂસુફ સિવાય કોઈ કરી શક્યું નહિ. તેણે તેના પ્રત્યાસમાં કહ્યું કે “ સાત આમાદ સારાં વરસો પછી દુષ્કાળનાં સાત ખરાબ વરસો આવશે.” આથી બાદશાહ તેના ઉપર ખુશ થયેલ અને તેને જાંદીખાનામાંથી છૂટા કર્યો. તે પછી તેણે તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો.

હુઝૈખાના પતિની પડતી યઈ અને આખરે તેનું અવસાન થયું. હુઝૈખાની સ્થિતિ ખરાબ યઈ ગઈ, પરંતુ યૂસુફ માટેના તેના પ્રેમનો ખ્યાલો તો હંમેશાં સરેરાશ જ હતો. આખરે ખુશીને લઈને હુઝૈખા કુંવારી જોયી યઈ ગઈ અને યૂસુફે તેની સાથે લગ્ન કર્યું.

દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં હઝરત યાફે તેના પુત્રોને મિસરથી અનાજ લાવવા જણાવ્યું. તે ત્યાં ગયા ત્યારે યૂસુફે તેમને ઓળખ્યા. નિર્જીવ ફિરરતાએ તેને આપેલાં કપડાં પોતાના પિતાની આંખે લગાડવા યૂસુફે તેમને

વરતુઓ મજનૂનની દષ્ટિએ લેવાના રૂપમાં અને ફરહાદની દષ્ટિએ શીરીના રૂપમાં હોય છે. ખુદીખાને યૂસુફ વિના એન પડતું નથી. મૌલાના

ફરમાવ્યુ તેમણે ત્યા પહોચી તેમ ક્યું. પરિણામે હઝરત યાકૂબ દેખતા થયા. (નમી-યૂસુફીખુદીખા)

તે પછી યૂસુફે પોતાના કુટુંબને મિસરમાં બોલાવી લીધું.

૨. ફૈસ જે પાછળથી મજનૂન નામે પ્રચલિત થયો તે એક અરબ છાત્રીને અતિ આહતો હતો. તે ઝામ્રીનું નામ પાછળથી લેવા પડ્યું હતું, કારણ કે તેને ચહેરા શ્યામ હતો. ફૈસનું નામ મજનૂન પડ્યું, કારણ કે તે લૈલાના પ્રેમમાં ગરો હતો. બાળપણમાં અલ્યાસ ફરમિયાન બેનેની ઓળખાણ થઈ હતી. તેમને સમઘ એટલે નિર્મળ અને ગાઢ થઈ ગયો કે બેનેને એક પણ દિવસ મળ્યા વિના એન પડતું નહિ. લૈલાના પિતાને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે તેને મદરસામાંથી ઉઠાવી લીધી. આથી જુવાન આરાક ગમગીન અને બેકસર થયો. મજનૂનના પિતાએ જોયું કે તેના પ્રેમની અસર તેની તદ્દરસ્તી પર થવા લાગી છે ત્યારે લૈલાને ખ્યાલ દિલમાંથી કાઢવા તેણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. આખરે લૈલાના પિતા પાસે તેણે લગ્નની માગણી મારે દાવ ફેફાં જોયા, પરંતુ મજનૂનના ગાઢ-પણને અને તે અલગથી કુટુંબને હોવાને કારણે તેણે તેને ચોખ્ખો નહોતો સહજાવ્યો અને એક દોલતમંદ અરબ બેઠે તેની સાફી કરી લીધી. મજનૂનના દિલના ધા ઉપર આ બનાવે નમકનુ કામ ક્યું. તે અતિ આધાતને ગરજે જગલમાં નાસી છૂટ્યો અને ત્યા રહેતા પશુઓમાં લૈલાનું નામ પોખારતો બગતો ફરતો રહ્યો. એ ફરમિયાન લૈલાનો ખાવિદ લૈલાને પોતાને વતન લઈ ગયો અને ત્યા એ આરટામાં તેને ગોધી રાખી પોતાને આહવા ફરજ પાડવાની તેણે કોચિસ કરી; પરંતુ તેમાં તે નાકામયાબ થયો અને મરી ગયો તે પછી બે વરસ પગાર થયા બાદ લૈલા મજનૂનને મળવા જગલમાં ગઈ. ત્યા મજનૂનની નજર તેના ઉપર પડતાં વેત બરકેલ જગલી પશુની જેમ તેણે નાસબાગ કરવા માંડી. પોતાની પાછળ દીવાના થયેલા આરાકની આ કંગાળ હાલત જોઈને લૈલાના દિલમાં થયેલા કારી ધાના પરિણામે થોડા સમયમાં તેનું અવસાન થયું મજનૂનને આ વાતની અજ્ઞર થઈ ત્યારે તે પણ મેલને મેલ્યો.

૩. શીરી આર્મેનિયાની એક મસદૂર સુધરી હતી. દીનમાં થઈ અથેલા સાસાની

૩મી પોતાની મસ્તનીમાં કુરાને સરીફનું રૂપ અને સરળ વિવરણ કરે છે. 'તેમાં તેણે તેનું એવું ભવ્ય ચિત્રણ કર્યું છે કે પહેલવી અર્થાત્ ફારસી ભાષાનું કુરાન એવું એવું હિપનામ પડ્યું છે.'^૧

વંશના બાદશાહ ખુસ્રો પરીજ (ઈ. સ. ૫૬૧-૬૨૮)ને તેના પિતાના દરબારમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તે એક વખત આર્મેનિયામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તે શીરીના પ્રેમમાં પડ્યો. ગ્રીક લોકોની મદદથી ખુસ્રોએ ઈરાનનું તખ્ત હાંસેલ કર્યું ત્યારે તે શીરીને પોતાના પાવતખતમાં લાવ્યો. તેને માટે એક આલીશાન મહેલ બંધાવ્યો અને પોતાની વહાલી માથક તરીકે તેને ત્યાં રાખી. એ મહેલની નજીક એક બેંચી ટકરી હતી જેને લઈને તેની બીજી બાજુએ આવેલા ઝરાનું પાણી મહેલ પાસેથી પસાર થતું ન હતું. કોઈપણ રીતે તે નદીને તેના મહેલની બાજુથી વહેતી જોવાની શીરીની આવડતવા હતી.

ફરહાદ તે સમયે નિષ્ણાત ચમ્પરફોડ તરીકે જાણીતો હતો. તેને ખુસ્રોએ બોલાવ્યો. તેની નજર જોવી જ શીરી પર પડી તેણે જ તેનું દિલ તેના ઉપર ચોંટી ગયું. જે મજદૂર કામ પૂરું કરે તો બદલામાં શીરી મળે એ શરતે તેણે આ વિકટ કાર્યની શરૂઆત કરી. પ્રેમમાં અંધ બનેલા ફરહાદ કશાની પરવા કર્યા વગર સાતદિવસ પથ્થર ફોડવામાં મશગૂલ રહ્યો. તે કામ પૂરું થવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે ખુસ્રોને માથક ગુમાવવાનો ભય લાગ્યો તેથી તેણે એક ડોશીની મારફત ફરહાદને કહેવડાવ્યું કે શીરી મરી ગઈ. એ સમયે ફરહાદ ખડકની ટોચ ઉપર કામ કરતો હતો. ડોશીના મોંમાંથી નીકળેલા આ સળે તેના કાનને અથડાયા તેની સાથે જ જીએલો ત્યાંથી તેણે પડવું મૂકી દેહત્યાગ કર્યો. તે પછી થોડા જ સમયમાં ખુસ્રોનું ખૂન તેના પુત્રએ કર્યું અને શીરીએ પોતાના દેહને અંત આણ્યો.

૧. એ પુસ્તકના વિષય માટે ચાલુ પડે જ કહે છે :—

મા જે કુરઆન મગ્જ રા ચરદાસ્તીમ,

શુસ્તુશ્ચોં વહુરે સર્ગો અંદાઝ્તીમ ।

[અર્થાત્ અમે કુરાનમાંથી તમામ સર્વ એંચી લીધું અને હાડકાં ફેલરા માટે ફેંજી લીધાં.]

ફારસી ભાષામાં લખાયેલી અન્ય સૂક્ષ્મ મસ્તવીઓ પણ એ જ પ્રકારની છે. સનાઈની હદીઝુલ્લકાઈક, ફરીદુદ્દીન અત્તારની અસ્રારનામદ, ઇલાહીનામદ અને મન્તિકુત્તૈર, શબિસ્તરીની શુક્લશને રાઝ, નિઝામી ગન્ગવીની મખ્મૂઝુઅસ્રાર વગેરેમાં સૂક્ષ્મ ભાવો, ભાવનાઓ, ખ્યાલો અને ઉસૂલોની છણાવટ છે. મુહમ્મદ નૂરુદ્દીન જામી અને અમીર ખુસ્રોની કેટલીક મસ્તવીઓ પણ એ જ પ્રકારની છે. લગભગ એ બધી જ મસ્તવીઓમાં કિસ્સા કહાણી અને દષ્ટાંતો મારફત ગદ્ય તત્ત્વોનું મનોહર વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીકમાં વ્યાખ્યાનો વડે પૈયુ પોતાના મતના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન અને તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ તેમના લેખકોએ હાથ ધર્યું હતું. એ ઉપરાંત કેટલાકે એ વિષય એ સિવાય અન્ય રીતે પણ આલેખ્યો છે.

આ ફારસી સૂક્ષ્મ શાયરોની હરોળમાં એસી શકે એવો એક અરબસ્તાનમાં થયો નહિ.

રુખાઈ

રુખાઈ નામના લઘુ કાબ્ય-પ્રકારમાં નીતિ ક્ષિપ્રસૂક્ષ્મ તેમજ રહસ્યવાદ વગેરેને લગતા વિચારો અને ભાવો પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. એમાં પ્રથમ એ તૂક જરા સામાન્ય કોટિની હોય છે અને છેલ્લી બે તૂક અને ખાસ કરીને ચોથી ધણી જ ઉચ્ચ કક્ષાની, આકર્ષક અને ત્તેજવાળી હોય છે. એમાં રુખાઈના પૂરા વિષયનો નિચોડ અને સાર હોય છે.

એમાં સૂક્ષ્મ ભાવોના પ્રકાશન માટે પ્રતીકોનો ચિષ્ટ માર્ગ અપનાવવામાં આવ્યો છે. એ જાણતમાં જે સ્થાન પ્રતીકોનું ચઝલમાં છે તેવું જ એમાં છે. નેમાં કર્મકાંડીઓની ઠેકડી ઉઘાવવામાં આવી છે અને મુહમ્મદ, કાજી અને શેખોના જૂરા હાથ કરવામાં આવ્યા છે.

અખૂ સઈદ અખૂલ્જૈર અને ઉમર અખ્યામની રુખાઈઓ જાણીતી છે.

સાંકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકો

પ્રાચીન કાળમાં આપણા ભક્તોનાં હૃદયગાનનો મુખ્ય વિષય જ પ્રેમભક્તિ હતો, તેમ સૂક્ષ્મો પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ ગાતા આવ્યા છે. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તે મુજબ તસવ્વુદનો સંબંધ દિવ સાથે છે. જેમ દર્દ અને ખુશીના વિષયો વર્ણનના કરતાં અનુભવના વધારે છે તેમ આ રહસ્યવાદીઓના અનુભવોનું છે. એ કોઈ સામાન્ય બાબત નથી, પરંતુ ગંભીર સિદ્ધાંતોની ગૂઢ રહસ્યયુક્ત ધર્મભાવના છે.

અદ્વૈતાદિ વિશેના શુદ્ધ સિદ્ધાંતોથી તો તે પોતે જ વાકેફ છે એમ સૂક્ષ્મો ગૌરવપૂર્વક માને છે. તેમનો શુદ્ધ પ્રેમ, ભ્રષ્ટ અને અપવિત્ર લોકોથી છુપાવવા તથા આત્માને લગતા ભાવો અને 'દાસ' અવસ્થાના અલૌકિક અનુભવો પ્રદર્શિત કરવા તેમણે રૂપક, ઉપમા, વાર્તા અને સાંકેતિક શબ્દો યા પ્રતીકોના ઉપયોગનો રાહ અપનાવ્યો અને મહોદ્દામાં રખકુ માણસોની ભાષામાં ગાન કર્યું. આને લીધે શાયરીમાં વિસ્તૃતતા આવી.

ભક્તિભાવનાનાં ગીતોમાં સાંકેતિક શબ્દો કે પ્રતીકોની પ્રતિષ્ઠા હોય છે; પરંતુ તસવ્વુદમાં એનો પૂરો પ્રચાર છે. એના સાહિત્યનો વૈભવ સાંકેતિક શબ્દ તથા પ્રતીકો ઉપર જ અવલંબે છે. એમાં ઇંદ્રમ અને મારિક્કતની કક્ષાઓ, વસ્ત્રનો મદિમા, મુરશિદનું મહત્ત્વ વગેરે વર્ણનો ખૂબ આવ્યા કરે છે. આશક માશકના વિસાસનાં સુખ તથા જીદાર્ધનાં દુઃખ અને દર્દનો દરિયો હોય એવું તસવ્વુદ સાથે સંબંધ રાખતું સાહિત્ય છે. એના સાંકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકોની અગત્ય જાણી લેવાથી તસવ્વુદનું સાહિત્ય સમજવું સરળ બને છે, જેને એની રૂંચીની અપર ન હોય તે તો એમ જ માને છે કે માત્ર ઘેસા શુંગારનું વર્ણન જ તેના દિલી અક્ષુ સાથે અચડાય છે યા તો શરાખ, ગાનતાન અને મોજમઝા એ જ આ દુનિયામાંથી તારનારાં સાધનો.

છે; પરંતુ ઉપરનો અર્થ જતો રહી ગુણ અર્થ તેના ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે તેનો બમ ભાગે છે. સાચો સૂક્ષ્મ તો દરેક વસ્તુમાં આધ્યાત્મિક અર્થ વાંચે છે, જુએ છે અને અનુભવે છે, કારણ કે એનું મગજ તો હંમેશાં એવા જ વાતાવરણમાં ફરતું રહે છે.

સાંકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકાની આડમાં રહી સૂક્ષ્મોએ શરીરતત્ત્વો શિકાર કર્યો અને તેમ છતાં તેઓ ઉપર કોઈ પણ જાનનું આરોપણ થયું નહિ. ખુદ્દા મેદાનમાં આવીને 'ગેરધસ્તામી' બાબતોનો પ્રચાર કર્યો ત્યારે જ તેમને સમ્મત થઈ હઝરત મન્સૂર હદ્રાબાદીને દેહાંતરક થવાનું મુખ્ય કારણ તેમનો 'અનલુદ્ધ' નહિ પરંતુ તેમણે પોતાને ખુદ્દા-ખુદ્દા 'હક્ક' પ્રતિપાદિત કર્યા એ હતું. 'હક્ક' હોવાના દાવાદાર તો બધા સૂક્ષ્મો નીકળ્યા જે પોતાને કમ 'અનલુદ્ધ' સમજતા ન હતા. તેઓ આમતેમ એની ઘોષણા પણ કરતા હતા, પરંતુ તે છૂપી રીતે. તેઓ હઝરત મન્સૂર હદ્રાબાદીની પ્રણાલી ઉપર ન ચાલ્યા. ઇતિહાસમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા રહી તેમજ સૂક્ષ્મતાનો પ્રચાર થતો રહ્યો.

સમય જતાં સૂક્ષ્મોના અનેક ફિરકા થયા તોપણ સાંકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકાનો મહિમા કાયમ રહ્યો.

સૂક્ષ્મો ઇશકને તમામ પ્રતીકામાં ઐશ્વર્ય માને છે અને તેને નફ્સ અને હવસથી મુક્ત ગણે છે. તેઓ તો એ બાબતમાં એટલું જ સમજે છે કે અલ્લાહ બાવમાં વસે છે, પ્રતીક યા તો બાહ્ય વસ્તુમાં નહિ. તેઓ કોઈને પણ પ્રેમને પાત્ર ગણે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ માંદગર તરીકે તેઓ અલ્લાહને જ માને છે. ન્યાં ખુમસરતી છે ત્યાં માશકનો વિલાસ છે અને ત્યાં જ તેઓએ ઇશકને જગાડવાનો છે. તેઓએ તો જાણે મરી મરીને જીવવાનું છે. તેમના ઇશક ઉપર ઉદ્દેગથી રંગ આવે છે અને તે મરણમાં પણ સાચો જીતરે છે. ઇશકની મસ્ત હાલતમાં સૂક્ષ્મોએ જે કંઈ લખ્યું અથવા પ્રલાપ કર્યો તે સાહિત્ય સંસારનું એક અનૂકું રત્ન છે.

મુશ્કેલી અને તકલીફ હોવા છતાં ધરકના સમુદ્રમાં સૂકીઓ પોતાની કિસ્તી ઝંપલાવે છે. અમીર ખુસરો કહે છે :

આશિકી રંગ અસ્તો મરૂદાં રા થ સીનહ રાહત અસ્ત,

સિલ્સિલહ વદ અસ્તો શેરૌ રા થ મર્દન જેવર અસ્ત ।

[આશિકી રંગ છે, પરંતુ બહાદુરો (અર્થાત્ સૂકીઓ)ને માટે (એને લીધે) છાતીમાં રાહત છે. સાંકળ બંધન છે; પરંતુ શેરૌ માટે તે (પોતાની) મરદન ઉપર આમૂંધુ છે.]

વાંસજગમાંથી થયેલી જુદાઈને લઈને વાંસળી રડી ગડીને રાગ ભરે છે ત્યારે તેનું દર્દનાક સંગીત સૂકીઓની આંખોને આંમુથી ભરી દે છે. હઝરત જલાલુદ્દીન રૂમી તો પોતાની મરનવીની શરૂઆત જ વાંસળીની શિકાયતથી નીચેની શેર વડે કરે છે કે :

હુશુનવ અજ નય ચૂં હિફાયત મો ફુનદ,

યજ જુદાબીદા શિકાયત મો ફુનદ ।

ફજ નયેસ્તાન તા મરા ઘુરીદહ અન્દ,

અજ નફીરમ મરૂદો જન નાલીદહ અન્દ ।

[વાંસળી પોતાની કહાણી કેવી રીતે કહે છે તથા જુદાઈની શિકાયત કેવી રીતે કરે છે તે સાબળ.]

(તે જણાવે ■ કે), વાંસજગમાંથી મારી જુદાઈ થઈ ત્યારથી પુરુષ અને સ્ત્રી મારો વિલાપ બોધ પોકેપોક રડતાં થયાં છે.]

એ જુદાઈના દર્દનો વિશેષ ખ્યાલ આપવા માટે આગળ ઉપર તે કહે છે :

હર ફસી કો દૂર માન્દ અજ અસ્લે છોશ,

યાજ જૂયદ રોઝગારે વસ્લે છોશ ।

આતશે બિશ્ક અસ્ત કેહ અન્દર નય ફિતાદ,

જોશિશે બિશ્ક અસ્ત કેહ અન્દર મય ફિતાદ ।

[જે કોઈ પોતાના મૂળ સ્થાનથી વિખૂટો પડ્યો તે ફરીથી પોતાના મિલનનો સમય શોધે છે.

વાંસળીમાં જે પડ્યું છે તે ઇસ્કની આગ છે; મઘમાં જે પડ્યું છે તે ઇસ્કનો જોશ છે.]

અલ્લાહ માટે સૂફી શાયરો મારક, દોસ્ત, સહ, દિલરુબા, છુત, સનમ, લયલા, શીરી, પરી, દૂર વગેરે શબ્દો વાપરે છે. મારકની ખૂબસૂરતી એ અલ્લાહની ખૂબસૂરતી છે. તેની સાથે વરલ કરવાની સૂફીઓની ઝંખના અને તાલાવેલી છે.

આરાક માટે ફરહાદ, મન્સૂર, દીવાનો, મરત, પરવાના (અર્થાત્ પતંગિયું) વગેરે શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. લૈલા અને મંજૂન, યુસુફ અને ઝુલૈખા, સલામાન અને અબ્સાલ, છુલ્લુલ અને

૧. ફારસી શાયરો ધણી વાર 'સર્વે આઝાદ' (એટલે કે આઝાદ સહ)નો મારક માટે ઉપમા અને રૂપકમાં ઉપયોગ કરે છે. એ જાડને ફળ મૂલ દોતાં નથી અને પાનખર ઝડપી એના ઉપર અસર થતી નથી; એ લીલુંજીમ રહે છે, આથી મારકના સ્વતંત્ર શરણાવનો નિર્દેશ પણ એ વડે થાય છે.

૨. 'સલામાન વ અબ્સાલ' એ એક રૂઝાન્તરથી કથા મુલ્યા નૂરુદ્દીન નખીએ મસ્નવીમાં લખી છે. કથા આ પ્રમાણે છે:

શાહનૌરા સલામાન તેની આથા અબ્સાલના પ્રેમમાં પડ્યો. સમજણો થતાં તે તેની સાથે કોઈ અબલ્લી જગ્યાએ જતો રહ્યો. કામના-તૃપ્તિ અને પદાત્તાપ થતાં તે તેના પિતા પાસે ફરીથી આગ્યો. તેણે સલામાન પાસેથી આથાના પ્રેમને તિલાંજલિ આપવાનું વચન લીધું, પરંતુ જવાન ફરીથી ઉદાસ થયો, મૂંઝાયો અને જમાડની આંત ઉપર જતો રહ્યો. તે પછી ફરીથી તેને પસ્તાવો થયો. આખરે વિલાસી જીવનમાંથી છટકવા અને આત્માની સાંતિ અનુભવવા તે તેની મારક સાથે આગમાં ફરી પડ્યો. મારક તેમાં જળીને રાખ થઈ અને સલામાનને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજ થઈ નહિ; પરંતુ મારકના અવસાનને લઈને તે જમજીનીમાં રહેવા લાગ્યો અને તેને ફરીથી મેળવવા તે એક સૂફીના મુરીદ થયો.

ગુપ્ત એ આત્માની અસ્થિતિ સાથે મંયોગની તાલાવેલીનાં ડાયાચિત્રો છે. દીવાનો મગ્નૂન લેવામાં પરમાત્માનું દર્શન કરે છે, ગુરૂઆ પૂસુકમાં જ સર્વે જુએ છે; તેમાં તે પોતાની પ્રતિધ્વાની પણ ચિંતા રાખતી નથી; અને તેમાં જ લીનતા દ્વાગ તે સ્વાત્માર્પણનો બહી પ્રેમ-યશમાં હોમીને આત્માનુલવ પામે છે. પરવાનો (એટલે કે પનંગિયું) શમાં ઉપર ફિદા થઈ પોતાની જાતને પણ ફના કરી દે છે.

કેશ મુખ્ય પ્રતીકમાં છે. એનો કાળો રંગ, એની ખૂબસૂરતી અને એનો વિસ્તાર આશંકા માટે મનોહર અને આકર્ષક હોય છે. સૂક્ષ્મીઓ એને માયાનું રૂપ ગણે છે. માથાક પોતાના વાળના આવરણ અને વિશેષ વડે આશંકાને નમાવ્યા કરે છે અને તેમનું દિવ તેના ઉપર ચોટેલું અને ધરકમાં બેકરા રાખે છે. તેઓ કદી તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી.

ખાળ હાફિઝ કહે છે :

કય વેહદ દસ્ત બીં ચરજ સા રબ્બ કેહ હમદસ્તાં શબદ,

જાતિરે મજમૂએ મા, જુલ્કે પરશાને છુમા ।

[જોહ મારા માલિક ! મારું કેન્દ્રિત દિલ અને તારાં વિખ-રાયેલાં ગુફાં સાથે મળી જાય (એટલે કે મુખ અને આનંદથી સાથે રહી સમય પસાર થાય) એ કામના ક્યારે સાપડશે ?]

સૂક્ષ્મી અપ્રસાસને પાછી પ્રેમવી આપવાનું સલામાનને વચન આપ્યું. આ રીતે તેણે ઇશકે મલજીમાંથી ઇશકે હકીકી તરફ જવાનું તેને માર્ગ-દર્શન આપ્યું, અને અસ્થાહ માટેના દૈવી પ્રેમની ન્યોત તેના દિલમાં પ્રગટાવી દીધી.

એ કથામાં સલામાન વિષયવાસનામાં ગૂંચાયેલા આત્મા માટે છે. તેણા (એટલે કે પ્રથાત્મા) તેને અસ્થાહ તરફ વાળે છે, પરંતુ પાછા તે પોતાની જાત તરફ ખેંચાઈ ન્ય છે; અને પાછા તેણા કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં તે શુદ્ધ થાય છે. અત્રે સાચા સૌંદર્ય તેને જાત થાય છે અને પછી જ તે માત્ર અસ્થાહમાં વસે છે.

ફક્ત ઝુલ્ફાંથી વાત પતી જતી નથી. તેના હોઠ પછુ આશકને લાચાર બનાવી દે-છે. શેખ સા'દી કહે છે કે :^૧

ગુફ્તમ નયાવીજમ વા મારે સરે જુલ્કત,

બીચારહ ફિરુ માંદમ પીશે હવે જહ્નહાકત ।

[મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે તારાં ઝુલ્ફાંના છેડાના સાપેને હું વળગીશ નહિ; પરંતુ તારા હસતા હોઠ આગળ હું લાચાર થઈ ગયો.]

રુખ્સાર (એટલે કે ગાલ) ઉપરનો ચમકતો રંગ માયાનો અને તે ઉપરનો કાળો તથા ચૈક્યનો વ્યંજક છે. એ માટે ખાગ હાકિઝ કહે છે કે :

અગર આં તુકેં શીરાઝી વદસ્ત આરદ દિલે મારા,

વજાલે હિંદૂયશ વજ્જમ સમસ્કંદો ચુકારા રા ।

[જો પેલી શીરાઝી તુકેં (માથક) માંડું દિલ જતી લે તો હું સમરકંદ અને શુખારા તેના ગાલના કાળા તથાને ખાતર સમર્પાઈશ.]

આવી રીતે માથક પ્રતીક છે, તો તેનું નખશિખ પછુ પ્રતીકનું અંતર્ગત સમજી શકાય; તેનું દરેક અંગ કોઈને કોઈ લાવનાનો ઘોતક થઈને તસબુકનું પ્રતીક બની જાય છે. શાયરો તેમનો ઉપયોગ કરી કરીને પ્રેમની વ્યાપકતાને લખ્ય કરે છે.

દર્દ અને ગમ શબ્દો સૂરી કાવ્યોમાં આઆ કરે છે. એ શરીરના કોઈ ભાગ ઉપરનાં દુઃખનો નિર્દેશ કરતું નથી; એ સૂરીના દિલનું દર્દ હોય છે; એ તેના દિલનો ગમ છે. એને પરિણામે તે બેચેન રહે છે. એ દર્દ બીજું કંઈજ નહિ, પરંતુ અલ્લાહ પ્રત્યેનો તેનો ધક્ક છે. તે એટલો તીવ્ર હોય છે કે તે સહન થઈ શકતો નથી અને તેને મટાડવા કોઈ દવા પછુ નથી. ખાગ હાકિઝ કહે છે :

હાફિઝ અંદર દર્દો શમ મી સુજો વા દરમાન મસાજ;
જો કેહ દરમાની ન દારદ દર્દે વી દરમાને દોસ્ત ।

[એાહ હાફિઝ! હર્ અને ગમમાં તું બળતો રહે અને દવા સાથે મેળ ન કર, કારણ કે દોસ્ત તરફથી થતા અસાધ્ય હર્દની કાઠ દવા નથી.]

શરાબમાં એક એવી શક્તિ ■ જે ઇન્સાનને દુન્યવી ઉપાધિ-ઓમાંથી કેટલોક સમય મુક્ત રાખી અનુપમ હિલ્લાસના સ્વર્ગમાં ફરતો કરે છે. આ કારણથી સફી શાયરો તેને પ્રતીક તરીકે લે છે. એ શબ્દ આવે છે ત્યારે સફીનો ખ્યાલ તો અલ્લાહના દિવ્ય પ્રેમની પ્યાલી એટલે કે ઝિક્ર, ફિક્ર વગેરે વડે અલ્લાહની ઇબાદતમાં લીન થવા તરફ જ નાચે છે. તેનાથી તેનું મન રંજન ચાલે છે અને તે અલ્લાહ તરફથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે. ખામ હાફિઝ કહે છે કે :

શમે કુહૂન ષ મયે સાલ્હુદ્દહ વફૂજ કુનીદ ।

[પુરાણી ગમગીનીને પુરાણા શરાબથી દૂર કરો.]

તમે તમને પોતાને આધ્યાત્મિક ચિંતનના આનંદમાં ભૂકી નાઓ એવો એનો અર્થ સફીઓ કરે છે.

તેમને એની જ શક્તિમાં અચળ શ્રદ્ધા છે. તે વિશે એ જ શાયર એમ પણ કહે છે કે :

મેયા તા શુલ યર અફૂશાનીમો મમ દર સાગર અન્દાજીમ,

ફલક રા સક્કા ને શિગાફીમો તરહે નવ દર અન્દાજીમ ।

[આવ, આપણે કૂદ વેરીએ અને પ્યાલામાં દારૂ રેડીએ. આસમાનની છત ફાડી નાખીએ અને નવો પાયો નાખીએ.]

અરબી ભાષામાં 'કાઠ' પણ વસ્તુ પિવડાવનાર 'સાકી' શબ્દનો ઉપયોગ ચાલે છે. એ ઉપરથી એનો અર્થ 'પાણી આપનાર' ચાલે છે. ફારસી શાયરીમાં શરાબ જ પિવડાવનારને 'સાકી' કહે છે.

શરાબ પિનડાવી ગાણુસને છાકો કરી નાખવો, તે શુ કરે છે, ક્યા જાય છે, શું બોલે છે વગેરેનું લાન બૂનેનો કરી નાખવો, એ ધધો ઠાઈ પણ રીતે ઇચ્છવા જોય નથી આ દષ્ટિએ જોતાં સમાજમાં સાકીનું સ્થાન ધણુ જ હનકે હોઈ શકે, પરંતુ તસવ્વુફની શાયરીની પરિભાષામા સર્વગુણમેષૂર્ણ મુરશિદ યા પીર એવો એનો અર્થ થાય છે સાકી ઇશકનો શરાબ પિનડાવી આશકને છાકવી નાખે છે અતિશય પ્રમાણુમા ઇમાદત કરવાનો બોધ આપવો એવો એનો અર્થ કરવામા આવે ૩ એ શરાબની ઉન્મત્તતા પગમાનદ માગે હોય છે, તેથી ઉતાનગા થઈ ખાગ દાફિઝ એક ગઝલમા કહે છે કે

સાફયા ! ઘર સ્ત્રીઓ દર દેહ જામ રા,

છાક ઘર સર ફુલ યમે અવ્યામ રા ।

[એહ સાકી ! બડી પડ અને ખાની ભરી આપ, દુનિયાની આપત્તિઓને ધૂળથી ઢાળી દે]

મયખાનુ^૧ અને ખરાબાતનો^૨ અર્થ ઇમાદત કરવાનું સ્થગ લેવાનો હોય છે ત્યા પીર મુમાઝ તત્કથી ‘જામે મય’^૩ એમને કે દેવી પ્રેરણા મા દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ મળે છે ત્યા સાનિકો ઝિક કરે છે, જેથી તેમને મસ્તી ચડે છે અર્થાત્ તેઓ અદનાહના ખ્યાનમાં લીન થઈ જાય છે બીજી રીતે કહીએ તો અદનાહની સાથે વિસાલ પ્રાપ્ત કરાવનાર સમાધિની ઉચ્ચ અવસ્થા ત્યા તેમને પ્રાપ્ત

૧ મયખાનહ (ફા) મદિરાગૃહ

૨ શરાબાત (ફા) શરાબખાનુ

હસ્તામી દેશોમા ફારના પીકા વેરાન જ-યામા રાખવામા આવતા એ માટે ‘શરાબહ’ શબ્દ ફારસીમા છે તેનું બદુવચન શરાબાત થાય છે

૩ અર્થાત્ મુત્રીઓનો મુરશિદ, સૂફી સાહિત્યમા એનો અર્થ શરાબ વેચનાર એટલે કે મુરશિદ કાવામા આવે છે

૪ અર્થાત્ શરાબની ખાલી

થાય છે. આમ હોવા છતાં ખાન હાફિઝ તો એમ પણ કહે છે કે.
એ ખાસ સ્થળોની પણ શી જરૂર !

દર બિરુત ધાનકાહો યરાવાત શર્ત નીસ્ત,

હર જા કેહ હસ્ત પરતને રુયે હમીવસ્ત ।

[ખાનકાહ અને ચરાખખાનું હોવાં જ જોઈએ એવી શરત એ
ધરકના સંબંધમાં નથી. કેઈ પણ સ્થળ હોય ત્યાં માથકના ચહેરાનું
પ્રતિબિંબ મોજૂદ છે.]

‘રિન્દ’નો શબ્દાર્થ તો લ’પટ થાય છે, પરંતુ સૂફી શાયરીમાં
સૂફીનો નિર્દેશ કરે છે; જેમકે ઉમર ખખ્ખામની એક ડુખાર્ધમાં છે કે ॥

રિન્દી હીદમ, નિશસ્તહ વર રુયે જમીન,

ન કુફ ન મિસ્લામ ન દુનિયા ન હીન ।

નય હક્ક ન હકીકન ન શરીઅત ન ચકીન,

દર હર લો જહાં ફેરા યુઅદ સહૂરે ઓ ।

[મેં એક લ’પટ (ખાનકાહ સૂફી)ને જમીન પર બેઠેલો જોયો,
જેનામાં કુફ, ધરલામ, દુનિયા કે મઝહબ ન હતાં.

તે ઉપરાંત સત્, હકીકત, શરીઅત કે ફિલસૂફી ન હતાં. બંને
દુનિયામાં આના જેવી શક્તિ ધરાવનાર કોણુ છે ?]

સદૃશવાહક તરીકે બાદ,^૧ સખારે અને નસીમઘેનો ઉપયોગ
થાય છે. બાગનો ઉપયોગ પણ પ્રેરણા મેળવવાના સ્થળ તરીકે થાય છે.
બોસા (સુ’બન) કરવાની તત્પરતા દાખવવાની લાવના પ્રેમના આનંદના

૧. (ફા.) પવન.

૨. જેમકે ખાન હાફિઝ કહે છે :

યારે મન ચૂં વે તિરામદ વ તમાશાયે ચમન;

વે રસાનશ જે મન જય પૈકે સવા પયગામી । (દિવાન)

[અર્થાત્ મારી માથક ચમનનું દરજ્જ નિહાળવા લટાર મારે ત્યારે
ઓહ સખા ! મારો સદેશો તેને પહોંચાડજે.]

૩. (અ.) ઉત્તર દિશામાંથી ફૂંકતો પવન; સવારની લહેરી

અનુભવનો નિર્દેશ કરે છે. ડફ, ચંમ વગેરે વાજિત્રો ધરાવનાર મુતરિખ (ગાયક)નો સંપર્ક સાધવાથી તેના જ્ઞાનમાં તત્ક્ષીન થતાં સંસારી સંબંધથી વિરક્ત થવાય છે અને અસ્લાહ સાથે એકતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. આવા શબ્દો, ભાવો અને ખ્યાલો વાપરી સૂફીમતના મહાન સિદ્ધાંતો અને શુભ બાબતોનું સફી શાયરો નિરૂપણ કરે છે. અમીર ખુસ્રોની એક ગઝલમાંની થોડી નીચેની શૈરો ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવી શકે છે :

દર બાગ થા તરાનએ મુલ્લુલ દરોં હવા,
 મસ્તો છુશ અસ્તો વાદહ છુશસ્તો બહાર છુશ ।
 સાઝીઓ મુતરિખીઓ શરાબીઓ મહૂરમી,
 જામી મજીરે સાયએ શાલે ચનાર છુશ,
 અય વાદ કાહિલી મકુનો સુયે દોસ્ત રવ,
 મારા મુકુન થ આમદને ઝાં નિગાર છુશ ।
 પીઝી દિગર મગોય હમોં ગો કેહ દર ચમન,
 સબ્ચહ છુશ અસ્તો આવ રુશો જૂયવાર છુશ,
 મર છુશ કુનદ તુરા થ હદીસી કેહ બાજ ગરૂદ,
 પેશશ કુનો વેપાર મશવ સોનહાર છુશ,
 દર ધીનીશ કેહ મસ્ત બુઅદ સુપૂતનશ મદેહ
 હમ પુનાનશ મસ્ત થ નહ્દે મન બાર છુશ ।

x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x

થા ઝૂ દરોં જમાં કેહ મનિશ રાહ મી દેહદ,
 યાઝી મુશ અસ્તો વોમહ છુશસ્તો કિનાર છુશ ।
 સર્યે પિયાદહ છુશ બુઅદ અન્દર ચમનો લેક,
 ઝાં સરૂવે મન પિયાદહ છુશ અસ્તો સવાર છુશ ।

[બાગમાં જુલજુલના તરાણા સાથે આવી આબોહવામાં મસ્તી આનંદમય છે, શરાબ આનંદમય છે અને બહાર આનંદમય છે.

અમે છીએ; મુતરિજર છે; શરાબી છે અને મદ્દરમ છે અને ચનારની^૪ ડાળીના છાંયડામાં જામ આનંદદાયક હોય છે.

ઐહ પવન! આજસ ન કર અને માથક પાસે જા. તેને લાવી અમને ખુશ કર.

તેને બીજું કંઈ કહીય નહિ; એટલું જ કહેજે કે ચમનમાં હરિયાળા મનોહર છે, પાણી મુદર છે અને વહેળા આનંદદાયક છે.

તને વાત કરી ખુશ કરીને વળાવે, તો તું હરગિજ ખુશ થઈય નહિ. તેને અહો લાવી હાજર કરજે.

જો તને લાગે કે તે મસ્ત છે, તો ત્યાં તેને સૂતેલી રાખીય નહિ. તે જ મસ્ત દાક્ષતમાં તેને મારી પાસે સારી રીતે લાવજે.

તેનો મિજાજ ઠંડાણે હોય તે સમયે તેની સાથે ખેલતું આનંદદાયક છે, ચુંબન આનંદમય છે અને આલિંગન આનંદિત છે.

સરુ ચમનમાં જિભેલું મનોહર હોય છે; પરંતુ એ માફુ સરુ તો જિભેલું મનોહર દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ સવાર હોય ત્યારે પણ મનોહર જણાય છે.

સૂક્ષ્મોની માન્યતા મુજબ ઝાહેદ, શેખ, કાઝી, મુદ્દાં વગેરેએ ધરલામનો ઝંડો લઈ લોકોના નૈતિક દિલને બારે તુકસાન પહોંચાડ્યું

૧. (ફા.) અર્થાત્ વસંત ઋતુ

૨. (અ.) અર્થાત્ અવૈયા

૩. (આ.) મહરમ અર્થાત્ હાર્દિક મિત્ર

૪. (ફા.) એક ઝાટનું નામ છે. એનાં પાંદડાં મનુષ્યના પંજનના આકારનાં હોય છે, એ લગભગ એક હજાર વરસ ઇવે છે, એને કૃષ્ણ આવતાં નથી, રાત્રિ દામિયાન એમાંથી આગની ચિલ્હારી જેવી નીકળતી જણાય છે. એનાં પાંદડાંની હપમા માથાના મેંડી લગાડેલા હાથ માટે આપવામાં આવે છે.

હતું. પૂરા દીની અને મઝહબી હોવાનો તેમનો દેખાવ હતો અને તેમનો ડોળ હતો. તેમના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં મોટું અંતર હતું. તેઓ હંમેશાં સૂફીઓ વિરુદ્ધ આંદોલન ઊભાં કરતા રહ્યા. તેમની મઝહબી મહત્તા વિશેષ હોવાના કારણને લઈને તેમના જૂઠાણાનો પકડો. કોઈ ચીરી શકતું ન હતું. શાયરોએ એ ફરજ ધણી જ સુંદર રીતે અદા કરી. ઉમર ખય્યામ અને શેખ સા'દીએ એની શરૂઆત કરી અને ખાગ હાફિઝે એનો આખો તલેસમાન તોડી નાખ્યો. ઇસ્લામના મજહૂર ધુરંધર ઉપાસકો સૂફી શાયરીમાં પાખંડના પ્રતીક બન્યા; જેમકે ખાગ હાફિઝ કટાક્ષમાં કહે છે કે :

હાફિઝ ચલુદ ન પોશીદ ઓં જિરુકજે મય બાલુદ

જય શેજે પાક-દામન મજહૂર દાર મારા ।

[હાફિઝે પોતાની મેળે શરાબથી ખરડાયેલો આ ખિરકો પહેર્યો નથી (એ નિર્માણ થયેલ છે એટલે છે);

ઓહ પાક દામનવાળા શેખ! મને માફ કર.]

પાખંડી ધાર્મિક પુરુષોની નીચેની શે'રમાં કરેલી મસ્કરી ખાગ હાફિઝની કવિત્વશક્તિનું પ્રમાણ આપનારો સુંદર નમૂનો છે.

વાઝિજે શહૂર કેહ મદુમ મલકશ મી સ્વાનન્દ,

કૌલે મા નોજ હમીન અસ્ત કેહ બૂ આદમ નીસ્ત ।

[વાગ કરનારને લોકો ફરિશ્તો કહે છે; અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે તે મનુષ્ય નથી.]

સૂફી શાયરીમાં સૂફીમતનાં ભાવો અને ભાવનાઓ આવી રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

સૂફીઓને ન તો મઝહબની પડી હોય છે અને ન તો ગેર-મઝહબની. તેમના મંતવ્ય મુજબ નેકનામી અને બદનામી સાથે રહી શકે જ નહિ. શેખ સા'દી કહે છે કે :

[બાગમાં છુલછુલના તરાણા સાથે આવી આબોહવામાં મસ્તી આનંદમય છે, શરાબ આનંદમય છે અને બહાર આનંદમય છે.

અમે છીએ; મુતરિબ^૨ છે; ચરાખી છે અને મદૂરમ^૩ છે અને ચનારની^૪ ડાળીના છાંયડામાં જામ આનંદદાયક હોય છે.

ઓહ પવન! આજસ ન કર અને માથક પાસે જા. તેને લાવી અમને ખુશ કર.

તેને ખીજું કંઈ કહીશ નહિ; એટલું જ કહેજે કે ચમનમાં હરિમાળા મનોહર છે, પાણી મુંદર છે અને વહેળા આનંદદાયક છે.

તને વાત કરી ખુશ કરીને વળાવે, તો તું હરગિજ ખુશ થઈશ નહિ. તેને અહીં લાવી હાજર કરજે.

જે તને લાગે કે તે મસ્ત છે, તો ત્યાં તેને સૂતેલી રાખીશ નહિ. તેજ મસ્ત હાલતમાં તેને મારી પાસે સારી રીતે લાવજે.

તેનો મિત્રજ ઠેકાણે હોય તે સમયે તેની સાથે બેસવું આનંદદાયક છે, મુખન આનંદમય છે અને આલિંગન આનંદિત છે.

સરુ ચમનમાં બિભેલું મનોહર હોય છે; પરંતુ એ મારું સરુ તો બિભેલું મનોહર દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ સવાર હોય ત્યારે પણ મનોહર જણાય છે.

સૂક્ષ્મોની માન્યતા મુજબ ઝાહેદ, શેખ, કાઝી, મુસ્લાં વગેરેએ ઇસ્લામનો ઝંડો લઈ લોકોના નૈતિક દિતને બારે નુકસાન પહોંચાડ્યું

૧. (ફા.) અર્થાત્ વસંત ઋતુ

૨. (અ.) અર્થાત્ ગર્વેશ

૩. (અ.) મદૂરમ અર્થાત્ હાર્દિક મિત્ર

૪. (ફા.) એક ઝાડનું નામ છે. એનાં પાંદડાં મનુષ્યના પંજના આકારનાં હોય છે, એ લગભગ એક હજાર વરસ જીવે છે, એને ફળ આવતાં નથી. રાત્રિ દરમિયાન એમાંથી આગની ચિણ્ણારી બેવી નીકળતી જણાય છે. એનાં પાંદડાંની ઉપમા માથકના મેંદી લગાડેલા હાથ માટે આપવામાં આવે છે.

હતું. પૂરા દીની અને મઝહબી હોવાનો તેમનો દેખાવ હતો અને તેમનો ડોળ હતો. તેમના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં મોટું અંતર હતું. તેઓ હંમેશાં સૂફીઓ વિરુદ્ધ આંદોલન ઊભાં કરતા રહ્યા. તેમની મઝહબી મહત્તા વિશેષ હોવાના કારણને લઈને તેમના જૂઠાણાને પકડો. કોઈ ચીરી ચકતું ન હતું. શાયરોએ એ ફરજ ધણી જ સુંદર રીતે અદા કરી, ઉમર ખયામ અને શેખ સાદીએ એની શરૂઆત કરી અને ખાગ હાફિઝે એનો આખો તલેસમાન તોડી નાખ્યો. ઇસ્લામના મજહૂર ધુરંધર ઉપાસકો સૂફી શાયરીમાં પાખંડના પ્રતીક બન્યા; જેમકે ખાગ હાફિઝ કટાક્ષમાં કહે છે કે :

હાફિઝ બહુદ ન પોસીદ ઓં છિરુકએ મય બાલ્હદ

બય શેલે પાક-દામન મમ્જૂર દાર મારા ।

[હાફિઝે પોતાની મેળે શરાબથી ખરડાયેલો આ ખિરકો પહેર્યો નથી (એ નિર્માણ થયેલ છે એટલે છે);

ઓહ પાક દામનવાળા શેખ! અને માફ કર.]

પાખંડી ધાર્મિક પુરુષોની નીચેની શૈરમાં કરેલી મશ્કરી ખાગ હાફિઝની કવિત્વશક્તિનું પ્રમાણ આપનારો સુંદર નમૂનો છે.

વાઝિજે શહૂર કેહ મરુમ મલકશ મી સ્વાનન્દ,

ફૌલે મા નોજ હમીન અસ્ત કેહ શૂ બાદમ નીસ્ત ।

[વાજ કરનારને લોકો ફરિસ્તો કહે છે; અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે તે મનુષ્ય નથી.]

સૂફી શાયરીમાં સૂફીમતનાં ભાવો અને ભાવનાઓ આવી રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

સૂફીઓને ન તો મઝહબની પડી હોય છે અને ન તો ગેર-મઝહબની. તેમના મંતવ્ય મુજબ નેકનામી અને બદનામી સાથે રહી શકે જ નહિ. શેખ સાદી કહે છે કે :

ચશ્મ અગર ચા દોસ્ત દારી ગોશ ચા દુરમન મફૂન,

બાશિકીઓ નેકનામી સાંઘીયા સન્નો સમૂસ્ત ।

[જો તમારી નગર દોસ્ત તરફ હોય તો દુરમન તરફ ધન ના ધર.

ઓહ સાંઘી ! આશકી અને નેકનામી તો પથ્થર અને બરછી સમાન છે.]^૨

એ બાબત વિશે ખાજ હાકિઝ કહે છે કે :

गरचे बदनामीस्त नज़दे आफिलों,

मा नमी छाहीम नगो नाम रा ।

[કાઘા માણસોના અભિપ્રાયમાં એ બદનામી છે; પરંતુ અમને નામ કે ખ્યાલિની કંઈ પડી નથી.]

સૂક્ષ્મોનો મક્કદ્દ તો એક જ છે. તેઓ પોતાના પવિત્ર પંથમાં પ્રગતિ ચાહે છે. અસ્લાહ સાથે વિસાલ મેળવવાની તેમની તાલાવેલી હોય છે તેથી તેમને મોતની જરૂર છે; જેમકે શેખ સાંઘી કહે છે કે :

बेमीर अय दोस्त अगर छाही रिहाई,

केह बी मुर्दन न गबी आशनाई ।

[ઓહ દોસ્ત ! તને જો (આ દુનિયાની જંગલમાંથી) મુક્તિ નોંઠતી હોય તો મરી જા; મરવા બગર અસ્લાહની સાથે ઓળખાણ થશે નહિ.]

એમ થાય તે અગાઉ તેને મેળવવા સૂક્ષ્મો શું શું નથી કરતા ? આખની પાપબુથી રસ્તો વાળે છે; જેમકે શેખ સાંઘી કહે છે કે :

दर हर कदम केह मीनेहद आं सर्वे रास्तीन,

हैफ अस्त अगर बदीदह न सुबन्द राह रा ।^૩

૧. અર્થાત્ માણસ એટલે કે અસ્લાહ

૨. એટલે કે સાથે રહી જ ન શકે.

૩. તથેબાતે સાંઘી

[તે સીધું સરુનું દરખત (એટલે કે માથક) ચાલતાં જે પગલું
બરે છે તે માટે તેઓ (એટલે કે આથકો) રસ્તો પાંપણથી ન વાળે
તો તો એ અક્સોસની વાત છે.]

માથક જમીન ઉપર ચાલે તે સૂફીને પસંદ નથી. તે તો એમ જ
કહે છે કે મારી આંખ બિછાવું તે ઉપર તું ચાલે તો જ ઉત્તમ
છે,^૧ જેમકે

અય તૂરે હીદહ ! પાય કેહ વર સાક મી નેહી,

બાજિર ન વર દો હીદમે મન વેહ કેહ રાહ રા ।

[ઓહ તૂરેઅસ્મ ! રસ્તાની ધૂળ ઉપર તું પગ મૂકે છે તેના
કરતાં મારી બે આંખ ઉપર મૂકે તે શું બેહતર નથી ?]

ઝેર પણ તેના હાથથી અપાતું હોય તો સ્વાદિષ્ઠ વસ્તુની જેમ
તે પણ ખાવાની તૈયારી સૂફીઓ દર્શાવે છે,^૨ જેમકે

શ્વોસ્તી વેહ અગર સહૂર શાશ્વદ અજ દસ્તત,

જુનાં વાસિદક્કો બિરાદત સૂરમ કેહ હલ્લા ।

[હું (તારી માથેની) શેરતીના મોગંદ ખાઈને કુંડું છું કે ઝેર
તારા હાથથી અપાતું હોય તો તે હલવાની જેમ નિખાલસતા અને
શ્રદ્ધાથી હું ખાઈ જાઉં.]

અંતે ક્યાં તો જ્ઞાન જ્ઞાન (એટલે કે માથક)ને મળે અને
ક્યાં તો એ તનમાંથી નીકળી જાય એવી તૈયારી પર તે આવી
જાય છે;^૩ જેમકે

દસ્ત અજ તલવ ન દારમ તા કામે મન વર આયદ;

યા જાન રસદ વ જાનાં યા જાન જે તન વર આયદ ।

[મારી ઇચ્છા પાર ન પડે ત્યાંસુધી શોધનો પીછો દું છોડીશ

૧. તથેબાતે સાંદી

૨. તથેબાતે સાંદી

૩. હીવાને હાફિઝ

નહિ; ક્યાં તો (મારો) જ્ઞાન (આત્મા) માથક (પરમાત્મા)ને પહોંચે
અને ક્યાં તો જ્ઞાન ખોળિયામાંથી બહાર આવી રહે.]

એ બાબતમા શૈખ સા'દી કહે છે કે

દસ્તે મન ગીર કેહ વીચારગી અજ હદ મુજદસ્ત,
સર હમન દાર કેહ દર પાયે તૂ રીઝમ જાન રા ।^૧

[મારી લાચાર હાલત હૃદયી વધી ગઈ છે; તેથી તું મારો

હાથ પકડ.

તારું માથું મારા તરફ લાવ કે જેથી હું તારા પગ આમળ
મારા આત્માને રેડી દઈ.]

અને

ગર પાય થર ફર્કમ નેહી તશ્રૂફે કુર્વમ મી રેહી,

જુજ સર નમી દાનમ નિહાદન જુજરે ઓં ઝિકુદામ રા ।^૨

[તું મારા માથા ઉપર પગ મૂકે તો મારા તરફથી મને તારી

સમીપતાનું માન પ્રાપ્ત થાય;

આના બદલામાં મારું માથું નોખાવર કરવા સિવાય અન્ય કંઈ
હું સમજતો નથી]

આવી રીતે સૂફી શાયરો કાબ્યમાં માથકને માટે માથા વડે
ચાલે છે, આંસુઓની નદીઓ વહાવે છે, પહાડ ખોદે છે, વિવિધ
પ્રકારની નિપત કરે છે, રોગ રાખે છે, નિસાસાથી એક નવું આસમાન
બાંધે છે અને શરીર ઉપર ધા પથુ. કરે છે. તેમની અર્થના
ફૂલ પાંદડાંની નથી હોતી, પરંતુ તે પોતાનો જ્ઞાન પથુ ચઢાવી દે છે.

ફારસી સાહિત્ય ઉપર તમજુદનો એવો તો પ્રભાવ પડ્યો કે
જેટલા શાયર થયા તે તમામ સૂફી શાયરોના સાંકેતિક શબ્દો અને
પ્રતીકોના આધારે કવિતા કરવા લાગ્યા. એ સાંકેતિક શબ્દો અને
પ્રતીકોની ભરતીઓટમાં જુલજુલ અને ચમનથી માંડી કબર અને

૧. તથેખાતે સા'દી

૨. તથેખાતે સા'દી

કયામત પર્યંત આશકોનો ધરક જવાઈ ગયો. સાચા સૂફીઓએ ધરક-મગ્નજીને એટલો તો તપાવ્યો કે તે આખરે ધરકે હકીકતમાં પરિણમ્યો. આજે પણ ‘સમા’માં સૂફીઓ ગઝલો ગાય છે તેમાં શરાબ અને સાકી, જુલજુલ અને ચમન, આશક અને માથક વગેરે પ્રતીકોનાં એવાં ગુણગાન હોય છે કે એનાથી અગાણુ મતુબ્ય તેને કેટલીક વાર અસ્લીલ પણ સમજે છે, પરંતુ એમને તો કોઈ પણ રીતે માથકની સાથે વિસાલ હાસિલ કરી તેની સાથે મોજ માણવી છે અને જ્યાંસુધી તે ન મળે ત્યાંસુધી વિરહ જગાવતા રહેવાનું છે. એ માટે એમને કોઈ કંઈ પણ કહે તેની એમને પરવા નથી. હા, ચિંતા તો એમને ત્યારે થાય કે જ્યારે એમનો કઠોર સાકી શરાબ રૂડો બંધ કરી દે. શરાબ મળે ત્યાંસુધી એમને કંઈજ ફિકર નથી.

તમામ સૂફી શાયરો આ સાકેતિક શબ્દો અને પ્રતીકો અમુક એકસરખા અર્થમાં જ વાપરે એવો કશો નિયમ નથી. ખેયરવરૂપ અલ્લાહની કાદ્દનિક મૂર્તિ હોવાથી તેના સૌંદર્યના, તેના પ્રેમના અને સાધકને તેના પ્રવાસના માર્ગમાં અનુકૂળતા સચવાય અને કિતેજન મળે એવા કોઈ પણ પ્રેમઅંજલ શબ્દો ગમે તે ભાવાર્થમાં વપરાય તોપણ તેથી અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ ધણો ઓછો, બલકે નહિ જોવો રહે છે.

સાહિત્યદૃષ્ટિથી નજર કરતાં માલૂમ પડે છે કે સૂફીમતે ફારસી શાયરીમાં પ્રવેશ કર્યો તે અગાઉ ફારસી શાયરી આત્મ હીન હાલતમાં હતી. તે ફિક્કી અને અપૂર્ણ હતી. તેમાં ન તો કોઈ આકર્ષણ આમ જનતા માટે હતું અને તો કંઈ સામર્થ્ય હતું. તસબુકે શાયરીને વેગ આપ્યો અને એમાં રંગ પૂર્યો એણે ફારસી ભાષા અને સાહિત્યને ઊંચી કક્ષા ઉપર મૂક્યાં. તેમાંથી સુદતા દૂર થઈ અને તેમાં દિવ્યતા આવી, તત્ત્વજ્ઞાન દાખલ થયું, અલ્લાહ વિશેનું જ્ઞાન ઉમેરાયું, ધરકે છલાહી વાતચીતનો વિષય થયો, નવા શબ્દો અને શબ્દસમૂહો ધડાયા અને શબ્દકોશ વધ્યો.

વિશેષ જાણીતા સિલસિલા :

કાદિરિયા

ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં હઝરત શેખ મુહ્યુદ્દીન અબ્દુલ્લાહિર ગીલાની- (ઈ. સ. ૧૦૭૮-૧૧૬૬)એ કાદિરિયા સિલસિલાની સ્થાપના કરી હતી. એમના વિશે વિંગત આગળ આવી ગઈ છે. એમનાથી અબ્દુલ્લાહે યઈ જતા ચમત્કારોને લઈને લોકો એમનામાં અતિ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને એમના ઉપદેશો સાંભળના દોડતા જતા. કેટલાય ખાનકાહોમાં એમના સિલસિલાનો સ્વીકાર થયો. એમને અઘાપિ 'ગૌસે આઝમ', 'પીરે પીરાન', 'પીરે દસ્તગીર', 'બડે પીર' એવા માનનીય ખિનાબોથી યાદ કરવામાં આવે છે.

ધણા ચહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ એમના પ્રભાવને લઈને ઇસ્લામ મઝહબ અપનાવ્યો હતો.

કાદિરિયા સિલસિલા જારતમાં પ્રથમ સિંધમાં ઈ. સ. ૧૪૮૨ માં શરૂ થયો હતો. તે પછી એનો પ્રચાર અહીં વિશેષ પ્રમાણમાં થતો રહ્યો અને તેની અસર આજ પર્વત છે.

એના મુરીદો (અનુયાયીઓ) ધ્યાનદતમાં ઝિક્રે જલી તેમજ ઝિક્રે ખદીનો ઉપયોગ કરે છે. માથા ઉપર તેઓ પાષણી પહેરે છે યા ફેટા વીટી છે, અને તેને તેઓ 'તાજ' કહે છે. તેનો રંગ કોઈ એક નિશ્ચિત હોતો નથી, છતાં મોટે ભાગે તે લીલો હોય છે. તેઓ કડ ઉપર પદો પહેરે છે અને તેને 'કમર' કહે છે.

મુહર્રવદિયા

મોટા સિલસિલાઓમાં મુહર્રવદિયા સિલસિલાની ગણતરી ખોજે નંબરે થાય છે. એના સ્થાપકનું નામ શિદાબુદ્દીન ઉમર બિન અબ્દુલ્લાહ મુહર્રવદિયા (ઈ. સ. ૧૧૪૪-૧૨૪૪) હતું. એમનું અવસાન બગદાદમાં

૧. એમનો જન્મ મુહર્રવદિયા નામના સ્થળે થયો હતો તેથી તે મુહર્રવદિયા કહેવાયા.

થયું હતું. તે સમયે થઈ ગયેલા ખલીફાઓ તેમજ બાદશાહો હઝરત શેખ શિહાબુદ્દીનમાં ઘણી જ શ્રદ્ધા ધરાવતા અને તેમને ધણું જ માન આપતા. એમને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવા તેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતા.

લોકો પણ એમના ઉપદેશો સાંભળવા દૂર દૂરનાં સ્થળોએથી રોળામાં ને રોળામાં આવતા.

મુલતાનના બહાઉલ્લહ બહાઉદ્દીન ઝકરિયા (ઈ. સ. ૧૧૭૦-૧૨૧૭)ની આજેવાની નીચે એ સિલસિલાનો ભારતમાં ધણો પ્રચાર થયો હતો. એમના ખલીફાઓ (ઉત્તરાધિકારીઓ)માં શેખ સદુદ્દીન પ્રથમ હતા અને તે પછી શેખ રુક્નુદ્દીન અને તે પછી સૈયદ જલાલુદ્દીન ખુખારી જહાનિયાં જહાંગસ્ત થયા. તે બાદ એક પછી બીજે એમ થતા રહ્યા. સૈયદ જલાલુદ્દીન ખુખારી જ્યારે જ્યારે દિલ્લી જતા ત્યારે ત્યારે તેમને સત્કાર કરવા ફીરોઝ તગલક (ઈ. સ. ૧૩૫૧-૮૭) શહેરની બહાર આગળ પહોંચી જતો.^૧

સુહરવર્દિયા સિલસિલાના ઉચ્ચલો મુજબ એના મુરીદોએ કુરાને શરીફ અને હદીસ પઢવામાં પોતાનો સમય વ્યક્ત કરવો જોઈએ. તેઓ સમાને તેમજ તેમાં થતા નામને ધિક્કારે છે.

શાઝિલિયા

મૂળ સ્પેનના વતની અબૂ માહિયાન શુઝૈએ (મૃ. ઈ. સ. ૧૧૬૮) શાઝિલિયા ફરકાની સ્થાપના કરી હતી. ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા ટ્યુનિસના વતની નુરુદ્દીન અહમદ બિન અબ્દુલ્લાહ અશૂશાઝિલી (ઈ. સ. ૧૧૬૧-૧૨૫૮)એ એને વેગ આપ્યો હતો. શાઝિલા નામના ગામના વતની હતા, તેથી તે શાઝિલી કહેવાતા અને તેમના એ નામ ઉપરથી એ ફરકાનું નામ શાઝિલિયા પડ્યું. ટ્યૂનિસમાં એનો પ્રચાર એટલો બધો થયો કે સત્તાવાળાઓ પણ એ બાબતમાં સાવચેત રહેવા લાગ્યા.

આથી ડરી જઈને ઇસ્કંદરિયા (Alexandria) તરફ ભાગી જવું તેમને ડહાપણુ ભારેલું લાગ્યું. ત્યાં પોતાના પ્રચારકાર્યમાં તેમને કામયાબી રહી. એ ફિરકાનો પ્રચાર વધનાઓછા પ્રમાણમાં ઉત્તર આફ્રિકા, ટુર્કસ્તાન, મિસર, અરબસ્તાન, સીરિયા, રોમાનિયા^૧ અને અન્ય દેશોમાં પણ થયો હતો.

એ ફિરકામાં શિક્ષાવૃત્તિની મનાઈ છે અને મુરીદોએ મહેનત મજૂરી કરીને જીવન ગુજરવાનું હોય છે. સુક પછી સહુની વ્યવસ્થા આવે છે એમ તેઓ માને છે અને એક કુત્મ તો એમાંથી હંમેશાં હસ્તી ધરાવતો રહેશે એવી દઢ અદા ધરાવે છે.^૨

મૌલ્વીયા

મૌલ્વીયા સિલ્લસિલો અતિ મથકર છે. એનાં સ્થાપક શાયર મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી હતા. એમના હોસ્ત અને મુરશિદ શમ્સુદ્દીન તખ્વીઝની યાદગીરી કાયમ રાખવા તેમણે એ સિલ્લસિલાની સ્થાપના કરી હતી.

મુખ્ત બતૂલાએ એ વિશે પોતાના સફરનાંમામાં લખ્યું છે કે એ સિલ્લસિલાના લોકો જલાલિયા પણ કહેવાય છે, કારણ કે મૌલાનાનો ખિતાબ જલાલુદ્દીન હતો. આગળ ઉપર તે જણાવે છે કે “પરંતુ આજકાલ મેસોપોટેમિયા, શામ (સીરિયા), મિસર અને કુસ્તંતીનિયામાં^૩ મૌલ્વીયા સિલ્લસિલાના મુરીદો વર્તમાન છે. મેં એમના ઘણા જલસા જોયા. એ લોકો જીનને દબાવીને તૈયાર કરેલી ટોપી પહેરે છે. એમાં સીવીને કરેલું જોડાણ હોતું નથી; શેખ લોકો એ

૧. Henry Harris Jessup — Fifty Three years in Syria, Vol. II, pp. 537, 539

૨. Edward Jabra Jurji — Illumination in Islamic Mysticism (Introduction, p. 17)

૩. Constantinople

ટોપી ઉપર અમામો^૧ પણ બાધે છે. એમના પોશાકમાં પહોળો ઝમ્મો હોય છે.

એ સિલસિલાનો પ્રચાર તુર્કસ્તાનમાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં હતો; એની ધણી ખાનકાહો પણ ત્યાં હતી.

એના મુરીદો ગોળ ફરતો નાચ કરનારા દરવેશો છે. ઝિક્ક કરતી વખતે પ્રથમ તેઓ એક મોટા ગોળ કુંડાળામાં બિભા રહે છે, તે પછી અલ્લાહનું નામ વારંવાર ઝિક્કમાં પોકારે છે. દરેક પોકાર વખતે તેઓ માથું અને શરીર નમાવે છે અને જમણી તરફ એક એક પગલું આગળ વધે છે. એ રીતે તેઓ ફરતા રહે છે. ફરતી વખતે એક દરવેશ કુંડાળા વચ્ચે ચક્કર ચક્કર ફરતો રહે છે. તે એક હાથ છાતી પર રાખે છે અને બીજો ફેલાવીને બહાર રાખે છે. ફરવાની શરૂઆત ધીમેથી કરીને તે રફતે રફતે તેનો વેગ વધારે છે. દરેક મિનિટ એ રીતે તે રૂંધા કરે છે; તે પછી કુંડાળા વચ્ચે બિભેલા તેમના વડાને તે નમન કરે છે; અને પછીથી ચક્કર કે થાકતું ચિહ્ન જણાવવા દીધા સિવાય કુંડાળાની હારમાં અન્ય સાથે ફરવા માંડે છે.

એ વખતે કુંડાળામાં ફરનારાઓએ અલ્લાહના નામનું મોટા અવાજે રટણ કરવાનું અને જમણી તરફ પગલા લેવાને બદલે ફૂંકવાનું શરૂ કરી દીધેલું હોય છે.^૨

આ રીતે નાની એટલે કે છ છની ટુકડીમાં પણ તેઓ ફરે છે. તેઓ એકબીજાના ખભા ઉપર હાથ પણ રાખે છે. જેમ કુંડાળું નાનું હોય છે તેમ તેઓ વિશેષ ફરે છે.

ફરતાં ફરતાં બધા જ ચાકી જાય તો તેઓ આરામ લે છે અને પાંચેક કલાક પછી ફરીથી ઉપરની રીતે ફરવા માંડે છે.

તેમના ફેરા સૂર્યની આસપાસના ગ્રહોના ભ્રમણનો નિર્દેશ કરે છે.^૩

૧. અમામહ (અ.) પાષણી, ફેટા

૨. A. J. Arberry-Sufism, p. 10

૩. Cland Field — Persian Literature, p. 179

સમા વખતે નગારું તેમજ વાંસળી વગેરે વાજિંત્રો સાથે શેરે ગાઈને અલ્લાહની ઇઆદતમાં મગ્ન રહેવા તરફ વળવાની તેમની વૃત્તિ હોય છે.

ચિસ્તિયા

ચિસ્તિયા સિદ્ધસિદ્ધાંતી ચર્યાત ખાત્ર અખૂ અબ્દુલ્લાહ ચિસ્તી (મૃ. ઈ. સ. ૯૬૬)એ કરી હતી.^૧

સીસ્તાનના પતની હઝરત ખાત્ર મોઈનુદ્દીન ચિસ્તી^૨ (જ. ઇ.

૧. Arthur J. Arberry — An Introduction to the History of Sufism-Introduction, p. XI
૨. હઝરત ખાત્ર મોઈનુદ્દીન ચિસ્તીએ સુસાઈરી ફરમિયાન બ્રહ્મકાંડમાં મુકામ કર્યા હતા. તે સમયનો એક બનાવ તેમણે વર્ણવ્યો છે. તેમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે “હું બ્રહ્મકાંડમાં હતો ત્યારે ફત્વા (દાર્શનિક) નહીંને દિનારે એક ખાનકાદમાં હું ગયો. તેમાં એક યુવક રહેતા હતા. મેં સલામ કરી. તેમણે ઇશારાથી તેનો જવાબ આપ્યો અને મને બેસી જવાનું જણાવ્યું. તે પછી થોડો સમય મારી સાથે તેમણે વાતચીત કરી. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે પચાસ સાંઘથી હું લોકોથી વિરક્ત થઈ અહીં બેઠો છું. જેમ તમે સફર કરતા રહો છો, તેમ હું પણ કરતો હતો. તે ફરમિયાન એક વખત એક શહેરમાં મારે જવાનું થયું. ત્યાં એક માલદાર વેપારીને મેં જોયો. તે જોયો રહી લોકો સાથે બારતાલ કરતો હતો. તેનું વર્તન ધણું સખ્તાઈભરેલું હતું. તે યોતાના આહકોને ધણી વાકીફ આપતો હતો. હું સુપચાપ ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો અને તે માણસને મેં કંઈ કહ્યું નહિ. તે પછી મારા કાન ઉપર એક અવાજ પડ્યો કે ‘જો પ્રધાને માટે આ સખ્તને આ મુદ્દાલ ફુનિયાથી દૂર રાખવા તું કહેત કે આવું કામ ન કરો તો તારું કહ્યું તે કદાચ માની જાત અને જુસ્મ નહિ કરત.’ જવાબથી આ અવાજ મેં સાંભળ્યો ત્યારથી હું ચરમિદો છું અને આ ખાનકાદમાં રહું છું. મને એક મહાન ડર એ છે કે કયામતના દિવસે એ બાબતમાં મને પૂછવામાં આવશે તો હું શું જવાબ આપીશ. તે સમયથી મેં કસમ ખાધા છે કે કોઈ પણ કથને હું જઈશ નહિ.”

સ. ૧૧૪૨)એ પોતાની મુવાવસ્થામાં મુસલમાન દેશોમાં ધણી મુસાફરી કરી હતી અને મુરશિદની શોધમાં ભટકતું જીવન અપનાવ્યું હતું. આખરે નિશાપૂરમાં આવેલા હાફેઝ નામના સ્થળે એ ખાળ ઉસમાન હાફેઝની નામના ચિશ્તી સિલસિલાના સૂફીના મુરીદ થયા અને પોતાના મુરશિદની સૂચનાથી તે ભારતમાં ઈ. સ. ૧૧૯૦ માં આવ્યા. તે સમયે ઇસ્લામી જ્ઞાનનું કેન્દ્ર તરીકે ઓળખાતા લાહોરમાં તેમણે વસવાટ કર્યો. તે બાદ દિલ્હી અને પછી અજમેરમાં તે ગયા. ભારતમાં તેમણે ચિશ્તિયા સિલસિલાનો પ્રચાર કર્યો. એ મુલતાનુલ્હિન્દ (દિંદના આધ્યાત્મિક મુલતાન) કહેવાયા. એમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં અજમેરમાં થયું હતું. ત્યાં અઘાપિ દર વરસે ખાળ સાહેબની દરગાહ ઉપર મોટા ઓરસ ભરાય છે. મહાન મુસ્લિમ ગાયકો અને ગાયિકાઓ ત્યાં એકઠાં થાય છે અને મુજરો કરવામાં બરકત માને છે. શીઆ મુસલમાનો એ પથમાં વિશેષ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. એના મુરત મુરીદો ગેરુ રંગનો પોશાક પહેરે છે

નકશખંદિયા

તુર્કસ્તાનના વતની ખાળ બહાઉદ્દીન નકશખંદી (મ. ઈ. સ. ૧૩૮૯)એ નકશખંદિયા સિલસિલો સ્થાપ્યો હતો. એ અને એમના પિતા કિતખાળ બનાવવાનો ધંધો કરતા હતા તે ઉપરથી એમનું નામ નકશખંદી પડ્યું હતું.

ભારતમાં પ્રચાર પામેલા મથૂર સૂફી સિલસિલાઓમાં એ છેલ્લો હતો. આ દેશમાં એના પ્રચારની શરૂઆત કરનાર ખાળ મોહમ્મદ બાકી બિલ્લાહ (મ. ઈ. સ. ૧૬૦૩ દિલ્હીમાં) હતા.^૧ એ સિલસિલો

તેથી મારી નજર કાઢ ચીજ ઉપર પડ્યો નહિ અને હું ચાહેલી માટે પકડાઈ નહીંય નહિ.” (દલીલુલ્લાહીન, મન્લિસ ૪)

૧. Arthur J. Arberry — An Introduction to the History of Sufism—Introduction, P. XIII

મેસોપોટેમિયા, ચીન, તુર્કસ્તાન તેમજ જગ્યામાં પણ પ્રચાર પામ્યો છે.

એના મુરીદો માયુ' નમાવેલું રાખીને દષ્ટિ જમીન તરફ સ્થિર કરે છે અને શાંતિપૂર્વક ઝિક્ર કરતા રહે છે. તેઓ તેમની પાસે દંમેશાં સળગતો દીવો રાખે છે અને રાત્રે બહાર નીકળે છે. તેમના ચેરાગના બે ભાગ હોય છે. એક ભાગમાં તેલ હોય છે અને બીજો ભાગ લિપ્તા લેના તેઓ ખાલી રાખે છે. અસ્લાહના પેગમ્બરની અને પીરની પ્રશંસા અને દીવાના લક્ષણો ગાતાં ગાતાં તેઓ બગ્ગરમાં ફરે છે; જેમકે તેઓ ગાય છે કે

લાલોં કરોડ્ઁ કર્ચે કા ચૈધે બગર મહલ્લ

ચાલી પદ્મ રહ ગયા, હમડી કા નહીં ચિરાપ ।

[અર્થાત્ જો તમે લાખો અને કરોડો રૂપિયાનો એક મહેલ બાંધો અને તેમાં એક હમડીનો દીવો ન હોય તો તે ખાલી પડ્યો રહેશે.]

શત્તારિયા

શત્તારિયા સિલ્લસિલાના સ્થાપક અબ્દુલ્લાહ શત્તારી ઈરાનથી ભારતમાં આવ્યા હતા અને તેમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૪૦૬ માં માળવામાં થયું હતું.

આ સિલ્લસિલાના મુરીદો કાદરિયા સિલ્લસિલાના મુરીદોના જેવો જ પોશાક પહેરે છે. કાદરિયા, ચિશ્તિયા તેમજ શત્તારિયા સિલ્લસિલાના દરવેશો જેનવા એટલે કે સીધાસામાન વિનાના હોય છે. શત્તારિયાના મુરીદો સુમાત્રા, જવા અને ભારતમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. એ સિલ્લસિલાના સિદ્ધાંતોમાં છે કે

૧. ઝિક્ર એ સમયનો બ્યય છે.

૨. નફસના વિરોધની તેમજ મુઝહિદાની જરૂર નથી.

૩. માણસે એમ જ કહેવું જોઈએ કે ‘હું હું હું’ ‘એક સમગ્રવું’ ‘એક જોવું’ ‘એક કહેવું’ અને ‘એક સાંભળવું’ એ ‘એકપણું’ છે. [આ સિલસિલાના સૂફીઓ માને છે કે ‘હું એક હું’ અને મારો કોઈ શરીર (ભાગીદાર) નથી.]

૪. ફના જેવું કંઈ જ નથી. એ માટે જે વ્યક્તિની જરૂર રહે છે; એક ફનાનો આહક અને ખીજો ફના થનાર. એમાં એકમાં ખીજો ફના થાય છે. એમ જોતાં હસ્તી બેની છે; એમાં ‘એકપણું’ સચવાતું નથી.

૫. મનુષ્યે કોઈ વસ્તુ ખાવી જ નહિ એવું ન હોવું જોઈએ. તેણે પોતાના આત્મા, આત્માના ગુણો અને આત્માના ક્રમેને વિશ્વ-આત્મા સાથે સમાન ગણવા જોઈએ.

આ સિલસિલાના દરવેશો પશુઆત્માને અલ્લાહ સુધી પહોંચવામાં આડરૂપ માનતા નથી.

તીજનિયા

અફઝલિયાના અહમદ તીજની (ઈ. સ ૧૭૩૭-૧૮૧૫)એ તીજનિયા ફિરકાની સ્થાપના કરી હતી.

એ ફિરકો ઉત્તર આફ્રિકામાં પ્રચાર પામ્યો. સ્થાપિત સરકારને માન્ય રાખવું એ આ સિલસિલાનો હિસાબ છે.

સનૂસિયા

સનૂસિયા ફિરકાની સ્થાપના મીદી મોહમ્મદ અસુસનૂસી (ઈ. સ. ૧૭૯૧-૧૮૫૯)એ ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં કરી હતી એ કાદિરિયા સિલસિલાની એક શાખા છે. એના મુરીદો આફ્રિકાના ઈશાન ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં છે.

એ ઉપરાંત હબીબિયા, કરૂખિયા, ફિરદોસિયા, જુનૈદિયા વગેરે ઘણા ફિરકા છે. એમનાં નામ એમના પ્રવર્તકોનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે.

મેસોપોટેમિયા, ચીન, તુર્કસ્તાન તેમજ જાવામાં પણ પ્રચાર પામ્યો છે.

એના મુરીદો માથું નમાવેલું રાખીને દૃષ્ટિ જમીન તરફ સ્થિર કરે છે અને શાંતિપૂર્વક ઝિક્ક કરતા રહે છે. તેઓ તેમની પાસે હંમેશાં સળગતો દીવો રાખે છે અને રાત્રે બહાર નીકળે છે. તેમના ચેરાગના બે ભાગ હોય છે. એક ભાગમાં તેલ હોય છે અને બીજો ભાગ બિલ્લા લેવા તેઓ ખાલી રાખે છે. અસ્ત્રાહના પેગમ્બરની અને પીરની પ્રશંસા અને દીવાના લક્ષણો ગાતાં ગાતાં તેઓ બગ્ગરમાં ફેરે છે; જેમકે તેઓ ગાય છે કે

लाजों करोड़ खर्च का बाँधे अगर महल्ल

खाली पड़ा रह गया, हमड़ी का नहीं चिराय ।

[અર્થાત્ જો તમે લાખો અને કરોડો રૂપિયાનો એક મહેલ બાંધો અને તેમાં એક દમડીનો દીવો ન હોય તો તે ખાલી પડ્યો રહેશે.]

શત્તારિયા

શત્તારિયા સિલ્લસિલાના સ્થાપક અબ્દુલ્લાહ શત્તારી ઈરાનથી ભારતમાં આવ્યા હતા અને તેમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૪૦૬^૧ માં માળવામાં થયું હતું.

આ સિલ્લસિલાના મુરીદો કાદરિયા સિલ્લસિલાના મુરીદોના જેવો જ પોશાક પહેરે છે. કાદરિયા, ચિશ્તિયા તેમજ શત્તારિયા સિલ્લસિલાના દરવેશો બેનવા એટલે કે સીધાસામાન વિનાના હોય છે. શત્તારિયાના મુરીદો સુમાત્રા, જાવા અને ભારતમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. એ સિલ્લસિલાના સિદ્ધાંતોમાં છે કે

૧. ઝિક્ક એ સમયનો વ્યય છે.

૨. નફિસના વિરોધથી તેમજ સુખાહિદાથી જરૂર નથી.

૩. માણસે એમ જ કહેવું જોઈએ કે ‘હું હું હું’ ‘એક સમજવું’ ‘એક જોવું’ ‘એક કહેવું’ અને ‘એક સાક્ષીવું’ એ ‘એકપણું’ છે. [આં સિલસિલાના સૂફીઓ માને છે કે ‘હું એક હું’ અને મારો કોઈ શરીર (ભાગીદાર) નથી.]

૪. ફના જેવું કંઈ જ નથી. એ માટે એ વ્યક્તિની જરૂર રહે છે; એક ફનાનો આહક અને બીજો ફના થનાર. એમાં એકમાં બીજો ફના થાય છે. એમ જોતાં હસ્તી બેની છે; એમાં ‘એકપણું’ સચવાતું નથી.

૫. મનુષ્યે કોઈ વસ્તુ ખાવી જ નહિ એવું ન હોવું જોઈએ. તેણે પોતાના આત્મા, આત્માના ગુણો અને આત્માના ક્રમેનિ વિશ્વ-આત્મા સાથે સમાન ગણવાં જોઈએ.

આ સિલસિલાના દરવેશો પશુઆત્માને અલ્લાહ સુધી પહોંચવામાં આકરૂપ માનતા નથી.

તીજનિયા

અહમરિયાના અહમદ તીજની (ઈ. સ. ૧૭૩૭-૧૮૧૫)એ તીજનિયા ફિરકાની સ્થાપના કરી હતી.

એ ફિરકો ઉત્તર આફ્રિકામાં પ્રચાર પામ્યો. સ્થાપિત સરકારને માન્ય રાખવું એ આ સિલસિલાનો હિસાબ છે.

સનૂસિયા

સનૂસિયા ફિરકાની સ્થાપના સીદી મોહમ્મદ અસસનૂસી (ઈ. સ. ૧૭૯૧-૧૮૫૯)એ ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં કરી હતી. એ કાદિરિયા સિલસિલાની એક શાખા છે. એના મુરીદો આફ્રિકાના ધર્શાન ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં છે.

એ ઉપરાંત હબીબિયા, કર્ખિયા, ફિરદોસિયા, જુનીદિયા વગેરે ધણા ફિરકા છે. એમનાં નામ એમના પ્રવર્તકોનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે.

(સત.)ની હદીસો ઉપર ગ્રાએયો છે સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું ચોગ્ય છે કે ઇસ્લામની સ્થાપના અગાઉ પણ અરબસ્તાનમાં તસવુફના જેવો એક પ્રકારનો રહસ્યવાદ કોઈક રૂપે હસ્તી ધરાવતો હતો.

ભારતીય રહસ્યવાદીઓ^૧ અને સૂફીઓના સિદ્ધાંતો અને વિચારસરણીમાં ઘણું સામ્ય છે, એમ એ બંનેનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે જે ભારતના ચોગીઓ છે તેજ તસવુફના સાલિકો અને આરિફો છે કોઈ ભારતીય રહસ્યવાદી પોતાનો સપ્રદાય છોડતો નથી તેમ કોઈ સૂફી ઇસ્લામથી નિરક્ત થતો નથી, બંને રસ્તોના સેવનારા નથી, પરંતુ બન્નેના વ્યક્તિઓ છે તેઓ જે ધ્યેયને પહોંચવા માગે છે તે એક છે બંનેની પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય હોતી નથી, તે જાગ્રી હક્કાએ હોય છે, તેમના કાર્યનો પર્વુળ આમ જનતાની શક્તિથી પર હોય છે.

સાધારણ રીતે મનાય છે કે સામી^૨ (મેમેટિક) મઝહબ એન્થે કે ઇસ્લામ સામે આય^૩ ધર્મોના^૪ વિરોધનું પરિણામ તસવુફમાં આવ્યું ઇસ્લામમાં જે સખ્તાઈ અને કડકાઈ હતા તેમાં આય^૫ ધર્મોએ મૃદુતા આણી અને તેના વિચારોને મોક્ષના કયાં.

સૂફીઓ મુસાફરી અર્થે ભારતમાં આવી જમણું કરતા હતા. કેટલાકે તો અહીં વસવાટ પણ કર્યો હતો અને ખાનકાહો પણ

૧. આલ્ફ્રેડ વોન કેમેર (Alfred Von Kremer — Geschichte der herrschenden Ideen des Islams—Leipzig) અને ડોઝી (Dozi) ના મત મુજબ સૂફીમત ભારતીય વેદાંતમાંથી ઉદ્ભવેલો છે

[Shaikh Muhammad Iqbal — The Development of Metaphysics in Persia, p 97 ના આધારે]

૨. અર્ધાત્ સીરિયાના

૩ પ્રો. ઇ. ઇ. બ્રોવે (Prof E. E. Browne) ના મત અનુસાર (Sir Muhammad Iqbal — The Development of Metaphysics in Persia, p 97)

સ્થાપી હતી. આમ સંપર્ક થવાથી ભારતીય સહસ્રવાદે પ્રગતિ કરતા તસવ્વુફ ઉપર પાછલા લાગમાં ઘણી અસર કરી હતી.

તસવ્વુફ અને ઝરથોસ્ત્રી ધર્મના ઘણા આધ્યાત્મિક વિચારોમાં સામ્ય નજરે પડે છે. તસવ્વુફના પોપણમાં મુસલમાન ઈરાનીઓનો મોટો હાથ હતો, ઘણાખરા મહાન સૂફીઓ પણ ઈરાનીજ હતા, એ વિષય ઉપર ઈરાનમાંજ ઘણું લખાયું છે. ઝરથોસ્ત્રી ધર્મના સિદ્ધાંતો તસવ્વુફ સાથે અસંગત હોવા છતાં ગાથા અને અવસ્તાના અનેક શ્લોકો સૂફીમતને સીધું ઉત્તેજન આપતા ગણી શકાય; જેવા કે^૧

યરન ૨૮, ૨ માં ઝરથુષ્ટ્ર કહે છે—“હે મહાચાની પ્રભુ ! શુદ્ધ મન દ્વારા તારી પાસે હું ક્યારે પહોંચું ?” યરન ૩૪, ૨ માં પયગમ્બર ઝરથોષ્ટ્ર ઈશ્વરને કહે છે કે—“પ્રાર્થના, આરાધના અને લજનો દ્વારા હું ક્યારે તારી પાસે આવી શકું ?” યરન ૪૫, ૮ માં અષો ઝરથુષ્ટ્ર કહે છે કે—“શુદ્ધ વિચાર, વાચા, વર્તન અને અપોઈ દ્વારા હું મારા આત્માની ચક્ષુઓ વડે અદ્દરમઝ્દને ખુલ્લો જોઈ શકું છું.” વગેરે વગેરે.

ઝરથોસ્ત્રી ધર્મની અસર સીધી ન હોય, પરંતુ એ ધર્મ ઘણો પુરાણો હોવાથી તેના મૂળ પ્રદેશમાં સૂફીમત ઉપર તેની અસર થયા વિના ન રહે એ સ્વાભાવિક છે.

કેટલાક કહે છે કે સૂફીમતે ખ્રિસ્તીઓનું જોઈ જીનનો પોશાક અંગીકાર કર્યો હતો; પાદરી અને તેના શિષ્યનો મંબંધ શેખ અને મુરીદના જેવો જ છે. ૨ એમની પ્રાર્થનાપદ્ધતિ જિક માટે નમૂનો બન્યો. ૩ પાદરીઓની સાત અને મંત વૃત્તિઓ સૂફીઓના જેવી છે;

૧. પ્રો ફીરોઝ કાવસજી દાવર — ઈરાનનો ચેરાગ, પૃ. ૨૦૨

૨. Edward Jabra Jurji — Illumination in Islamic Mysticism-Introduction, p. 2

૩. Philip K. Hitti — History of the Arabs, p. 433 (London, 1937)

સૌથી આદિ સૂફીઓનાં વૃત્તાંતોમાં પણ જીસસ ક્રાઇસ્ટનાં ધણાં કથનોને મળતાં વચ્ચે મળે છે.^૧ ટૂંકમાં એના મૂળ અને શરૂઆતની પ્રગતિ ઉપર ખ્રિસ્તી સંતજીવને અસર કરી હતી.^૨

ઈસ્વી અગિયારમી સદી અગાઉ બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોની અસર પૂર્વ ઈરાની અને માવરાહિનનદરમાં હતી. બલખમાં^૩ બૌદ્ધ વિદ્યાર્થી હતા.^૪ મુસલમાનો બૌદ્ધોના આ પ્રદેશોમાં આવી વસ્યા ત્યારે બૌદ્ધ જિખ્ખુઓ તેમજ તેમની ફિલસૂફી અને ધાર્મિક રીતિનીતિની મુસલમાનોની ફિલસૂફી અને ધાર્મિક રીતિનીતિ ઉપર અસર થઈ. સૂફી ઇસ્લામ બિન અદ્દમ બલખનો બાદશાહ હતો. તેણે ગૌતમ બુદ્ધની જેમ હકૂમતને તિયાજીવી આપી ભટકતા દરવેશનું જીવન અપનાવ્યું હતું.

એ બંને મતો વચ્ચે નૈતિક આત્મબોધ, ચિંતન અને એકાગ્રતામાં ધણું સામ્ય છે. સૂફીઓના ફનાફિલાહના સિદ્ધાંત અને બૌદ્ધોના નિર્વાણના સિદ્ધાંતમાં ઝાઝો ફરક નથી.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં ઉલ્લેખી નેઓપ્લેટોનિક્સ (નૂતન-પ્લેટોવાદ) ફિલસૂફી અને તસવ્વુફમાં ધણું સામ્ય છે.^૫ પ્લેટો (ઈ સ. પૂ. ૪૨૬-૩૪૭) અને એરિસ્ટોટલ (ઈ. ઈ સ. પૂ. ૩૨૨) ની ચાખા સાથે

૧. R. A. Nicholson — The Mystics of Islam, p. 10

૨. Sir Thomas Arnold — The Legacy of Islam, p. 213

૩. જે પ્રદેશ અમેજી ભાષામાં Transoxiana એટલે કે બોક્સસ (આમુ-દરિયા થા જૈહૂન થા વશુ) નદીની પેલી તરફ છે તે; વરાન

૪. સર મોહમ્મદ ઇઝાઝાવ—ફલસૂફી ઇસ્લામ, પૃ. ૧૫૫

૫. R. A. Nicholson — The Mystics of Islam, p. 16

૬. Neo-Platonic

૭. મેરક્સ (Merx) અને નીકોલ્સન (Nicholson) ના મત મુજબ સૂફીમત નેઓપ્લેટોનિઝમમાંથી વહેલેલો છે.

શુદ્ધ ગ્રીક ફિલસૂફીના ઇતિહાસનો અંત આવ્યો, પરંતુ તેણે ફરીથી પૂર્વની વિચારશક્તિ સાથે મિશ્ર થઈ 'નેઓપ્લેટોનિઝમ' (નૂતન-પ્લેટો-વાદ)નું નામ ધારણ કરી દેખાવ દીધો ? એ ફિલસૂફી ઇસ્વી ત્રીજી અને છઠ્ઠી સદી દરમિયાન વધારે ને વધારે આધ્યાત્મિક અને વિદ્વતાપૂર્ણ થઈ. એનો મુખ્ય પ્રવર્તક મિસરનો પ્લોટિનસ^૨ (ઈ. સ. ૨૦૫-૨૭૦) નામનો એક મહાન તત્ત્વચિંતક સાધુપુરુષ હતો. તેણે બાહ્યદૃષ્ટિ છોડી અભ્યંતરની પરીક્ષા કરી તેમાં તેને એક એવું દર્શન થયું કે તે પછી અન્યને જોવાની જરૂર ગ્રહેતી નથી. તેણે હૃદયની અંદર ડોકિયું કરવાનો અનુરોધ કર્યો અને મંસારમાયી છોડી નાસવાની દીક્ષા આપી. તેના મત મુજબ આત્માનો ન તો જન્મ થાય છે અને ન તો તેનું મરણ થાય છે મનુષ્યને સમાધિમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે પરમાનંદથી ભરાઈ જાય છે. પ્લોટિનસનો આ આનંદ જ્ઞાન અને પ્રેમનો પ્રભવ છે. તેમાં સંયમ છે, નિયમ છે અને તપ છે. સંક્ષેપમાં કહી શકાય કે પ્લોટિનસે જિજ્ઞાસુ પ્રેમીઓ માટે એક શાહરાહ નિર્ધારિત કર્યો, જે ઉપર ચાલીને કેટલાએ પથિકો પોતાના લક્ષ્યમાં લીન રહ્યા. ઇરકંદરિયાનો^૩ આ વતની શામ (સીરિયા)ના ક્ષેત્રનો સદ્ગુરુ^૪ થયો. એનો શિષ્ય પોર્ફીરીય^૫ (ઈ. સ. ૨૪૩-૩૦૫)^૬ નામનો શામનો વતની હતો. જેમ્બ્લીકસ^૭ શામમાં ત્રીજી ચોથી

૧. A. M. A. Shashtery — Studies of Islamic Culture, p. 382

૨. Plotinus

૩. Alexandria

૪. સૂરીયાએ તેમને 'શેખે આબ્બર' (સર્વશ્રેષ્ઠ સંત)નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

૫. Porphyty

૬. A. M. A. Shashtery — Outlines of Islamic Culture, p. 383

૭. Jamblichus

સદીમાં અને પ્રોફેસર^૧ નામનો સંત ફિલસૂફ પાંચમી સદીમાં થઈ ગયો;^૨ તે અગાઉ પણ સીરિયા અને મેસોપોટેમિયામાં સિકંદર અને તેના અનુગામીઓના સમયથી ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પડતો રહ્યો હતો. ખરેખર! સીરિયાના લોકોમાં પરદેશના લોકોની જ્ઞાનશક્તિનાં ફળો પચાવવાની બેદરતાકાત હતી. ત્યાંના લોકો ગ્રીકોનું જ્ઞાન પૂર્વ તરફ પસાર કરવામાં બાહોશ રહ્યા. ત્યાંની ખાનકાદોમાં ગ્રીસના પવિત્ર સાહિત્યનો અનુવાદ થયો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એરિસ્ટોટલ (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪-૩૨૨), હીપોક્રેટીસ^૩ અને એલન વગેરેનાં મહાન પુસ્તકોનાં પણ અનુવાદ થયા. સાસાની સત્તાનત (ઈ. સ. ૨૨૬-૬૫૨) દરમિયાન ઈરાનના રાષ્ટ્રમાં પણ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સીરિયાના લોકોએ મોકલી હતી. તદુપરાંત ઈ. સ. ૫૨૯ માં એવું બન્યું કે રોમન સમ્રાટ જસ્ટીનિયને એથેન્સ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાં ફિલસૂફીનાં વિદ્યાલયો બંધ કરાવ્યાં ત્યારે ત્યાંથી સાત નેઓપ્લેટોનિક ફિલસૂફોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્રાસમાંથી મુક્ત રહેવા માટે વીસ વરસ પંથક સાસાની સહેનશાહ નવશેરવાન (ઈ. સ. ૫૭૧-૭૬)ના સમયમાં ઈરાનમાં રહ્યા. તે વખતે ગ્રીક ગ્રંથોના અનુવાદો ઈરાનની પહેલવી બાપામાં કરવામાં આવ્યા. આ જ કારણથી પશ્ચિમમાં મનાય છે કે તે વખતે પ્લેટોનો મુરીદ ઈરાનના તખ્ત ઉપર બિરાજમાન^૪

૧. Proclus

૨. A History of Ottoman Poetry (M. E. J. W. Gibb)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સૂફીમતનું મૂળ નેઓપ્લેટોનિસ્ટોનું તત્ત્વજ્ઞાન જ હતું; કેમકે નેઓપ્લેટોનિસ્ટ જેમ્પ્લીકસ સીરિયાનો વતની હતો અને સૂફી સિદ્ધાંતોએ પદ્ધતિસરના વાદનું સ્વરૂપ સીરિયામાં જ પ્રથમ પ્રારંભ કર્યું હતું. તે ઉપરાંત પ્રથમ સૂફી ખાનકાહ સીરિયામાં જ સ્થપાઈ હતી.

૩. Hippocrates

૪. Prof. E. G. Browne — A Literary History of Persia, Vol I, p. 167

હતો. આવી રીતે ગ્રીક ફિલસૂફી અને વૈજ્ઞાનિક વિચારો પૂર્વમાં દાખલ થવાની શરૂઆત થઈ અને ત્યારથી ધર્શનની વિચારસરણી ઉપર ગ્રીક ફિલસૂફીનો પ્રભાવ સીધો કે આડકતરો જોવાનો મળે છે. ઇ. ૮૦૦ અને ૮૬૦ વચ્ચે ગ્રીક જ્ઞાનના ચદ્ધાવનો સમય હતો ત્યારે તેનું વહેણ ઇસ્લામમાં પણ વહ્યું અને આધ્યાત્મિક વિચારોએ જોર પકડ્યું. ફારસી સાહિત્યમાં ગ્રીક ફિલસૂફીના વારંવાર થયેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી આ વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે; જેમકે એવા વિશેષ પ્રચાર સામે ફારસી શાયર હઝરત ફરીદુદ્દીન અત્તાર એતવણી આપે છે કે^૧

શમ્સે દીન ચૂ ફિક્મતે યૂનાન ઇમુસ્ત,

શમ્સે દિલ જૌં બિલુમ વર નતવૌં ફરુસ્ત ।

ફિક્મતે યસબ યસ બસ્ત બય મદેં દીન,

જાક વર યૂનાન ફિસ્તૌં અજ દદેં દીન ।

[દીન (ઇસ્લામ)ના સૂર્યે યૂનાની (ગ્રીક) ફિલસૂફી આળી મૂકી; (તેથી હવે) દિલની મીણુગતી તે જ્ઞાનથી સળગાવી ચકાચ નહિ. એહ ધાર્મિક પુરુષ! યઅબ(મદીના)ની ફિલસૂફી તારે માટે બસ છે. યૂનાન (ગ્રીસ) ઉપર તું મઝહબ પ્રત્યેના તારા પ્રેમને લઈને ધૂળ નાખ.]

વળી તે પછી થયેલો ફારસી શાયર હઝરત જલાલુદ્દીન રૂમી તેની મસ્નવીમાં જણાવે છે કે^૨

બય દવાયે નસ્વતો નામૂસે મા,

બય તૂ બફૂલાતૂનો જાલીનૂસે મા ।

[એહ (પ્રેમ), અમારાં ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાની દવા (એટલે કે ઉપાય) એહ તું અમારો પ્લેટો અને ગેલન.]

વળી એક ઠેકાણે તેણે ગ્રીક ફિલસૂફીનો સીધો ઉલ્લેખ કરી તેનો વિરોધ કર્યો છે:—

તા સ્વયં અજ દિક્મતે યૂનાનિયો,
દિક્મતે ઓમાનિયો રાહમ વેર્હો ।

[કેટલો સમય ગ્રીક ફિલસૂફી? મારા પંથને તું આરથા રાખનારોની ફિલસૂફી (કુરાન અને હદીસ) ગણ.]

મૂળ પાત ઉપર આવતાં જાણવું જોઈએ કે નેઓપ્લેટોનિસ્ટો ભારતીય રહસ્યવાદીઓના જેવી માન્યતા ધરાવતા કે “સત્ય જ સત્ય છે અને જગતને જહાથી અલગ ગણવામાં આવે તો તે જગત મિથ્યા છે.” તેઓના સિદ્ધાંતો મુજબ પરમ સત્યને તકે ફિલસૂફી અને જ્ઞાનથી શોધવું વ્યર્થ છે, પરંતુ તેની સાથે પ્રેમ અને ભક્તિ દ્વારા તાદાત્મ્ય થવાથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. છેવટની સ્થિતિમાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે ત્યારે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચેનો અને જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ રહેતો નથી. એ ઉપરાંત પૂર્વની કેટલીક બાબતો જેવી કે સર્ગ (એટલે કે જેમ અગ્નિમાંથી ઉચ્છ્વિતા અને પુષ્પોમાંથી સુગંધ કુદરતી રીતે જ નીકળે છે તેમ વિશ્વ પણ પરમાત્માનો એક સર્ગ છે.), સાધુજીવન, ચિંતન, પરમાર્પદ, સમાધિ, મંસારી મોહમાયા વગેરે સિદ્ધાંતોનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો. તસવ્વુફનાં સિદ્ધાંતોમાં પણ એ સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

તસવ્વુફના અને નોસ્ટિક^૧ નામે પહેલીથી ત્રીજી ઈસ્વી સદીમાં થઈ ગયેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અમુક સિદ્ધાંતોમાં પણ થોડુંક સામ્ય નજરે પડે છે. નોસ્ટિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નોસિસ^૨ નામનું ઉચ્ચ પ્રકારનું શુદ્ધજ્ઞાન પ્લેટોની ફિલસૂફીમાંથી તેમજ ઈસાનના અને ભારતના ધર્મોમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ અદ્વૈત મત ધરાવતા હતા. એનો પ્રવર્તક સાઈમન^૩ નામનો એક યુગ

૧. Gnostic

૨. Gnosis

૩. Encyclopaedia of Religions and Ethics

(અસિપૂજક) હતો. તેઓનો એક એવો સિદ્ધાંત હતો કે સિત્તેર હજાર આવરણો અસ્લાહને આ સ્થૂળ દુનિયામાંથી અલગ રાખે છે અને દરેક આત્મા જન્મ અગાઉ આ સિત્તેર હજાર આવરણોમાંથી પસાર થાય છે. આંતરિક અર્ધા ભાગના પ્રકાશના પડદા છે, બાહ્ય અર્ધા અધકારના છે. પ્રકાશના પડદાઓમાંના દરેક આગળ જન્મ તરફની સુસાક્રીમાં આત્મા એક ઈશ્વરી સદ્ગુણ છોડી દે છે અને અધકારના દરેક પડદા આગળ તે ઔદિક ગુણ ધારણ કરે છે. આ કારણથી બાળક રડતું જન્મે છે, કારણ કે આત્માને અસ્લાહથી થતી વિયોગની જાણ હોય છે. આત્માએ જે કંઈ ગુમાવેલું હોય છે તેને માટે બાળક ઊંધમાં રડે છે. આવરણોમાંથી પસાર થતાં તેની સાથે વિસ્મરણ આવે છે, આ માન્યતા સૂક્ષ્મીઓમાં પણ છે. તેઓ એ વિસ્મરણને ‘નિસિયાન’^૧ કહે છે અને તે ઉપરથી મનુષ્ય ‘ઇન્સાન’ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મીઓ તો એમ જ માને છે કે સામાન્ય મનુષ્ય ભૂનવા જ સર્ગયેસો છે અને આત્મા તેના શરીરમાં કેદી સમાન છે.^૨ તસવ્વુફનો મકસદ આ કેદમાંથી મુક્ત થઈ નાસી છૂટવાનો અને અસ્લાહ સાથે વિસાલ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. શરીર ફેંકી દેવાનું નથી. એ શુદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી કાઈ ધાતુને આગમાં નાખી સાફ કરવામાં આવે છે તેમ તેને પણ શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

આ નોરિક ક્વિલસૂફીની અસર ઇબ્રાહીમ અદ્દમ અને મારફ કરૂફી જેવા સૂક્ષ્મીઓ ઉપર પણ હતી.

સાસાની ઝૂંથ (ઈ. સ. ૨૨૬-૬૫૨)માં થયેલા ચાપૂર બાદશાહના સમય(ઈ. સ. ૨૭૭)માં માનીએ બોદ મત અને ભારત અને એબિલોનના વિચારોમાંથી સામગ્રી લઈ પોતાના મતની સ્થાપના કરી હતી અને ઝરથોસ્ત્રી અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો સમન્વય એમના મતમાં

૧. અ.

૨. R. A. Nicholson — The Mystics of Islam, p. 15

કરવાની કોશિશ કરી હતી. એ માની મતનો પણ તસવુફના વિકાસમાં સારા પ્રમાણમાં યોગ રહ્યો.^૧

આ ઉપરનાં કારણોને લઈ ને તસવુફમાં ધણા ધર્મો અને રહસ્યવાદોની ળાયાઓ દેખાય છે. સૂફીઓ એક જ માર્ગ કે પંથમાં સંકેતિત રહેતા નથી; એમાં વ્યક્તિગત વિચારોને પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. તસવુફનું બીજા કુરાને ચરીફ હતું, પણ એના દેહનું ધકતર તો ભારતીય રહસ્યવાદ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, ઝરથોસ્ત્રી ધર્મ, નૌરિટક ફિલસૂફી, માની મત અને વિશેષે કરીને નેઓપ્લેટોનિક સિદ્ધાંતો અનુસાર થયું.

૧. માની મૂળ ચીનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જિવારો હતો. તેનું ચિત્ર-ધર તેના સમયમાં દુનિયામાં ઉત્તમ ગણાતું. તેણે જેમજેમ હોવાનો દાવો કર્યો હતો. ચિત્રકવાની પોતાની રુઝિને તે ચમત્કાર વરીકે જાગખાવતો. તે કહેતો કે “જે સર્વક છે : એક સારી અને બધી વસ્તુનો અને એક નરસી અને પૂરી વસ્તુનો. પહેલીનો સંબંધ પ્રકાશ સાથે છે અને બીજોનો સંબંધ અંધકાર સાથે. પ્રકાશ અને અંધકાર અનંત છે.”

પ્રકરણ ૧૪ મું ભારતમાં સૂફીમત

અરબસ્તાન, ઈરાન, મેસોપોટેમિયા, મીરિયા, તુર્કી વગેરે મુસલમાન દેશોમાં સૂફીમતનો પ્રચાર વધનાઓછા પ્રમાણમાં થયો હતો. સુમાત્રા તથા જાવા પર્વત પશ્ચિમ એ મત પહેાંચ્યો હતો. મોગલ સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં તેણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આમ તો ઈસ્વી અગિયારમી સદીથી મૂફીઓ ભારતમાં આવવા લાગ્યા હતા, પરંતુ બમદાદમાં અબ્બાસી ખિલાફતની પડતી (ઈ. સ. ૧૨૫૮) અને ભારત ઉપર મોંગલોના આક્રમણ પછી સૂફીઓને આ એક નવું સ્થળ મળ્યું. અકબરના સમયથી સૂફીમત આ દેશમાં ઝડપથી પ્રચાર અને પ્રગતિ પામ્યો. એના પરિણામે અહીં હિંદુ તેમજ મુસલમાન વિદ્વાન અને ભક્તો મટે એક સામાન્ય ક્ષેત્ર ઊભું થયું.

ભારતમાં સૌથી મહાન ગણાતા સૂફી મોઈનુદ્દીન ચિશ્તીએ (મુ. ઈ. સ. ૧૨૪૬) ઈ. સ. ૧૧૯૨ માં સીસ્તાનમાં આવેલા ચિશ્ત નામના સ્થળથી ભારતમાં આવી વસવાટ કર્યો હતો. તેમણે અત્રે ચિશ્તિયા સિદ્ધસિલાનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેમના વિષ્ણુવાદ ખસીફાઓ (ઉત્તરાધિકારીઓ)માં ખાજા કુતુબુદ્દીન બખ્તવાર ઢાકો (મુ. ઈ. સ.

૧. ચણીકખાન મોંગલ (મુ. ઈ. સ. ૧૨૨૭) સિંધુ નદી સુધી રાજ્યો જીતતો આવ્યો હતો, પરંતુ ભારતની આબોહવા તેને ધણી ગરમ લાગવાથી તે આગળ વધ્યો નહિ. અલાઉદ્દીન ખલ્જી (ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૧૬) અને મોહમ્મદ તમલક (ઈ. સ. ૧૩૨૪-૧૩૫૧)ના સમય દરમિયાન પશ્ચિમ મોંગલો આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. તૈમૂર મોંગલે ઈ. સ. ૧૩૯૮ માં ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું.

૨. અજમેરમાં આવેલી એમની દરગાહ

મટે અકબર પગપાળા -

૧૨૩૬ દિલ્હીમાં), ખાજા ફરીદુદ્દીન મસ્જિદ મંજરશકર^૧ (મુ. ઈ. સ. ૧૨૬૫), શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલિયા^૨ (મુ. ઈ. સ. ૧૩૨૫ દિલ્હીમાં), અલાઉદ્દીન અહમદ સાગિર (મુ. ઈ. સ. ૧૨૯૧) અને શેખ સલીમ ચિસ્તીય (મુ. ઈ. સ. ૧૫૭૨ ફતેહપુર સિકીમાં) હતા. દેશના રિવાજો અને તેની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થવાની એ સિલ્લ-સિલ્લામાં રાક્ષિત હોવાથી અહીં એ ધણો ફૂલ્યો અને ફાલ્યો.

એ ઉપરાંત કાદિરિયા,^૪ સુદ્રવર્દિયા,^૫ નફથાનિયા, શત્તારિયા વગેરે અન્ય સિલ્લસિલ્લાઓ તેમજ તેઓની શાખાઓ ભારતમાં પ્રચાર પામી

હિંદુસ્તાનમાં નફથાનિયા સિલ્લસિલ્લાના પ્રવર્તક ખાજા બાકી ખિસ્લાહ (ઈ. સ. ૧૫૬૩-૧૬૦૩)ના મુરીદ હઝરત શેખ અહમદ સરહિંદી (મુ. ઈ. સ. ૧૬૨૪) વહ્દવલ્લુવુજૂદમાં માનતા નહિ, તેમણે

૧. એ બાબા ફરીદ નામે ઓળખાતા હતા.
૨. એ મહબૂબે ઇલાહી (એટલે કે અસ્લાહના પ્રિય) નામે ઓળખાતા હતા.
૩. શેખ સલીમ અકબરના સમકક્ષીન હતા. એ પાદશાહ તેમને અતિ માન આપતો હતો. જહાંગીરનું મૂળ નામ સલીમ એ સૂફીના નામ ઉપરથી અકબરે રાખ્યું હતું; કારણ કે તેમની પ્રાર્થનાથી અને ત્યાં એ પુત્રનું ખારણું બધાયું હતું. (વટુકે જહાંગીરી, પૃ. ૧)
૪. પંદરમી સદીમાં યઈ બચેલા શાહ નેમતુલ્લાહ અને મખદૂમ મોહમ્મદ બીલાની નામના બે સૂફીઓએ કાદિરિયા સિલ્લસિલ્લા ભારતમાં પ્રવર્તાવ્યો હતો.
૫. હિંદુસ્તાનમાં એ સિલ્લસિલ્લાના પ્રવર્તક શેખ બહાઉદ્દીને ઝકરિયા સુદ્રવર્દી હતા. એમના મુરસિદ શેખ શિહાબુદ્દીને એમને મુવત્તાનમાં કેન્દ્ર સ્થાપવાની સૂચના કરી હતી, તેથી એમણે ત્યાં પોતાની ખાનકાહ બનાવી હતી.
૬. એ મુજદ્દિદે અફે સાની નામથી ઓળખાય છે, કારણ કે એમના સિદ્ધાંત મુજબ દરેક હબરે વરસ બાદ એક એવા મનુષ્યનો જન્મ થાય છે જેને ઇસ્લામનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે અને તે તેને મળજૂત બનાવે છે. એ મુજબ એમણે પોતાને એવા બીલ્લ હબરે વરસના પુરુષ તરીકે ઓળ-

વહ્નુતુલ્યશુદ્ધનો^૧ પ્રચાર કર્યો. તેમની માન્યતા મુજબ અલ્લાહ સાથે એકાગ્ર થવું એ બાહ્ય રૂપે નહિ, પરંતુ આત્મગત રીતે બની શકે છે. સામાન્ય રીતે સૂફીઓ માને છે કે અલ્લાહ સાથે ઐક્ય સાધી શકાય છે અને સમાનતા હાંસલ કરી શકાય છે, પરંતુ હઝરત શેખ અહમદ સરહિંદીનું એ બાબતમાં મંતવ્ય જુદું હતું. તેમના અભિપ્રાય મુજબ વસ્તુતઃ તેમ નથી, પરંતુ સુફીની અવસ્થામાં પ્રેમ અને ભક્તિમાં અલ્લાહ સાથે એકાગ્ર થઈ જવાય છે ત્યારે એમ લાગવા માંડે છે કે સૂફીનો આત્મા કના થઈ ગયો છે પરંતુ આ અનુભવ ક્ષણિક છે; તે પછી તે પાછો સાધક તરીકેની પોતાની હાલતમાં આવી જાય છે.

હઝરત શેખ અહમદ સરહિંદી ઇસ્લામ મઝહબના ઉત્સુક મુજબ માનતા કે અલ્લાહનો બધી વસ્તુઓમાં સમાવેશ થાય છે અને કુરાને 'શરીફ મુજબ આપણી શાહરંગના કરતાં પણ તે આપણી વિશેષ નજીક છે. આ બાબત સામાન્ય મનુષ્ય સમજી શકે તેમ નથી. સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યા બાદ જ અલ્લાહનો સાચો બંદો થઈ શકાય છે. મનુષ્ય અને અલ્લાહ વચ્ચેનો સંબંધ શેઠ અરે નોકર વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે. ખીજી રીતે કહીએ તો પરસ્તિશ કરનાર અને પરસ્તિશ કરવા યોગ્ય વચ્ચે જેવો સંબંધ હોય તેવો એ હોય છે, પરંતુ સૂફીઓની સામાન્ય માન્યતા મુજબના આશક અને માશક વચ્ચેના સંબંધ જેવો એ નથી.

ખાબ્યા. લોકોમાં એમની ખ્યાતિ પવિત્રતા અને વિદ્વતા માટે થઈ હતી.

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં સરહિંદમાં થયો હતો, તેથી તે સરહિંદી કહેવાય છે.

૧. આ બંને શબ્દ અર્થમાં એકબીજા સાથે સંબંધ રાખનારા છે. એ એક જ વસ્તુને જુદી રીતે જોવાની બે પદ્ધતિ છે. અલ્લાહની હસ્તી વિશેની દલીલો માટે એ બંનેનો ઉપયોગ થાય છે. એ બંનેનો પાયા સૂફીના અનુભવ ઉપર રચાયેલો છે. બંનેમાં દોઈ ખાસ વિશેષાભાસ નથી, એ બે વર્ગોની ઉપમાની ભાષા છે.

તેમનો એ પણ મત છે કે શરીરવતના પાત્રન વિના અલ્લાહની હસ્તી વિશેની ગુલા બાબતો સમજી શકાય એમ નથી.

આમ રૂઢિચુસ્ત મુસલમાનો અને રહસ્યવાદીઓના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય કરવાની કોશિશોના કારણે શેખ અહમદ સરહિંદી મુજદ્દિદ (એટલે કે ધર્મસુધારક) તરીકે ઓળખાયા.

મોગલ વંશના શાહજહાંઓમાંના કેટલાકની તસવ્વુફ પ્રત્યે દિલચસ્પી હતી, જેમકે શાહજહાંના પુત્ર દારા શિકોહનો સંબંધ કાદિરિયા સિલસિલા સાથે હતો. એ એક મદાન લેખક અને શાયર હતા. ધણી નાની વયથી એમનું વલણ તસવ્વુફ તરફ અને તે પછી હિંદુધર્મ તરફ થયું હતું. સૂફીઓનાં મશહૂર પુસ્તકોનો એમણે સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં તેમાં મોટે ભાગેનાં તસવ્વુફ અને સૂફીઓનાં જીવનચરિત્રો ઉપર છે. સરીનતુવ્વુઓલિયા નામનું એમનું પ્રથમ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૬૪૨ માં એમણે લખ્યું હતું. એમણે પેગમ્બર મોહમ્મદ(સ.લ.)નું જીવનચરિત્ર અને તેમના કુટુંબની ટૂંકી વિગત તથા પોતાના પૈર મુલ્લાં શાહ મોહમ્મદ બદખ્શાની (મ. ઈ. સ. ૧૬૩૯) અને મિયાં મીર ઉર્ફે મિયાં જીવ (મ. ઈ. સ. ૧૬૪૫)નાં જીવનચરિત્રો સવિસ્તર આલેખ્યાં છે. એ તેના દીખાયામાં જણાવે છે કે :

“ઓવીસ વરસની વય હતી ત્યારે એક ગુરુવારના રોજ ખાખમાં ફરિશ્તાએ મને હાંક મારી અને ચાર વખત કહ્યું કે ‘અલ્લાહ તા’લા તારા ઉપર એક એવી ચીજ એનાયત કરશે જે દુનિયાના પડ ઉપર આજ પર્વત કોઈ પણ બાદશાહના નમીયમાં ઉપભોગ કરવાને હાસિલ થઈ નથી.’ હું નિદ્રામાંથી જાગી બેઠો. મેં મનમાં વિચાર્યું કે આ પ્રકારની ખુશકિસ્મતપ્રાપ્તિ, અલ્લખત, અલ્લાહ તા’લાની મારફત હશે. બેશક, અલ્લાહ તા’લા માત્ર પોતાની રહેમતને લઈને મને એ દોલત બક્ષશે. તે માફી બક્ષનાર છે; સ્વીમ છે. હમેશાં આ મહાન

દોલતની તજાસમાં હું રહ્યો છું. આખરે દિ. સ. ૧૦૪૯ (ઈ. સ. ૧૬૩૯)ના ઝીલ્દજીમ મહિનાની ઓગણીસમીએ અલ્લાહના દોસ્તની સાથે મારો મેળાપ થયો. મારા પ્રત્યે તેમની ઘણી જ મહેરબાની થઈ. જે વસ્તુ અન્યને એક મહિના બાદ મળે તે મને પ્રથમ રાત્રિએ જ મળી અને અન્ય જે એક સાલમાં પ્રાપ્ત કરતા તે મને એક મહિનામાં પ્રાપ્ત થયું. અન્ય સાલિકો વરસો પચીસ મુજબિદા અને રિયાઝન કરીને જ્યાં પહોંચે ત્યાં હું અલ્લાહ તા'લાના ફઝલ અને કરમથી કોઈ પણ પ્રકારની રિયાઝન વગર પહોંચ્યો. જાને દુનિયા પ્રત્યેનો મોહ મારા દિલમાંથી જીતી ગયો. અલ્લાહની રહેમતના દરવાજા મારા દિલ ઉપર ખુલ્લા થઈ ગયા અને જે ચીજની હું ઇચ્છા રાખતો હતો તે મને મળી ગઈ.^૧

દારાશિકોહે વેદાંતનો પણ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે બેતાળીસ વરસની વયે મજ્મૂઉલ્લૂઝ્ઝૈન^૨ નામનું એક પુસ્તક ફારસી બાષામાં લખ્યું હતું. તેમાં એમણે બતાવ્યું છે કે “તસવ્વુફ અને વેદાંતમાં સામ્ય છે અને ફક્ત શબ્દોનો જ ફેર છે” અને “ઇસ્લામ અને હિંદુ મઝહબ એક જ સમુદના બે ફાંટા છે.” એમના મત મુજબ તોહીદમાં માનનાર કોઈ પણ મઝહબ પાળે તે હકીકતની મંજિલ સુધી પહોંચી શકે છે.

સૂરીમત ઉપર એમણે અન્ય પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે; એનો અભ્યાસ કરવાથી જણાય છે કે એ રાહમાં એમણે લાંબી મજલ કાપી હતી.

એમણે બાગવદ્-ગીતા અને યોગવાશિષ્ઠના અનુવાદ કરાવ્યા હતા. ઉપનિષદમાંનાં પચાસ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ એમણે ઈ. સ. ૧૬૫૬ માં બનાવસના કેટલાક પંડિતોની મદદથી કર્યો હતો. ‘સિરે’

૧. સફીનતુલ્-આસિયા, પૃ. ૫

૨. અર્થાત્ જ ને સમુદ્રોનો સંગમ

અસરાર' શીર્ષક હેઠળ કરેલા અનુવાદના એ પુસ્તકના આરંભમાં એમણે ગણેશજીની તસવીર ગૂંધી હતી, એ વેદને પવિત્ર માનતા હતા અને દિવ્ય ગણતા હતા.

ધરાકમાં આવેલા કાશાનના વતની પીર સમૃદ્ધ એમના મિત્ર હતા.^૧ એમને રાજ્ય મળે એવા આશીર્વાદ તેમણે આપ્યા હતા તેથી એમના નાના ભાઈ ઔરંગઝેબે ઈ. સ. ૧૬૬૦ (યા ૧૧)માં તેમને મોતની સજા ફરમાવી.^૨ આ દુકમની ખબર મળી ત્યારે તે બોધ્યા :

૧. એમ કહેવાય છે કે કાશાનહે તેમની પાસે ઉપનિષદને તરજુમે ફારસીમાં લખાયા હતા.

A. M. A. Shushtery — Outlines of Islamic Culture, Vol. II, p. 546

૨. A. M. A. Shushtery — Outlines of Islamic Culture, Vol. II, p. 546

એમની ફરમાહ દિલ્લીમાં છે.

Beale — Oriental Biographical Dictionary, p. 237

મૂળ એ આર્મિનિયાના વેપારી હતા. સાદનદોના સમયમાં ભારતમાં આવ્યા હતા, એ એક વખત સિંધમાં કહ્લા તરફ મુસાફરી કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક હિંદુ ઊંઝરીના પ્રત્યે એટલું તો એમને આકર્ષણ થઈ મધુ કે એમનું વિભાગ ડેખાણે રહ્યું નહિ અને એમણે મદોદ્દાઓમાં નમન અવસ્થામાં ફરવા માંડ્યું.

Beale — Oriental Biographical Dictionary, p. 237

સમૃદ્ધ ફારસી સાથે હતા. તેમની લખાવેલી પત્રો યુબાઈ મળે છે. હિંદુ ઊંઝરી પ્રત્યેના ઇસ્કે મલકી અતે ઇસ્કે દુકીરીમાં ફેરવાઈ જતાં તે દિવસર રહેનારા સૂફી થઈ ગયા. હાસનેઃ વધે થવા જાદ ઔર નહેઃે દલ-માને ફત્વો મેળવી તેમને મોતની સજા કરી હતી.

કેલ્યાણ કહે છે કે ઔરંગઝેબે તેમને દિવંબર અવસ્થામાં ફરવાની મનાઈ કરી, પરંતુ તેમણે માન્યું નહિ તેથી તેણે તેમને મોતની સજા

દોલતની તલાશમાં હું રહ્યો છું. આખરે દિ. સ. ૧૦૪૯ (ઈ. સ. ૧૬૩૯)ના ઝીલ્દન્ગ મહિનાની ઓગણીસમીએ અલ્લાહના દોસ્તની સાથે મારો મેળાપ થયો. મારા પ્રત્યે તેમની ઘણી જ મહેરબાની થઈ. જે વસ્તુ અન્યને એક મહિના બાદ મળે તે મને પ્રથમ રાત્રિએ જ મળી અને અન્ય જે એક સાલમાં પ્રાપ્ત કરતા તે મને એક મહિનામાં પ્રાપ્ત થયું. અન્ય સાલિકો વરસો પર્વત મુખદિદા અને રિયાઝત કરીને જ્યાં પહોંચે ત્યાં હું અલ્લાહ તા'લાનાં ફઝલ અને કરમથી કોઈ પણ પ્રકારની રિયાઝત વગર પહોંચ્યો. બંને દુનિયા પ્રત્યેનો મોહ મારા દિલમાંથી ઊડી ગયો. અલ્લાહની રહેમતના દરવાજા મારા દિલ ઉપર ખુલ્લા થઈ ગયા અને જે ચીજની હું ઇચ્છા રાખતો હતો તે મને મળી ગઈ.^૧

દારાશિકોહે વેદાંતનો પણ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે બેતાળીસ વરસની વયે મજ્મૂઉન્નહરૈન^૨ નામનું એક પુસ્તક ફારસી બાપામાં લખ્યું હતું. તેમાં એમણે બતાવ્યું છે કે “તસવ્વુફ અને વેદાંતમાં સામ્ય છે અને ફક્ત શબ્દોનો જ ફેર છે” અને “ધરલામ અને હિંદુ મઝહબ એક જ સમુદાના બે ફાંટા છે.” એમના મન મુજબ તોલીદમાં માનનાર કોઈ પણ મઝહબ પાળે તે હકીકતની મંજિવ સુધી પહોંચી શકે છે.

સૂક્ષ્મત ઉપર એમણે અન્ય પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે; એનો અભ્યાસ કરવાથી જણાય છે કે એ રાહમાં એમણે લાંબી મજલ કાપી હતી.

એમણે બગવદ્ગીતા અને યોગવાશિષ્ઠના અનુવાદ કરાવ્યા હતા. ઉપનિષદમાંનાં પચાસ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ એમણે ઈ. સ. ૧૬૫૬ માં બનારસના કેટલાક પંડિતોની મદદથી કર્યો હતો. “સિરે”

૧. સૂક્ષ્મત્તૃઆલિયા, ૫. ૫

૨. અર્થાત્ બંને સમુદાયોના સંવત

અસરાર' શીર્ષક હેઠળ કરેલા અનુવાદના એ પુસ્તકના આરંભમાં એમણે ગણેશજીની તસવીર મૂકી હતી. એ વેદને પવિત્ર માનતા હતા અને દિવ્ય ગણતા હતા.

ધરાકમાં આવેલા કાશાનના વતની પીર સમૈદ એમના મિત્ર હતા.^૧ એમને રાજ્ય મળે એવા આશીર્વાદ તેમણે આપ્યા હતા તેથી એમના નાના ભાઈ ઔરંગઝેમે ઈ. સ. ૧૬૬૦ (યા ૧૧)માં તેમને મોતની સજા ફરમાવી. આ દુકમની ખબર મળી ત્યારે તે બોલ્યા :

૧. એમ હૈવાય કે દારાશિકોહે તેમની પાસે લખનિયદને તરજુમે ફારસીમાં કરાવ્યો હતો.

A. M. A. Shushtery — Outlines of Islamic Culture, Vol. II, p. 546

૨. A. M. A. Shushtery — Outlines of Islamic Culture, Vol. II, p. 546

એમની ફરિયાદ ફિદ્લીમાં છે.

Beale — Oriental Biographical Dictionary, p. 237

મૂળ એ આર્મિનિયાના વેપારી હતા. સાદનહાના સમયમાં ભારતમાં આવ્યા હતા. એ એક વખત સિંધમાં ઠકા તરફ મુસાફરી કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક હિંદુ છોકરીના પ્રત્યે એટલું તો એમને આકર્ષણ થઈ ગયું કે એમનું દિમાગ ઠેકાણે રહ્યું નહિ અને એમણે મદોહલાઓમાં નમન અવસ્થામાં ફરવા માંડ્યું.

Beale — Oriental Biographical Dictionary, p. 237

સમૈદ ફારસી શાબર હતા. તેમની લખાવેલી ઘણી પુસ્તકો મળે છે. હિંદુ છોકરી પ્રત્યેના ઇશ્કે મનઝી અતે ઇશ્કે હકીકીમાં ફેરવાઈ જતાં તે દિગંબર રહેનારા સૂફી થઈ ગયા. દારાનો વધ થયા બાદ ઔરંગઝેમે હલ-માનો કતલો એળવી તેમને મોતની સજા કરી હતી.

કેટલાક કહે છે કે ઔરંગઝેમે તેમને દિગંબર અવસ્થામાં ફરવાની મનાઈ કરી, પરંતુ તેમણે માન્યું નહિ તેથી તેણે તેમને મોતની સજા

દેર ઇસ્ત કેહ અફ્સાનએ મનસૂર કુહન શુદ,
અફૂનૂન સરે નૌ જલ્વહ દેહમ દારો રસન રા ।

[લાંબા કાળથી મનસૂરની વાત પુરાણી થઈ છે; હવે નવેસર માયડા અને દોરી વડે (લટકી) તે (વાગ) પ્રકાશમાં લાવું.]

ફાંસીના અમલને દિવસે એમણે કહ્યું ।

ચતુર્થે મિસ્કે તૂ અમ મી કુશન્દ ગોગા બીસ્ત,
તૂ નીજ વર સરે ચામ બા કેહ છુશ તમાશા બીસ્ત ।

[તારા પ્રેમના અપરાધમાં મને મારી નાખે છે; આ તેનો કોલાહલ છે. તું પણ અટારી ઉપર ચઢીને જો કે કેવો મુંદર તમાશો છે !]

ઔરંગઝેબની પુત્રી હઝરત ઝેબુનનિસા (મ. ઇ. સ. ૧૬૮૯) પણ સૂફી હતી.^૧ છેલ્લા મોગલ બાદશાહ અબૂ ઝફર બહાદુરશાહ (મ. ઇ. સ. ૧૮૫૭)ની ગણતરી પણ એક સૂફી તરીકે થાય છે. તે હઝરત ફઝુલીન સૂફીના મુરીદ હતા. તેમના સમયમાં બનેલા બનાવો અને તેમના જીવનની જિથલપાયસે તેમના દિલમાં પોતાના હકીકી માલિકને મળવા માટેની લગની પેદા કરી દીધી હતી. આથી તેમનું જીવન ફકીરી, સત્ત, તવક્કુલ, રિઝા અને કનાઅતની દારતાન બની ગયું. એ બાદશાહના સ્વભાવમાં દુરવેશીનું ખમીર મોજૂદ હતું તેથી મુશ્કેલી અને આફતોએ તેનો ઘાટ ઉતારી દીધો. બોધ અને ઉપદેશમાં તેમનાં લખાતાં કાબ્યોનું રૂપાંતર સૂફી શાયરીમાં થયું; જેમકે તેમની ઉર્દૂ દિવાનમાંથી નીચેની શૈરો છે :

કરી. કેરલાઃ એમ પણ કહે છે કે તેમણે એક ડુબાઈમાં કહ્યું કે “મુલ્કાંએ કહે છે કે મોહમ્મદ બિહિરતમાં ગયા, પણ સર્મદ કહે છે કે બિહિરતે મોહમ્મદમાં પ્રવેશ કર્યો.” આથી તેમને દેહાંતદંતની સભા ઔરંગઝેબે ફરમાવી.

Beale — Oriental Biographical Dictionary, p. 237

૧. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં થયો હતો. તે કાબી પણ લખતી.

ગદી^૧ શુબ્લેમેં^૨ ગરમી હૈ તો ગુલમેં નજાકત હૈ,

હર શયમેં^૩ નજર આતી અલ્લાહકી કુદરત હૈ ।

જલ્લવદ્^૪ દુસ્તે વહ અપના હર શયમેં દિખાતા હૈ,

પરદહ તેરી ઝાંઝોંકા પર^૫ તેરી ઘફ્લત હૈ ।

હિંદીમાં પણ અનેક સૂફી કવિ થયા. તેઓમાંના ટેટલાક તો પાકા મુસલમાન રહ્યા. એવાઓમાં મંજન (ઈ. સ. ૧૫૦૪ માં વિદ્યમાન) કુતબન (ઈ. સ. ૧૪૯૪ માં વિદ્યમાન), જયસી (ઈ. સ. ૧૫૨૧ માં વિદ્યમાન), ઉસમાન (ઈ. સ. ૧૬૧૪ માં વિદ્યમાન), રહીમ (મૃ. ઈ. સ. ૧૬૨૭), નૂર મોહમ્મદ (ઈ. સ. ૧૭૪૫ માં વિદ્યમાન) વગેરે હતા. એમણે અવધીમાં મહાકાવ્યો લખ્યાં. આઝાદ સૂફીઓમાં કમ્પીર (મૃ. ઈ. સ. ૧૫૧૮), દાદુ (ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં વિદ્યમાન), પારી સાહેબ (ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં વિદ્યમાન), દરિયા સાહેબ (ઈ. સ. ૧૫૭૭ માં વિદ્યમાન) વગેરે યર્ષ ગયા.ક એ સર્વને સંતોનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું.

આમ ભારતમાં પણ ઘણા સૂફીઓ યર્ષ ગયા. તેમનો પ્રભાવ આચાર, વિચાર, ભાષા, ભાવના, ધર્મ, કર્મ એમ ઘણાં અંગો ઉપર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એમણે રામ અને રહીમની એકનાનો પ્રચાર કર્યો. પરિણામે અહીંના તસવ્વુફમાં મુસલમાન અને હિંદુ વિચારસરણીનો વિશેષ સમન્વય છે. અહીંની મુસલમાન જનતા ઉપર અઘાપિ થોડો એક પ્રભાવ છે. તેઓમાં ફકીરોનું સન્માન છે; મઝારો અને દરગાહોની પ્રતિષ્ઠા છે; પીરોના ઓરસો ધામધૂમથી ઊજવાય છે; અને પીરપરસ્તી પણ કમ નથી.

૧. (ફા) કોઈ વખત

૨. શુબ્લેહ (અ.) નવાબી

૩. (અ.) ચીન

૪. (અ.) તેજ, રેનક

૫. (ફા) તે ઉપરાંત

૬. આચાર્ય ચતુરસેન શાસ્ત્રી - હિંદી ભાષા ઓર સાહિત્યકા ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૫ મું

તસવુક્તની ચઢતી-પડતી

સામાન્ય દષ્ટિથી જોતાં માલૂમ પડે છે કે સૂફીમતની શરૂઆત પવિત્ર સંતજીવનથી થઈ હતી. દશમી અને અગિયારમી સદીઓ ઇસ્લામની દુનિયામાં તરવણાની, આધ્યાત્મિક, અભ્યાસક વગેરે પ્રવૃત્તિઓ માટે પ્રખ્યાત છે. એમની અસર સૂફીઓ ઉપર થયા વિના ન જ રહે. તરવણાની રચનામાં સૂફીમતની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ થઈ તેમાં પ્રથમ તો સદાચાર ઉપર જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે ગાળામાં મહાન મહાન સૂફીઓ થઈ ગયા. અગિયારમી અને તેરમી સદી દરમિયાન એ મત પરાકાષ્ઠાએ રહ્યો. બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં દરેક માણસ સૂફી હોય એવી દશા હતી.

તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીમાં ઇબ્ને અરબી, જલાલુદ્દીન રૂમી, શમ્સુત્તરી, સુલ્તા નૂરુદ્દીન જામી અને તે સમયના અન્ય સૂફીઓની હયાતી દરમિયાન એ એના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં રહ્યો. તે પછી એ આગળ પ્રગતિ ન કરી શક્યો, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે જ સ્થિતિમાં પણ ન રહી શક્યો. એમાં તર્કવિતર્ક પ્રવેશ પામ્યા અને કલ્પનાએ જ મોટો ભાગ ભજવ્યો, આથી એ વિષય વિકટ અને ગૂંચવાડાભર્યો બનવા લાગ્યો. સફવી પાદશાહેના સમયમાં ઇરાનમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ક્રાંતિ શરૂ થઈ; તેણે એ મતને ધણો ધોક્કો પહોંચાડ્યો. ઈગ્લાન શીઆપંથી થયું અને એ પંથ સજ્જદ બન્યો. દરબારમાં ફકીહેનો હંમેશાં અડો રહેતો. તેઓ તસવુક્તના કદા વિરોધી હતા, આથી વિધિવિધાનોની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને સૂફીઓનું પૂર ત્યાંથી ઓસરવા લાગ્યું. જોતજોતામાં સૂફીમત મોળમી સદીના અંત સુધીમાં જણે ભૂંસાવા લાગ્યો, પરંતુ સારા સારા સૂફીઓ જૂથ જવાંયા થતા રહ્યા.

સૂફીઓ પ્રત્યેનો વ્યવહાર અઘાપિ સફવી વંશના રાત્ત્ય સમય (ઈ સ. ૧૫૦૨-૧૭૨૨) દરમિયાન હતો તેવો જ છે. સૂફીઓને

મુલક-પરસ્તીની પરવા હોતી નથી અને ખુદ-પરસ્તીની જ પડી હોય છે. ઇરાનીઓ મિલ્લત-પરસ્ત (એટલે કે રાષ્ટ્રભક્ત) બન્યા છે અને મુલક-પરસ્તીમાં મશગૂલ છે. આ પરિસ્થિતિને લઈને ત્યાં સૂફીઓની હસ્તી છે, પરંતુ તેમનું પ્રાચીન ગૌરવ રહ્યું નથી.

ખુખારા અને ખીવા જેવાં સૂફીમતનાં કેન્દ્રોમાં મુસલમાન સત્તા તૂટી ગઈ. સાથે સાથે પાશ્ચાત્ય સુધારાના પ્રચારને લઈને આ મતની પડતીને વેગ મળ્યો. તુર્કેસ્તાન, ઉત્તર આફ્રિકા, મિસર, ઇરાક અને સીરિયા જ્યાં આ મતનો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પ્રચાર થયો હતો ત્યાં પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ થયું. તુર્કેસ્તાનના લોકોને તો ઇશ્કે હકીકીની ચિંતા નથી; ખાનકાહો અને મજારોના ફરવાળ જાણે ત્યાં બંધ થઈ ગયા છે. સજીદી અરબસ્તાન શરીઅતનું પૂજારી છે. સીરિયા, ઇરાક વગેરે મુસલમાન મુલ્કોની પરિસ્થિતિ લગભગ એકસરખી છે. વહાબીઓના પ્રચારથી ત્યાં તસવ્વુફનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું છે. મિસરમાં પણ દુરવેશોની મહત્તા નષ્ટ થઈ છે.

હિંદુસ્તાનમાં મોગલ સલ્તનતની પડતી પછી અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારને લઈને શિક્ષણની પુરાણી પદ્ધતિ ઉપર અસર થઈ અને આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું, આથી અહીં ધીમે ધીમે તક, અર્ધધાર્મિક ક્રિયાકાંડ, એશઆરામ, સુરત જીવન, દંભ, મપાટા વગેરે બદીઓ વખતના વહેણની સાથે વધતી ગઈ અને હવે એ મત લીખતું સાધન બન્યો છે. કેટલાક લિશ્તુક તો પોતાને 'ફકીર' નામથી ઓળખાવે છે.

દૂંકમાં, સૂફીઓ તરફ ઇસ્લામની ગમે તેવી દૃષ્ટિ હોય અને એમની ખાનકાહોની ભલે અવગત હોય, પરંતુ એ તો નિઃશંક બાબત છે કે ઇસ્લામનો ખૂણેખૂણે તસવ્વુફના ચેરાગથી ઝગમગી રહેલો છે, પછી ભલેને સમાજ હોય, ફિલસૂફી હોય, આચાર હોય, વિચાર હોય, ગદ્ય હોય, પદ્ય હોય; વસ્તુતઃ ઇસ્લામનાં તમામ અંગો ઉપર એ મતની છાપ છે.

ગ્રંથ-સંદર્ભ સૂચી

ફારસી

- અફખરનામહ-શેખ અબૂલ્ફઝ્લ, લા. ૧, કલકત્તા, ૧૮૭૮
 અખ્લાકે જલાલી-જલાલુદ્દીન દબાની, નવલકિશોર,
 લખનૌ, ૧૯૧૨
 અખ્લાકે નાસિરી-નાસિરુદ્દીન તૂસી
 આઈને અફખરી-શેખ અબૂલ્ફઝ્લ, લા. ૧ અને લા. ૨,
 કલકત્તા, ૧૮૭૭
 આતશકદહ-દાજી લુત્ફ અલી બેગ હર્ફે આઝર,
 મુંબઈ, હિ. સ. ૧૨૬૯
 ઇન્તિખાએ કસાઈદ ખાઠાની-મોહમ્મદ હસન, અ-વારુલ્મતાબિઅ,
 લખનૌ
 કર્શુલ્મદૂજમ-અલી ઇબ્ને હિસમાન અલ્ગુસ્લાબી અલ્હુન્વીરી,
 લાહોર, ૧૮૭૪
 કીમિયાએ સઆદત-અબૂ હામિદ મોહમ્મદ ઇબ્ને મોહમ્મદ ગઝ્ઝાલી
 ગુલશને રાઝ-શબિસ્તરી
 મુલેસ્તાન-શેખ સા'દી શીરાઝી, કાનપુર
 તઝ્કિરતુલ્અલિયા-શેખ ફરીદુદ્દીન અતાર

૧ Edited by R. A. Nicholson,

Luzac & Co., London,

Pt. I (1904) & Pt II (1907)

૨ હસ્તપ્રત, પીર મોહમ્મદશાહ દરમાહ લાઈબ્રેરી,

અમદાવાદ

તઝ્કિરતુલ્અલિયા-દોલતશાહ સમરકંદી,

લાહોર, ૧૯૨૯

તથેખાતે સા'દી

તારીખે અદખિયાતે ધરિાન-સહીમ નીસારી, તેહરાન

તારીખે અદખિયાત દર ધરિાન-દાકતર ઝખીહુલ્લાહ સફા, તેહરાન

તારીખે ફરિશ્તહ-મુંખર્ષ (લીથો),

ભા. ૧ અને ભા. ૨, દિ. સ. ૧૨૪૭

તારીખે શીરોઝશાહો-સિરાજ અફઝી, કલકત્તા, ૧૮૬૦

ગુલુકે જહાંગીરી-જહાંગીર, નવલકિશોર, લખનૌ

ફલીહુલ્આરિશીન-હઝરત ખાજા બખ્તવાર કાકી, મત્નએ મુજ્તબાઈ, દિલ્હી

દીવાને હાફિઝ-(હસ્તપ્રત) વિદ્યાસભા લાઇબ્રેરી, અમદાવાદ

નફ્હાગુલુકે-સ-મુલ્લા ૨ રુદ્દીન જમી,

૧ Edited by W. N. Lees,

Calcutta 1859

૨ હસ્તપ્રત, પીર મોહમ્મદસાદ દરગાહ લાઇબ્રેરી,

અમદાવાદ

નાદિરુનનિકાદ-પંડિત ચન્દ્રભાન (હસ્તપ્રત)

ગુલુકગુલુઅરુવાહ-રુકનુદ્દીન હુસૈન

પન્દનામહ-ફરીદુદ્દીન અત્તાર, મુંખર્ષ

ફવાઇહુલ્ફવાદ-મીર હસન અલી સંજરી, નવલકિશોર, લખનૌ

ફવાઇહુઅસાલિકીન-હઝરત ખાજા ફત્તુહુદ્દીન બખ્તવાર કાકી,

મત્નએ મુજ્તબાઈ, દિલ્હી

બહારિસ્તાન-મુલ્લા ૨ રુદ્દીન જમી, નવલકિશોર પ્રેસ,

કાનપુર, ૧૮૯૮

ખીરત મદાલહ-મિર્ઝા મોહમ્મદખાન ઝૂંત્રીની, મુંખર્ષ

ખોસ્તાન-સા'દી શીરાઝી, લખનૌ, દિ. સ. ૧૨૮૩

મખ્મુદુલ્અસ્રાર-નિઝામી ગન્જવી,
મખ્મુદુલ્અસ્રાર-નિઝામી ગન્જવી,

લાહોર

ભા. ૧ અને ભા. ૨,

તેહરાન, દિ. સ. ૧૨૯૨

મખ્મુદુલ્અસ્રાર-મોહમ્મદ દારા શિકોહ

(હસ્તપ્રત)

મન્તિહુત્તૈર-ફરીદુદ્દીન અત્તાર,

મુંબઈ, દિ. સ. ૧૩૧૩

મયખાનહ-મુલ્લા અબ્દુનનખી, લાહોર, ૧૯૨૬

મરનવીએ મઅનવી-મોહાના જલાલુદ્દીન રમી

1 E. G. W. Gibb Memorial Series, London, 1925

2 " " " 1925

3 " " " 1929

4 " " " 1929

5 નવલકિશોર, લખનૌ

6 " " "

યુસુફ જુલૈખા-મુલ્લા નૂરુદ્દીન જામી, મજલિસ પ્રેસ, કાનપુર

રાહગુલ્લુલૂમ-મોહાના જૈન બદ અરખી, મુશ્કિ આમ પ્રેસ, આમ્રા

લવાઈહ-મુલ્લા નૂરુદ્દીન જામી

Edited by E. H. Whinfield

and Mirza Muhammad Qazwini, London

શુઅરાએ હુઝુર્ગે ઈરાન-હશંગ મુસ્તોફી,

તેહરાન

સફીનગુલ્આલિયા-દારાશિકોહ,

નવલકિશોર, ૧૮૮૪

સલામાન વ અબ્સાલ-નૂરુદ્દીન અબ્દુર્રહમાન જામી,

તેહરાન, દિ. સ. ૧૩૪૫

હદીકુલ્લહકાઈક-હકોમ અબ્દુમજ્દ સનાઈ (હસ્તપ્રત)

હકૂત પૈકર

નિઝામી ગન્જવી

અગ્રેશ

- Arabic Literature-H. A. R. Gibb, M. A.
London, 1926
- The Darvishes-John P. Browne
- The Development of Metaphysics in Persia-
Shaikh Muhammad Iqbal,
London, 1908
- Early Development of Mohammadanism-
D. S. Margoliouth
- The Encyclopædia of Islam, London,
Vol. I (1913), Vol. II (1927), Vol. III
(1936), Vol. IV (1934)
- The Faith of Islam-Rev. Edward Sell,
D. D., M. R. A. S.,
London, 1920
- Fifty three years in Syria (2 Vols.)-
Henry Harris Jessup,
New york, 1910
- History of the Arabs-Philip K. Hitti,
London, 1937
- A History of Persian Literature, E. G. Browne,
Vol. I & Vol. II, 1951
- The History of Sufism-Arthur J. Arberry, Litt. D.,
Longmans, Green & Co.,
London, New york,
Toronto, 1942

Illumination in Islamic Mysticism—

Edward Jabra Jurji,
Princeton, 1938

Journal of the Punjab Historical Society,
Vol. II, No. I

Journal of the Royal Asiatic Society, London, 1906

The Legacy of Islam—Edited by
Sir Thomas Arnold and
Alfred Guillaume, Oxford 1931

Mahomedan Mysticism or a Treatise on Sufism—
National Book House, Bombay

The Metaphysics of Rumi—
R. A. Nicholson

The Mystics of Islam—
Reynold A. Nicholson,
London, 1914

Oriental Biographical Dictionary—
Thomas William Beale

Outlines of Islamic Culture—
A. M. A. Shushtery, Vol. I & Vol. II,
Bangalore City, 1938

Persian Literature—Claud Field, London

Persian Literature : An Introduction—
Reuben Levy, M. A.

The Religious Life and Attitude in Islam—
Prof. D. B. Mac-Donald
Chicago, 1909

A Short History of Saracens-
Studies in Islamic Mysticism-

Ameer Ali

R. A. Nicholson, D. Litt. A., L. L. D.
Cambridge, 1921

Studies in Tasawwuf—

Khan Saheb Khajjah Khan,
Madras, 1923

Sufism—A. J. Arberry,

London, 1950

ઉદ્દેશ

અરદાસુલ્મનખૂમે ફી તરજુમતિલ્મલ્ફાતિલ્મખુદ્દમ (નો ઉદ્દેશ
અનુવાદ), દિલ્લી

ખયામ-સૈયદ સુલૈમાન નદવી, આઝમગઢ, ૧૯૨૭

તસવુફી હકીકત-મો. મોહમ્મદ સરવર

ખૂમે તૈમૂરિયહ-સૈયદ સખાહુદ્દીન અબ્દુરરહમાન, એમ. એ.,
આઝમગઢ, ૧૯૪૮

ખૂમે સફિમહ-સૈયદ સખાહુદ્દીન અબ્દુરરહમાન

લિસાનુલ્જગીય-મીર વલીહિસાહ

ચેરુલ્અજમ-શિખી નુઅ્માની, મુઆરિફ— આઝમગઢ
ભા. ૧, ૧૯૪૦; ભા. ૨ અને ભા. ૩, ૧૯૨૦;

ભા. ૪, ૧૯૨૫; ભા. ૫, ૧૯૨૧

સવાનિહે મૌલવી રૂમી-મૌલાના શિખી નુઅ્માની, અમૃતસર

હકીકત ઇસ્વીમ-અમીન અહમદ રાજી, દલકતા, ૧૯૩૬

અરબી

ઈદિયાઉલ્ફલૂમ-ઈમામ ગઝાલી

દિતાલુલ્લમઅ ફીતતસવુફ—

શેખ અબૂ નસ સરૌજ અત્તુસી

કુરાને શ્રીફ—

Edited by M. Mohammad Ali,

M. A., L. L. B.

Lahore, 1920

રાહપુલ્કુલુખ—હઝરત ખામ ફરીદુદ્દીન

ગુજરાતી

ધરાનતો ચેરાગ—પ્રો. ફીરોઝ દાવમજી દાવર,

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૧૯૫૦

હિંદી

તત્ત્વ્યુક-ચન્દ્રવલ્લિ પાઠેય,

ચનારસ, ૧૯૪૯

હિંદી ભાષા ઓર સાહિત્યકા ઇતિહાસ—

બાચાર્ય ચતુરસેન શાસ્ત્રી

શાખડકેશો

લોક્ષણીકાશ-નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૪૯

નૂરુલ્લુગાત (ઉર્દૂ)—મૌલવી નૂરુદ્દીન હુસૈન નિયર, લખનૌ,

ભા. ૧ (૧૯૩૧); ભા. ૨ (૧૯૨૭);

ભા. ૩ (૧૯૨૯); ભા. ૪ (૧૯૩૧).

ફરદંગે આનંદરાજ (ફારસી)—

નવલક્ષિશોર, લખનૌ,

ભા. ૧, ૧૮૮૯; ભા. ૨, ૧૮૯૪

ખયાનુલ્લિસાન (અરબી-ઉર્દૂ)—

કાઝી ઝેનુલ્આબેદીન, મેરઠ, ૧૯૫૦

મુઅય્યિદુલ્લુગાત—(ફારસી, અરબી, તુર્કી—ફારસી),

કાનપુર, ૧૮૯૯

લુગાતે સર્ઈ (ફારસી-ઉર્દૂ)—મૌલવી અઝીઝ, કાનપુર, ૧૯૩૬

A Comprehensive Persian-English Dictionary

F. Steingass, Ph. D.,

London, 1947

પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ

[પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી જ્યાં આપવામાં આવી હોય એવાં પાનાનો ક્રમાંક નામરી અક્ષરોમાં જતાવવામાં આવ્યો છે; દા. ત. 'અમ્લદાલ' શબ્દની સમજૂતી ૧૦૩ પાના ઉપર આવે છે, માટે એ શબ્દ સામે એ ક્રમાંક નામરીમાં આપેલો છે.]

[illegible]

૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૬૧,
૨૧૫, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૬,
૨૨૭, ૨૪૫, ૨૫૮, ૨૫૯,
૨૬૦, ૨૬૬, ૨૭૦, ૨૭૪,
-ખાનુ ૧૪૩ નોં. ૧૫૬

ખમામ ૨૭ નોં. ૧, ૧૭૦, ૧૮૦,
૨૪૦ નોં.

ધરુશાદ ૧૮
ધર્મ ૫૮, ૧૧૬, ૧૫૭, ૨૫૨,
-મે બાતિન ૬૪

ધર્મદામ ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૧૦૫,
૧૨૫, ૧૭૦, ૧૮૪

ધર્મા ૭૪

ધર્મ ૧૨-૨૭, ૨૯, ૩૨, ૫૦,
૭૨, ૭૬, ૮૮, ૯૫, ૧૧૧,
૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૬, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૩૪, ૧૪૧ નોં.,
૧૪૩ નોં., ૧૫૦, ૧૫૨,
૧૫૩, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૬,
૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૧,
૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨,
૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૭, ૨૦૫,
૨૦૬, ૨૧૪, ૨૨૬, ૨૩૦,
૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૪૩,
૨૪૬, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫,
૨૫૬ નોં., ૨૫૯, -કે મળાડી
૧૭, ૧૮, ૨૩૮, ૨૪૫,

૨૫૬ નોં., ૨૬૭, ૨૬૮ નોં. ૨,
-કે હાડી ૧૬, ૫૦, ૧૪૩
નોં., ૨૦૭, ૨૩૭, ૨૩૮,
૨૪૦, ૨૪૫, ૨૫૬ નોં.,
૨૬૭, ૨૬૮ નોં. ૨, ૨૬૭,
-કે મલાડી ૨૬૭

ધર્મલાદ ૩૦

ધર્મિતરુશાદ ૩૦

ધર્માન ૪૫, ૬૭, ૧૨૬ નોં. ૪

ઉચ્ચ ૬૭ નોં. ૧, ૧૫૨, ૧૫૩,
૧૮૨, ૨૬૮, ૨૭૧, ૨૭૭,
૨૭૮, ૨૯૦

ઐશ્વર્યમ ૮૪ નોં. ૧, ૮૮, ૮૯, ૯૨

આસિયા ૬૧, ૧૮-૧૦૫

કે

કદમબોસી ૬૪

કનાચ્ચત ૨૯, ૮૭, ૨૬૪

કમર ૨૭૦

કયામત ૬, ૪૩, ૪૫ નોં. ૧

૫૨, ૬૦, ૮૫, ૮૭, ૮૮,

૯૬, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૭૮

૨૦૦, ૨૬૭, ૨૩૦, ૨૩૩

૨૬૭, ૨૭૪ નોં. ૪

કરામત ૬૪, ૯૮, ૧૧-૧૦૨

૧૨૫, ૧૫૭

કરુખિયા (સિલસિલો) ૨૭

કલંદર ૨૧૫, ૨૧૬

કલ્પ ૪૪-૪૬, ૫૦, ૫૫, ૬૪,

૮૬, ૯૩, ૯૬

કલ્પ ૬૧, ૬૨-૬૩, ૬૪-૬૫,

૯૧, ૧૩૨

કાલિરિયા (સિલસિલો) ૮૧ નો. ૩,

૧૮૨, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૯,

૨૯૧

કાલિર ૩, ૭ નો. ૩, ૨૫, ૪૮,

૮૯, ૧૯૬

કાખા ૭૫ નો., ૮૬, ૯૦, ૯૨,

૧૯૬, ૨૧૮

કાલ ૩, ૨૭, ૨૧૨

કિખો ૮૩

કિયામ ૮૩, ૯૧

કિરૂઆત ૮૩

કેલ્પ ૧૦૨, ૧૦૪, ૨૭૨

કેલ્ ૭ નો. ૩, ૨૫, ૧૬૭ નો. ૧,

૨૬૦

કેરમાન ૨૫, -ની ૯૨, ૯૬

ખ

ખરાબાત ૨૦૮, ૨૫૧

ખલીફા ૨૭૧, ૨૮૫, ૨૮૮

ખાનકાહ ૯૪, ૯૬, ૧૦૫, ૧૦૯,

૧૫૩, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨,

૧૯૧, ૨૦૪, ૨૧૨, ૨૧૬,

૨૧૮, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૬૦,

૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૩, ૨૭૪

નોં ૨, ૨૭૯, ૨૮૩, ૨૮૯,

૨૯૭

ખિરકો ૧૮૪, ૧૯૫, ૨૦૩,

૨૧૭, ૨૬૩

ખુદી ૪૧, ૧૧૬

ખોફ ૨૭, ૩૦

ગ

ગઝળ ૫૭, ૫૮

ગઝલ ૬૫, ૧૪૦ નો., ૧૪૧ નો.,

૧૪૨ નો., ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪,

૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૦૮,

૨૦૯, ૨૧૫, ૨૧૬ નો. ૧,

૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨,

૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬,

૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૪-

૨૪૬, ૨૫૧, ૨૬૭

ગેબી ૨૦, ૪૨, ૫૧, ૬૩, ૧૫૬

ગૌરસ ૧૦૨, ૧૦૪

ચ

ચિલ્લો ૨૧૭

ચિસ્તી (-ચતિયા) (સિલસિલો)

૮૧ નો. ૩, ૯૩, ૯૬, ૨૭૪-

૭૫, ૨૮૮

જ

જલ્લત ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૭૯

જમરાત	૧૧ નો. ૩, ૯૨
જમાત	૭૩, ૧૦૩ નો. ૨, ૧૭૬, ૨૧૫
જમાલ	૩૨, ૪૪
જલાલ	૩૨, ૪૪
જહૂદ	૩૦
જાન	૫૩, ૫૫, ૨૬૫
જાનાન	૨૬૫
જામ ૨૦૮, -મે મય ૨૫૬	
જુનૈદિયા (સિલસિલો)	૧૬૫, ૨૭૭
જેહાદ ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૮૧, ૧૯૯	
ઝ	
ઝાત ૬૭, ૮૪-૮૬, ૮૭, ૮૯, ૧૦૮	
ઝખૂર	૭૧
ઝિક ૨૭, ૫૧, ૭૧-૮૪, ૮૯, ૯૨, ૧૦૮, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૭૦, ૧૭૭, ૨૫૮, ૨૫૯,	

તકવા	૧૧૦ નો. ૧
તકફુર	૨૧, ૩૩-૩૫, ૨૬૮
તકસીર	૧૩૨
તરીકત ૬૬, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૭૦, ૧૭૯, ૨૦૨	
તલાય	૧૧૯
તવક્કુલ ૩૦, ૮૭, ૧૪૫, ૧૫૩, ૧૫૭, ૨૬૮, ૨૬૭	
તવાઝુઅ	૮૪
તવાફ	૯૦
તશખીબ	૧૮૧, ૧૯૧
તશ્લુહુદ	૮૪
તસંબુફ	૧-૧૧, ૪૫,
તદરયુર	૪૨-૪૩
તદારત	૩૧, ૭૭, ૮૩
તાબ	૨૭૦
તિમનિમ (સિલો)	૨૭૭

नो. १, १८२, १६७, २०३,
२०४ नो. १, २१२, २१७
नो. १, २३०, २३१, २४१,
२७३, २७६, २७७, २६७,
२८१

कुम्भ ११२
दोअम् ६३, ६७ नो. १, ७८,
८७, १३२, १४७, १६६

न

नक्षत्रांही ७० नो. २, २४०
-द्विया २७५-७६

नक्षत्र ४६-५९, ५६, ५७, ५८,
८३, ८४, ६६, १००, १०३
नो. २, ११६, १६५, १७०,
१७५ नो., २१६, २२०, २२३,
२२६, २५३, २७६

नजी ५६, ६२, ६५, १००, १८४,
२२१

नमान ६, ५ नो. १, ७३-८४
८५, ८६, ८१ नो. १, २,
६४, १०३ नो. २, १०४
नो. ६, १०८, ११०, १२५,
१३० नो. २, १३८, १४४,
१४६, १४८, १७६, १६६

नासत ११५, ११६, १६६, १७६
नुक्या १०४

प

परवानो २५५, २५६
परी २५५
पश्मीनह-पोख ११
पीर १७, २०, ८६, ६८, १०२,
१०८, १०६, ११०, १७१,
१६५, २३१, २५६, २७६,
२६५-परस्ती २६५-३ मुर्गा
२५९

ई

इडीर ५, ११, ३६, ४०, ४६,
५०, ६६, ६६ नो. ३, १४६,
१५०, १५२, १५३, १५८
नो. १, १६०, १६४, १७८,
२०३, २०४, २०५, २११
नो. १, २३१, २४०, २४१,
२६५, २६७

इडीह ६७, १०२, १६४, २२३,
२२४, २६६

इह ४०-४२, ८५, १६३, २०५
इज्जर ७३ नो. ३

इना ६, ३२, ३३, ३४ नो. २,
५२, ५९-६१, ११०, १११,
११६, १२०, १२१, १५६,
१६०, १६१, १६२, १६३,
१६४, १६५, १७८, १६७
नो. ३, २५६, २७७, २६०,

(૦ફીરુસ્તુ) ૧૧૭, (૦ફીસ્લાહ)

૧૧૧, ૧૧૫ નો. ૬, ૧૧૬,

૧૧૭, ૧૧૭, ૨૮૭ (૦ફીથ-

શેખ) ૧૧૦, ૧૧૬

ફર્જી ૭૩ નો. ૩, ૭૬ નો, ૮૫, ૮૭

ફરો ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૭૨

ફિક ૩૦, ૩૩, ૫૧, ૫૫, ૮૦,

૮૧, ૮૨, ૮૬, ૧૦૮, ૧૨૭,

૧૫૨, ૧૭૦, ૧૭૭, ૨૫૮

ફિરકો ૭૦ નો. ૨, ૮૨, ૬૨,

૬૪ નો. ૨, ૧૩૧, ૧૫૮

નો., ૧૮૨, ૨૧૨, ૨૧૫ નો.

૧, ૨૧૮, ૨૨૬, ૨૪૧,

૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૧, ૨૭૨,

૨૭૭

ફિરકોસિયા (સિલસિલો) ૨૭૭

ફિલસૂફી ૧૦ નો., ૧૭૮, ૧૮૩,

૧૮૫, ૨૧૦, ૨૬૭

ખ

ખકા ૧, ૫૬-૬૧, ૧૨૮, ૧૬૫,

(૦ખા'ફુલ્કના) ૧૧૧

ખદલ ૧૦૪

ખ'દગી ૪૭, ૭૨, ૭૩, ૮૨, ૧૨૫,

૧૫૪ નો. ૧૬૫, ૧૬૭,

૧૮૪, ૨૦૦, ૨૬૦

ખાતિન ૩૧, ૭૭

ખાદ ૨૬૦

ખુઝુર્મ ૩૪, ૩૬, ૪૨, ૭૬, ૯૬,

૧૫૭, ૨૦૫, ૨૭૪ નો. ૨

ખે'અત ૨૨૬

ખેલુસ્લાહ ૮ નો. ૧

ખોસો ૨૬૦

મ

મકામાત ૨૬, ૮૩

મઝેન ૭૪ નો.

મજઝૂન ૧૦૦

મઝાર ૮૬, ૨૦૬, ૨૩૧, ૨૩૫,

૨૩૬, ૨૬૫, ૨૬૭

મય ૨૫૧, = ખાતુ ૨૦૮, ૨૫૧

મલકૂત ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૭૬

મલામતી ૧૫૮

મસ્ત ૨૩૬, ૨૫૩, ૨૫૫, -તી

૨૧૪, ૨૩૮, ૨૫૧, ૨૬૨

મસ્નવી ૧૬૪, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૬

૨૦૭, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૪૨,

૨૪૬-૫૧

મહરમ ૨૬૧

મઝિલ ૫૬, ૧૧૬

માદી ૫૦

માની ૧૭

મારિફત ૨૪, ૩૦, ૩૫-૩૭,

૮૪, ૧૦૬, ૧૪૬, ૧૫૨,

૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૫,

૨૦૨, ૨૫૨, ૨૬૧

भासिवत्साह	५-६, २८	२७५, २८६ नो. ६
मिसाल	११५	मुसाहिदा ११, ६३, ६१, १३२,
मीमात	८४	१७०, २७६
मुजहिद	२९१	मोय्यजिअह १००
मुजरो	२७५	मोहज्जत १२-१५, ३०, ८४,
मुजबिर	२०६	८८, १०८, ११० नो. १,
मुजहिदा २९, ५१, ७३ नो. १,		१५२, १५५ नो., १६०,
८४		१६४, २०४, २२६
मुतरिअ	२६१, २६२	मौखी १५६, २१२, मौखिया
मुताज्जित ५१, ८२, २६८		९३, २७२-७४
मुरीद १७, ६४, ७१ नो. ४,		२
२, ८३ नो., ६६, ६७, ९८,		रक्षत ६, ८४ नो. ४
१०५, १०९, ११४, ११६,		रम ३०
१५०, १६२, १७८, १७३		रही० ७
नो. १, १७४, १८०, १६५,		रमजान ७२, ७३, ७४
१६६, १६७, २००, २०४,		२६० ७ नो. १
२१७, २२३, २३०, २३२,		रास्तजाज ३४
२४१, २६६, २७३, २७६,		रिन्द २०८, २६०
२७७, २८०, २८३, २६४		रियाजत ६, ९, ५१, ६२, ७३,
मुश्हिद ५१ नो. १, ९५, ९८,		१५३, १५७, १६२, १७०,
१०८, १०९, ११०, ११४,		१६५, २११, २१५, २२३,
११७, १३१, १५०, १६३,		२६८, २६२
१६४, १६५ नो. ३, १६८,		रुह ६६
१७४, १६४, २०१, २०२,		रुह ८४
२०६, २०७, २११, २१६,		रुपाई १६७, २०१, २०२, २०३,
२२३, २२६, २३०, २३१,		२२७, २५१, २६०, २६३
२५२, २५६, २६८, २७२,		नो. २, २६४ नो.

(૦ફીરસમ્મ) ૧૧૭, (૦ફીલ્લાહ)	શુભર્ગ ૩૪, ૩૯, ૪૨, ૫૬, ૧૧,
૧૧૧, ૧૧૫ નો. ૬, ૧૧૬,	૧૫૭, ૨૦૫, ૨૭૪ નો. ૨
૧૧૭, ૧૧૭, ૨૮૭ (૦ફીલ્-	ખે'અત ૨૨૯
શેખ) ૧૧૦, ૧૧૬	ખેતુલ્લાહ ૮ નો. ૧
ફર્મ ૭૩ નો. ૩, ૭૬ નો., ૮૫, ૮૭	ખોસો ૨૬૦
ફોકો ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૭૨	મ
ફિક ૩૦, ૩૩, ૫૧, ૫૫, ૮૦,	મકામાત ૨૯, ૮૩
૮૧, ૮૨, ૮૯, ૧૦૮, ૧૨૭,	મઝીન ૭૪ નો.
૧૫૨, ૧૭૦, ૧૭૭, ૨૫૮	મજ્જૂન ૧૦૦
ફિરકો ૭૦ નો. ૨, ૮૨, ૯૨,	મઝાર ૮૬, ૨૦૬, ૨૩૧, ૨૩૫,
૯૪ નો. ૨, ૧૩૧, ૧૫૮	૨૩૬, ૨૬૫, ૨૯૭
નો., ૧૮૨, ૨૧૨, ૨૧૫ નો.	મલ ૨૫૧, = ખાતુ ૨૦૮, ૨૫૧
૧, ૨૧૮, ૨૨૯, ૨૪૧,	મલકૂત ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૭૬
૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૧, ૨૭૨,	મલામતી ૧૫૮
૨૭૭	મસ્ત ૨૩૯, ૨૫૩, ૨૫૫, -તી
ફિરહોસિયા (સિલસિલો) ૨૭૭	૨૧૪, ૨૩૮, ૨૫૧, ૨૬૨
ફિલસપ્તી ૧૦ નો., ૧૭૮, ૧૮૩,	મસ્નવી ૧૯૪, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૬
૧૮૫, ૨૧૦, ૨૯૭	૨૦૭, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૪૨,
ખ	૨૪૬-૫૧
ખકા ૧, ૫૧-૬૧, ૧૨૮, ૧૬૫,	મહરમ ૨૬૨
(૦ખા'દુલ્હના) ૧૧૧	મંઝિલ ૫૯, ૧૧૬
ખદલ ૧૦૪	માદી ૫૦
ખંદગી ૪૭, ૭૨, ૭૩, ૮૩, ૧૨૫,	માની ૧૭
૧૫૪ નો. ૧૬૫, ૧૬૭,	મારિકત ૨૪, ૩૦, ૩૫-૩૭,
૧૮૪, ૨૦૦, ૨૯૦	૮૪, ૧૦૬, ૧૪૬, ૧૫૨,
ખાતિન ૩૧, ૭૭	૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૫,
ખાદ ૨૬૦	૨૦૨, ૨૫૨, ૨૯૧

भासिवल्धाढ	५-६, २८
मिसाल	११५
भीषात	८४
मुजद्वि	२९१
मुजशे	२७५
मुजविर	२०६
मुजद्वि २९, ५१, ७३ नो. १,	
८४	
मुतरिण	१६१, २६२
मुसद्विमत	५१, ८२, २६८
मुरीद १७, ६४, ७१ नो. ४,	
२, ८३ नो., ६६, ६७, ९८,	
१०५, १०९, ११४, ११६,	
१५०, १६२, १७८, १७३	
नो. १, १७४, १८०, १८५,	
१८६, १८७, २००, २०४,	
२१७, २२३, २३०, २३२,	
२४१, २६६, २७३, २७६,	
२७७, २८०, २८३, २८४	
मुसद्वि ५१ नो. १, ९५, ९८,	
१०८, १०९, ११०, ११४,	
११७, १३१, १५०, १६३,	
१६४, १६५ नो. ३, १६८,	
१७४, १८४, २०१, २०२,	
२०६, २०७, २११, २१६,	
२२३, २२६, २३०, २३१,	
२५२, २५६, २६८, २७२,	

२७५, २८६ नो. ६	
मुसद्वि ११, ६३, ६६, १३२,	
१७०, २७६	
मोसद्विमत १००	
मोसद्विमत १२-१५, ३०, ८४,	
८८, १०८, ११० नो. १,	
१५२, १५५ नो., १६०,	
१६४, २०४, २२६	
मोसद्वि १५६, २१२, मोसद्वि १५६,	
२१२, २७२-७४	
२	
रक्षत ६, ८४ नो. ४	
रग १०	
रही ७	
रमजान ७१, ७३, ७४	
रह ७ नो. १	
रास्तमाज ३४	
रिन्द २०८, २६०	
रियाजत ६, ९, ५१, ६२, ७३,	
१५१, १५७, १६२, १७०,	
१६५, २११, २१५, २२३,	
२६८, २६२	
उरुन ६६	
उरुम ८४	
उमाज १६७, २०१, २०२, २०३,	
२२७, २५१, २६०, २६३	
नो. २, २६४ नो.	

३६ ५१-५९, ६४, ६७, १०६,
११३, ११५, ११६, २०३
शांते ६, ७२, ७४ नों. १, ८८,
१०४ नों. ६, १०८, १०९,
१२५, १२६, १३८, १४४,
१५१, १५२, २१३, २१७
नों. १, २६६

ल

लाहृत ११५, ११६, १६६, १७६,
१८०

व

वज्र ६३, ६४, ६५, १५८,
२१३, २१४

वज्र ६४, ६५, ८३, ९४

वक्षी ७ नों. १, २०, ३२ नों.
१, ६२, ९८, ९९-१०२,
१०५, १८४

वस्त्र २६, २५५

वद्यापी १०४, २६७

वक्षी ४४, ६१, ६२-६३, ८३
नों. ३

वक्ष्मवक्ष्मवज्र ६८, १६६, १८१,
२२६, २८६

वक्ष्मवक्ष्मवक्ष्म २९०

विद्यामत ९९, १८४

विशाल १८, ३४, ३५, ६२, ८०,
११४, १२८, १७८, २४४,

२५२, २५६, २६४, २६५

पुन्य ६८

श

शग्ल १८१

शराज १६२, २०८, २१६, २१८,
२४०, २६३, २६७

शरीरमत ६५, ६६, ८७, १०६,
१०८, ११०, ११४, ११५,

११६, १३२, १५८ नों.,
१६३, १७०, १७६, २११,

२३०, २५३, २६०, २६८,
२६९, २६७

शतारिया (सिद्धसिद्धो) २७६-७७,
२८६

शर्त ७७

शदास्त ४६

शङ्खत ५७, ५८

शांते नमात २३७

शादि १९२

शिक्ष ६७ नों. १

शुक्र ३०

शेष ५१ नों. १, ८२ नों. १,
६५, ६८, १०८, १३२,

१३८, २००, २०३, २१९
नों. १, २२१, २४० नों.,

२५१, २६२, २६३, २६८,
२७२-शुशुशुशु २१९

स

२६८, २७६, २६२

सार्ध १०, ६१

सिञ्जो ६ नों. ३, १६, ८४,

सन्मद ७६

१४४, १७१

सदाकृत १२१

सिद्ध २९

सनम २०८, २५५

सिरात ५२ नों. १

सन्मसिमा (सिद्धसिमा) २७७

सिर ४४

संज्ञा ९

सिद्धसिमा २६८, २६६, २७०,

सभा २६१

२७१, २७२, २७३, २७५,

सध ३०, ३७, ८७, २२५, २६८,

२७६, २७७, २८६

२६४

सभा १२-१७, १५८, १७०,

सीमुर्ग १११, १२०, १२१, १२२

१६१, २१४, २६७, २७१,

सुं ३४ नों. २, १००, १६०,

२७४

१६५, २७२, २६०

सदु २५५, २६२

सुब्बान्मदा २७ नों. १, २३१

सध ७ नों. १, ८, ४६, १२५

सुद्दवर्द्धि (सिद्धसिमा) २७०-७१

सधात ६६, ७७-८४, ८६, ८७,

सुरत १७

११० नों.

सौम ६६, ७१-७३, ८६, ११० नों.

६

सधाम ८४, २७४ नों. २

सुब्बान्मदा ६, १०६, १११, ११४,

सधात ७३, ८६

११५, १५२, १६४, १७०,

सध ३४, ४२, १००, १६५,

१७६, २०३, २६०

२७२

सुब्ब १६, ६८, १११, १५६,

साडी १६२, १६६, २०८, २१६

२५३

नों. १, २५६, २६७

सालिक १७, ३२, ३३, ५०,

सुब्ब ६६, ७६ नों., ८४ नों. ६,

८७, ६६, १०६-२३, १२८,

८६, ८७, ८८ नों. १, ८९,

१७१, १७६, १८२, १८३,

६१ नों. ४, ६२, १०८,

२०४, २१३, २२६, २५६,

१४४, १४५, १५२, १५३,

૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૧૮,
૨૨૩, ૨૪૧
હદીસ ૬૭, ૭૨, ૭૬, ૯૨, ૧૦૨,
૧૦૪ નો. ૬, ૧૦૬, ૧૩૨,
૧૩૩, ૧૮૨, ૨૭૧, ૨૮૪
હખીબિયા (મિલ્લિસિલો) ૨૭૭
હમ્દ ઊસ્ત ૬૮, ૧૮૩
હવસ ૩૬, ૪૬
હવા ૩૬, ૪૬

હંબલ ૧૦૪
હાજી ૮૮ નો. ૧, ૮૬, ૯૦, ૯૧,
૯૨
હાલ ૩, ૨૭, ૬૧-૬૨, ૬૪,
૯૭, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૬૬,
૧૭૦, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪,
૨૧૮, ૨૨૯, ૨૫૨
હિખમ ૩૪-૩૫
હેરત ૧૨૦

વ્યક્તિઓ, સ્થળો અને પુસ્તકોનાં નામોની સૂચિ
(પુસ્તકોનાં નામો કૌંસમાં મૂક્યા છે.)

અ

અકબર ૬૨ નો. ૩, ૨૮૮, ૨૮૯
નો. ૩, ૦ નામહ ૬૨ નો. ૩
'અફસનામહ' ૨૦૨
'અખ્લાકે જલાલી' ૫૭
'અખ્લાકે નાસિરી' ૨૦૬
અજમેર ૨૭૫, ૨૮૮ નો. ૨
અતામેક સા'દ ૨૨૨
જુઓ સા'દ બિન ઝંગી
અતાર ૧૯૫, ૨૦૭, ૨૨૮ નો. ૫,
જુઓ ફરીદુદ્દીન અતાર
અદ્દમ ૧૩૬
અન્વરી ૨૨૧
અબુ અબ્દુલ્લાહ અદ્દમહ બિન

હંબલ જુઓ હમામ હંબલ

અબુ અબ્દુલ્લાહ ચિસ્તી ૨૭૪
અબુ અલી અસ્સિંદી ૧૬૧ નો. ૩
અબુ અલી સીના ૬૪
અબુ ઝફર બહાદુરશાહ ૨૯૪
અબુ નઅ સર્સાજ ૮, ૫૧ નો.
૧, ૧૮૮
અબુ બક્ર શિખ્લી ૧૭૦-૭૩
જુઓ શિખ્લી
અબુ મહમૂઝ માફફ ઠરખી ૧૫૧-
૫૩, ૧૬૦
અબુ માહિબાન શુઅબ ૨૭૧
અબુ યઝીદ જુઓ બામઝીદ
બિસ્તામી

અબૂ યુસુફ હમદાની ૨૦૦
 અબૂનઅબ્બાસ કરસાબી ૭૩
 અબૂનકાસિમ કુશૈરી ૧૮૮
 અબૂનફઝલ બિન હસન ૧૯૫
 અબૂનફરહ રુકનુદ્દીન ૬૪-૬૫
 અબૂનફરજ અબ્દુરરહમાન જોઝી
 ૨૨૨
 અબૂનમઆલી રાઝી ૧૬૩
 અબૂલહસન અલી હુજૂવોરી ૬૨,
 ૮૩, ૮૫, ૯૫, ૧૦૨ નો.
 ૪, ૧૮૮
 અબૂલહસન ખરકાની ૮૨ નો. ૧
 અબૂલહસન નવાઈ ૧૦૧
 અબૂનહસન નૂરી ૧૬૨-૬૩
 અબૂનહફિ અબૂનખૈર ૪, ૪૪,
 ૬૪, ૮૩, ૧૧૭, ૧૬૫-૬૭
 ૨૦૧, ૨૫૧
 અબૂ હનીફા ફૂફી ૧૩૮
 અબૂ હાશિમ ૧૩૩-૩૪, ૧૫૩
 અબૂ હિલાલ અરકરી ૧૯૧
 અબ્દુરરહમાન ૧૬૫
 અબ્દુનહરીમ અલ્જઝલી ૧૮૭
 અબ્દુલ્લાહ ૨૨૧, ૨૨૨ • અન-
 સારી ૧૦૧ • તસ્તરી ૭૩
 ■ શત્તારી ૨૭૬
 અબ્દુલ્લ્લાહ ૧૦૪
 અબ્દુલ્લાહિદ ૪૨

અબ્સાલ ૨૫૬ નો.
 અમજદ હૈદરાબાદી ૩, ૨૬૯
 નો. ૧
 અમીન અહમદ રાઝી ૨૦૪ નો. ૧
 અમીર અલી શેર ૨૪૧
 અમીર ખુસ્રો ૬૯ નો. ૧, ૬૫,
 ૧૧૨, ૨૨૯-૩૪, ૨૪૬,
 ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૬૧
 અમીર મોહનુદ્દીન ૨૧૮, ૨૧૯
 અમીર સૈફુદ્દીન ૨૨૬
 અમીર હુસૈની ૨૨૮
 અબાઝ ૧૭૮
 અરફાત ૬૧
 અરબસ્તાન ૧૧, ૧૦૪, ૧૨૪,
 ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૬૨, ૨૧૬,
 ૨૨૩, ૨૩૭, ૨૫૧, ૨૭૨,
 ૨૭૬, ૨૮૮
 'અર્રિસાલુલ્લુકૌશિયહ' ૧૮૮ નો.
 ૧, જુઓ 'રિસાલહ'
 અલાહિદીન અહમદ સાબિર ૨૮૬
 અલાહિદીન ખલ્જી ૨૮૮ નો. ૧
 અલાહિદીન મોહમ્મદ ૨૨૬
 અલી ૩૬, ૪૮, ૧૩૦, ૧૩૧,
 ૨૩૬, ૨૬૮
 'અલ્ગુનિયહ લેતાલિએ તરીકિલ્-
 હક' ૧૮૮
 'અલ્કુદ્દાલુલ્મહિયહ' ૧૮૫

અભ્યુક્તદિરખિસ્લાહ	૧૬૭
‘અવારિકુલ્મઆરિક’	૧૮૮
‘અશિઅતુલ્લમઆત’	૨૨૦, ૨૪૨
અશ્વેષુલ્અકખર	૧૮૩
જુઓ મુહુદીન અરખી	
‘અસૂરારનામહ’	૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧
અદમદ તીનાની	૨૭૭
અદમદ સરહિંદી	૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧
આ	
આઠા સર્ધ નફીસી	૧૦૯ નો. ૪
આઝા	૨૨૯
આઝર	૧૨૬ નો. ૧
આઝરખાયજન	૨૧૧ નો. ૧
‘આતશકદદ’	૧૯૯ નો., ૨૦૨
આદમ ૬, ૪૬, ૧૨૧, ૧૨૫,	૧૮૪
આનંરાજ પ	
આફિઠા	૨૨૩, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૭, ૨૯૭
આમૂ દરિયા	૨૮૧ નો. ૩
આમેનિયા	૨૪૯ નો. ૩, ૨૫૦ નો., ૨૯૩ નો. ૨
આસિક્ક	૪
હ	
‘હ-સાનુલ્કામિલ’	૧૮૭
હખત બતૂતા	૨૭૨

ઈલાહીમ ૭૫ નો., ૭૬ નો., ૯૧ નો. ૨, ૧૨૬	
ઈલાહીમ બિન અદ્દમ ૭૩	
૧૩૪-૩૮, ૨૮૧, ૨૮૬	
ઈલાહીમ બિન ઇસ્લાહ ૨૦૧	
ઈલાહીમ સાહ	૧૯૯ નો.
ઈમામ ગઝ્નાવી ૫૭, ૧૬૦, ૧૭૮	
-૮૧, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૯	
૨૧૦	
ઈમામ હંબલ	૧૦૧
ઈમામુદ્દીન	૨૧૧
ઈરાક ૧૩૪, ૧૮૩, ૨૦૫, ૨૧૬	
૨૩૭, ૨૪૦, ૨૯૩, ૨૯૭	
-૪૧ ૨૦૯, ૨૧૫-૨૦, ૨૪૧	
‘ઈલાહીનામહ’	૨૦૪, ૨૦૭, ૨૫
‘ઈસ્કનામહ’	૨૦૦
ઈસ્કંદરિયા	૨૭૨, ૨૮૨
ઈસ્માઈલ ૭૫ નો., ૭૬ નો., ૯૧ નો. ૨, ૧૨૭ નો. ૧	
ઈસ્લાહ	૧૨૭ નો. ૧
‘ઈદિયા હિલ્લુલ્મિદીન’	૧૮૦
૧૮૭, ૨૦૯	
ઈ	
ઈસા ૭૧, ૭૪, ૧૨૭ નો. ૧, ૧૬૧	
જુઓ ‘મસીહ’ અને ‘નિસર કાઈસ્ટ’	

ઉ

ઉમર ૧૨૬, ૧૩૦ નો. ૩,	
૦ખ્યામ ૨૫૧, ૨૬૦,	
૨૬૩ જુઓ ખ્યામ	
ઉવૈસ કરની ૧૩૦ નો. ૩	
'ઉશ્યાક નામક' ૨૨૦	
ઉસમાન ૨૬૫ ંહાફની ૨૭૫	
એ	
એડન ૨૧૮	
એથેન્સ ૨૮૩	
એરિસ્ટોટલ ૧૭૬, ૨૦૬, ૨૧૦,	
૨૮૧, ૨૮૩	
એશિયા માઈનોર ૨૨૩	
ઓફસસ ૨૮૧ નો. ૩	
ઓહ્હ ૧૩૦ નો. ૩	
ઓરેંગઝેખ ૨૩૬, ૨૬૩, ૨૬૪	
હ	
હચ્ચ ૧૪૦, ૧૪૨ નો.	
હખીર ૨૬૫, -હુદીન ૨૧૭	
હમાલુદીન જુન્દી ૨૧૧	
'હસ્કુલુમહુજ્જ' ૧૮૮	
હફ ૧૧૮ નો. ૩	
હખા ૮, ૯	
'હારનામએ બહખ' ૨૦૨	
હલિન્જર ૧૭૫	
હલિદાસ ૨૬ નો. ૧	
'હિતાબુલ્લમમ ફિત્તસબુફ' ૧૮૮	

હાશાન ૨૬૩	
'હિતાબુલ્લતવાસીન' ૧૮૭	
'હિતાબુલ્લખવાઈલ' ૧૮૧	
'હિમિયાએ સા'દત' ૧૮૦	
હુતખન ૨૬૫	
હુતબુદીન ખખ્તયાર હાફી ૬૪,	
૨૮૮	
હુતબે આલમ જુઓ હુતબુદીન	
ખખ્તયાર હાફી	
હુસ્તન્તીનિયા ૨૨૭	
ફેફા ૧૩૦	
ફેસ ૨૪૬	
ફેફેસસ ૧૧૮	
ફોનિયા ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૮	
ફાઈસ્ટ ૨૮૧, જુઓ 'ઈસા' 'જિસસ	
ફાઈસ્ટ' અને 'મસીહ'	
ખ	
ખ્યામ ૨૦૮, જુઓ ઉમર	
ખ્યામ'	
ખરકાન ૧૭૩ નો. ૧	
ખરજિદ ૨૪૦	
ખદખ ૧૯૦	
ખાખ અહ્સાર ૭૦	
ખાખ હસન ખસરી ૧૪૫	
ખિઝર ૧૩૬, ૧૩૭ નો., ૧૮૪,	
૨૩૫	
ખીવા ૨૬૭,	

મુરાસાન ૧૩૪, ૧૪૬, ૧૫૧,
૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૫, ૨૦૮,
૨૨૮, ૨૪૦

ખુસરો-નામદ' ૨૭૦

ખુસરો-પરવીઝ ૨૫૦ નો.

ગ

મઝ્ઝાલી ૧૭૮

જુઓ હમામ મઝ્ઝાલી

મઝ્ઝા ૧૮૮ નો. ૧, ૧૯૮, ૧૯૯,
૨૦૧, ૨૦૨

ગાર્ગી ૧૩૬

ઝિયાસુદ્દીન તગલક ૬૪

ગીલાન ૧૮૧

ગુરગાન ૧૭૮ નો. ૧

ઝીસ ૨૮૩, ૨૮૪

'ગુલિસ્તાન' ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫,
૨૨૭, ૨૪૨

'ગુલ્શને રાઝ' ૨૭૦

ઝેલન ૨૮૩, ૨૮૪

ગૌતમ છુદ્ધ ૨૮૧

ઝૌસે આઝમ ૨૭૦

જુઓ મુહુદ્દીન અબ્દુલ-

હાદિર ગીલાની

અ

અંગીઝખાન ૨૦૫, ૨૨૬, ૨૮૮
નો. ૧

ચિસ્ત ૨૮૮

ચીકીલ ૧૬૦
ચીન ૨૭૬

જ

જલાલિયા (સિલસિલો) ૨૭૨

જલાલુદ્દીન ખલજી ૪૧, ૨૩૨

૦૬૦વાની ૫૭, ૧૭૫

૧૦૩ નો. ૨, ૧૧૬, ૨૭૧,

૨૬૬ (જુઓ જહાનિયા

જહાંગિર)

૦૩મી ૧૩, ૧૮, ૨૪,

૨૫, ૩૮, ૪૮, ૬૩ નો. ૨,

૪૬, ૫૩, ૫૬, ૬૩, ૭૭,

૭૮, ૮૩ નો. ૧, ૧૦૭, ૧૩૫,

૧૭૩ નો. ૧, ૧૮૬, ૧૬૫,

૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૦૭,

૨૧૦-૨૪, ૨૨૬, ૨૫૪,

૨૬૬ નો. ૧

જહાંગીર ૨૮૬ નો. ૩

જમી ૨૨૦, ૨૪૧ જુઓ નૂર-

દીન જમી

જાંવસી ૨૬૫

જાવા ૨૭૬, ૨૮૮

જેમ્-જીકસ ૨૮૨, ૨૮૩ નો. ૨

'જવાહરનામદ' ૨૦૭

જરદીનિયન ૨૮૩

જમ ૨૪૦

જિખીલ, ૭૨ નો. ૪, ૭૬ નો.

૨૪૮ નો.

બિસસ કાર્પસ્ટ ૧૨૬ નો. ૩,
૨૮૧ જુઓ 'ઈસા', 'કાર્પસ્ટ'
'મસીહ'

જુનૈદ ૮૩ નો., ૮૬, ૯૦-૯૨,
૧૦૧, ૧૧૭, ૧૩૩ નો. ૧,
૧૩૮, ૧૬૨, ૧૬૪-૬૫,
૧૬૮, ૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૭
-દિયા (ફિરકો) ૧૬૫

જેરુસાલેમ ૮૩, ૧૪૬, ૨૨૩,
જૈહન ૨૮૧

ઝ

અરથુઅ ૨૮૦

અહીર ફારયાખી ૨૩૩

અહીરુદીન ખેગ ૬૪

અિયાહીદીન ખર્નો ૨૩૩

હુલૈખા ૨૪૬, ૨૪૭ નો., ૨૪૮
નો., ૨૪૬, ૨૫૫, ૨૫૬

ખૂન્નૂન ૩૬, ૪૩ નો. ૧, જુઓ
ખૂન્નૂન અખૂલફૈઝ

ખૂન્નૂન અખૂલફૈઝ ૯૭, ૧૫૩-૫૬,
૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૦

જેનુલ્અરખ ૧૪૦ નો.

જેનુનિસા ૨૬૪

ક

કાર્પીસ ૩૭ નો. ૨, ૨૭૪ નો. ૧

કથ્નિસ ૧૮૩, ૨૭૧

કાન્ઝોફિયાના ૨૦૫

ઠ

ઠક્કા ૨૬૩ નો. ૨

ત

'તઝ્કિરુલ્આલિયા' ૧૩૫ નો.

૧, ૧૮૮, ૨૦૬

'તઝ્કિરુલ્આલિયા' ૧૮૮, ૧૯૮
નો. ૧, ૧૯૬ નો., ૨૦૨

તખીઝ ૨૧૧ નો. ૧, ૨૨૭,
૨૪૦ નો.

'તરીકિલ્લતલકીક' ૨૦૨

'તરજુમાનુલ્અસુરાર' ૨૩૬

'તરજુમાનુલ્અસુવાઠ' ૧૮૫

તાહિસુલ્લિલમા ૧૬૪

જુઓ 'જુનૈદ અમદાદી'

'તારીખે શુકીદ્દ' ૧૬૮ નો. ૧

'તારીખે ફરિસ્તદ' ૧૬૮ નો. ૧

તાલિહાન ૧૭૩

તીર ૧૪૬

ટુકસ્તાન ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૫,
૨૭૬, ૨૬૭

ટૂલીએ દિંદ ૨૩૩

જુઓ અમીર ખુસ્રો

વરાન ૨૮૧ નો. ૩

વસ ૧૭૮, ૧૭૯

તેમૂર ૨૮૮ નો. ૧

તૈફિયા (ફિરકો) ૧૬૦

દ

દળ્લા ૩૭, ૧૭૧, ૨૭૪ નો. ૧
 દમસ્ક ૧૮૩, ૨૦૫, ૨૨૦
 દમાવંદ ૧૭૧
 દરિયા ૨૬૫
 દાઉદ ૭૧
 દારા શિકોહ ૧૧૨, ૨૬૧, ૨૬૨,
 ૨૬૩ નો. ૧, ૨
 દિલ્લી ૪૧, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૩૧,
 ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૬, ૨૯૩
 નો. ૨
 'દીવાને શમ્સ' ૨૧૨
 દૌલતશાહ સમરકંદી ૧૮૮, ૧૯૮
 નો. ૧

ન

'નફ્તાલુલ્લિન્સ' ૧૮૮, ૨૪૨
 નવશેરવાન ૧૭૮ નો. ૨, ૨૮૩
 નસ્ર મિન અહમદ સામાની ૧૪૧
 નાદિરશાહ ૨૩૬ નો. ૪
 નાસિરુદ્દીન ઉમૈદુલ્લાહ ૭૦ નો. ૨,
 ૦૮૫ ૨૦૬
 નિઝામિયા મદ્રેસા ૧૭૮, ૨૨૨ -
 નિઝામી ગન્જવી ૨૩૩, ૨૪૧,
 ૨૪૨, ૨૫૧
 નિઝામુદ્દીન ઓલિયા ૪૦, ૪૧,
 ૬૬-૬૭, ૨૨૬, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૮૬ જુઓ

'મહબૂબે ઇલાહી'

નિઝામુલ્મુલ્ક ૧૭૮ નો. ૨
 નિશાપૂર ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૫,
 ૧૬૬, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૦
 ૨૭૫
 નોમરૂદ ૧૨૬ નો. ૧
 નૂર મોહમ્મદ ૨૬૫
 નૂરી ૮૨
 નુરુદ્દીન અહમદ બિન અબ્દુલ્લાહ
 અસુલાઝિઝી ૨૭૧
 નુરુદ્દીન ભમી ૭૬, ૧૦૭, ૧૧૩,
 ૧૮૫ નો. ૧, ૧૮૮, ૨૩૬,
 ૨૪૦-૪૨, ૨૪૬, ૨૫૧,
 ૨૬૬
 નૂહ ૧૨૫
 ને'મતુલ્લાહ ૨૮૬ નો. ૪
 નેફ ૧૮૧ નો. ૧
 નોશાદ ૧૬૦
 ૫
 પટિયાલી ૨૨૬
 પન્જા ૧૧૨ નો. ૨
 'પંદનામહ' ૨૦૬
 પાકિસ્તાન ૮૮ નો. ૧
 પીરે હસ્તગીર ૧૮૧, ૨૭૦
 જુઓ મુહુદ્દીન અબ્દુલ-
 કાદિર ગીલાની
 પીરે પોરાન ૩૭૦

જુઓ મુદ્ધુદીન અબ્દુલ્-
કાદિર ગીલાની

ખીરે સખ્ત બાબા કાહી ૨૩૫,
૨૩૬

પોરશીરી ૨૮૨

પોર ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫

પોરિનસ ૨૮૨

પ્રોફેસ ૨૮૩

ફે

ફાહીન ૨૬૪ ૦ ઇરાકી ૨૧૪,

૨૪૨, જુઓ ઇરાકી

ફતેહપુર સિકી ૨૮૬

ફરખાર ૧૬૦

ફરહાદ ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૪૯,

૨૫૦ નો., ૨૫૫

ફરીદુદીન અતાર ૪૭, ૪૮,

૧૧૭, ૧૩૫, ૧૩૬ નો. ૪,

૧૮૮, ૨૦૨, ૨૦૩-૦૮,

૨૧૦, ૨૧૩, ૨૪૬, ૨૫૧,

૨૮૪

ફરીદુદીન મસજીદ મંજસકર ૩૩-

૩૫, ૪૨, ૧૦૦, ૨૮૬

જુઓ 'બાબા ફરીદ'

ફરુખી ૧૬૨

ફાર્ ૨૨૨, ૨૪૦ નો.

ફિરઆન (pharoah) ૧૨૬

નો. ૧

૨૧

ફિરદોસી ૧૬૫, ૨૨૧, ૨૪૧

ફીરોઝ તમલક ૨૭૧

ફુઝેલ ઇબ્ને ઇયાઝ ૭૮, ૧૪૬-

૫૧, ૧૫૩

'ફુતુહાલુલમસ્રીયહ' ૧૮૭

'ફુતુહુલ્લૈન' ૧૮૩

'ફુસુલુલ્લિઝમ' ૧૮૫, ૧૮૭, ૨૪૨

બી

બઝમન ૨૧૪, જુઓ 'બાઝમન'

બમહાદ ૪૭, ૭૬, ૧૬૨, ૧૬૬,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૭૯,

૧૮૧, ૧૮૨, ૨૦૮, ૨૧૫,

૨૨૨, ૨૪૦ નો., ૨૪૧,

૨૭૦, ૨૭૪ નો. ૨, ૨૮૮

બદખ્શા ૪૨

બદ ૧૨૪, ૧૨૮

બદુદીન ૬૪

બનારસ ૨૬૨

બદખ ૧૩૪, ૧૪૦ નો., ૨૦૨,

૨૮૧

બસરા ૧૩૬ નો. ૨, ૧૪૨, ૧૫૩

'બદખ્શાલુઅસરા' ૧૮૩

બદલોલ ૩૩

બદાહિદીન ૨૧૦, ૨૩૪, ૦૪૩૧૫

૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮,

૨૭૧, ૨૮૬ નો. ૫, ૦૧૬૫-

બદી ૮૧ નો. ૨, ૨૭૫

‘બહારિસ્તાન’ ૨૪૨

બંગાળા ૨૩૧

બાપ્તિ મિલ્લાદ ૨૮૯

બાફૂળન ૨૧૪, જુઓ બકમન

બાબા ફરીદ ૨૮૯ નો. ૧

બાબાલાલ ૧૧૨

બાબાજીદ બિસ્તામી ૩૬, ૧૧૭,
૧૫૬-૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬,

‘૧૭૦, ૧૮૭

બિલ્દીસ ૧૧૮ નો. ૧

બિશ્વર બિન અલ્લારિસ ૧૫૮

બિસ્તામ ૧૫૬, ૧૬૧

બુખારા ૩૩, ૧૪૬, ૧૪૨ નો.,
૧૬૩, ૨૫૭, ૨૬૭

બુરહાનુદ્દીન ૨૧૧

‘બુખુલુનામદ’ ૨૦૭

બેબિસોન ૨૮૬

બેહરામચાદ ૧૬૮ નો. ૧, ૨,
૧૬૬ નો. ૨૦૦

‘બોસ્તાન’ ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫

મ .

મક્કા ૯, ૭૫ નો., ૮૩ નો. ૩,
૮૬, ૧૨૪, ૧૨૮ નો. ૩,
૧૪૫, ૧૫૩, ૧૭૬, ૧૮૩,
૧૮૫, ૨૦૫, ૨૨૩

‘મખ્મુલુઅસાર’ ૨૫૧

મખ્મુમ મોહમ્મદ ગીલાની ૨૮૬

મખ્મુમે બહાનિયા બહાગસ્ત ૧૦૦,
૧૦૩, જુઓ સૈયદ બલાલુ-
દ્દીન બુખારી

મખ્મુદુદ્દીન બમદાદી ૨૦૫

મખ્મુન ૫૬, ૫૭, ૨૪૬, ૨૪૮,
૨૪૯, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૬૪

‘મખ્મુલુઅદરેન’ ૧૬૨

મખ્મુરુલ્ગરાઈબ ૧૦૦, જુઓ
મખ્મુમે બહાનિયા બહાગસ્ત

‘મત્લિલુઅન્વાર’ ૨૩૩

મદીના ૮, ૮૬, ૨૮૪

‘મનતિકુતતૈર’ ૨૦૨, ૨૦૬

મન્સુર હલ્લાબ ૪૬, ૫૬, ૬૯,
૧૦૬ નો. ૨, ૧૧૨, ૧૬૬,
૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૭, ૨૫૩,
૨૫૫

મરવા ૮૦

મરિયમ ૭૪ નો. ૧

મર્ ૧૪૬

‘મલ્કુઆતે ગીલાની’ ૧૮૪

‘મલ્કુઆતે કાદિરી’ ૧૮૩

મલેકચાદ સદ્ગૃહ ૧૭૮ નો. ૨

મલજિદ ૧૭૭, ૧૮૮ નો. ૧,
૧૬૬ નો.

મસીદ ૧૨૬, ૧૨૭ નો. જુઓ
‘ઈસા’ ‘જિસસ ક્રીસ્ટ’

મસ્દુલ્ગરાઈબ ૧૦૦, જુઓ

મખ્દૂમે જહાંનિયા જહાંગસ્ત
 'મસ્તવીએ મઆનવી' ૧૯૫,
 ૨૦૨, ૨૧૦, ૨૧૨, ૨૧૩,
 ૨૧૪, ૨૨૦, ૨૫૦, ૩૫૪
 મદખ્દૂમે ઇલાહી ૨૮૬, જુઓ
 નિઝામુદ્દીન ઓલિયા
 મદમદ ગઝનવી ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૭૭, ૧૮૮ નોં. ૧, ૧૯૬,
 ૧૯૮ નોં, ૪, ૧૯૯ નોં.
 મંજન ૨૬૫
 માની ૨૮૬, (૦મત) ૨૮૭
 માફ કરખી ૨૮૬, જુઓ અખ
 મદખ્દૂમ માફ કરખી
 માવરાઉનનદર ૨૦૫, ૨૮૧, જુઓ
 ટ્રાન્સોફરિયાના
 મિના ૭૫ નોં, ૬૧
 મિનોએહરી ૧૯૩
 મિયાં મીર ઉફે મિયાં જીવ ૨૬૧
 'મિરાતુલ્લુમુહકકીન' ૨૨૬
 મિસર ૧૧, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૮૫,
 ૨૦૫, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૪૮
 નોં, ૨૪૯ નોં, ૨૭૨, ૨૯૭
 મીરાંબાઈ ૧૩૯
 મુઆવિયા ૧૩૧ નોં. ૧
 મુક્તદિર જિલ્લાહ ૧૬૯, જુઓ
 અધ્મુક્તદિર જિલ્લાહ
 'મુખ્તારનામહ' ૨૦૭

મુખદિર અફે સાની ૨૮૯ નોં. ૬
 જુઓ અહમદ સરહિંદી
 મુઝ્લિફ ૬૧
 મુલતાન ૨૧૫, ૨૮૯ નોં ૫
 મુલ્લા નૂરુદ્દીન જામી ૬ નોં. ૨,
 ૧૬, ૬૬ નોં. ૧, ૧૩૪ નોં.
 ૧, ૧૫૫ નોં, ૧૫૭, જુઓ
 નૂરુદ્દીન જામી
 મુલ્લા શાહ મોહમ્મદ બદખ્શાની
 ૨૬૧
 'મુસીબતનામહ' ૨૦૪, ૨૦૭
 મુલ્લુદ્દીન અબ્દુલ્લાહિર ગીલાની
 ૧૮૧-૮૩, ૨૭૦, જુઓ
 મુલ્તાનુલ્લુઓલિયા
 મુલ્લુદ્દીન બિન અરખી ૧૮૩-૮૬
 ૧૮૭, ૨૧૦, ૨૪૨, જુઓ
 અસીખુલ્અકબર
 મુસા ૨૫-૨૭, ૧૨૬, ૧૬૧
 મેસોપોટેમિયા ૧૯૨, ૨૭૨, ૨૭૬,
 ૨૮૩
 મેહન ૧૯૪
 મોઈનુદ્દીન ચિશ્તી ૨૬, ૭૬,
 ૨૭૪, ૨૮૮
 મોતસિમબિલ્લાહ ૧૯૨
 મોહમ્મદ ઇબ્ન ઉલ્માન ૪૬
 મોહમ્મદ કાસિમ ફરિસ્તા ૧૯૮
 નોં. ૧, ૧૯૯ નોં.

मोहम्मद (पेगम्बर) १-७, ८,
३८, ३९, ४०, ४५, ४६,
४७, ५२ नो. १, ६२ नो.
२, ७२, ८२, ८३ नो. ३,
८५, ८६, ८२ नो. १, १०१
नो. १, १०२, १०६, १०८,
१२४, १२५, १२६, १२७
नो. १, १२८ नो. ३, १२९,
१३०, १३१, १३३ नो. १,
१६४, १८४, २२१, २६८,
२७८, २९१, २९४ नो.

मोहम्मद बिन अब्दुल्लह
१०४

मोहम्मद बिन उमर १४१

मौलाना इमरी १६, ५४, ५५,
५६, ६०, १५४, २०६,
२१०, २४२, २४६, गुजो
नवाबुद्दीन इमरी

५

यमीन १३१ नो. १

यमन १२ नो., १०३ नो. २,
११८ नो. १

यसम्म ८८ नो. १

यक्षताश १४० नो., १४१ नो.,
१४२ नो., १४३ नो.

यसज २८४

गुजो मदीना

याकूब २४६ नो. १, २४७ नो.,
२४८ नो., २४९ नो.

यारी २६५

यूसुफ २४६, २४७ नो., २४८ नो.,
२४९, २५५, २५६

यूसुफ छिन्नुसी २१५
२

राजिया ७८, १३६-४६, १५३,
१५७, १६०

राम २६५

रिसाब १८८

रुक्नाबा २२१

रुक्नुद्दीन २७१ (शेभ) २०४
गुजो अब्दुल्लह रुक्नुद्दीन

रुक्ना ५६ नो. २,

इमरी २४१

गुजो नवाबुद्दीन इमरी

शेम २११, २१८

शमानिया २७२

ल

'लमन्नात' २२०, २४२

'लवाब' २४२

'लवामिन्' २४२

लायभार १६८, १६९, २००

लायव्याण ११२ नो. २

लाहोर २७५

लिसानुल्लेज २३६

હુકમાન ૧૨-૧૩, ૭૧ નો. ૪
લેલા ૫૬, ૫૭, ૨૪૬, ૨૪૮,
૨૪૯, ૨૫૫, ૨૫૬

વ

વધીલિલાદ દેલ્લવી ૬૭
વંહુ ૨૮૧

શ

અગ્નિસ્તર ૨૨૭ -રી ૨૦૬, ૨૫૧
અમ્સ યા અમ્સુદીન તપ્પીઝી
૨૧૧, ૨૭૨

‘અરુહલકલ્પ’ ૨૦૭

આઝિલા ૨૭૧ -લી ૨૭૧ -લિયા
૨૭૧

આમ ૭૬, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૮૩,
૨૦૮, ૨૨૪, ૨૭૨, ૨૮૨

બુઆ સીરિયા

આદબદા ૨૬૩ નો. ૨

આદ લતીફ ૬૫

‘આહેદનામહ’ ૨૨૬

શિખી ૪૭, ૧૫૫, ૧૭૭

શિદાસુદીન સુહુરવદી ૧૮૮,

૨૧૫, ૨૨૩, ૨૭૦, ૨૭૧,

૨૮૬ નો. ૫

શીરાઝ ૨૨૧, ૨૨૨ નો. ૨૨૪,

૨૨૫, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬,

૨૩૭, ૨૩૮

શીરી ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦

નો., ૨૫૫

શેખે અકબર ૨૮૨

‘શેરુલ્અજમ’ ૧૬૬ નો.

સ

સકુદીન ૨૧૮, ૨૭૧

• સનાઈ ૧૬૫, ૧૬૮-૨૦૩, ૨૦૫,

૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩,

૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૧

સફા ૬, ૬૦

‘સફીનતુલ્આલિયા’ ૨૬૧

સખા ૧૧૮ નો. ૧

સમરકંદ ૨૨, ૧૬૩ નો. ૪, ૨૫૭

સલીમ ૨૮૬ નો. ૩, ૦ ચિસ્તી

૨૮૬

સરહિંદ ૨૬૦ નો. ૪, -દી ૨૮૬

સર્મંદ ૨૬૩, ૨૬૪ નો.

સરી સકતી ૧૫૨, ૧૬૨, ૧૬૪,

૧૬૬

સલામાન ૨૫૫, ૨૫૬ નો. ‘૦વ

અબ્સાલ’ ૧૧૩, ૨૪૨,

૨૫૫ નો. ૨

‘સા’દતનામહ’ ૨૨૬

સા’દ જિન ઝંગી ૨૨૨

સા’દી ૫૦ નો. ૧, ૮૦ નો. ૨,

૧૧૦, ૧૬૫, ૨૦૬, ૨૦૦-

૨૭, ૨૩૩, ૨૩૮, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૭, ૨૬૩,

૨૧૪, નામદ ૨૨૫
 સા'દુદ્દીન મહમુદ બિન અબ્દુલ્
 ક્રીમ બિન મલ્લા શનિસ્તરી
 ૨૨૭-૨૬, જુઓ શનિસ્તરી
 સા'દુદ્દીન મોહમ્મદ કાસૂમરી
 ૨૪૦-૪૧

સામન ૨૮૫
 સિકંદર ૨૮૭
 'સિર' અસરાર' ૨૬૨-૬૩
 'સિલ્સિલતુલ્અજ્ઞાન' ૨૪
 સિધ ૨૭, ૬૫, ૨૭૦, ૨૬૩
 -ધુ ૨૮૮ નોં.

સીરિયા ૭૬, ૧૨૮, ૧૩૩, ૧૩૪,
 ૧૫૩, ૧૮૩, ૨૦૮, ૨૨૪,
 ૨૭૨, ૨૭૬ નોં. ૨, ૨૮૨,
 ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૬૭, જુઓ
 શામ

સીસ્તાન ૨૮૮
 'સુબ્હતુલ્અસરાર' ૨૪૨
 સુમાત્રા ૨૭૬, ૨૮૮
 સુસેમાન ૧૧૮ નોં. ૧, ૨
 સુલતાન હુસૈન બાવકરા ૨૪૧
 સુલતાનુલ્અબિન ૧૮૧
 જુઓ મુહુદ્દીન અબ્દુલ્લાહિર
 ગીલાની
 સુલતાનુલ્લિંદ ૨૭૫
 જુઓ મોહુદ્દીન ચિસ્તી

મુદ્રવર્તી ૨૭૦ નોં. ૧
 સૈયદુલ્લાયકા ૧૬૪,
 જુઓ જુનેદ બમદાદી
 સોમનાથ ૨૧૬, ૨૨૪
 રખેન ૧૮૬, ૨૧૫, ૨૭૧

હ
 'હકુલ્લુલ્લીન ક્રીમઅરિકા'
 રખિલ્અસમીન' ૨૨૬
 'હદીસતુલ્લકાહક' ૧૬૮ નોં. ૧
 ૧૬૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૧૧
 ૨૪૨, ૨૫૧

'હક્ત અવર' ૨૪
 'હક્ત ઇસ્લોમ' ૨૦૪ નોં.
 હમદાન ૨૧૪, ૨૧૫, ૨
 હલાકુખાન ૨
 હસન ૧
 હસન બસરી, જુઓ ખાન્દ હ

બસરી
 હસન મયમન્દી ૧
 હાનિરહ ૬૦ નોં.
 હાશિમ ૮ નોં. ૧, ૨૬ ૨૦
 ૩૨ નોં. ૧, ૬૬
 ૨, ૧૦૬, ૧૧૦,
 નોં. ૪, ૧૬૫,
 ૨૨૧, ૨૩૪-૩૬, ૨૪
 ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૧,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૬,

૨૬૩, ૨૬૪
-ફિઝિયા ૨૩૮
મિદ ૧૧૭
સિસ ૧૪૦ નો., ૧૪૧ નો.,
૧૪૨ નો., ૧૪૩ નો.
૨૧ (શહેર) ૨૭૫ ૦૨૨૨૧ ૧૫૧
ફુરતાન ૨૩૭, ૨૮૬, ૨૬૭
પોલેટ્સ ૨૮૩
જુજુલ્લુદ્ધલામ ૧૮૦

જુઓ ધમામ મજઝાલી
હુજુવીર ૧૮૮ -રી ૫૦, ૮૬,
૬૬, ૧૧૦ નો.
જુઓ અબુલ્લહસન અલી
હુજુવીરી
હુસામુદ્દીન અલખી ૨૧૩, ૨૧૪
હુસેન મન્સૂર જુઓ 'મન્સૂર
હસ્લાજ'
હેરાત ૨૪૦

પ્રકીર્ણ નામોની યાદી

ખાસી વંશ ૧૩૧, ૧૩૨
• ખિલાફત ૨૨૮
જુજુ ૭૧
મુખા વંશ ૧૩૧
સતી ધર્મ ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭
કે ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫
યોઓ ધર્મ ૧૩૪, નો. ૪
૨૮૦, ૨૮૬, ૨૮૭, -ચાઅ
૧૮૫ નો. ૩
ગવરતા ૧૮૫ નો. ૩
-દીક ૧૫૮, ૧૮૫
૧ ૨૮૮
રુ યુગ ૨૪૧
રેત ૭૧
પોલેટોનિક ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૭

-નિઝમ ૨૮૧ નો. ૭, ૨૮૨
નોસિસ ૨૮૫
નોસ્ટિક ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭
બીદ ધર્મ ૧૩૪ નો. ૪, ૨૮૧,
૨૮૭
મોગલ વંશ ૨૬૧
મોગલ ૨૮૮
ચામી (મજહબ) ૨૭૬
શીઆ પંથ ૨૪૨, ૨૬૬
સફવી વંશ ૨૪૨, ૨૬૬
સાસાની સલ્તનત ૨૮૩, ૦૫૫
૨૪૬ નો., ૨૮૬
સફુહ ૭
હબલી પંથ ૧૮૧
કુલલ ૧૮૫